

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાશિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૫૭૮ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ અ.દિ.પ્ર.ન

વિષય મી.૨: ૨૪૪: ૫-: ૨૧

Sanctioned as a text-book by the Educational Department)

SÂHITYA RATNA.

(Gems of Gujarati Literature.)

With a short history of Gujarati Literature.

COMPILED AND PUBLISHED BY

Ishwarlal Pranalal Khansaheb, B. A.

Head Master, Sarvajanik High School, SURAT.

AND

Narharilal Trimbaklal, M. A., LL. B.

Resident First Class Magistrate, NADIA.

“Why are not more gems from our great authors scattered over the country? Great books are not in everybody's reach; and though it is better to know them thoroughly than to know them only here and there, yet it is a good work to give a little to those who have neither time nor means to get more.”—*Coleridge.*

Seventh Edition.

3100 copies.

All Rights Reserved.

PRINTED AT THE ‘DIAMOND JUBILEE’ PRINTING PRESS,
SALAPUR ROAD, AHMEDABAD,
BY DEVIDAS CHHAGANLAL PARIKH.

Price Rs. 1-10-0.

1919.

Sâhitya Ratna is undoubtedly the best of all collections of its kind.

A very eloquent testimony:—

Sahitya Ratna
was first published in
October 1908.

In $10\frac{1}{2}$ Years.

it has run through
7 editions
comprising more than
14000 copies.

Sole Agents for this edition
Messrs. Karsandas Narandas & Sons.
BOOK-SELLERS, *Nanavat*, Surat.

(સમજાવયોગી પુસ્તક તરીકે સરકારે મંજૂર કરેલું)

સાહિત્ય રત્ન.

પ્રાચીન અર્વાચીન ગુર્જર લેખકોના ગદ્ય પદ્યના
ઉત્તમ નમુનાનો સંગ્રહ.

સંયોજક અને પ્રકાશક,

ઇશ્વરલાલ પ્રાણલાલ ખાનસાહેબ, ખી. એ.

હેડમાસ્ટર, સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલ, સુરત.

નરહરિલાલ ત્રંબકલાલ એમ. એ., એલ એલ. ખી.

રેસીડન્ટ ફર્સ્ટ ક્લાસ મેજિસ્ટ્રેટ—નડીયાદ.

The literature of a people is the best expression
of their life, their thoughts, their
hopes and their ideals.

(સ્માતગી આવૃત્તિ.)

(સર્વ હક સ્વાધીન.)

અમદાવાદ—સલાપોસ રોડ,

ધી “ હાયમંડ જ્યુબિલિ ” પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

સંવત ૧૯૭૫.

પ્રત ૩૧૦૦.

ઇ. સ. ૧૯૧૯.

મુદ્દ્ય રૂ. ૧-૧૦-૦.

“ જે સંગ્રહો બહાર પડ્યા છે તેમાંથી
જે વિદ્યાર્થીઓ એકજ પુસ્તક ખરીદી શકે તેમ
હોય તેમણે તો સાહિત્ય રતનનું જ પુસ્તક ખરીદવા
જેવું છે. ”

સમાલોચક અંક. ૧-૧૯૦૮.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીયર્સ સંગ્રહ

૮૫૬૮

પ્રેમાનંદની પ્રાર્થના.

શાદૂલવિકીડિત.

બાપા ગુર્જરી આર્યવર્ત અખિલે ફેલાય શક્તી વણી,
સર્વે દેશ વિદેશ ગુર્જર ગિરા, સોહાય સોહામણી;
વાણી સંસ્કૃત મૃત્યુપ્રાય થઈ છે, આ થાય શિરોમણિ,
અર્પો તો વિભુ એજ અર્પણ કરો, એ આશ પ્રેમી તણી. ૧
સાંગોપાંગ મુરંગ વ્યંગ અતિશે, ધારો ગિરા ગુર્જરી,
પાદે પાદ રસાળ સૂપસુવતી, થાઓ સખી દીપરી;
જે ગીર્વાણ ગિરા ગણાય ગણતાં, તે સ્થાન એ હ્યો પરી,
થાઓ શ્રેષ્ઠ સહુ સખીજન થકી એ આશ પુરો હરિ. ૨
જેવો આ ગુજરાત દેશ સહુમાં શ્રેષ્ઠતા પામી રહ્યો,
તે મધ્યે અતિ શ્રેષ્ઠ આજ્ઞા છે, બ્રહ્મ ન જાયે કહ્યો,
એવા દેશની જે ગિરા ગુણવતી નામે મહાગુર્જરી;
વાધો તે મુરસે કસે ગુણગણે જે પ્રિય વાંછો હરિ. ૩

આ આવૃત્તિના સોલ એજન્ટ,

મેસર્સ કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ,

બુકસેલર્સ, નાણાવટ, મુરત.

અંતર્યામી.

ગુર્જરગિરાના પરમભક્ત સદ્ગત સાક્ષર શિરોમણિ
શ્રીયુત્ ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીના
અમર આત્માને.

(ગોવર્ધનરામભાઈની અવસાન વેળા ગુર્જરી માતાનો અશ્રુપ્રવાહ.)
ગંભી.

મીઠા મોરલીધર ગુર્જરીના બાલુડા !
વિશ્વવિલાસ સુવાસ ભર્યા તુજ વેણુ જો !
ક્યાં તુજ પગલાં તેજ પનોતાં પાંથરે !
સ્વર્ગપ્રભા ઝરતાં રસિયાં તુજ નેણુ જો !
મીઠા મોરલીધર ગુર્જરીના બાલુડા !

૧

ઉંડા દિવ્ય પ્રદેશ થકી સરી આવતી,
મોંઘેરી ત્હારી મોરલીની તાન જો !
મધુરાં, કોમળા, સ્નેહરસ્યાં, સુગુણવતી;
ગંભીર ઉંડાં મનુજ હૃદયનાં ગાન જો !
દૈવી મોરલીધર ગુર્જરીના બાલુડા !
સુતી સુતી લાગે આ મુજ વાટિકા,
બાલુડાં પંખીડાં દીન મુંઝાય જો;
તું જ્યાં એકો ત્યાં નહિ કોઈ ઉડી સદે,
વિલાસ મ્હારા અધુરા રે રહી જાય જો !

૨

મોંઘા મોરલીધર ગુર્જરીના બાલુડા !
મુજ ઉડી આશાના વ્હાલા વીરલા !
મુઝી ગયો જો મોરલી તુજ આ ઠાર જો,
એમાં ત્હારાં અધુરાં સ્વપ્ન કળીશ હું;
એ મુજ દંડ અને મુજ કરશણુગાર જો !

૩

મંગલ મોરલીધર ગુર્જરીના બાલુડા !
તુજ રવ મધુરા મધુરા સધળે સાંભળું,
તેજ તિમિરમાં હસતું મુખ તુજ જોઉં જો,
પ્રેમઝરણુમાં નિર્મલ ઉર ન્હાતો દીસે;
એ તુજ રાસ અખંડ વિષે ચિત્ત પ્રોઉં જો !

૪

મોહન મોરલીધર ગુર્જરીના બાલુડા

૫

અખરદાર.

PREFACE TO THE 2nd EDITION.

The following improvements are made in this edition.

1. Classical authors like Premanand and Samal are more fully represented. The best portion of Nalakhyan (722 lines) has been put in, for use in Std. V. Nearly 75 pages of extra matter, have been added from old poets, in this edition. Some passages of modern poetry have been omitted.

2. The article on the development of Gujarati prose, has been dropped, at the desire of Mr. Ranjitram, its author.

3. The arrangement has been altered in deference to the views of some eminent Gujarati scholars. Authors have been arranged in a chronological order in poetry, dramatic pieces and prose respectively.

4. The pieces that may be read in each standard, are indicated in the Table of Contents.

Borsad,

12th October 1909.

I. P. K.

N. T.

PREFACE TO THE 6th EDITION.

The third, fourth and fifth editions were reprints; so is the present one. Owing to the war the cost has greatly increased. The price of paper which is the principal item of the cost has nearly doubled. The same get up has however been maintained, while the price of the book is not raised.

Godhra,

20th April 1916.

I. P. K.

N. T.

PREFACE TO THE 7th EDITION.

This edition is also a reprint. Owing to the very heavy cost of materials we have been obliged to raise the price of this edition to Rs. 1-10-0. The same getup has been maintained.

Nadiad,

1st May 1919

I. P. K.

N. T.

PREFACE.

THE introduction of a vernacular paper in the Matriculation Examination, has necessitated the compilation of a book that would give the candidates a fairly good idea of Gujarati language and literature. The compilers of these gems had considerable difficulty in selecting a suitable Gujarati text book for High-School-classes and they had to adopt the rather circuitous and inconvenient course of dictating prose and poetical passages to the class. In the absence of a suitable book some schools have taken up only modern writers while others content themselves with the ancients. Poetry only is read in some places and only prose in a few others.

It is hoped that the present compilation will supply a longfelt and a now urgent want. The book is primarily intended to be read in High-Schools and among its leading features are :—

1. Selections have been made from the writings of ancient as well as modern authors.
2. Poetry, prose and literary dramas have all been drawn upon.
3. An outline history of Gujarati literature has been given in the introduction.
4. Great care is taken to avoid everything that would have an unhealthy effect on young minds. An attempt has been made to convey moral lessons through the medium of these gems. While trying to secure instructive and ennobling passages,

the compilers have at the same time eschewed the dull and dry.

5. Prose passages in the book may also be used for translation into English and thus the necessity of a separate book for translation may be done away with.

6. The poet Akho is in many places hard to understand. Some of his best lines have been picked up and put together in the present collection. It is hoped that they will be found instructive and easily intelligible.

7. Though the book is meant primarily for High-School students it will also be found useful to the general reader, wishing to have an idea of Gujarati literature and yet not having sufficient leisure on his hands to dive deeper and consult the originals.

Tastes may and do differ and some passages to which the compilers have given place in this collection may appear to some to be out of place in a book of gems. Some may also question why particular passages of great merit have been omitted. All collections are more or less open to these objections, and on that score the compilers only request the indulgence of the reader.

Suggestions that would tend to increase the usefulness of the work are invited from all quarters.

Sarvajanik High School, } **Ishvarlal P. Khansaheb,**
Surat. }
1st October 1908. } **Narharilal Trimbaklal.**

અનુક્રમણિકા.

	Std.	પૃષ્ઠ.
પ્રેમાનંદની પ્રાર્થના.	VII	૪
ગ્રંથાર્પણ.	"	૫
શુદ્ધિપત્રિકા.		૧૨
સાહિત્યનો ઇતિહાસ	"	૧૩
સાહિત્ય રત્ન.	પદ	
આદિકાળ.		
નરસિંહ મહેતા.		
પ્રભાતીઆં ને પદ.	VI	૪૧
નાગદમન.	IV	૪૭
મીરાંબાઈ પદ.	"	૪૮
શુષ્કકાળ.		
તુલસી.		
ધ્રુવ અને નેત્રવતી	IV	૪૯
ઉર્વકાળ.		
અખો.		
બર્મશુર વિષે	VII	૫૦
કવિ વિષે	"	૫૨
જીવને ઓધ	"	૫૩
જ્ઞાની વિષે	"	૫૫
જ્ઞાન દગ્ધ વિષે	"	૫૬
જ્ઞાન વિષે	"	૫૭
માયા વિષે	"	૫૮
પ્રેમાનંદ		
સુદામા ચરિત્ર		
(સંક્ષિપ્ત)	III	૬૧
દશાનન પ્રતાપ	IV	૭૩
જશોદા વિલાપ	IV	૭૫
અનિરુદ્ધ યુદ્ધ	V	૭૬
હરિહર યુદ્ધ	"	૭૯
મહેતાનું મામેરું	IV	૮૩

	Std.	પૃષ્ઠ.
નળાખ્યાનમાંથી	V	૮૭
શામળલટ.		
સાહસકર્મ	IV	૧૧૧
મોત વિષે	"	૧૧૭
વચન પાળવા વિષે	"	૧૧૯
વિદ્યા વિષે	"	૧૨૦
પરચુરણ છપ્પા	"	૧૨૧
છુટક દોહરા	"	૧૨૨
રાવણ મદોદરી		
સંવાદ	VI	૧૨૩
અંગદવિષ્ટિ	"	૧૨૭
સાચી સમજ	"	૧૩૨
નામ વિષે	"	૧૩૩
લઘુકાળ.		
દયારામ.		
પદ ને કાશી	VI	૧૩૪
મીરાં ચરિત્ર	"	૧૩૭
વાંસલડી	"	૧૩૯
રાધા	VII	૧૪૦
નરભેરામ છપ્પા	VI	૧૪૧
ધીરો કાશી	VII	૧૪૩
ભોળો પદ	VI	૧૪૬
કાળીદાસ		
નૃસિંહાવતાર	VI	૧૪૭
ધ્રુવાખ્યાન	IV	૧૫૧
પ્રીતમદાસ પદ	IV	૧૫૮
બ્રહ્માનંદ ધોળ	"	૧૫૯
દેવાનંદ પદ	"	૧૬૦
નિષ્કુલાનંદ પદ	"	૧૬૧

	Std.	પૃષ્ઠ.
નિરાંત પદે	IV	૧૬૧
કૃષ્ણબાહ્ય		
સીતાજીની કાંચળી	„	૧૬૨
સાંપ્રતકાળ.		
નર્મદાશંકર.		
દેશાભિમાન	V	૧૬૮
શ્મશાન	„	૧૬૯
ક્ષણિક સંસાર	„	૧૬૯
સાહસ	„	૧૭૦
પરદેશગમન	„	૧૭૧
સુરત	„	૧૭૨
કુખીરવડ	„	૧૭૪
અવસાન સંદેશ.	„	૧૭૫
હલપતરામ.		
લક્ષ્મી	VI	૧૭૬
દેશાટન વિષે	„	૧૭૭
અરણોદય	„	૧૭૭
આગસ	„	૧૭૮
ખોટી સમજ	„	૧૭૮
અન્યોક્તિ	„	૧૭૯
સમુદ્ર	„	૧૭૯
નવલરામ.		
સ્વદેશ સ્તોત્ર.	V	૧૮૦
વિજયાશંકર.		
કવિસ્થિતિ	„	૧૮૨
કેશવલાલ ભટ્ટ.		
શું કામ સારું કરે	VI	૧૮૩
વિદાય.	„	૧૮૫
બુલાખીરામ.		
જે જાયું તે જાય.	„	૧૮૫
મલબારી.		
કાલનો ભરોસો નથી	„	૧૮૬
ગુજરાતનું ભાવિગૌરવ	„	૧૮૭

	Std.	પૃષ્ઠ.
બાળાશંકર બોધ.	VII	૧૮૯
છોટમ પદ.	„	૧૯૦
મણિલાલ. કીસ્મત	„	૧૯૦
હરિલાલ.		
ભરત દુઃખાર્તી.	„	૧૯૧
ભાવિ	„	૧૯૨
નવીન કાળ.		
ગોવર્ધનરામ.		
પ્રેમ યોગી.	VI	૧૯૨
હિન્દુ લક્ષ્મીકૃત્રિમતા	VII	૧૯૬
સમુદ્ર ગર્જન	„	૧૯૯
વિવેકબ્રહ્મનો વિનિપાત	„	૧૯૯
કુસુદની સ્નેહયાચના	„	૨૦૦
ચંદ્રકાંતની રંકતાજન્ય વિચાર	૨૨૦	
નરસિંહરાવ.		
વિધવાનો વિલાપ	„	૨૦૩
ઉત્તરા અભિમન્યુ	„	૨૦૫
માનવ યુદ્ધ'યુદ્ધ	„	૨૦૮
મધ્યરાત્રિયે કોયલ	„	૨૦૮
કાળચક્ર	„	૨૦૯
દોલતરામ.		
છંદ્રજીત મંદોદરીસંવાદ	VII	૨૧૦
લોભ	„	૨૧૩
ઉદ્યાગ	„	૨૧૪
પેટની વેડ	„	૨૧૫
કલાપી.		
ભરત	VII	૨૧૫
આગીઆને	„	૨૨૧
શિકારીને	„	૨૨૨
હિંદી જતાં પક્ષીઓ	„	૨૨૨

	Std.	પૃષ્ઠ.
ખખરદાર.		
અમારો દેશ	VI	૨૨૩
હલદીધાટનું યુદ્ધ	IV	૨૨૪
ગુણવાંતી ગુજરાત	VI	૨૨૭
મેધને	,,	૨૨૭
મણિશંકર		
અતિશાન	VII	૨૩૦
મહેમાનોને	,,	૨૩૨
નહાનાલાલ.		
વીરની વીદાય	,,	૨૩૨
લલિત.		
અનેરી આશા	,,	૨૩૪
ખોટાદકર.		
પ્રેમ અને સત્કાર	VI	૨૩૪
રતનકણિકા.	,,	૨૩૫
નાટ્ય.		
પ્રેમાનંદ.		
શ્રીદામાની યુક્તિ	VI	૨૪૨
લીમનેહનુમાનનોમેલાપ	V	૨૪૯
તપોવનમાં વાધ	VI	૨૫૬
ગણપતરામ.		
ઝાલાની રાજ્યભક્તિ	VI	૨૬૦
પ્રતાપનો ટેક	,,	૨૬૨
દોલતરામ.		
વિધાધરનો વિનોદ	VII	૨૬૪
ગદ્ય.		
નર્મદાશંકર.		
સુધારકોને બોધ	IV	૨૭૪
સુધારાની નિષ્ફળતા	VI	૨૭૮
સ્વદેશાભિમાન	,,	૨૭૯
નવલરામ.		
બીરબલ ચાતુર્ય	VI	૨૮૧
પ્રસ્તાવનામાંથી	V	૨૯૧

	Std	પૃષ્ઠ.
નર્મદ જીવનમાંથી:—		
જીવાનીનું ચગડોળ	V	૨૯૨
આત્માર્પણ	,,	૨૯૩
કવિનો ભોજ.	,,	૨૯૪
વિચારમાં ફેરફાર	,,	૨૯૫
મૃત્યુ	,,	૨૯૭
નંદશંકર.		
સંસારસાગર	V	૨૯૮
ધૃત્યારામ સૂર્યરામ.		
અશાન કેફ	IV	૩૦૧
સત્સંગનો પ્રતાપ.	,,	૩૦૨
મણિલાલ નલુલાધ.		
ચારિત્રબળ	VII	૩૧૦
પ્રસન્ન પ્રકૃતિ	,,	૩૧૨
જીવન ચરિત	,,	૩૧૩
વિજયી દુરાચાર	,,	૩૧૭
મનસુખરામ.		
અસ્ત અને ઉદય	VII	૩૨૦
ઉદયનું સાર્થક	,,	૩૨૨
દોલતરામ.		
સ્વતંત્રતા	VII	૩૨૪
અશાન	,,	૩૨૫
ક્રોધ	,,	૩૨૬
અભિમાન.	,,	૩૨૭
શ્મશાન	,,	૩૨૯
ગોવર્ધનરામ.		
નવલરામના જીવનમાંથી	V	૩૨૯
સરસ્વતીચંદ્રનો ગૃહ		
ત્યાગ	VI	૩૩૪
મણિમુદ્રાની ભેટ	,,	૩૪૪
બાવાઓમાં	VII	૩૪૮
કુંવારી કુસુમ	,,	૩૫૫

શુદ્ધિ પત્રિકા.

પૃષ્ઠ. લીટી. અશુદ્ધ.

શુદ્ધ.

૧૪ ૨૧ પડાઇ	પડઈ
૨૪ ૪ અને	એને
૪૩ ૧૬ તુજને	મુજને
૫૧ ૧૧ ઘેર	ઘેર
૫૭ ૧૪ થ	થૈ
૬૬ ૯ કરવા	કરતા
૭૦ ૨૭ વ	ધ્રુવ
૭૫ ૧૬ હું	હું
૮૨ ૨૬ ફરી	ફરી
૮૬ ૨૬ વિચારશે	વિસારશે
૮૮ ૭ ફરી	ફરી
૯૯ ૭ ફરો	કરો
૧૦૨ ૨૪ ભોગવવા	ભોગવવી
૧૧૨ ૨૬ વલવ	વૈલવ
૧૨૫ ૨૬ જીવતા	જીતવા
૧૪૩ ૧૬ નરણા	તરણા
૧૫૬ ૧૫ મનનાં	મનમાં
૧૬૧ ૧૮ અલ્પગતિ	અલ્પમતિ
૧૬૮ ૧૫ પ્રેમ શાય	પ્રેમ શાય
૧૭૧ ૨૪ રસ્તામાં	રસ્તાનાં
૧૯૭ ૧-૯ રસ અકથ	રસઅકથ
૨૧૦ ૪ ચક્ર	ચક્ર
૨૧૬ ૨ કંઈ	કંઈ
૨૨૨ ૫ એમ	એજ
૨૨૩ ૪ સા	સૌ
૨૨૬ ૧૭ રસ ધર	રસધર
૨૪૧ ૧૩ પીડ	પીડ
૨૪૩ ૩ ન	ને
૨૪૫ ૨૮ ગ્રહણ	ગ્રહણ
૨૪૬ ૧૮ કુંક	કુંક
૨૫૬ ૮ વાધ	વાધ
૨૫૭ ૩ લાડકી	લાડકી

પૃષ્ઠ. લીટી. અશુદ્ધ.

શુદ્ધ.

૨૬૧ ૨૬ તરવર	તરવાર
૨૬૪ ૯ મોકળો	મોકળો
૨૬૬ ૧૦ બરોબરિયો	બરોબરિયો; હવે
” ૧૭ મળ્યો	મળ્યા
૨૭૨ ૬ કે જે	તે જે
” ૧૫ ગયા	ગયા
૨૭૮ ૨૨ શત્રુ	શત્રુને
૨૮૭ ૨૪ પોતાની	પોતાની
૨૮૯ ૩ સઘળી	સઘળાની
૨૯૩ ૧૨ ક્વચિત	ક્વચિતજ
૨૯૬ ૩૧ તહારી	તહમારી
૨૯૮ ૨૩ ધણી	ધણી
૨૯૯ ૨૮ પહેલા	પહેલા
૩૦૦ ૨૩ તેઓએ	તેઓને
૩૦૫ ૧૨ યુક્તિબાજ	યુક્તિબાજ
૩૦૯ ૪ પાછી	પાછી
” ૧૬ વરાગી	વૈરાગી
૩૧૦ ૨૮ શાય	શાય
૩૧૭ ૨૫ રહેલા	રહેલા છે
” ૧૬ with	with
૩૨૪ ૬ behavior	behaviour
” ૧૦ humbe	humble
૩૨૫ ૧૨ જળાશય	જળાશય
૩૨૬ ૧ શિરોમણિ	શિરોમણિ
” ૧૫ અયોગ્યચરણ	અયોગ્યચરણ
૩૩૦ ૧૭ વિદ્વાન	વિદ્વાનમાં
” ૨૦ હૃદયદાટ	હૃદયાદાટ
૩૩૬ ૧૭ અપાવશે	અપાવશે
૩૫૦ ૧૫ કુંદવારા	કુંદવારા
૩૫૧ ૨ દોડતો	દોડતો
૩૫૫ ૧૭ પરાણાવાનો	પરાણાવાનો
૩૬૧ ૨૭ અતે	અને

ગુર્જર સાહિત્યનો ઇતિહાસ.

(સિંહાવલોકન.)

કવિતા એ કવિના મનનું ચિત્ર છે. કવિજીવન એ રસસરિતાનું ઉદ્ભવસ્થાન છે; કવિનું જીવનવૃત્તાંત જાણ્યા વિના કવિતાના હાર્દનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન અસંભવિત નહિ હોય પણ અતિ કઠિન તો છેજ. નવ-લકથાકારો અને જનસમુદાયના સ્વભાવચિત્રના સર્વ ઉલ્લેખકોને માટે પણ એમ કહી શકાય. કલ્પિત કે અર્ધકલ્પિત પાત્રાના સ્વભાવવર્ણનમાં કાં કવિ નાટ્યકાર કે કથાકાર જાણ્યે અજાણ્યે પોતાનાજ દૃશ્ય અદ-શ્ય હૃદયભાવનું, પ્રયજ્ઞ વા નિર્બળ મનોવિકારનું અને સ્થૂલ સૂક્ષ્મ સંસ્કાર-નું પ્રતિબિંબ પાડે છે. પોતાનાજ વિચારનું પ્રત્યારોપણ કરે છે અને સર્વ પ્રકારે પોતાના અનેક અનુભવનું મિશ્ર ચિત્ર આલેખે છે.

કવિતા એટલે સુંદર અર્થનો સુંદર શબ્દમાં પ્રયોગ; અન્ય જનના હૃદયસંસ્કારને જગવવા કવિના અંતઃકરણમાંથી બહાર આવતો હૃદયભાવનો પ્રવાહ તેજ રસ. પર હૃદયને ઉદ્દોધવાની જે હૃદયશક્તિ તે કવિનું રસમન્દિર, એ રસને ત્વરાથી ગ્રહણ કરવાની શક્તિ તે રસિકતા. કાવ્યમાં ગદ્ય પદ્યનો મેળ નથી, રસ એજ આવશ્યક છે. શિષ્ટ ભાષા એ કાવ્યનું બીજું જરૂરનું અંગ છે. કિલ્લટ કે ગ્રામ્ય ભાષા રસનો નાશ કરે છે. સુંદર સરળ અને સ્વચ્છ ભાષા રસવૃદ્ધિ કરે છે. ભાષા-જ્ઞાન વિના કવિને ચાલે તેમ નથી. એમ પણ બને છે કે રસ ઉત્કૃષ્ટ હોય તો સુંદર શબ્દ આપોઆપ આવી મળે છે; ઉત્તમ કવિની શ્રેષ્ઠ કવિતા એ પ્રતિની હોય છે.

જુની ગુજરાતી.

કાળક્રમે સંસ્કૃત શબ્દોના અપભ્રંશ થવાથી ને દેશ્ય શબ્દોના મિશ્રણથી સંસ્કૃત ભાષા પલટાઇને પાંચ પ્રાકૃત ભાષા થઈ. તેમનાં નામ-૧ પ્રાકૃત ૨ શૌરસેની ૩ મૌગધી ૪ પૈશાચી ૫ અપભ્રંશ. પ્રાકૃત ભાષાના ઘણા શબ્દ અધિક અપભ્રંશ પામીને ગુજરાતીમાં આવ્યા છે. અપભ્રંશ ભાષા જુની ગુજરાતીને ઘણી મળતી આવે છે.

શૌરસની, માગધી ને પૈશાચીને ગુજરાતી સાથે નહિ જોવો જ સંબંધ છે. ઉપર ગણાવેલી પાંચ પ્રાકૃત ભાષાઓમાં દેશ્ય શબ્દો ઘણા થોડા છે પણ જુની ગુજરાતીમાં તો ગુર્જર દેશ (મહી અને આમુ તથા પાવાગઢ ને ખંભાતના અખાતની વચ્ચેનો પ્રદેશ) સૌરાષ્ટ્ર (કાઠીઆવાડ) ને લાટ દેશ (મહીની દક્ષિણનો મૂલક, વડોદરા, ભરૂચ, સુરત વિગેરે) ના મૂળ વતનીઓની દેશ્ય ભાષાના ઘણા શબ્દ છે.

અલાઉદ્દીન ખીલજીએ ઈ. સ. ૧૨૯૭ માં ગુજરાત જીત્યું ત્યારથી જુની ગુજરાતીમાં ઘણા ફારસી શબ્દોનો પ્રવેશ થયો. મુસલમાની રાજ્યમાં સંસ્કૃત ભાષા વિસારે પડી અને તે સાથે ગુજરાતીનો ત્હેની સાથેનો સંબંધ ઓછો થવા માંડ્યો. આ ક્રિયા મુમારે સવાસો દોઢસો વર્ષ ચાલુ રહ્યા પછી નવી ગુજરાતી આપણી હાલ બોલાતી ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ થયો, એમ કહીએ તો ચાલે. ભાષા-વિકાર ધીમે ધીમે થાય છે. ભાષાનાં જન્મ મરણ એક બે વર્ષમાં થતાં નથી. પણ અભ્યાસની અનુકૂળતા માટે ઐતિહાસિક બનાવોને માટે પ્રખ્યાત વર્ષ મુક્યાં છે.

જુની ગુજરાતી ઈ. સ. ૧૦૨૪ (મહમદની સોમનાથ પર ચઢાઈ) થી તે ઈ. સ. ૧૪૧૪ (તખલખ વંશનો અંત) સુધી સમજવી; ત્યાર પહેલાં ગુજરાતમાં મિશ્ર અપભ્રંશ ભાષા બોલાતી હશે એવું અનુમાન થાય છે.

જુની ગુજરાતીના નમુના.

૧ વૃક્ષ તઉ પાન પડાઈ. ૨ કુંભાર ઘાડા ઘડવા માટી આણુદ. ૩ શિષ્ય શાસ્ત્ર પઢી અર્થ પુછઈ. ૪ કરસણી હલ ખેડતઉ ખીજ વાવઈ. ૫ સાપ મરઈ નઇ લાડી બાજઈ. ૬ બિલાડી નઈ કર્મિસીકાં ત્રુટાં.

તખલખ વંશના અંતથી ઈ. સ. ૧૪૧૪ થી નવી ગુજરાતી જાણવી. થોડા ફેરફાર સાથે એ ભાષા હાલ બોલાય છે. આ અંગ્રેજીના શાંતિ રાજ્યમાં સંસ્કૃત સાહિત્યનો પ્રચાર વધવાથી ગુજરાતી ભાષાનો નવો યુગ ખેડો છે. અંગ્રેજી શબ્દો ને અંગ્રેજી વાક્ય રચનાનાં પણ ભાષામાં પ્રવેશ થઈ ચુક્યો છે. ગુજરાતી ભાષા હાલ સંક્રાંતિ દશામાં છે.

આદિકાળ ૧૪૧૪-૧૫૨૬

(બાબરની પાણીપતમાં જીત.)

નરસિંહ મહેતા (૧૪૧૫-૧૪૮૧) મીરાંબાઈ (૧૪૦૩-૧૪૭૦)
લાલણ (૧૪૪૯-૧૫૩૯.)

નરસિંહ મહેતા-(૧૪૧૫-૧૪૮૧.)

ગુજરાતના આદિ કવિ નરસિંહ મહેતાનો જન્મ જુનાગઢના વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણના કુટુંબમાં થયો હતો. લાભીનાં મહેલાંથી નરસિંહ મહેતાએ ઘર છોડ્યું ને શિવને આરાધી વૈકુંઠની રાસલીલાનું દર્શન માગી લીધું એવી દંતકથા છે. રાસલીલાનું નરસિંહ મહેતાનું વર્ણન એવું આમેહુબ છે કે અજ્ઞાન લોકવર્ણમાં આવી કલ્પના કૃત્રિમ થાય અને મનાય એ સ્વાભાવિક છે. રાસલીલાવાળાં ભાગવતની કૃષ્ણકથાથી નરસિંહ મહેતામાં કૃષ્ણભક્તિનાં અંકુર ફુટ્યાં ને તે ફાલીને મોટું પ્રેમભક્તિનું વૃક્ષ થયું. એ વૃક્ષનાં વેરાયલાં બીજ ઠેર ઠેર રોપાયાં અને નરસિંહ મહેતાના મરણ વખતે માત્ર એ વર્ષના બાળક શ્રી વલ્લભાચાર્યને માર્ગદર્શક થઈ પડ્યાં. મહેતાની કવિતામાં ભક્તિ સર્વત્ર વ્યાપક છે પણ ભક્તિને લઈને એમના પદોના શૃંગાર, નીતિ તથા અધ્યાત્મ એમ ત્રણ વિભાગ થઈ શકે. મહેતાની કવિતામાં શુદ્ધ શૃંગારની સીમા સચવાઈ નથી પણ પ્રેમભક્તિમાં તક્ષીન કવિને સ્વપ્નેયે ખ્યાલ નહોતો કે ભક્તિને આદ કરતાં મહારાં પદોનો ઉધાડો અર્થ અનર્થકારક છે. કૃષ્ણચરિત્રનું અનુકરણ સંસારમાં થઈ શકે નહિ એમ તો જનસમાજ હજી પણ માને છે. નરસિંહ મહેતાને પ્રભુ પ્રત્યક્ષ હતા ને એમના પુત્ર શામળદાસના વિવાહ વખતે, કુંવરબાઈનાં સીમંતમાં મામેરા પ્રસંગે ને એમના પિતાના શ્રાદ્ધપર શ્રી કૃષ્ણે

*મીરાંબાઈની ઉમ્મર સદ્ગત સાક્ષરવર્ચ ગોવર્ધનરામે આપેલી તારીખ પ્રમાણે ૧૧ વર્ષની ખરી. પણ નવી શોધ પ્રમાણે મીરાં કુંભારાણી પત્ની નહિ પણ મેવાડના સુપ્રસિદ્ધ રાણા સંગના કુંવરની પત્ની થતી હતી. જે આ નિર્ણય થઈ શકે તો મીરાં ઇ. સ. ના સોળમા સૈકામાં ગણવી પડે ને તેમ થાય તો સોળમા સૈકાના કાવ્યને નિર્માત્ર્ય ગણી શકાય નહિ. શ્રીજીમાં સ્થાપેલું મીરાંનું મંદિર છે ને મીરાંની ભક્તિની અકબર બાદશાહે પરીક્ષા કરી હતી એવી દંતકથા છે. નવો મત ગ્રહણ કરીએ તો આ વાત કંઈક સપ્રમાણુ ઠરે છે.

સાક્ષાત દર્શન દીધાં હતાં ને એમની હુંડી શ્રી ભગવાને જાતે સ્વી-
કારી હતી એવી લોકવાર્તા છે. મહાકવિ પ્રેમાનંદે એ ચારે પ્રસંગનું
રસિક વર્ણન કર્યું છે.

નરસિંહ મહેતાના જ સમયમાં પદ્મનાભ નામે જૈન કવિએ ક-
હાનડે પ્રબંધ નામે ગ્રંથ જુની ગુજરાતીમાં લખ્યો છે.

મીરાંબાઈ—(૧૪૦૩-૧૪૭૦.)

બાળવયથી કૃષ્ણને વરેલી પ્રેમધેવી મીરાં શિવભાગી સાસરે
સમાઈ નહિ અને દ્વારિકામાં જઈ કૃષ્ણભક્તિમાં ને સત્સંગમાં પોતાનો
કાળ ગાળવા લાગી. એનાં પદોમાં નરસિંહ મહેતા જેવું અધ્યાત્મજ્ઞાન
કે ભક્તિ રહસ્ય નથી પણ એની પ્રીતિ ગાઢ અને દર્દવાળી છે ને બાપા
જોસ્સાભરી છે. એનાં પદ ઠેર ઠેર ગવાય છે ને એના વિષે ઘણી દંત-
કથા ચાલે છે. મીરાં એકાંક સાધુસંગ કરતી હતી તેથી એની વિશુ-
દ્ધિની પરીક્ષા એના પતિ કુંભારાણાએ અનેક વખત કરી હતી પણ
તે સર્વમાં તે નિર્દોષ ને શુદ્ધ જ નીવડી હતી. ઝેરનો પ્યાલો મીરાં
હરિચરણામૃત કરી પી ગઈ હતી એમ લોકમાં મનાય છે.

લાલણ—(૧૪૪૯-૧૫૩૯.)

પંદરમી અને સોળમી સદીનું અનુસંધાન કરાવનાર આ કવિ
પાટણનો શ્રીમાલી બ્રાહ્મણ હતો. “કાદંબરીનું” એણે ભાષાંતર કર્યું
છે ને કૃષ્ણ, રામ તથા શિવની કથામાંથી દુયકા લઈ તે વિષે કવિતા
લખી છે. ઈશ્વર એક છે ને એક દેવનો ભક્ત ખીજનો પણ ભક્ત
છે એમ એ માનતો હતો. કૃષ્ણભક્તિ પર એણે ઘણું લખ્યું છે.
લાલણ ઘણું ખરું તરજુમાજ કરતો જેવી રીતે શેક્ષપીયરે આગલા
કવિઓનાં નાટકો સુધાર્યાં તેવીજ રીતે મહાકવિ પ્રેમાનંદે પણ લાલ-
ણના કેટલાક ગ્રંથો સુધારી રસમય કર્યા છે. લાલણને ચાર દીકરા
હતા જેમાંના લીમે “પ્રબોધચંદ્રોદય નાટક” પદ્યમાં ઉતાર્યું.

એજ અરસામાં વિપ્લવદાસે કેટલાંક આખ્યાન લખ્યાં હતાં, તે-
માંથી કેટલાંકનો પ્રેમાનંદે ને ખીજ કવિઓએ કેંક ઉપયોગ કર્યો છે.

(શુષ્ક કાળ ૧૫૨૬-૧૬૦૫. અકબરનું મરણ.)

દીક્ષીના પઠાણ સુલતાનોની સત્તા ધીમે ધીમે પડી ભાંગવાને લીધે
ગુજરાતના સુખા સ્વતંત્ર થઈ પડ્યા. ગુજરાતના હાકેમ મહમ્મદ બેગ-

કાની સત્તાનો માંહોમાંહેના કલહથી નાશ થયો, અને એ ટંટા જરી રહેવાથી ગુજરાતમાં સોળમા સૈકામાં ઘણું અંધેર ચાલ્યું. અમકપરે ૧૫૭૩ માં ગુજરાત છત્યું પણ અંડ તો ઠેકાણે ઠેકાણે થયાંજ કરતાં હતાં અને દેશનો પાકો કબજો લઈ શકાયો નહોતો. આખો સોળમો સૈકો આમ રાજ્યકીય અવ્યવસ્થા ચાલી. કવિતાવૃક્ષ શાંતિકાળમાંજ ખરાખર ફાલી શકે છે માટે સોળમા સૈકામાં કોઈ મહાકવિ થયા નથી. માત્ર વસ્તો, વચ્છરાજ, ને તુલસી નામે ત્રણ ઉપકવિઓ થયા છે. આ કાળને શુષ્કાળ કહીએ તોયે ચાલે.

વસ્તો—બોરસદનો લેકોઓ પાટીદાર; ન્હાનપણમાં વૈરાગ્ય આવવાથી એણે લગ્ન નહોતું કર્યું ને સાધુસંતની સંગતમાં રહેતો. એણે “શુક્રદેવાખ્યાન” “સુભદ્રા હરણ” લખ્યાં છે,

વચ્છરાજ—એ કખીરપંથી જન્મસરનો વતની હતો. એનું મુખ્ય કાવ્ય “રસમંજરી” છે. રસમંજરીની વાર્તા ઘણી રસિક છે.

તુલસી—સારસ્વત બ્રાહ્મણ. એણે “ધ્રુવાખ્યાન” લખ્યું છે.

(મુગલાઈ યુગ.) ઉર્ધ્વકાળ.)

૧૬૦૫—૧૭૪૮

અખો જન્મ ૧૬૧૫ થી ૧૬૨૦ સુધીમાં

મરણ ૧૬૭૫ થી ૧૬૮૦ સુધીમાં

પ્રેમાનંદ ૧૬૩૬—૧૭૩૪

શામળ જન્મ ૧૬૩૫—૧૬૪૦ સુધીમાં

મરણ ૧૭૨૫—૧૭૩૫ સુધીમાં

વલ્લભ, રત્નેશ્વર, વીરજી ને સુંદર, (પ્રેમાનંદના શિષ્યો) ગોપાળદાસ વિગેરે.

અમકપર બાદશાહના મરણ પહેલાં થોડો કાળ આગમજ ગુજરાતમાં શાંતિ ફેલાઈ હતી; તે શાંતિ ઐમારંગજેખના અંત સુધી લગભગ પહોંચી. જો કે ઐમારંગજેખના રાજ્યના પાછલા ભાગમાં અહીં તહીં અવ્યવસ્થા વધી પડી. મરાઠાઓનું બળ વધ્યું ને ૧૭૩૨ માં ગાયકવાડે વડોદરામાં ગાદી સ્થાપી. તેજ સમયે મોગલ સુબાઓ પણ અમદાવાદ ને આબુબાબુના મુલકપર હકુમત ચલાવતા હતા. ઈ. સ.

૧૭૪૮ માં છેલ્લો મોગલ સત્તાધીશ બાદશાહ મહમ્મદશાહ મરણ પામ્યો. તેની સાથે મોગલ શહેનશાહતને અપારું નાશનું માન પણ નષ્ટ થયું. નિઝામ ઉલ મુલક ને શાહુ પણ તેજ વર્ષમાં મરણ પામ્યા, ને આખા હિંદમાં અશાંતિ વ્યાપી રહી. ૧૭૦૭ સુધી ખરેખરી અને ત્યાર પછીના ૪૧ વર્ષ સુધી થોડી ઘણી પણ શાંતિ ગુજરાતમાં હતી. આ શાંતિકાળમાં ગુજરાતમાં ત્રણ મહાકવિઓ થયા. એ ત્રણેની કવિતા એક એકથી અત્યંત ભિન્ન છે. આ ત્રણ સિવાય આ મુગલાઈ યુગમાં ઉપકવિઓ પણ કેટલાક થયા છે જેમાં પ્રેમાનંદના પુત્ર વલ્લભની કવિતા ઘણી જોસ્સાભરી છે. ગોપાળદાસે ગોપાળગીતા નામે વેદાંત કાવ્ય લખ્યું છે.

અખો.

પોતાની ઈચ્છા ઉપરાંત ગુજરાતના મહાકવિઓમાં લેખાતો અમદાવાદનો સોની અખો સમર્થ વેદાંતી હતો. પંદર વર્ષની ઉંમરે એનો આપ એને જેતલપુરથી અમદાવાદ લઈ આવ્યો. એની બહેન ન્હાનપણમાં મરી જવાથી એને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો, ને સાધુસંતની સંગત કરવા માંડી પણ તેમની અનીતિથી એ કંટાળ્યો લાગે છે. અમદાવાદની ટંકશાળનો એ ઉપરી હતો, ને નવાખે કોઈની બંબેરણીથી બહેમાઈ એ સિક્કામાં ભેળ કરે છે કે નહિ તેની તપાસ કરી. અખો નિર્દોષ ક્યો પણ આથી સંસારપરની એની પ્રીતિ ઉઠી ગઈ. ખીજો એક પ્રસંગ એવો બન્યો કે કોઈ બાઈ કે જેને એ બહેન જેવી ગણતો હતો તેણે એને પોતાના ત્રણસો રૂપિયા રાખવા આપ્યા હતા. બાઈને કોઈએ બંબેરી કે “સોની ભાઈનો વિશ્વાસ શો ? માટે તું ત્હારા પૈસા પાછા લઈ લે.” આ ઉપરથી બાઈએ અખાને કહ્યું “ભાઈ મ્હને મ્હારા ત્રણસો રૂપિયાની કંઠી કરી આપ.” અખાએ માંહે સો રૂપિયા ઉમેરી ચારસોની કંઠી કરી આપી. તે બાઈએ આ વાત પેલા માણસને કહી અખાની પ્રશંસા કરી, ત્યારે તેણે કહ્યું, “સોનીભાઈ સગી બહેનનું ચોરે તો ત્હને સો રૂપિયા ભલો આપતો; તપાસ કર વખતે માંહે કંઈ ભેગ ક્યો હશે.” બાઈએ કંઠી કપાવીને કિંમત અંકાવી તો ચારસોની થઈ. પછી કંઠી આખી કરાવવા તે બાઈ અખા કને ગઈ ત્યારે અખાએ સમજાવીને કંઠી ભાંગવાનું ખરું કારણ જાણી લીધું. આથી અખાને લાગ્યું કે સૌ સ્વાર્થનુંજ સચું છે; ને એણે ઓઝર કુવામાં નાંખી સદ્ગુરની શોધ કરવા માંડી.

અનેક મહારાજો, ગોસાંધરો ને સાધુઓ એણે જોયા પણ તે સર્વે એને દંભી સ્વાર્થી ને લંપટ માલમ પડ્યા. વલ્લભકુળના ગોકુળનાથજી મહારાજ સાથે એને ઘણો પરિચય થયો ને ગાઢ દોસ્તી જેવું થઈ ગયું. અખો ઘણી ભારે ભેટ મુકતો ને મહારાજને ખુશ રાખતો પણ ત્યાં એને કંઈ શીખવાનું મળ્યું નહિ. ભાતભાતના સ્વાદિષ્ટ પ્રસાદ ખાઈ પીને મોજશોખ કરવાનું અખાને રૂચ્યું નહિ ને એ કંટાળીને કાશી ગયો. કાશીમાં એને બ્રહ્માનંદ નામે નિસ્પૃહી સંન્યાસીનો યોગ થયો. અખાએ બ્રહ્માનંદને કનક કામનીથી લલચાવવા યત્ન કરી જોયા પણ તે સૌ વ્યર્થ ગયા. આ બ્રહ્માનંદ કોઈ બીજા સંન્યાસીને મોઢે વેદાંતની કથા કરતો હતો, તે એણે ભીંત પાછળ છુપાઈને એક વર્ષ સુધી સાંભળી. સાંભળનાર સંન્યાસીને ઝોકું આવવાથી એણે પાછળથી હોંકારો ભણ્યાથી વાત માલમ પડી ને એ બ્રહ્માનંદનો શિષ્ય થયો. ત્રણેક વર્ષ કાશીમાં રહી એણે વેદાંતનું સાદું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું. જ્ઞાન થયા પછી અખાએ પોતાની મીલકત માત્ર ધર્માદા કરી દીધી ને વિરક્ત સાધુ જેવો થઈ ગયો. ફરતાં ફરતાં એ ગોકુળનાથજી મહારાજને ત્યાં જઈ ચડ્યો, તો દરવાને એને અંદર જવા દીધો નહિ. એણે કહ્યું “ભાઈ હું અખો સોની છું” દરવાને કહ્યું તુમ અખા શેઠ કેસા, ઓ તો બડે પેસેવાલે થે,” એટલામાં મહારાજે બારીએથી અખાને જોયો ને ઓળખ્યો પણ કશું લક્ષ આપ્યું નહિ ને એને કાઢી મુકાવ્યો. આપરથી અખાએ લખ્યું છે કે

“ ગુરૂ કીધા મ્હેં ગોકુળનાથ, ધરડા બળદને ઘાલી નાથ.

ધન હરે ઘોકો ના હરે, એ ગુરૂ કલ્યાણ શું કરે ? ”

એણે દંભી સ્વાર્થસાધુ ધર્મગુરૂઓને ઠીક સપાટા લાગાવ્યા છે. એનાં વાગ્યાણુ તીક્ષ્ણ ને સોંસરાં હૃદયમાં પેસી જાય એવાં છે. એનાં દૃષ્ટાંતો પરથી દુનિયા એણે ઘણી જોઈ હોય એમ માલમ પડે છે. વેદાંતજ્ઞાનના એના અંધો વિદ્વતાભરેલા છે પણ આવા ગહન વિષયને માટે ગુજરાતીમાં જોઈતા સરળ શબ્દો નહિ હોવાથી એની ભાષા ઘણી ક્લિષ્ટ થઈ ગઈ છે. ઘણી વખત એણે તાણી તોડીને શબ્દના અર્થ બેસાડ્યા છે. આથી વેદાંતના એનાં અંધો કઠિન છે, પણ જન-સમાજના દોષને તીવ્ર કટાક્ષબાણથી વીધી નાંખવામાં એ એકંકો છે. છ. ચરણના એના છપ્પા વાંચવાલાયક ને બોધદાયક છે. વેદાંતનાં

મૂળતત્વો જાણ્યાં હોય ને સંસ્કૃત ભાષાજ્ઞાન સાંઝે હોય તો કાળજીથી વાંચનારને એના વેદાંત કાવ્યો ધણું જ્ઞાન આપે છે. એના મુખ્ય ગ્રંથો “અખેગીતા” “અનુભવખિંદુ” “ગુરુ શિષ્ય સંવાદ” “ચિત્ત વિચાર સંવાદ” “પંચીકરણ” “કૃત્યેશ્ય ગીતા” વગેરે છે. છુટક છાપા ને પદોમાં એણે લોકાચારને ઉઘડો લેવામાં બાકી મુક્યું નથી.

પ્રેમાનંદ—(૧૬૩૬-૧૭૩૪)

ગુજરાતી ભાષાને બીજી મહાભાષાએના જેવાં સાહિત્યથી શણગારે તોજ પાઘડી પહેરે એવું આકરૂં પણ લેનાર, જન્મપર્યંત તે પાળનાર, ગુર્જરી ગિરાને વિવિધ પ્રકારના અનેક ગ્રંથોથી દીપાવનાર ગુર્જર કવિશિરોમણી ભટ્ટ પ્રેમાનંદનો જન્મ વડોદરામાં સને ૧૬૩૬ કે તે અરસામાં થયો હતો.

પ્રેમાનંદ ન્હાનો બાળક હતો ત્યારનાજ ત્હેના પિતા ત્હેને નિર્ધન અવસ્થામાં મુકી મરણ પામ્યા હતા. એની માએ ધણું કષ્ટ ભોગવીને એને થોડોક કાળ ઉછેર્યો પછી તે પણ મરણ પામી. ત્યાર પછી એની મામીને ત્યાં થોડો વખત રહ્યો. પ્રેમાનંદની બુદ્ધિ ધણી ચંચળ હતી પણ પંદર વર્ષ સુધી એણે કંઈ વિદ્યાભ્યાસ કર્યો નહોતો. એવામાં રામચરણ હરિહર નામે કોઈ વિદ્વાન સંન્યાસી વડોદરામાં આવ્યો હતો ત્હેને ત્યાં એ જતો આવતો હતો. પ્રેમાનંદની સતેજ બુદ્ધિથી ખુશ થઈ એ સાધુ એને પોતાની સાથે તેડી ગયો. આ વિદ્વાન સાધુની સાથે એ કેટલાંક વર્ષ રહ્યો તે અરસામાં એણે ધણું સાંઝે જ્ઞાન મેળવ્યું ને હિંદુસ્થાનના ધણા ભાગમાં મુસાફરી કરી. પ્રેમાનંદને સંસ્કૃત સાહિત્યનું ધણું સાંઝે જ્ઞાન હતું. “મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત ને પુરાણો” નો એણે સારો અભ્યાસ કર્યો હતો ને વેદાંત વિગેરે કઠિન વિષયોમાં પણ એનો પ્રવેશ હતો. રામચરણ હરિહર સાથેનો પ્રવાસ પુરો થયા પછી એણે અભ્યાસ ધણો આગળ વધારી મુક્યો હશે. આ વખતે હિંદી ભાષા સર્વમાન્ય હતી ને ધણા કવિઓ ત્હેમાં જ કવિતા કરતા. પ્રેમાનંદે પણ હિંદીમાં જ કવિતા કરવાનું શરૂ કર્યું, ને એના ગુરુ રામચરણ વડોદરે આવી પહોંચ્યા ત્યારે ત્હેમને બતાવી. ગુરુ જાતે ગુજરાતી હતા. તેમણે કહ્યું “ત્હેને આપણી ગુજરાતી ભાષાનું અભિમાન નથી ને તું પરભાષામાં કવિતા કરે છે એ ધણી ખેદની વાત છે.” ગુરુના વચનની અસર આબાદ

થઈ ને પ્રેમાનંદે ત્યાર પછી પ્રતિજ્ઞા કરી કે ગુજરાતીને દીપાવું નહિ ત્યાં સુધી પાઘડી પહેરવી નહિ. આ દૃઢ નિશ્ચય એણે મરતાં સુધી પાળ્યો. ધન્ય છે આવા વીર નરને !

કવિ પ્રેમાનંદ કથા કરીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા પણ ઉત્તરાવસ્થામાં નંદુઆરના રાજાનું રાજ્યગુરૂપદ પ્રાપ્ત થયું હતું. નંદુ-આરના રાજાનો એમને આશરો હતો. તો પણ કવિએ તેના ગુણ ગાયા નથી. કવિતામાં ઈશ્વર સિવાય બીજા પાત્રની સ્તુતિ ન કરવી એવો એમનો દૃઢ સંકલ્પ હતો. કવિએ પૈસો સારો પેદા કર્યો હતો, ને આઠ ઘર બંધાવ્યાં હતાં. શામળભટ્ટ સાથે કવિતા સંબંધે એમનો વાદ થયો ત્યારે સો મહોર એમણે પાંડિતોને દક્ષિણામાં આપી હતી. નાતવશમાં પણ કવિએ ઘણા પૈસા ઉઠાવ્યા હતા. તેમ છતાં પ્રેમા-નંદ પોતાની પાછળ પૈસો ઠીક મુકી ગયા હતા. ઇ. સ. ૧૭૩૪ માં ૯૮ વર્ષની વયે પ્રેમાનંદે દેહ મુક્યો તે વેળા ભાગવતનો “દશમ સ્કંધ” લખવા માંડેલો તે અધુરો હતો. મરણ સમયે પોતાના ચાર મુખ્ય શિષ્યો, વલ્લભ, રત્નેશ્વર, વીરજી ને સુન્દરને પોતાની પાસે બોલાવી “દશમ સ્કંધનું” એક કડવું બનાવી લાવવા દરેકને કહ્યું. વલ્લભ, રત્નેશ્વર ને વીરજીનું લખાણ સુન્દર કરતાં સાફ હતું પણ તે સર્વેએ પોતાના નામની સાથે કડવાને છેડે કવિ વિશેષણ લગાડ્યું હતું તેથી ચ્હીડવાઈ પ્રેમાનંદે “દશમ સ્કંધ” પુરો કરવાનું કામ સુન્દરને સોંપ્યું. પ્રેમાનંદે પોતે કવિ ઉપનામ ધારણ કર્યું નહોતું ને કોઈ એમને કવિ કહે તો એમને માફ લાગતું. પોતાના શિષ્યોનો આડંબર આવા અપ્રતિમ મનુષ્યને પસંદ ન પડે એ સ્વાભાવિકજ છે. પ્રેમાનંદે મહાભારતથી ત્રણગણાં કાવ્યો ને ૧૧ સંસ્કૃત નાટકોની બરોબરી કરે એવાં નાટકો લખ્યાં છે. એમની કેટલીક કવિતા ને ૮ નાટકો માલમ પડતાં નથી. ભાગવતના પહેલા નવ સ્કંધ પણ કોણ જાણે ક્યાં ગુમ થઈ ગયા છે. “સત્યભામા રોષદર્શિકા આખ્યાન” “તપસ્યાખ્યાન” ને “પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન” એ ત્રણ પ્રસિદ્ધ થયેલાં નાટકો એવી ઉત્તમ પ્રતિનાં છે કે રા. રા. કેશવલાલ દ્રુવ તથા અન્ય સાક્ષરવર્ગ શોચ કરે છે કે “ક્યાં છે તે મોંઘા મૂલના આઠ નાટકો?” એના કાવ્યોમાં “નળાખ્યાન” “ઓખાહરણ” “મુદામાચરિત્ર,” “નરસિંહ મહેતાનું મામેરું” ને “દશમસ્કંધ” એ શ્રેષ્ઠ છે. એનાં બીજાં કાવ્યો નીચે પ્રમાણે છે:—

“દ્રૌપદીહરણ ?” “હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન,” “અષ્ટાવકાખ્યાન ?”
 “વિવેકવલ્લભરો,” “મૃદાલશા આખ્યાન,” “હારમાળા,” “રૂક-
 મણી હરણ,” “દિવી ચરિત્ર,” “દાણવીલા,” “અભિમન્યુ આખ્યાન,”
 “રણયજ્ઞ,” “પ્રેલ્હાદ આખ્યાન.” “વામન ચરિત્ર,” “નરસિંહ
 મહેતાના આપનું શ્રાદ્ધ,” “શામળદાસનો વિવાહ,” “હુંડી,”
 “સુધન્વા આખ્યાન,” “ચંદ્રહાસ આખ્યાન,” “હાંગવ આ-
 ખ્યાન,” “રામાયણ,” “સંપૂર્ણ ભાગવત,” “મહાભારત,”
 “અશ્વમેધ,” “લક્ષ્મણા હરણ,” “ઋષ્યશૃંગાખ્યાન,” “ભ્રમર
 પચ્ચીસી” ને “દ્રૌપદી સ્વયંવર.”

કેવો અથાગ શ્રમ ! કેવી અહ્ભુત શક્તિ ! આટલું બધું લખવું
 અને તે આપું રસિક એ કવિત્વશક્તિની પરિસીમા નહિ તો ખીજું
 શું ? નરસિંહ મહેતા સંબંધીનાં એનાં ચારે કાવ્યો “મામેરું”
 “શામળદાસનો વિવાહ” “હુંડી” “નરસિંહ મહેતાના આપનું
 શ્રાદ્ધ” ઘણાં રમુજ છે, ને શાંત હાસ્ય રસથી ભરપૂર છે. નરસિંહ
 મહેતા સંબંધી એ કાવ્યો પ્રેમાનંદના પુરોગામિ કોઈ કવિએ લખેલાં
 હોને પ્રેમાનંદે રસથી ઝભાવી પોતાના સમયને અર્પણ કર્યા છે. જુના
 કવિઓનાં કાવ્ય સુધારી નવાં સુંદર કાવ્ય લખવાનો આ રિવાજ સર્વ
 દેશમાં સામાન્ય છે. એનાં કેટલાંક કાવ્યો ઘેર ઘેર ગવાય છે, ને બાળ
 યુવા ને વૃદ્ધ સર્વને રસમાં તલ્લીન કરી મુકે છે. કર્ણારસ તો પ્રેમા-
 નંદનો જ. ઉચ્ચ શૃંગારરસ ને શાંત હાસ્યરસ પણ એની કવિતામાં ઉભ-
 રાય છે. એની ભાષા સુંદર ને સરળ પણ બળવાન છે. પ્રસંગોપાત
 ગદ્યન વિષયોના કઠિન કાવ્યોમાં કિલ્લટ થઈ જાય છે, પણ તેમાં એનો
 ઝાઝો દોષ કાઢવા જેવું નથી. ગુર્જરગિરિને રસથી રેલાવનાર, સુંદર
 અલંકારયુક્ત મહાકાવ્યો ને નાટકોથી શણગારનાર, “શું શાં પૈસા
 ચાર” ને ભરતખંડની મહાભાષાઓની તોલે બેસાડનાર, અજ્ઞાન વિદ્વાન
 સર્વને કાવ્યરસ ભેગો જ્ઞાન બોધનો મિષ્ટરસ પાનાર, વિદ્વાન કવિવર
 પ્રેમાનંદ, હાલને અમારી ગુજરાતના હજારો હજાર પ્રણામ છે.

પ્રેમાનંદને બાવન શિષ્ય હતા જેમાં બાર તો શિષ્યાઓ હતી.
 વલ્લભ, રત્નેશ્વર, વીરજી ને સુંદર એ ચાર એના મુખ્ય શિષ્યો
 હતા ને હેમની કવિતા ઘણી સારી છે. દ્વારકાંદાસ નામે પ્રેમાનંદના
 શિષ્યે પણ ઘણી સારી કવિતા કરી છે. પ્રેમાનંદ સાથે એનો પ્રથમ મેળાપ

થયો ત્યારે એની ઉંમર ૫૦ વર્ષની હતી, છતાં ઈશ્વરદત્ત શક્તિથી ને પ્રેમાનંદના પ્રસાદથી એ ઉંચા પ્રકારની કવિતા કરી શક્યો.

પ્રેમાનંદે સાહિત્યને ખીલવવાના કામની બહેનશી કરી સંસ્કૃત ને પ્રાકૃતના જેવી કવિતા કરવાનું પોતાને માથે રાખ્યું હતું. હિંદી રીત પ્રમાણે કવિતા કરવાનું કામ પોતાના પુત્ર વલ્લભને સોંપ્યું હતું, રત્નેશ્વરને મરાઠીનું અનુકરણ કરવાનું હતું, વીરજીને ઉર્દુ ને ફારસીના જેવી કવિતા બનાવવાનું સોંપ્યું હતું ને મુંદરે સંસ્કૃત પુરાણના જેવી કથાઓ લખવાનું સોંપ્યું હતું.

વલ્લભે “દુઃશાસન રૂધિર પાન આખ્યાન” “યક્ષ પ્રશ્નોત્તર” “યુધિષ્ઠિર વૃકોદર સંવાદ” “પ્રેમાનંદકથા” વિગેરે લખ્યાં છે. રત્નેશ્વરે “રામાયણ” “મહાભારત” વિગેરે લખ્યાં છે. મરાઠી કવિઓનું અનુકરણ એણે સારું કર્યું છે. ઘણાં સંસ્કૃત કાવ્યોનું એણે ભાષાંતર કર્યું છે.

વીરજીએ ફારસીના જેવી કલ્પિત કેટલીક વાર્તાઓ લખી છે. વાર્તાઓ લખવામાં એ કવિ શામળ સાથે વાદમાં ઉતર્યો હતો, પણ ત્હેમાં એણે હાર ખાધી. મુંદરે પ્રેમાનંદે અધુરો મુંકલો લાગવતનો “દશમ સ્કંધ” પુરો કર્યો.

શામળભટ.

ગુર્જર સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એક એવો પણ કાળ હતો કે જ્યારે ગુજરાતના કવિઓમાં પ્રથમ પદ શામળભટને અપાતું હતું. વળી એક વખત એમ પણ બોલાતું હતું કે એવી ઉટંગ વાતો જોડી કાઢનાર કથાભટને તે મહાકવિનું પદ કેમ છાજે. શામળભટની અપૂર્વ કલ્પનાશક્તિ, એની વાર્તાઓની ચમત્કૃતિ, ત્હેમાં સમાયેલો અમૂલ્ય ઉપદેશ, એની ઘડેલો સેંકડો કહેવતો, એનાં સચોટ દૃષ્ટાંતો, એની સરળ અને મુંદર ભાષા સર્વેનો યથાર્થ વિચાર કરતાં શામળભટની અદ્ભુત કવિત્વશક્તિ વિષે કશો પણ સંશય રહેતો નથી. પ્રેમાનંદની ખુબીઓ સંપૂર્ણપણે સમજવાના સંસ્કારરહિત જન શામળભટને કવિશ્રેષ્ઠ માને ત્હેમાં કાંઈ નવાઈ નથી; તેમજ બીજી ભાષાનાં કાવ્યોથી ભ્રમિત મન શામળની થોડીક કવિતા ઉપલક વાંચી જોઈ શામળભટના વિષે ગમે તેમ બોલે તે પણ સ્વાભાવિક છે.

શ્રીનગરના (અમદાવાદ) વેંગલપુર (ગામતીપુર) નામે પરામાં રહેનાર વીરેશ્વર અને આનંદપ્રાઈ નામના બ્રાહ્મણદંપતીના પુત્ર શામળભટ્ટનો જન્મ લગભગ ઈ. સ. ૧૬૪૦ ખ્રેષ્ઠાં થયો હતો. એના ગુરુ નાનાભટ્ટ હતા. અને સંસ્કૃત ને હિંદુસ્થાનીનું સારું જ્ઞાન હતું. પુરાણ જ્યોતિષ વિગેરે એણે વાંચેલાં હતાં. સંસ્કૃત ને ફારસીના અલ્પ પાયા પરથી કલ્પિત ધણી વાર્તાઓ એણે લખી છે. શામળભટ્ટ પોતાના પુરો ગામી જૈન કવિઓ, ભાટ ચારણો, હિંદી લેખકો, વસ્તો, વચ્છરાજ વિગેરેનાં લખાણોમાંથી લૌકિક વિષયો લઈ તે સંબંધી રસિક વાર્તાઓ લખી છે. ગુજરાતમાં અત્યાર સુધી ધાર્મિક વિષય સંબંધી જ કવિતા લખાતી ત્હેને શામળે જ ખેલ બેલું નવું રૂપ આપ્યું. માતર પરગણામાં મુંઝ નામે ગામમાં રખીદાસ કરીને એક ધનાઢ્ય લેઉઓ કસુબી હતો. તેણે શામળની ખ્યાતિ સાંભળી પોતાના ગામમાં તેડાવી ઉદાર આશ્રય આપ્યો. રખીદાસનાં શામળે ધણાં વખાણ કર્યાં છે. એની કલ્પના “એરેબીયન નાઈટ્સ” ના કર્તા જેવીજ તીવ્ર બળવાન ને અગમ્યગામી છે. શામળની કેટલીક કવિતા બીભત્સ છે અને ક્ષુદ્ર એટલા જ કારણથી કેટલાક એને છેક ઉતારી પાડે છે. પણ એકંદરે અસર ખોટી નથી. શામળનો પોતાનો આશય ઉચ્ચ હતો. એણે લખ્યું છે કે—

“ મહાન પુરૂષ માખણુ ગ્રહે, ગ્રહે છતહીણા છાશ,
નીચ મુદ્ધિ નરકે પડે, વડાને વૈકુંઠ વાસ.”

એની વાર્તાના રસમાં વાંચક તદ્દલીન થઈ જાય છે ને વાત પુરી થતાં સુધી ચોપડી હાથમાંથી મુકવાને મન માનતું નથી. વધારે ખુબી એ છે કે બીજી વખત વાંચતી વેળા પણ રસ કાયમ રહે છે. આવી ગામડીઆઓને ને સાધારણ લોકોને રીઝવવાની વાર્તામાં પણ શામળની ઉચ્ચ કવિત્વશક્તિ, વિહતા, ને સંસારજ્ઞાન ઠેર ઠેર માલુમ પડે છે. જો ને વેળા ગદ્ય લખવાનો પ્રચાર હોત તો બેશક શામળ એક ઉત્તમ પ્રતિનો નવલકથાકાર થાત. શામળનાં મુખ્ય કાવ્યો નીચે પ્રમાણે છે.

“ સિંહાસન બત્રીસી,” “ વૈતાલ પચ્ચીશી,” “ મુકાબહોતેરી,”
“ નંદબત્રીસી,” “ ભદ્રાભાગિની,” “ વિદ્યાવિલાસિનીની વાર્તા,”
“ મદન મોહના,” “ બરાસ કરતુરીની વાર્તા,” “ અંગદ વિદિ,”
“ રાવણ મંદોહરી સંવાદ,” “ ઉધમ કમ્ સંવાદ,” “ રેવાખંડ,”
“ શિવપુરાણ ” વિગેરે.

(અશાંતિ યુગ.) લઘુકાળ.

ઇ. સ. ૧૭૪૮ થી ૧૮૫૭.

મહામહાશયના મરણ પછી મોગલાઈ તો નામની જ રહી. મરેઠાઓનું બળ દિનપરદિન વધતું ચાલ્યું. મરાઠા અને મોગલનો મારામારીથી ને મરાઠાઓના માંહેમાંહેના કલહથી દેશ અવ્યવસ્થા છિન્નભિન્ન થઈ ગયો. આ હિંદુ મુસલમાનના પરસ્પર ઝઘડાને લીધે રાજ્યસત્તા અંગ્રેજોના હાથમાં ગઈ. મોગલ્લીશમા સૈફાની શરૂઆતમાં દેશનો મોટો ભાગ તેમના તાબામાં હતો પણ એમને તેવી શાંતિ સર્વત્ર ફેલાઈ નહોતી. કાર્યભારની નવી રીતિઓ સ્થાપવાની હતી. જુનાં વેર અહીં તહીં ફરીફરી જનૃત થતાં હતાં ને આપોઆપ કે વિદેશી રાજ્યકર્તાની કળેબળે શમતાં હતાં. સમુદ્રમંથનને અંતે વ્યાપ્તિ આ શાંતિ હજી તો સ્થાયી થવા માંડે છે એવામાં ફરી આગનો ભભુકો ઉઠ્યો ને ઘણા વખતથી ધુંધવાયાં કરતાં સત્ત્વે એકદમ એમરે સળગી ઉઠ્યાં. આ ભભુકો શાંત થયા પછીજ શાંતિરાજ્ય સ્થપાયું એમ કહીએ તો ચાલે. આ સમયમાંજ યુજરાતમાં સ્વામીનારાયણ પંથ સ્થપાયો ને તે પંથની ધર્મનીતિએ યુજરાતની કવિતાપર કેંકે નવીન અસર ફાંધી.

આ અશાંતિમાં, અખો, શામળ, પ્રેમાનંદ અને તેના શિષ્યવર્ગે પ્રગટાવેલો કાવ્યપ્રદીપ ઓલાયો તો નહિ જ પણ તેને તેજ ઝાંખું પડ્યું ખરું. નવા નવા પંથો આ અંધકારમાં સ્થપાયા અને ભૂતકાળની કવિતામાંથી તેમને પોપણ મળ્યું. થોડા પણ મહાન કવિઓને સટે આ યુગમાં ઘણા લઘુ કવિઓ તનખા જેવા થયા. અપવાદરૂપ માત્ર આ યુગનો મુખ્ય કવિ દયારામ આ તનખાઓમ જગલગતા અંગાર પેઠે પ્રકાશે છે.

આ યુગના કવિઓ દયારામ, ગિરધર, ધીરે, પ્રીતમદાસ, ભોળે, નીરાંત, આપુસાહેબ ગાયકવાડ, દ્વારકો, બ્રહ્માનંદ, નરમેરામ, દીવાળીઆઈ, રાધાઆઈ વિગેરે છે.

દયારામ—૧૭૬૭—૧૮૫૨.

આ રંગીલો ફક્કડ, છટેલ કવિ, નર્મદાતટે ચાણોદમાં ઇ. સ. ૧૭૬૭ માં સાડોદરા નાગર પરભુદાસ પંડ્યાને ત્યાં જન્મ્યો હતો. એની માનું નામ રતનબાઈ હતું. બાળપણમાં કવિને ગામડી નિશાળની

કેળવણી મળી હતી ને એને વડોદરે સંસ્કૃત શીખવા મોકલવાનો વિચાર ચાલતો હતો એવામાં એના પિતા પરબ્રુદાસ એની ૧૨ વર્ષની વયે મરણ પામ્યા; દોઢ વરસ પછી એની માનું મૃત્યુ નીપળ્યું ને એ ત્યાર પછી એની માના કાકાની દીકરીને ત્યાં રહ્યા હતા.

ચાણોદની પાસે કરનાળીમાં કેશવાનંદ સાધુ રહેતા હતા તેણે દયારામને સાક્ષાત્ કૃષ્ણનાં દર્શન કરાવ્યાં ને ત્યારપછી એ કૃષ્ણનો ભક્ત થયો એમ કહેવાય છે. માસીના મરણ પછી ૨૧ વર્ષની વયે દયારામે ચાણોદ છોડ્યું. ડાકોરની જત્રાએ ગયો ને ત્યાં કૃષ્ણલીલાનાં રસિક પદો બનાવી રણછોડજીના ભક્તોનાં મન હરી લીધાં. ચોવીશ વર્ષની વયે એક સંઘ ભેગો તે જત્રાએ ગયો ને શ્રીનાથજીનાં દર્શન કર્યાં. શ્રીનાથજીમાં એનાં પદોથી જત્રાજીએ ધણા ખુશ થયા ને મહારાજે પણ એને બોલાવ્યો ને ત્રણ માસ રાખ્યો. મહારાજ અગાશીમાં એક રાખતા ને સારંગી નરધાં સાથે દયારામ કને પદો ગવડાવતા. ગોકુલ, મથુરાં, વૃંદાવન થઈ કાશી ગયો, કાશીમાં એને કાશીવિશ્વનાથને બદલે હરિહરની તેજોમય, 'ઝળહળતી મૂર્તિનાં એક વાર દર્શન થયાં હતાં એમ કહેવાય છે. ક્ષણમાં વિષ્ણુનાં ને ક્ષણમાં શિવનાં દર્શન થતાં. મહાકાળેશ્વરના દર્શન કરી નાશક જતાં કવિને અને તહેમના થોડા સાથીઓને આનાજી આંગડિયા નામે લુંટારાએ પકડ્યા હતા. દયારામ ત્યાં પાંચ છ માસ કેદ રહ્યા હતા ને પછી આનાજીને ભજન ગાઈ ખુશ કરી છુટ્યા હતા. રામેશ્વર આદિ સર્વ સ્થળે યાત્રા કરી આવી દયારામ સાત વર્ષ ચાણોદ પાછા આવ્યા. આ સાત વરસના પ્રવાસથી કવિની સ્વાભાવિક કવિત્વશક્તિ અત્યંત વિકસ પામી. ચાણોદમાં કેમ સર્ગ વહાલું નહિ હોવાથી કવિએ હવે ઉભોધમાં રહેવા માંડ્યું. ત્યાં એમને કેટલાક શિષ્યો થયા ને કંઠ ધણો સારો હોવાથી કૃષ્ણકીર્તન ગાઇને તથા શિષ્યો તરફથી જે કંઠ મળે તેથી નિર્વાહ ચલાવતા હતા. ડાકોરના ઇચ્છારામજી મહારાજે એની કીર્તિ સાંભળી તેડાવ્યો ને એનાં પદ સાંભળી આશીર્વાદ દીધો કે 'તારી નામના આખા હિંદુસ્થાનમાં થશે.' દયારામને આ અરસામાં વડોદરાના હરિભટ સાથે કવિતા કરવાનો વાદ પડ્યો ને તેથી એ વધારે ઉત્સાહી થયો. અલખત હરિભટ વાદમાં હાર્યો. ધારે ધારે કવિની કીર્તિ પ્રસરતી ગઇ ને વડોદરા, ભરૂચ, ઉભોધ, ચાણોદ આદિ ધણે સ્થળે એના શિષ્યો થયા.

જનસમાજની અશિક્ષિત સ્થિતિમાં પ્રત્યેક મહાપુરુષ ગુરુ રૂપે દેવરૂપે પુનઃ થઈ તેમ દયારામને થયું. એના શિષ્યો એને નરસિંહ મહેતાનો અવતાર માનતા હતા. આવી રીતે લોકોએ માનેલા દેવાંશી પુરુષો મનુષ્યો જ હોય છે ને મનુષ્ય હૃદયની નિર્ભયતા તેઓ તણ શક્તા નથી. નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈ પ્રેમભક્ત હતાં પણ તે સંસારથી વિરક્ત હોઈ માયામાં લુપ્ત થતાં નહોતાં. દયારામ ભક્ત હતો પણ સંસારમાં રક્ત હતો. દયારામ માત્ર જીવશિવની એકતાની વાત કરતો હતો; નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈએ તે એકતા અનુભવી હતી. દયારામ ફરી ચાર વર્ષ જત્રાને મસે ભરતખંડમાં ફરી આવ્યા હતા. દયારામને જત્રા કરવાનો ધણો શોખ હતો, અને ત્રીજીવાર પણ હિંદુસ્થાનના સકળ તીર્થોમાં જઈ આવ્યા હતા. શ્રીનાથજીનાં દર્શન તો એણે છ સાતવાર કર્યાં હતાં.

એક વેળા દયારામ વડોદરે આવ્યા ત્યારે તહેમના શિષ્ય ગિરિનશંકર અને રણછોડ ધણા લોક આગળ દયારામનાં પદ ગાતા હતા. ગિરિનશંકરની નરદાં વગાડવામાં કોઈ બાવાએ ભુલ કાઢી. શિષ્યનું અપમાન થયું જોઈ દયારામ બોલી ઉઠ્યા “એ કંઈ મોટી ભુલ નથી, ને ભુલ તો સઉથી થાય.” બાવાએ કહ્યું “જેણે ઉસ્તાદી મેળવી હોય તે ભુલ કેમ કરે?” દયારામે કહ્યું “આવી જાઓ જોઈ તમે કેવી ભુલ નથી કરતા?” દયારામે પછી ગાવા માંડ્યું ને બાવાએ બળવવાનું શરૂ કર્યું. દયારામે કંઈ કંઈ રાગ ગાયા પણ બાવાએ ભુલ નજ કીધી. હજારો લોકો આ રસિક ઝઘડો જોવા ભેગા થયા. પ્રાતઃકાળ થવા આવ્યો પણ બાવાએ નમ્યું નજ આવ્યું. છેવટે દયારામે એક અટપટો ને પ્રસાદની ગુંચવણીથી ભરેલો રાગ પસંદ કર્યો ને બાવાજી ગુંચવાયા; લોકોએ તાલીઓ પાડી પણ દયારામે પોતાની સોનાની કંઠી બાવાને પહેરાવીને કહ્યું “શાબાશ છે બાવાજી, તમારી ઉસ્તાદીમાં બાકી નથી.” દયારામ વૈષ્ણવ હતો પણ મહારાજને માનતો નહોતો. ધણાં વર્ષ પીલાઈને કવિએ ઇ. સ. ૧૮૫૨ માં ૮૫ વર્ષની વયે દેહ મુક્યો.

દયારામે ૪૦ ગ્રંથ ગુજરાતીમાં ને ૪૦ હિંદુસ્થાનીમાં લખ્યા છે. દયારામની ગરબીઓ ને એનાં પદો સુપ્રસિદ્ધ ને લોકપ્રિય છે. દયારામના હિંદુસ્થાનીમાં લખેલા “શતસૈયા” હિંદુસ્થાની બાપાના શ્રેષ્ઠ કવિઓની કવિતાની તોલે મુઠ્ઠી શકાય તેવા છે.

ગિરધર—૧૭૮૬—૧૮૫૨.

એ કવિ જ્ઞાતે દશાલાહ વાણિયો હતો ને વડોદરાની પાસેના એક ગામમાં જન્મ્યો હતો. એક ગોરજી કને સંસ્કૃત ને હિંદુસ્થાનીનો એણે અભ્યાસ કર્યો હતો. એણે “રામાયણ” “રાજસૂય યજુ” “અશ્વમેધ” “કૃષ્ણચરિત્ર” આદિ ગ્રંથો લખ્યા છે. એનું “રામાયણ” સરળ ને સાદું હોઈ બાળકોને તેમજ સ્ત્રીઓને અત્યંત રૂચિ કર છે. હિંદુસ્થાનીમાં પણ એણે કવિતા કરી છે.

ધીરો—૧૭૫૪—૧૮૨૫.

ધીરો ભક્ત જ્ઞાતે ભાટ હતો. બ્રહ્મજ્ઞાન ને આત્મબોધ વિષે એની કવિતા અતિ ઉત્તમ સરસ ને સરળ છે. ધીરો ભક્તની કાશીઓ ઘેર રંગવાય છે ને સાક્ષર નિરક્ષર સર્વને આનંદ સાથે બોધ આપે છે. સાદી સુંદર ભાષામાં ઉત્કૃષ્ટ બોધ સમાવવાની ધીરાની ખુબી ઓરજ છે. કવિતા પ્રસિદ્ધ કરવાની સગવડ તે વેળા હાલના જેવી નહિ હોવાથી ધીરો પોતાની કવિતા કાગળપર લખી વાંસના કટકા કે તુંબડામાં મુકી બંધ કરી મહી કે નર્મદામાં બેઠેલી મુકતો કે જ્યાં જાય ત્યાં એની કવિતા પ્રસિદ્ધ થાય.

પ્રીતમદાસ.

આ ભક્ત કવિ પણ જ્ઞાતે બારોટ હતો. સાધુસંતના સમાગમમાં એ ઘણો કાળ ગાળતો. એની કવિતા ખીજ ઘણા ભક્તોની માફક જ્ઞાન અને પ્રેમભક્તિના વિષયોપરજ છે. એને ચરોતરનું રત્ન કહેવામાં આવે છે.

ભોજો.

ભોજ ભગતના ચાખખા સુપ્રસિદ્ધ છે. દોરંગી દિવાની દુનિયાને ઝુકાવનારા ખજાનાની ને ખગભગતોને એણે ખુબ ઝાટક્યા છે. એ કાઠિયાવાડી હોવાથી કોઈ વેળા એની ભાષા શિષ્ટ ગુજરાતીથી જુદી પડે છે.

નીરાંત.

નીરાંત ભક્ત જ્ઞાતે પાટીદાર હતો. ઇ. સ. ૧૮૪૩ માં એ ધણી વૃદ્ધ વયે મરણ પામ્યો. એની કવિતા વેદાંતજ્ઞાન ને કૃષ્ણ ભક્તિ વિષે છે. એને દર પુનેમે તુલસી લઈ ડાકોર જવાનો નિયમ હતો. એકવાર કોઈ મુસલમાને એને કહ્યું કે “અલ્યા ઇશ્વર તો ત્હારી

કને છે ને તું હાથમાં તુલસી લઈ શું હુંકોતો કરે છે. ” આથી એને જ્ઞાન થયું ને તે મુસલમાનને ગુરૂ ગણી પ્રણામ કર્યા. ત્યાર પછી એનું મન વેદાંત પર ચોંટયું. એ કૃષ્ણચરિત્ર ગાતો પણ એની ભક્તિ ઘેલી નહોતી. આપુસાહેબ ગાયકવાડ એનો મુખ્ય શિષ્ય હતો.

નરભોરામ-જન્મ ઇ. સ. ૧૭૬૮.

આ કવિ જ્ઞાતે મોઢ બ્રાહ્મણ હતો ને અમદાવાદ પાસે ગોમતીપુરમાં રહેતો. એની કવિતાનો કેટલોક ભાગ લોકપ્રિય છે.

અદ્વાનંદ.

એ સ્વામીનારાયણ પંથનો સાધુ હતો. તે ભાવનગર પાસે ગદડા ગામમાં રહેતો હતો.

કાળીદાસ વસાવડનો.

એની કવિતા સ્ત્રીઓને ઘણી પ્રિય છે. એણે “ધ્રુવાખ્યાન ” “ પ્રહલાદ આખ્યાન ” વિગેરે લખ્યાં છે. “ પ્રહલાદ આખ્યાન ” ઇ. સ. ૧૭૬૧ માં પુરું થયું હતું.

સ્ત્રી કવિઓથી ગુજરાતી ભાષા ખેનસીય નથી. દીવાળીબાઈ-રાધાબાઈ-કૃષ્ણાબાઈ-વિગેરે સ્ત્રીઓએ કોમળ સરળ ભાષામાં સ્ત્રીઓના મનોભાવ ને શુદ્ધ પ્રેમભક્તિ આલેખ્યાં છે. દીવાળીબાઈ રામભક્ત હતી ને એની કવિતાનાં કેટલાંક પદ ઘણાં સુંદર છે. ઉદયરત્ન-જશ-વિજય આદિ જૈન કવિઓએ પણ ગુજરાતી સાહિત્યને શણગારવામાં પોતાનો હિસ્સો આપ્યો છે.

કવિ તુલના.

ગુજરાતના લોકો સાધારણ રીતે શ્રદ્ધાળુ પ્રકૃતિના ને એકમાર્ગી હાલ છે ને આગળ હતા. વળી સેંકડો વર્ષ થયાં પરતંત્રતાની ઝુંસરી વહ્યા કરતા હોવાથી સ્વતંત્રતાનો જોસ્સો નરમ પડ્યો હતો. રાજ્ય-સત્તાની ને રાજ્યલક્ષ્મીની લાલસા દબાઈ ગઈ હતી, કારણ કે પ્રયાસ કરવા છતાં પણ તે મળવી અશક્ય હતી. લોકો પોતાના ઉદરનિર્વાહ અર્થે વ્યાપાર આદિ પ્રવૃત્તિમાં જોડાયા હતા. ભૌતિક સત્તા સંપત્તિ ઓછી થવાથી પારમાર્થિક સુખ તરફ ત્હેમનું લક્ષ લાગ્યું ને ધર્મપર વૃત્તિ ચોંટી. આવા સંજોગમાં ધર્મપ્રવર્તકોનું જો પ્રાપ્ત્ય હોય તો ત્હેમા કંઈ નવાઈ નથી. ગુજરાતી કવિતાએ મૂળથીજ ધર્મસ્વરૂપ પકડ્યું છે,

ને તે ક્ષેત્રમાં જ પોતાની ઉત્કૃષ્ટતા સિદ્ધ કરી છે. કવિ એટલેજ ભક્ત; આ વ્યાખ્યામાં શામળ અને હેના અનુયાયીઓ જ માત્ર અપવાદરૂપ છે. શિષ્યવર્ગને ગમત સાથે બોધ આપવા ધણા ભક્તો કવિતા કરી કવિ તરીકે કીર્તિ મેળવી ગયા છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી એમ પણ બન્યું છે કે કેટલાકની કવિતા માત્ર પદ્યબંધ ગદ્યજ છે. મહા કવિઓમાં લેખાય એવા તો માત્ર પાંચજ છે. નરસિંહ મહેતા, અખો, પ્રેમાનંદ, શામળ ને દયારામ. આમાંથી પણ નરસિંહ મહેતા ને અખો બીજા વર્ગમાં મુકી શકાય.

અખો મહા સમર્થ વેદાંતી અને બ્રહ્મજ્ઞાની હોતો. જ્ઞાની તરીકે સર્વ ભક્તોમાં એને પહેલું પદ અપાય છે. પણ એની વેદાંત વિષેની કવિતા ધણી ખરી નીરસ છે ને રસ એ કવિતાનું આવશ્યક અંગ છે. અધમ આચાર અને અધમ આચાર્યોપર એના પ્રહાર વળખાત જેવા છે. એની કવિતા અનેક સચોટ દૃષ્ટાંતોથી ભરપૂર છે. એનું સરળ લખાણુ જે થોડું છે તે શ્રેષ્ઠ છે. (Where Akho is simple he is sublime.) એના ચાળખા (satires) ધણા અસરકારક, બળવાન, વેગવાન છે અને તેથીજ એ મહાકવિમાં લેખાય છે; પણ હૃદયભાવ આલેખવાની કે જનમનરંજન કરવાની એણે રજમાત્ર પણ દરકાર કરી નથી. કવિ થવાની એને લલુતા નહોતી ને તેથી રસ પ્રદેશમાં એ ઉતર્યો નહોતો. સંસારમાં ડૂબેલા ક્ષુદ્ર જંતુઓ આ વિરક્ત જ્ઞાનીના તેજમાં અંગ્રાઈ એને યુજરાતના કવિ તરીકે લેખે છે. તેમ છતાં રસાભાવને લીધે આ જ્ઞાનીને પહેલા વર્ગના કવિમાં મુકી શકાય નહિ. અખાની કવિતામાં રસનો અભાવ નથી, પણ કાવ્યના શૃંગાર કર્ણાદિ જે મુખ્ય રસ તેજ માત્ર નથી. અખામાં શાંતરસ પ્રધાનપણે છે. વાંચકના હૃદય પર સ્થાયી છાપ અખાની કવિતાથી પડી શકે છે અને કવિતાનો ખરો રસ પણ તેજ છે.

નરસિંહ મહેતાને બીજા વર્ગમાં મુકતાં મન ખંચાય છે. એની કવિતા રસમય, હૃદયરંજક તથા મનોવેધક છે. વિશેષમાં એ ગુર્જર કવિતાનો ઉત્પાદક પિતા છે. પ્રભાતિયાં તો નરસિંહ મહેતાનાંજ. એની કવિતા છેક એકદેશીય પણ નથી. જ્ઞાન, ભક્તિ, નીતિ, વૈરાગ્ય, શૃંગાર આદિ સર્વ વિષયોપર એણે સુંદર પદો લખ્યાં છે. એને બીજા વર્ગમાં મુકવાનું કારણુ તો એજ કે, પ્રેમાનંદ, દયારામ શામળની જગહ-

ગતી જ્યોત આગળ એનો પ્રકાશ ઝંખે. પ્રકે છે. તેમજ નરસિંહ મહેતાનાં પ્રસિદ્ધિમાં આવેલાં કાવ્યોનું કદ એ ત્રણ કરતાં ન્હાનું છે.

નરસિંહ મહેતાની કવિતા હાલ આપણે વાંચીએ છીએ તેવીજ હતી કે કાળક્રમે તહેમાં ધણા વિકાર થયા છે એ પણ સંદેહભૂત વાત છે. નરસિંહ મહેતાના સમકાલિન કવિ પદ્મનાભની ભાષા ને એની ભાષામાં આસમાન જમીનનો ફેર છે. તેથી કદાચ એમ પણ અનુમાન થઈ શકે કે નરસિંહ મહેતાની ભાષામાં પાછળથી ધણા ફેરફાર થયા છે. કવિ કરતાં ભક્ત તરીકેની નરસિંહ મહેતાની કીર્તિ વિશેષ તેજોમય છે. પ્રેમભક્તિનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજનાર, તે પ્રમાણે પ્રભુને સ્વાત્મા સમર્પણ કરી પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે સમાન ભાવ રાખી કૃષ્ણ કીર્તનમાં લીન થનાર, ભક્તશિરોમણિ નરસિંહ મહેતાની કીર્તિ આજ-પર્યંત તેવી ને તેવીજ ઝળકી રહી છે.

શામળ, દયારામ ને પ્રેમાનંદ ગુજરાતના પ્રથમ વર્ગના કવિ સિદ્ધ થઈ ચુક્યા છે. હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગના મહાકવિઓ સાથે હરીશાષ્ટમાં ઉતરી શકે એવી આ ગુર્જર કવિત્રિપુટી ગુજરાતીઓને આનંદ, બોધ અને અભિમાનનું પ્રબળ કારણ છે.

અહલુત કલ્પનાશક્તિથી શામળ નવી નવી સૃષ્ટિઓ ઉત્પન્ન કરે છે અને તેમ કરતાં એને જરા પણ શ્રમ પડતો હોય એમ લાગતું નથી. “ પેરેડાઈસ લોસ્ટ ” અને “ એડેમીયન નાઈટ્સ ” ના લેખકોના જેવી વિચિત્ર શક્તિ ધરાવનાર એ મહાકવિ સામાજિક ઉન્નતિનાં માર્ગદર્શક અનેક સુંદર ચિત્રો અને ઉચ્ચ આશયોનો અમૂલ્ય વારસો ગુજરાતને આપી ગયો છે. એક વેળા ગુર્જર કવિઓમાં શામળને પહેલું પદ અપાતું હતું પણ આજે તો બીજા પદમાંથી પણ એને ખસેડવા દયારામ એકે પગે થઈ રહ્યો છે. શામળની ભાષા સાધારણ રીતે સરળ છે. પણ કેટલીક વેળા પદ્યરચના અર્થે એ શબ્દને ધણા મચરડી નાંખે છે. એનું લખાણ ધણી વેળા પદ્યબંધ ગદ્ય જેવુંજ લાગે છે. પણ વખતોવખત અને ખાસ કરીને છપ્પા જે શામળ પોતાના જ કહેવડાવે છે તેમાં એની ઉચ્ચ શક્તિ બહાર પડ્યા વિના રહેતી નથી.

સ્થૂલવાસનાનો બહિષ્કાર કરવા અશક્ત પ્રેમભક્ત કવિ દયારામની બાનીની ખુબી ઓરજ છે. આ ફક્કડ કવિની ભાષા અત્યંત રસિક મોહક અને દ્રાવક છે. શબ્દરચનામાં તો આ કવિ પ્રેમાનંદથી કોઈ

પણ રીતે ઉતરે તેમ નથી. દયારામની શિથિલ રહેણીને લીધે કેટલાક ભોંકો એનાં કાવ્ય તરફ પણ તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ જુએ છે, અને એણે ચિત્રેલા કૃષ્ણ ગોપીના ઉધાડા શૃંગારને લીધે એની કવિતા બીભત્સ પણ લેખાય છે. કવિની કરણીને લીધે ત્હેની કવિતાને ઉતારી પાડવી એ તો દેખીતુંજ અયોગ્ય છે. નીતિ ભક્તિ અને વૈરાગ્ય વિષે પણ દયારામે ઘણું લખ્યું છે ને તે લખાણ પણ અતિ ઉત્તમ છે. શૃંગારની કવિતાની અસર કેવી થાય છે ત્હેનો આધાર વાંચનારની મનોવૃત્તિ પર રહેલો હોય છે. મનુષ્ય હૃદયમાં પ્રેમવૃત્તિ સર્વ શિરોમણિ છે, અને તે વૃત્તિનો અનાદર કવિતામાં થવો અશક્ય છે. ઉધાડો ને ઢાંક્યો શૃંગાર એ ભેદ સકારણ છે પણ ઉધાડો કીયો ને ઢાંક્યો કીયો એ વિષે ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાય હોઈ શકે અને હોય છે.

સદ્ગત સાક્ષરમણિ ગોવર્ધનરામ સરસ્વતીચંદ્રને મુખે કહેવડાવે છે કે દયારામના લખાણમાં બીભત્સભાવ નથી. (I protest there is no lascivious tone in the writings of our good friend Dayaram.) એમના અવસાન પછી પ્રકટ થયેલાં “દયારામનાં અક્ષરજીવન”નાં પુસ્તકમાં દયારામની કવિતાનાં મૂદ તત્ત્વો ને ઉન્નત વિચારો સમજાવવા એમણે સમગ્ર પ્રયત્ન આદર્યો છે. દેખીતા ખુશ્મા શૃંગારમાં કેં કેં ધર્મમર્મ રહ્યાં છે એમ એમણે બતાવી આપ્યું છે. હૃદયભાવ આલેખવામાં ને ભાષાપ્રયોગમાં દયારામ શામળ કરતાં બેશક ઘણાજ ચઢે પણ તેમજ શામળની વેગવાન કલ્પના ને બહોળું સંસારજ્ઞાન દયારામને ક્યાંતો ક્યાં ફેંકી દે. પ્રથમ પદ પ્રેમાનંદનું નિર્વિવાદ છે પણ બીજું પદ દયારામનું કે શામળનું ત્હેનો નિર્ણય થવો બાકી છે. હાલ તરત વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય દયારામની તરફેણમાં હોય એમ લાગે છે.

કવિવર પ્રેમાનંદની અપૂર્વ ઇશ્વરદત્ત શક્તિ ને ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યકળા ક્યારનાંએ સિદ્ધ થઇ ચુક્યાં છે. રસ એ પ્રેમાનંદની કવિતાનું મુખ્ય લક્ષણ છે. ને ત્હેમાં પણ કર્ણપુરસમાં તો કવિએ હૃદ વાળી છે. “નળાખ્યાન” વાંચતાં કીયો રસિક પુરૂષ અશ્રુપ્રવાહ ખાળી શકે છે ? “આખાહરણ” માં કવિએ શૃંગારની પણ પરિસીમા દેખાડી દીધી છે, પણ ત્હેમાં દયારામે પાછળથી સુધારા વધારા કર્યાં છે એમ મનાય છે. શાંત હાસ્યરસ જમાવવાની પ્રેમાનંદની શક્તિ અલૌકિકજ છે. પ્રેમાનંદની કલમ નવે રસ રંગી શકે છે એટલુંજ નહિ પણ એ જ

રસ હાથમાં લે છે ત્હેમાં વાંચકને તક્ષીન કરી મુકે છે. પ્રેમાનંદનાં નાટકો પ્રાચીન નાટ્યકલાના અનુકરણના સુંદર નમુના છે ને આ મહાકવિની સર્વગ્રાહી શક્તિને કંઈ પણ અગમ્ય નથી એમ સાબિત કરે છે. પ્રેમાનંદને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલાં ત્રણ નાટકો પ્રેમાનંદનાં નથી એમ માનવા મનાવવા પ્રયત્ન થવા માંડ્યા છે અને દિનપ્રતિદિન એ પક્ષ બળવત્તર થતો જાય છે, પણ કોઈ પણ પક્ષના નિશ્ચિત પ્રમાણને અભાવે કંઈ નિર્ણય થઈ શકતો નથી. પ્રેમાનંદની ભાષા સાધારણ રીતે સુંદર સરળ અને સખળ છે. પણ પ્રસંગોપાત કંઈ વિષયોના કાવ્યોમાં રૂઢ, પ્રૌઢ ને વખતે કિલ્લ પણ થઈ જાય છે. “નળાખ્યાન,” “એનાખાહરણ” ને “મુદ્રામા ચરિત્ર” વગેરેમાં જે સાદી પણ ભલક-ભરી ભાષા કવિએ લખી છે તેથી સર્વ વર્ગના વાંચકો મોહ પામે છે.

પ્રેમાનંદની કવિતા સુંદર છે, રસમય છે, ભવ્ય છે. એ કવિશિરો-મણિનું કાવ્ય ફાલીફાલી વનસ્પતીએ ભરચક ઉત્તુંગ ગિરિશિખર છે જેમાંથી ન્હાની મ્હોટી નવ રસસરિતાના ધોધ નિરંતર જોસભેર વહ્યા જાય છે. દયારામની કવિતા એ શૃંગાર સજ્જેલી અતિસુંદર પ્રેમધેલી વનિતાના જેવી છે. મહામૂલ્યવાન આભૂષણો ને વસ્ત્રોથી અલંકૃત આ રમણી સર્વ કોઈનું મન આકર્ષે છે, રસિકજન માત્રને પ્રિય લાગે છે. શામળની કવિતા એ કોઈ ઉંચા નભની સંચારી, ગમ્ય અગમ્ય, સર્વ પ્રદેશમાં ગતિ કરનારી મહામનોહર પરી જેવી છે. મ્હોટા મ્હોટા મુનિઓની ખુદ્ધિ પણ જ્યાં પહોંચતી નથી ત્યાં શામળની વેગવાન કલ્પના અસ્ખલિત ગતિ કરે છે. “જ્યાં ન પહોંચે રવિ ત્યાં પહોંચે કવિ” એ લોકોક્તિ શામળ અર્થવતી કરે છે.

ઉપજાતિ.

જોગી જતિની જત્ત્રી ના મતિ જ્યાં,
થતી હતી શામળની ગતિ ત્યાં;
દયાકવિતા પ્રિય પ્રેમધેલી,
રેલી રસે શૈલશી પ્રેમશૈલી.

સાંપ્રતકાળ—૧૮૫૮.

અંગ્રેજી વિદ્યા ને અંગ્રેજોની સાથેના સંસર્ગને લીધે જે જાગૃતિ દેશમાં વ્યાપી ગઈ ત્હેની અસર હવે પછીના લેખકોમાં સ્પષ્ટપણે

માલમ પડે છે. દેશની ફેરવાયલી સ્થિતિમાં નવા જ પ્રકારના વિચારો ઉદ્ભવવા લાગ્યા ને આજ સુધી નહિ જણાયેલું એતન સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યું. આ નવીન યુગના લેખકો સર્વની સ્મરણશક્તિમાં તાબા છે ને હેમનાં ધણા સંબંધીઓ ને સ્નેહીઓ વિદ્યમાન છે. સાહિત્યમંડપમાં કીચું સ્થાન કોને આપી શકાય હોતો યથાસ્થિત નિર્ણય થવાને હજી વાર છે. આધુનિક લેખકોનાં જીવનની નોંધ આપવાની જરૂર જણાતી નથી.

નર્મદાશંકર ને દલપતરામ.

જુની અને નવી વિદ્યાએ માંડેલા દેશમંથનથી બહાર આવેલાં પ્રથમ એ રત્ન તે કવિ નર્મદાશંકર અને દલપતરામ છે. કવિ દલપતરામ, વ્યવહારકુશળ, શાન્ત પ્રકૃતિના, ઠરેલ શબ્દચતુર કવિ હતા. અને તેથી હેમની કવિતામાં કોઈ પણ જાતનું દર્દ નથી. શાંત હાસ્યરસ, બોધવાર્તા, શબ્દચાતુર્ય ને સરળતા, એ એમની કવિતાનાં મુખ્ય લક્ષણ છે.

નર્મદાશંકર ઉજળતા હૃદયના, સાહસિક, ઉત્સાહી, રસગ્ર કવિ હતા ને એમની કવિતા મર્મશોધક પ્રસંગે મર્મદારક પણ છે. દલપતરામ પોતાની જાતને જુલી જઈ સ્હામાને રંજન કરવા શ્રોતાજનને અનુકૂળ કવિતા લખે છે. નવલરામ લખે છે કે “નર્મદની કવિતામાં સ્વભાવ તથા શાસ્ત્રનું બળ ધણું, પણ ચાતુર્યનું થોડું. દલપતશૈલી સભારંજની ચાતુર્યશૈલી કહેવાય, નર્મદશૈલી મસ્ત કહેવાય.”

સભારંજની કવિતા હૃદયના ઉમળકાની નહિ હોવાને લીધે હૃદયપર ધણી જ થોડી અસર કરે છે, વળી અમુક પ્રસંગે અમુક જન-વર્ગને માટે રચેલી કવિતા સર્વ કોઇને અનુકૂળ થઈ શકે નહિ એટલે એવી કવિતાનું આયુષ્ય ધણું દીર્ઘ હોવાનો સંભવ ઓછો.

પ્રાસંગિક કાવ્ય (An occasional poem) અમર થવાના દાખલા અંગ્રેજી ને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ આંગળીને વેઢે ગણાય તેટલા છે અને હેની પ્રત્યેકની કીર્તિનાં નિરાળાં કારણ છે. પણ હૃદયની ઉર્મિઓ જેવી આજ ઉછળે છે, તેવીજ સેંકડો હજારો વર્ષ પૂર્વે ઉછળતી હતી ને ભવિષ્યમાં ઉછળશે. તેટલા માટેજ કવિના હૃદયનું ગીત સર્વ સ્થળે સર્વ સમયે સર્વ રસિકજનને પ્રિય લાગે છે. નર્મદાશંકર માત્ર કવિજ ન હતા. એમની પ્રવૃત્તિ સર્વદેશીય હતી. મુજરાતી ભાષામાં ૩૬ ગદ્ય લખવાનો પ્રથમ પ્રયાસ કરનાર ને જેમાં અસાધારણ

સફળતા મેળવનાર એજ મસ્ત કવિ છે. કવિચરિત્ર લખવાનો રીવાજ પણ એમણે પાડ્યો. ગુજરાતી ભાષાનાં કોષ ને વ્યાકરણ પણ પ્રથમ એમણેજ લખ્યાં. પિંગળ ને અલંકારશાસ્ત્રને પણ એમણેજ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રસ્થિત કર્યાં. સુધારાનો સખળ ઝુંડો પણ એમણેજ ઉપાડ્યો, રાજ્યરંગમાં વિવિધ પ્રજાઓનો ઇતિહાસ પણ એમણેજ લખ્યો, દેશાભિમાનની મસ્તી પણ એમણેજ જારી કરી. “દેશાભિમાન” શબ્દ પણ એમણેજ પહેલીવાર ગુજરાતીમાં વાપર્યો. ઇતિહાસ ને જીનાં શાસ્ત્રનાં અધ્યયનથી સુધારાની નિષ્ફળતા માલમ પડી ત્યારે સુધારા વિરુદ્ધ લખાણ પણ કવિએ જોસભેર ઉલટભેર કીધું. નર્મદાશંકરની બુદ્ધિ સર્વગ્રાહી હતી તે વિષે કશો સંશય નથી. સર્વ પ્રદેશમાં નીકરપણે ધુમનાર આ વિરલ નરે પ્રત્યેકમાં પોતાનું તેજ ઝળકાવ્યું છે, પણ કોઈમાં પણ એવી ઉત્કૃષ્ટતા મેળવી નથી કે જેથી એનું તદ્દદેશીય લખાણ અમર થાય. નવલરામ, દલપતરામ ને નર્મદાશંકરનો શૈલીભેદ બતાવી ખન્નેને સમાન ગણવા લલચાય છે. બુદ્ધિબળમાં તો એ સમાન નથીજ. નર્મદાશંકરનું મન આરસી જેવું હતું, જેમાં તે સમયની સારી નહારી સર્વ પ્રવૃત્તિનું યથાર્થ પ્રતિબિમ્બ પડ્યું છે. માટે જ એને સમયમૂર્તિ નામ નવલરામે આપ્યું છે. પોતાના સમયની સંસ્કારસ્થિતિ યથાર્થ અવલોકવાની, તે રંગે રંગાવાની ને તે બરાબર ચિતરવાની શક્તિ અલબત્ત અસાધારણ છે. તે માટેજ બુદ્ધિબળમાં નર્મદાશંકર દલપતરામથી ચંદે પરંતુ કાવ્યપ્રદેશમાં દલપતરામે પોતે પસંદ કરેલી શૈલીમાં ઘણું કૌશલ્ય દાખવ્યું. જ્યારે નર્મદાશંકરે પોતાનું સમગ્ર બળ હૃદયગીત ગાવામાં વાપર્યું હોય એમ જણાતું નથી. નર્મદાશંકરે માત્ર નવી ગુજરાતને માર્ગ બતાવવા વિવિધ સ્થળે પાથે નાંખી બાકીનું ચણતર ભવિષ્યની પ્રજાને માટે રહેવા દીધું છે. આથી નહાના દીવાતું ઝળહળતું તેજ મ્હોટા પણ ઝાંખા બળતા દીવાની બરાબરી કરતું જણાય છે; પરંતુ કવિ નર્મદાશંકરની વિશેષતા એ છે કે આ નવીન યુગની સકળ પ્રવૃત્તિના એ ઉત્પાદક પિતા છે. એકલે હાથે એ યશસ્વી નરે અમર કાર્ય કર્યું છે અને આત્મબળની અલૌકિકતા સિદ્ધ કરી છે. કદાચ નર્મદાશંકરની કૃતિઓ જીલાય પણ એમનું કાર્ય તો ચિરસ્મરણીય રહેશેજ. કવિ દલપતરામને અંગ્રેજી રાજ્યથી દેશને લાભ થશે એવી આસ્થા હતી તેથી તે વાતનો પ્રચાર કરવા તત્ત્વ એમનું લક્ષ હતું. બદલાતા જમાનામાં લોકોને ઉકેલવાના અનેક મહાન પ્રયત્નો એમણે યથાશક્તિ યથામતિ પોતાનાં કાળમાં ચર્ચ્યા છે.

આ સ્થળે એટલું પણ કહેવું ઉચિત છે કે નર્મદાશંકર કે દલ-પતરામ ગુજરાતના જુના મહાકવિઓની તો બરાબરી કરી શકેજ નહિ. નવીનતા માત્રથીજ લોભાયલા અથવા જુના કવિઓના રસ-મંદિરમાં પ્રવેશ કરવા અપ્રવૃત્ત કે અસમર્થ જનો ગમે તેમ કહે પણ પ્રેમાનંદ, દયારામ, શામળ કે નરસિંહ મહેતાના જેટલા આ કવિ-યુગલ લોકપ્રિય નથી. વિદ્વાન વર્ગમાં “ નર્મ કવિતા ” ને “ દલપત કાવ્ય ” વાંચનારા ઓછા થતા જાય છે. કારણ માત્ર એટલું જ કે જેમાંથી એક પણ કવિએ અમર થાય એવો એક પણ અપ્રતિમ ગ્રંથ લખ્યો નથી. જે લખ્યું છે તે છુટું છવાયું, પ્રાસંગિક ને તત્સ-મયાનુકૂળ છે. છુટક છુટક વખતે કંઈ ઉત્તમ નમુના મળી આવે છે. બન્નેનાં કાવ્યમાંથી ભવિષ્યકાળને માટે સંધરવા લાયક રત્નો નર્મદા-શંકરમાંથી કદાચ વધારે નીકળે.

આ બે કવિઓ વિષે લખતાં ઈંગ્લાંડના બે સમકાલિન કવિઓ વૉલર ને ડેનહામ યાદ આવે છે. ડ્રાઇડન ને પોપે અંગ્રેજી ભાષાને જનમેહક સ્વરૂપ આપી વિવિધ સુંદર કાવ્યોથી શણગારી, ત્યાર પહેલાં આ કવિયુગલે જુના લેખકો કરતાં નવીજ શૈલી ને નવીજ પદ્ધતિ પકડી માર્ગદર્શક પ્રયાસ કર્યા હતા. વૉલર ત્હેના વખતમાં ઘણાજ પ્રખ્યાત હતા ને મહાકવિઓમાં એની ગણના થઈ હતી. સરળ ગદ્ય લખવાની શરૂઆત પણ વૉલરેજ કરી હતી. એ શૈલીમાં એના અનુ-યાયીઓ ઘણા સમર્થ નીવડ્યાથી એની કીર્તિ અંખી પડી છે, ને હવે માત્ર ત્હેની કવિતાના કોઇ કોઇ ફકરાજ વંચાય છે. ડેનહામની પણ એજ દશા થઈ છે પણ એનાં કાવ્યોમાં ઉત્તમ નમુના થોડા જડે છે. એની કીર્તિનો આધાર મુખ્યત્વે કરી ટેમ્પ્લ નદીનાપર લખેલી ચાર લીટીપર રહેલો છે. દલપતરામનાં કાવ્યોમાંથી ઉત્તમ કવિતાના નમુના કોઇ કોઈ વખતે જડે છે. દાખલા તરીકે:—

ઉપજાતિ.

અરે ન કીધાં કુલ કેમ આંખે ?

ક્યાં વળી કંટક શા ગુલાખે ?

સુલોચનાને શિર અંધ સ્વામી

અરે વિધાતા ! તુજ કૃત્ય ખામી.

પરદેશીય પરજાતીય પ્રજાના કવિઓ સાથેની સરખામણી બરા-બર અંધખેસતી હોવી ઘણી કઠિન, લગભગ અશક્યજ. અત્રે માત્ર સાધારણ મળતાપણુંજ સૂચવ્યું છે.

આધુનિક લેખકો.

દલપતશૈલી, સભારંજનીમાં અતિ ચાતુર્યનો ખપ હોવાથી એ ક્ષેત્રમાં દલપતરામના અનુયાયીઓ ઝાઝા ફેલેહમંદ નીવડ્યા નથી. કવિ નર્મદાશંકરના એ મુખ્ય શિષ્યો સવિતાનારાયણ ને વિજયાશંકરે તહેમની શૈલીને અનુસરી કેટલુંક લખ્યું છે. કવિ નર્મદના જીવનલેખક ગુજરાતના પહેલા સમર્થ ટીકાકાર નવલરામ લક્ષ્મીરામે “બાળલક્ષ્મ ત્રિસી” અને “બાળ ગરબાવળી” રચી, સરળ ને સાદાં કાવ્યોના કેટલાક ઉત્તમ નમુના સાહિત્યમાં ઉમેર્યા છે. તત્ત્વવિદ્યા અને ગૂઢ વિદ્યાઓમાં મચી રહેલા વિદ્વાદ્ગર મણિલાલ નલુભાઈએ પણ કેટલીક સુંદર કવિતા લખી છે. એમણે સંસ્કૃત ભેગી ફારસીની મીઠાસ ગુજરાતી કવિતામાં લાવવાનો કંઈક સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે. આવી રીતે ફારસી ગઝલની મીઠાસ અને તહેનો જોસ ગુજરાતી કવિતામાં આણવાનું માન બાળાશંકર ઉદાસરામ કંથારીઆને ધટે છે. કેશવલાલ હરિરામ ભટે “કેશવ કૃતિ” નામનો એક કવિતાનો ગ્રંથ લખ્યો છે, તહેની ભાષા સાદી અને સરળ છે. બુલાખીરામ આદિ લેખકોએ પણ કવિતાક્ષેત્રમાં પ્રશંસનીય પ્રયાસ કર્યા છે.

ભીમરાવ ભોળાનાથ ને હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવમાં હાલ પ્રચલિત નવીન શૈલીના ખીખંકુર દષ્ટિએ પડે છે. હરિલાલ ધ્રુવની કવિતા ખરા હૃદયના જોસ્સાની છે. ભાષા સાધારણ રીતે સુંદર છે; પણ પ્રસંગોપાત ક્લિષ્ટ થઈ જાય છે. અગ્રાત પણ લાયક લેખકોને કિતેજન આપનાર એમના જેવા થોડા હોય છે. સાક્ષરવર રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવની ભાષાંતર કરવાની કલા અનુપમ છે. “ગીત-ગોવિંદ” ના એમના ભાષાંતરને માટે એમ કહેવાય છે કે કદાપિ મૂળ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં છે એ વાત વિસારે પડે તો મૂળ કીયો ને ભાષાંતર કીયું એ નિર્ણય કરવાનું કામ ધણું કઠણ થઈ પડે. “અમરશતક” ના ભાષાંતરમાં પણ સંસ્કૃતની ઘણી ખરી ખુખીઓ આવી છે. “સુદ્રા રાક્ષસ” નું ભાષાંતર વિદ્વાનોમાં માન્ય થાય તેમજ જનસમાજને અનુકૂળ પડે તેવું શુદ્ધ ને સુંદર છે.

રા. રા. દોલતરામ કુપારામ પંડ્યા સાંસ્કૃતિક શૈલીના સમર્થ રક્ષક ને અનુયાયી છે. “કુસુમાવલી” નામની એમની નવલકથા ગુજરાતની “કાદમ્બરી” છે. “ઈન્દ્રજીતવધ કાવ્ય” માં પણ સંસ્કૃત મહા-

કાવ્યોના ધણાખરા ગુણો છે. “ સુમન ગુચ્છ ” એ ન્હાનાં ન્હાનાં સુંદર કાવ્યખંડોનો રસિક સમુદાય છે.

પારસી લેખકો પૈકી પણ કેટલોક ભાગ શિષ્ટ ગુજરાતી લખવા તરફ વળતો જાય છે. મી. મલખારી જુની શૈલીના પણ શુદ્ધ ગુજરાતી લેખક છે. દમણના રહીશ મી. અરદેશર ફરામજી ખખરદાર પોતાની શિષ્ટ ગુજરાતી લખવાની ચમત્કારિક શક્તિથી ગુજરાતના સાક્ષર વર્ગમાં પ્રવેશ પામી ચુક્યા છે. મી. ખખરદારનાં “ કાવ્યરસિકા ” ને “ વિલાસિકા ” તેમ જ “ પ્રકાશિકા ” નામે ત્રણ પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે. તેમાંનાં કેટલાંક કાવ્યો નવીન શૈલીની શ્રેષ્ઠ કૃતિઓની તોલે મુકાય તેવાં છે.

રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ નવી શૈલીના પ્રમુખ છે. શૈલી, કીટ્સ ને વર્ડ્ઝવર્થનાં જેવાં કાવ્યોપર ગુજરાતીઓની પ્રીતિ કરાવવાના નત્ર ઉદ્દેશથી એમણે જે “ કુસુમમાળા ” નામનો ન્હાનકડો ગ્રંથ ખ્હાર પાડ્યો તેણે ગુજરાતના અંગ્રેજી ભણેલા વર્ગના મ્હોટા ભાગનું ચિત્ત આકર્ષ્યું છે. “ હૃદયવીણા ” નામનું એમનું બીજું પુસ્તક પણ એ જ પ્રકારનું છે. સૃષ્ટિસૌંદર્યના વર્ણનની ગુજરાતી કવિતામાં મ્હોટી ખોટ હતી તે પુરી પાડવા આવા પ્રયત્નની જરૂર હતી. ગયા જમાનાના અંગ્રેજ કવિઓની ખુબી બતાવવામાં રા. રા. નરસિંહરાવે ઘણી ફતેહ મેળવી છે. ગુજરાતી ભાષા હજી જોઇએ તેવી ખેડાયેલી નહિ હોવાથી આ નવા વિચારોને માટે નવા શબ્દ જડવા મુશ્કેલ પડે છે, તેથી ભાષા કોઈ વાર શ્રમસાધિત જણાય છે.

“ સ્નેહમુદ્રા, “ સરસ્વતીચંદ્ર, “ લીલાવતી જીવનકલા ” આદિના કર્તા પ્રખ્યાત સાક્ષર શિરોમણિ ગોવર્ધનરામભાઈએ ગુર્જર સાહિત્યની અમૂલ્ય સેવા બજાવી છે. અભણ, વિદ્વાન સર્વ વર્ગનાપર “ સરસ્વતીચંદ્ર ” ની છાપ પડી છે. આ યુગમાં સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો વેગ ઉછળતો ચાલ્યો જાય છે. મુંબઈની યુનીવર્સિટીને સ્થપાયેલા હજી તો ત્રીશ વર્ષ થયાં નહિ એટલામાં “ સરસ્વતીચંદ્ર ” જેવો અપ્રતિમ ગ્રંથ રચાયો એજ એ પ્રવૃત્તિનું સખળ દર્શાવે છે. ઓછામાં ઓછાં ૫૦ વર્ષ સુધી ગોવર્ધનરામના વિચારની અસર ગુજરાતપર રહેશે. આ સમર્થ વિચારકે જુના ને નવા વિચારની સુદૃઢ સંધિ કરાવી છે, અને કંઈ કંઈ ઉચ્ચ આશયો ખડાં કર્યા છે. “ સરસ્વતીચંદ્ર ” માં નવલકથાનો અંશ જોઇએ તેથી ઓછો છે. પહેલો ભાગ નવલકથા

છે; ખીજે કુટુંબકથા છે; ત્રીજે રાજ્યકથા છે; ચોથો જ્ઞાનકથા છે; “સરસ્વતીચંદ્ર” એ લેખકના વિચારનું મહાન પ્રદર્શન છે, જેમાંથી પ્રત્યેક વ્યક્તિને રૂચતા પદાર્થ મળી આવે છે. “સ્નેહસુદ્રા” એ સદ્ગત મહાત્માની ઉચ્ચતમ ભાવનાઓનો ભંડાર છે. કાળક્રમે ગોવર્ધનરામનું નામ અને એમના લેખ કદાપિ ભુલાય, પણ જે વેગભર્યો ઉત્સાહ એમણે નવી પ્રજામાં પ્રેર્યો છે તેની અસર ચિરકાળ રહેશે. એમના અવસાન વેળા જે શોકભર્યો ઉદ્દગાર સમસ્ત ગુજરાતમાંથી નીકળ્યો તેજ એમની કીર્તિનો અમરસ્થંભ છે. “વસંત” ને “સમાલોચકે” પ્રગટ કરેલાં બે પુસ્તકોમાં ભિન્ન ભિન્ન લેખકોને હાથે આ યશસ્વી નરનાં ઉદાર ચરિતની ચોખ્ખી પ્રશંસા થઈ છે.

કવિ ન્દલપતરામના પુત્ર રા. ન્હાનાલાલે “કેટલાંક કાવ્યો” તથા “વસન્તોત્સવ” નામે બે ન્હાનાં પુસ્તકો પ્રગટ કર્યા છે. એમાં નવી શૈલીથી પણ નવીનતર પદ્ધતિ પકડી રા. ન્હાનાલાલ ગદ્યાત્મક પદ્ય લખવાનો પ્રયાસ કરે છે. એમના વિચાર કેટલાક અતિ ગહન છે અને શબ્દશોધન કંઈક અંશે સાફ નહિ હોવાથી ઠેકાણે ઠેકાણે કાવ્યની રસિકતામાં ન્યુનતા આવી જાય છે; છતાં એમનાં કાવ્યોમાં શુદ્ધ કવિતાના ચમત્કાર કોઈ વેળા દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

વળી નવી શૈલીના અનુયાયીઓમાં ‘કેકારવ’ ના કર્તા કલાપી અગ્રણી છે. મનુષ્ય હૃદયની વૃત્તિઓ આલેખવામાં કલાપી કહેતાં લાઠીના સ્વર્ગસ્થ ઠાકોરસાહેબ શ્રી મુરસિંહજીએ સફળ પ્રયત્ન આદર્યો છે. કલાપીની કેટલીક કવિતા ઘણી દર્દભરી ને ભાવાત્મક છે. શુદ્ધ કવિત્વના કેટલાક ઉચ્ચ ગુણો એમનામાં ઘણા વિકાસ પામ્યા છે. આ શૈલીમાં આપણી પુરાણકથાઓમાંથી વસ્તુ લઈ નવી ઢબની કવિતા રચવાના ઘણા પ્રયત્ન થયા છે ને થાય છે. રા. રા. મણિશંકર રતનજી ભટે ‘કાન્ત’ નામથી સુંદર સંગીત કવિતા ને કેટલાંક ખંડકાવ્ય લખ્યાં છે. એ સિવાય લલિત, મકરન્દ, ભ્રમર, અરવિન્દ, જટિલ, સુમન્ત, સેહેની, એવા એવા ઉપનામથી કેટલાક રસિકજનો કવિતાક્ષેત્રમાં વિહરે છે. એમાંનાં ઘણા ખરાની કવિતા છુટી છવાઈ માસિકોમાં છપાયલી માલમ પડે છે.

ગુજરાતી કવિતાની હાલ આ સ્થિતિ છે. નિશાળો, કોલેજો, વર્તમાનપત્રો, માસિકો, ને પુસ્તકો દ્વારા ગુજરાત ધીમે ધીમે કેળવા-

તું જાય છે; ને જેમ કેળવાયલા લોકની સંખ્યા વધતી જાય છે તેમ સાધારણ જનસમાજને અનુકૂળ પડે એવી સુંદર મોહક ભાષાની આવશ્યકતા છે. ભાષાને જનમોહક સાહિત્ય સ્વરૂપ આપ્યા વિના વર્ણ-ઝવર, શૈલી આદિ કવિઓની ખુબીઓ સંપૂર્ણપણે ગુજરાતીમાં આવી શકે એ વિષે સંદેહ રહે છે. ગુજરાતી ભાષામાં જુના વખતમાં સમર્થ કવિઓ થઈ ગયા છે. પણ તે વખતની ભાષા આપણા વિસ્તૃત વ્યવહારને માટે બસ નથી; માટે પ્રથમ ભાષા ખેડાવી જોઈએ છે અને ભાષાને કેળવવાને ડૂઘડન ને પોષ જેવા કવિઓની ગુજરાતને જરૂર છે.

હાલ જે જુની નવી વિધાનું દોહન થાય છે ત્હેને પરિણામે થોડા કાળમાં કોઈ મહાકવિ થશે એવી વકી રખાય છે અને એ મહાકવિના કાવ્યમાં નવી અને જુની શૈલીનું અદ્ભુત મિશ્રણ થવાનો સંભવ છે. આર્યપ્રજામાં રહેલા જુના સંસ્કાર એવા સુદૃઢ છે કે પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિના અનુકરણરૂપ કવિતા લોકને એકદમ રુચિર થતી નથી. સાધારણ ભણેલા માણસના હૃદયમાંથી રસઝરણ ઉત્પન્ન કરવા અસમર્થ કવિ, મહાકવિના નામને યોગ્ય ગણાતો નથી. મહાકવિ, સાક્ષર, નિરક્ષર, સર્વ જનોને બોધે છે, ઉત્તેજે છે, સંસ્કારે છે. અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, ફારસી, સર્વ પ્રદેશનાં પુષ્પોમાંથી મધુ ચુસી પોતાના મધપુડાનો વૈભવ વધારનાર કોઈ કવિવર થોડા સમયમાં ગુજરાતને ગળવશે એ કાન્તની આશા હરિ પુરી પાડે !

છેવટે એટલી પ્રાર્થના કરી વિરમીશું કે

અનુકૃપ.

રસાળી ગુર્જરી તહાઈ, સાહિત્યતર ફાલીને;
પત્રો પુષ્પો ફલો ચાઈ, પંકાઓ પૃથિવી વિષે.

સાહિત્ય રત્ન.

(આદિકાળ.)

નરસિંહ મહેતો.

ભક્તિ,

પદ પ્રભાત.

ધ્યાન ધર હરિતાલું, અલ્પભતિ આળસુ, જે થકી જન્મનાં દુઃખ જાયે;
અવર ધંધો કરે, અરથ કાંઈ નવ સરે, માયા દેખાડીને મૃત્યુ બહાયે. ધ્યા.
સકળ કલ્યાણ શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં, શરણ આવે સુખપાર ન્હોયે;
અવર વેપાર તું, મે'લ મિથ્યા કરી, કૃષ્ણતું નામ તું રાખ મ્હોંયે. ધ્યા.
પટક માયા પરી, અટક ચરણે હરિ, વટખ મા વાત સુણતાંજ સાચી;
આશનું ભવન આકાશ સુધી રચ્યું, મૂઢ એ મૂળથી ભીંત કાચી. ધ્યા.
અંગ જોખન ગયું, પલિત પિંજર થયું, તોય લ્હોતો નથી કૃષ્ણ કહેવું;
ચેત રે ચેત દિન ચાર છે લાભના, લીંચુ લ્હોકાવતાં રાજ લેવું. ધ્યા.
સરસ ગુણ હરિતાળા, જે જનો અનુસર્યા, તે તણા સુજશ તો જગત ખોલે;
નરસૈયા રંકને, પ્રીત પ્રભુશું ધણી, અવર વેપાર નહિ ભજન તોલે. ધ્યા.

પદ પ્રભાત.

હરિતાલું હેત ત્હને, ક્યમ ગયું, વીસરી, પશુરે ફેડીને નરરૂપ કીધું;
હાડ ને છેડ કરી, સહુ ત્હને હાંકતું, આજ વધારીને માન દીધું. હરિ.
ધાંચીનું ગાળિયું, કંઠથી ટાળિયું, નેત્રના પાટા શ્રીનાથે છોડ્યા;
તે તણા ચરણને, નવ ભજ્યો કૃતક્ષી, ત્હેં ન ગુણ પાડના હાથ જોડ્યા. હ.
પગ ઠોકી કરી, માગતો મૂઢભતિ, ઘાસપાણી કરી શબ્દ ઝીણા;
આજ ગોવિંદ ગુણ, ગાઈને નાચતાં, લાજ આવે ત્હને કર્મહીણા, હ.
લાંબીશી ડોક ને કાંકોલ આવતો, ઉંટ જાણી ઘણો ભાર લાદે;
આજ અમૃત જમે, હરખે હળવો ભમે, વૈકુંઠનાથને નવ આરાધે. હ.
પીઠ અંખાડી ને, અંકુશ માર સહી, રેણુ ઉરાડતો ધરણી હેઠો;
આજ ચુવા ચંદન, આબ્રણ અંગ ધરી, વેગે જાયે છે તું બ્હેલે ખેડો. હ.

અન્ન ને વસ્ત્ર ને ભૂપણુ સર્વ જે, તેહનો તુજને હતો ઉધારો;
નરસૈના સ્વામીયે સર્વ સાઈ ક્યું, તે પ્રભુને તહમે કાં વિસારો. હ.

પદ પ્રભાત.

આપજી પાપ મહે, કવણુ કીધાં હશે, નામ લેતાં તહાં નિદ્રા આવે;
ઉંધ, આલસ્ય, આહાર મહે આદર્યો, લાભ વિના લવ કરવી ભાવે. આપ.
દિન પુંડે દિન તો, વહી જાય છે, દુરમતિનાં મહે ભર્યા રે ડાલાં;
ભક્તિ ભૂતલ વિષે, નવ કરી તાહરી, ખાંજાં સંસારનાં થોથાં ઠાલાં. આપ.
દેહ છે જૂઠ્ઠી કરમ છે જૂઠ્ઠાં, ભીડભંજન તહાં નામ સાચું;
કરી કરી વરણુવું, શ્રીહરી તુજને, પતિતપાવન તહાં નામ જાચું. આપ.
તહારી કણ્ણાવિના, કૃષ્ણ કોડામણા, કળ અને વિકળનું બળ ન કાવે;
નરસૈયા રંકને કંખના તાહરી, હેડ બેડી ભાગો શરણુ આવે. આપ.

પદ પ્રભાત.

શા સુખે સુતો સંભાર શ્રીનાથને, હાથ તે હરિ વિના કોણુ રહાયે;
તાત ને માત સુત, બ્રાત ટોળે મજ્યાં, દોહલી વેળા સૌ દૂર જાયે. શા.
ઉંધે મસ્તક હતો, ઉગ્ર તપ આચરી, ભક્તિ કીધી ભગવાન કેરી;
અવતરી પાશ બંધાયો માયાતણે, લંપટી લાલચે લીધો ઘેરી. શા.
દિવસ ચોદશ ભમ્યો, રાત નિદ્રા વિષે, સ્વપ્નમાં સાંભરે મોટી માયા;
પલક પરવાર નહિ, હરિને ભજવાતણો, જ્યાંલગી જીવ સંજોગ કાયા. શા.
ધન ધામે કરી, મોહી રહ્યો લોભિયા, વેદના વીસરી ગર્ભ કેરી;
નાથ ત્રિલોકના હરિ ન સંભારિયા, જ્યારે રાખ્યોતો જઠરામાં ઘેરી. શા.
જગ્યરે જીવડા વાજ આબ્યો ધણું, કેટલોએક પ્રતિભોધ દીજે;
નરસૈના સ્વામીને, નિત્ય સંભારતાં, દેહનાં દુકૃત દૂર કીજે. શા.

પદ.

ગિરિ તળાટી ને કુંડ દામોદર, ત્યાં મહેતોજી નહાવા જાય;
હેડ વરણુમાં દદ હરિભક્તિ, તે પ્રેમ ધરીને લાગ્યા પાય. ગિરિ.
કર જોડીને પ્રાર્થના કીધી, વિનતિ તણાં બહુ વધારે વચન;
મહંત પુરૂષ અમારી અરજ એટલી, અમારે આંગણુ કરોરે કિરતન. ગિરિ.
પ્રેમ પદારથ અમો પામિયે, વામિયે જન્મ મરણુ જંજળ;
કર જોડતાંમાં કરુણા ઉપજી, મહેતોજી વૈષ્ણવ પરમ દયાળ. ગિરિ.
પક્ષાપક્ષી ત્યાં નહિ પરમેશ્વર, સમદષ્ટિને સર્વ સમાન,
ગોમૂત તુલસી વૃક્ષ લીપજે, એવું વૈષ્ણવે આપ્યું વાક્યદાન. ગિરિ.

મહેતાજી નિશાએ આવ્યા, લાવ્યા પ્રસાદ ને કર્યો ઓચ્છવ;
 ભોર થયા લગી ભજન કીધું, સંતોષ પામ્યા સહ વૈષ્ણવ. ગિરિ.
 ઘેર પધાર્યા હરિજશ ગાતા, વાતા તાળ ને શંખ મૃદંગ;
 હસી હસી નાગર તાળિયો લે છે, આ શારે બ્રાહ્મણના ઢંગ. ગિરિ.
 મૌન ગ્રહીને મહેતાજી ચાલ્યા, અધવધરાને શો ઉત્તર દેઉં;
 જાગ્યા લોક નર નારી પૂછે, મહેતાજી તહમે એવા શું? ગિરિ.
 નાત ન જાણો જાત ન જાણો, ન જાણો કાંઈ વિવેકવિચાર;
 કર જોડીને કહે નરસૈયો વૈષ્ણવતણો મહને છે આધાર. ગિરિ.

૫૬.

એવારે અમે એવારે એવા, તહમે કહોછો વળી તેવા રે;
 ભક્તિ કરતાં જે બ્રહ્મ કહેશે તો, કરશું દામોદરની સેવા રે. એવારે.
 જેનું મન જે સાથે બંધાણું, પહેલું હતું ધરરાતું રે;
 હવે થયું છે હરિસમાતું, ઘેર ઘેર હીડે છે ગાતું રે. એવારે.
 સઘળા સાથમાં હું એક ભુડો, ભુડાથી વળી ભુડો રે;
 તહમારે મન માને તે કહેજો, સ્નેહ લાગ્યો છે મહને ઉડારે. એવારે.
 કર્મ ધર્મની વાત છે જેટલી, તે તુજને નવ ભાવે રે;
 સઘળા પદારથ જે થકી પામે, મહારા પ્રભુની તોલે નાવે રે. એવારે.
 હજવાં કર્મનો હું નરસૈયો, મુજને તો વૈષ્ણવ બહાલા રે;
 હરિજનથી જે અંતર ગણશે, ત્હેના ફેગટ ફેરા ઠાલા રે. એવારે.

૫૬—પ્રભાત.

ભાગ્ય જે જે બાઈ કૃપણ ભિક્ષુકતાણું, રૂઝમિણી આદિ સૌ નારી બોલે;
 હજધરજેગ્ય તે, ભોગ પહોંચાડિયા, અજઅંબરિપથી અધિક તોલે. ભા.
 આ કૃપણરૂપ તે, પ્રગટિયું ક્યાં થકી, વસ્ત્ર મેલાં દીસે કર્મ કુટ્યો;
 ત્રિગુણ ને દુર્લભ, સેજ રમાતણી, વશ કરી નાથ ને પાપ છૂટ્યો. ભા.
 અંગ અતિ કમકમે, ધમણ મહોડે ધમે, ઉધરશે ને વળી નાક લૂતો;
 જે જે કૌતક હરી, દેહ દશા ફરી, કૃપણ તે કૃષ્ણને સંગ સૂતો. ભા.
 પહોડીને ઉઠિયા, સ્નાને બેસાડિયા, વદન પખાળવા નીર દીધું;
 કનક ઝારી ભરી, શીત જળ આપિયું, કનક કટારે તે પાણી પીધું. ભા,
 શ્રીમુખે બોલિયા, કહોને બાંધવ તમો, બ્રહ્મચારી કે ગૃહધર્મ કીધો;
 કુશળ છે બાલગોપાલ સહુ તમતણાં, ભાગ્ય મોટું મહને ચિત લીધો. ભા.
 ગૃહસ્થનાં ધર્મમાં, હુંય વળગી રહ્યો, હું તે મહારી વળી ગત્ય બૂલ્યો;

મિત્ર મુદામાની, શુદ્ધ લીધી નહીં, કામની કેફમાં હું જ હુલ્યો. ભા.
સાંદીપનિ ગોરને, ઘેર આપણુ ભણ્યા, ધન્ય ધન્ય દીવસ તે સફળ કહાવ્યો;
એક રેણી રક્ષાં, વન વિષે આપણે, સર્પણુ ભાંગતાં મેઘ આવ્યો. ભા.
અન્ન લીધા વિના, ભૂખ્યા બેસી રહ્યા, ગોરાણીએ આપણી પીડ જાણી;
વિસરી ગયું છે કે, વીર ત્હને સાંભરે, સાંદીપનિ ગોરની અચળ વાણી. ભા.
ભાભીએ ભેટ જો, મોકલી મુજ ભણી, ભાવશું ભાઈ તે લાગે મીઠી;
મંકાચતો ગાંઠડી, વિપ્ર આધી ધરે, નરસૈના સ્વામીએ નજરે દીડી. ભા.

પદ—પ્રભાત.

રાત રહે જ્યાહરે પાછલી ખટધડી, સાધુ પુરૂષને સુઈ ન રહેવું;
નિદ્રાને પરહરી, સમરવા શ્રીહરી, એક તું એક તું એમ કહેવું.
જોગિયા હોય તેણે જોગ સંભાળવા, જોગિયા હોય તેણે જોગ તજવા;
વેદિયા હોય તેણે વેદ વિચારવા, વૈષ્ણવ હોય તેણે કૃષ્ણ ભજવા,
સુકવિ હોય તેણે સદ્ગ્રંથ બાંધવા, દાતાર હોય તેણે દાન કરવું;
પતિવ્રતા નારિયે કંથને પુછવું, કંથ કહે તેહ તો ચિત્ત ધરવું.
આપણે આપણા ધર્મ સંભાળવા, કર્મનો મર્મ લેવો વિચારી;
નરસૈના સ્વામીને સ્નેહથી સમરતાં, ફરી નવ અવતરે નર ને નારી.

ગાન.

પદ—પ્રભાત.

અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરિ, જીજ્ઞાસે રૂપ અનંત ભાસે,
દેહમાં દેવ તું તેજમાં તત્ત્વ તું, શૂન્યમાં શબ્દ થઈ વેદ વાસે.
પવન તું પાણી તું, ભૂમિ તું, ભૂધરા, વૃક્ષ થઈ ફુલી રહ્યો આકાશે;
વિવિધ રચના કરી, અનેક રસ લેવાને, શિવ થકી જીવ થયો એજ આશે.
વેદ તો એમ વદે શ્રુતિ સ્મૃતિ સાખ દે, કનક કુંડલ વિષે ભેદ નહોયે;
ઘાટ ધણાં પછી નામ રૂપ જીજ્ઞાસાં, અંત તો હેમતું હેમ હોયે.
વૃક્ષમાં ખીજ તું ખીજમાં વૃક્ષ તું, જોડે પટંતરો એજ પાસે;
ભણે નરસૈયો એ, મનતણી શોધના, પ્રીત કરે પ્રેમથી પ્રગટ થાશે.

પદ—પ્રભાત.

જ્યાં લગી આતમા તત્ત્વ ચિન્થ્યો નહીં ત્યાં લગી સાધના સર્વ જૂડી;
માનુષ દેહ ત્હારો એમ એજે ગયો માવઠાંની જેમ વૃષ્ટિ વૂડી.
શું થયું સ્નાન સેવા ને પૂજા થકી, શું થયું ઘેર રહી દાન દીધે;
શું થયું ધરી જટા ભસ્મ લેપન કરે, શું થયું લાલ લોચન કીધે.
શું થયું તપને તીરથ કીધા થકી, શું થયું માળ ગ્રહી નામ લીધે;

શું થયું તિલક ને તુલસી ધાર્યા થકી, શું થયું ગંગજલ પાન કીધે.
શું થયું વેદ વ્યાકરણ વાણી વદે, શું થયું રાગ ને રંગ જાણે;
શું થયું ખટ દર્શન સેવા થકી, શું થયું વરણના ભેદ આણે.
એ છે પરપંથ સહુ પેટ ભરવા તણા, આત્મારામ પરિશ્રદ્ધ ન જોયો;
ભણે નરસૈંયો કે, તત્ત્વ દર્શન વિના, રત્નચિંતામણિ જન્મ જોયો.

૫૬.

વૈષ્ણવ જન તો ત્હેને કહીએ, જે પીડ પરાધ જાણે રે;
પરદુઃખે ઉપકાર કરે, તે મન અભિમાન ન આણે રે,
સકળ લોકમાં સહુને વદે, નિંદા તે ન કરે કેની રે;
વાચ કાય મન નિશ્ચલ રાખે, તો ધન્ય જનની ત્હેની રે.
સમદૃષ્ટિ ને તૃષ્ણા ત્યાગી, પરસ્ત્રી જેને માત રે;
જીભડા થકી અસત્ય ન જોલે, પરધન ન ઝાલે હાથ રે;
મોહ માયા વ્યાપે નહિ ત્હેને, દદ વૈરાગ્ય જેના મનમાં રે;
રામનામ શું તાળી રે લાગી, સકળ તીરથ તેના તનમાં રે.
વણલોભી ને કપટ રહિત છે, કામ ક્રોધ ને નિવાર્યા રે;
ભણે નરસૈંયો ત્હેનું દર્શન કરતાં, કુળ ઇકોતેર તાર્યા રે.

૫૬—પ્રભાત.

જે ગમે જગતગુરુ દેવ જગદીશને, તે તણો ખરખરો ફાક કરવો;
આપણો ચિંતવ્યો, અર્થ કાંઈ નવ સરે, ઉગરે એક ઉદ્ધોગ ધરવો;
હું કહું હું કહું એજ અગ્નિતા, શકટનો ભાર જેમ શ્વાન તાણે;
સૃષ્ટિ મંડાણ છે સર્વ એણીપેરે, જોગી જોગેશ્વરા કોઈક જાણે.
નીપજે નરથી જો, કોઈ ના રહે દુઃખી, શત્રુ મારી સૌ મિત્ર રાખે;
રાય ને રંક કોઈ દષ્ટ આવે નહિ, ભવન પર, ભવન પર છત્ર દાખે.
ઋતુ લતા પત્ર ફળફુલ આપે થયાં, માનવી મૂર્ખ મન વ્યર્થ શોચે;
જેહના ભાગ્યમાં જે સમે જે લખ્યું, તેહને તે સમે તેજ પહોંચે.
સુખ સંસારી મિથ્યા કરી માનજો, કૃષ્ણ વિના ખીજું સર્વ કાચું;
જીગલ કરજોડી કરી નરસૈંયો એમ કહે, જન્મ પ્રતિજન્મ હરિનેજ જાચું.

પ્રભાત.

શરીર શોધ્યા વિના, સાર નહિ સાંપડે, પંડિતા પાર નહિ પામે પોથે;
તાંદુલા મેલીને, તુપને વળગી રહ્યો, બૂખ નહિ ભાંગે એમ ઠાલે થોથે.શ. ટક.
રસના સ્વાદમાં, સર્વ ઇધાઈ રહ્યા, વિગતિ ગુરુ જ્ઞાન વિનારે ગુથે;

વાણી વિલાસમાં, વિવિધ વાણી વદે, પરહરી વસ્ત્રને વળગે ચુથે. શ.
શબ્દ શીખે ખરે, સકળ વિદ્યા ભણે, અધ્યાત્મ ઉચરે આવી ઓથે;
પ્રપંચ પિંડમાં રહ્યો, અહંકાર નવ ગયો, આથડ્યો એમ અનંત કોઠે. શ.
શાસ્ત્ર કથા કહે, રજનીમાં આથડે, એમ અજ્ઞાનમાં શીશ ગોઠે;
ભણે નરસૈયો જો, ભેદ જાણી જુઓ, મ્હેં તો રચી કહ્યું પદ ચોથે. શ.

પ્રભાત.

જાગીને જોઉં તો, જગત દીસે નહિ, ઉંઘમાં અટપટા ભોગ ભાસે;
ચિત્ત ચૈતન્યવિલાસ તદ્રુપ છે, બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે. જા.
પંચ મહાભૂત પરિબ્રહ્મ વિષે ઉપજ્યાં, અણુઅણુ માંહી રહ્યારે વળગી;
કુલ ને કળ તે તો વૃક્ષનાં જાણવાં, થડ થકી ડાળ તે નહિરે અળગી. જા.
વેદ તો એમ વદે, શ્રુતિ સ્મૃતિ સાખ દે, કનક કુંડળ વિષે ભેદ ન્હોથે;
ઘાટ ઘડ્યા પછી, નામરૂપ જુજવાં, અંત તો હેમનું હેમ હોથે. જા.
જીવને શિવતો આપ ઇચ્છાએ થયા રચી પરપંચ ચૈદ લોક કીધા;
ભણે નરસૈયોએ, તેજ તું તેજ તું, એને સમર્યાથી કંઈ અંત સીધ્યા. જા.

પ્રભાત.

રઝળતી રાંડનાં રડવડે છોકરાં, કોણ શિક્ષા દધ ઠોર આણે;
અંધ ગુરૂએ વળી નિરંધ ચેલા કર્યા, પરબ્રહ્મની વાત તે શુંરે જાણે.
તું ના જાણીશ જો, હું હરિજન થયો, વિજયપદ ગાઘને ભક્તિ ભવમેં;
કરણી તો કાગની હોડ કરે હંસની, એતો વાતો હરિ કાઢે લવમેં.
નિરગુણ નાથને નીરખી નવ શકો, સગુણ સુરતી ત્યારે કેમ જાણે;
ચૈતન્ય નિંદા કરે, જડને વંદન કરે, અચેત ભૂલ્યો ભિન્ન ભાવ આણે.
એકાકાર નિરાધાર જોયે જો નહિ મન ગણે, ભિન્ન સંસારની બ્રાંત ભાંગે;
દાસ નરસૈયો કહે ત્હેને ચર્ચું નમું, જ્ઞાન વિજ્ઞાનની જ્યોત જાળે.

પદ.

સુખ દુઃખ મનમાં ન આણિયે, ઘટ સાથે રે ઘડિયાં;
ટાળ્યાં તે કોઠનાં નવ ટળે, રઘુનાથનાં જડિયાં. સુખ દુઃખ-ટેક.
નળ રાજ સરખો નર નહીં, જેની દમયંતી રાણી;
અરધે વસ્ત્રે વનમાં ભભ્યાં, ન મળ્યાં અન્ન ને પાણી. સુખ દુઃખ-
પાંચ પાંડવ સરખા બાંધવા, જેને દ્રૌપદી રાણી;
બાર વરસ વન ભોગવ્યાં, નયણે નિદ્રા ન આણી. સુખ દુઃખ-
સીતા સરખી સતી નહીં, જેના રામજી સ્વામી;

રાવણુ ત્હેને હરી ગયો, સતી મહા દુઃખ પામી.	સુખ દુઃખ—
રાવણુ સરીખો રાજ્યો, જેની મંદોદરી રાણી;	
દશ મસ્તક છેદાઇ ગયાં, બાધી લાંકા હુંટાણી.	સુખ દુઃખ—
હરિશ્ચંદ્રરાય સતવાદીયો, તારાક્ષોયની રાણી;	
ત્હેને વિપત્તિ બહુ પડી, ભયં નીચ ઘેર પાણી.	સુખ દુઃખ—
શિવજી સરખા સતા નહીં, જેની પારવતી રાણી;	
ભોળવાયા ભીલડી થકી, તપમાં ખામી ગણાણી.	સુખ દુઃખ—
સર્વ દેવને જ્યારે ભીડ પડી, સમર્થા અંતરજમી;	
ભાવટ ભાંગી ભૂધરે, મહેતા નરસિંને સ્વામી.	સુખ દુઃખ—

નાગદમન.

જળ કમળ છાંડી જાને બાળા, સ્વામી અમારો જાગશે;
 જાગશે ત્હેને મારશે, મ્હેને બાળહત્યા લાગશે.—ટેક.
 કહેરે બાળક તું મારગ ભુલ્યો, કે ત્હારા વેરીએ વળાવિયો;
 નિશ્ચે ત્હારો કાળજ ખુટ્યો, અહિંયાં તે શીદ આવિયો. જળ૦
 નથી નાગણુ હું મારગ ભુલ્યો, નથી મ્હારા વેરીએ વળાવિયો;
 મથુરા નગરીમાં જુગદું રમતાં, નાગનું શીશ હું હારિયો.
 રંગે રૂડો રૂપે પૂરો, દીસતો કોડીલો કોડમણો.
 ત્હારી માતાએ કેટલા જણ્યા, ત્હેમાં તું અજાણમણો.
 મ્હારી માતાએ બેહુ જનમિયા ત્હેમાં હું નટવર ન્હાનડો;
 જગાડ ત્હારા નાગને, મ્હારું નામ કૃષ્ણ કહાનડો.
 લાખ સવાનો મ્હારો હાર આપું, આપું રે તુજને દોરીઓ;
 એટલું મ્હારા નાગધી જાનું, આપું તુજને ચોરીઓ;
 શું કહું નાગણુ હાર ત્હારો, શું કહું ત્હારો દોરીઓ;
 શાને કાળે નાગણુ ત્હારે, કરવી ધરમાં ચોરીઓ.
 ચરણ ચાંપી મૂછ મરડી, નાગણુ નાગ જગાડિયો;
 ઉઠોને બળવંત કોઈ, બારણે બાળક આવિયો.
 બેઠ બળિયા સાથે વળગિયા કૃષ્ણ કાળિનાગ નાથિયો;
 સહસ્ર ફેણા કુંદવે જેમ, ગગન ગાળે હાથિયો.
 નાગણુ સૌ વિલાપ કરેજે, નાગને બહુ દુઃખ આપશે;
 મથુરા નગરીમાં લેઇ જશે, પછી નાગનું શીશ કાપશે.
 બેઠ કરજોડીને વિનવે, સ્વામી ! મૂકો અમારા કંથને;
 અમે અપરાધી કાંઈ ન સમજ્યાં, ન ઝોળખ્યા ભગવંતને.

થાળ ભરી સૌ મોતીએ, મોકૂળ્યુને રે વધાવિયો;
નરસૈયાના નાથ પાસેથી, નાગણે નાગ છોડાવિયો.

પૃથ્વ કાવ્યદોહન.

મીરાંબાઈ.

પદ.

મુજ અખળાને મોટી મીરાંત બાઈ, શામળો ધરેણું મહારે
સાચું રે—ટેક.

વાળી ઘડાવું વિઠ્ઠલવર કેરી, હાર હરિનો મહારે હમઝેરે,
ચિત્ત માળા ચતુરભુજ ચૂડસો, શીદ સોની ઘેર જમઝેરે—ભુજ૦
ઝાંઝરિયાં જગજીવન કેરાં, કૃષ્ણજી કક્ષાં ને કાંખીરે,
વિંછુવા ધુધરા રામ નારાયણના, અણુવટ અંતરજામીરે—મુજ૦
પેટી ઘડાવું પુરુષોત્તમ કેરી, ત્રિકમ નામનું તાળુંરે,
કુંચી કરાવું કર્ણાનંદ કેરી તેમાં ધરેણું મહારું ધાલું રે—મુજ૦
સાસરવાસો સજીને બેઠી, હવે નથી કાંઈ કાચું રે,
મીરાંબાઈ કહે પ્રભુ ગિરધર નાગર, હરિને ચરણે જાયુંરે—મુજ૦

પદ.

બોલ મા બોલ મા બોલ મારે, રાધાકૃષ્ણ વિના બીજું બોલ મારે ટેક.
સાકર શેરડીનો સ્વાદ તજીને, કડવો લીમડો ઘોળ મા રે, રાધાકૃષ્ણ.
ચાંદા સૂરજનું તેજ તજીને, આગિયા સંઘાતે પ્રીત જોડ મા રે, રાધાકૃષ્ણ.
હીરા રે માણેક જવેર તજીને, કથીર સંઘાતે મણિ તોળ મા રે, રાધાકૃષ્ણ.
મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, શરીર આપ્યું સમતોલમા રે, રાધાકૃષ્ણ.

પદ.

લેહ લાગી મહને તહારી, અલ્યાજી લેહ લાગી મહને તહારી. ટેક.
કામકાજ મૂક્યું ને ધામજ મૂક્યું, મનમાં ચાહું છું મોરારી; અલ્યાજી.
ખભે છે કામળી ને હાથમાં છે વાંસળી, ગોકુળમાં ગાયો ચારી; અલ્યાજી.
સોળ સહસ્ત્ર ગોપિયોને તમે વરિયા, તોય તમે બાળબ્રહ્મચારી. અલ્યાજી.
મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, ચરણકમળ બલિહારી અલ્યાજી.

રાગ પરજ.

ગાવિદો પ્રાણ અમારો રે, મહને જગ લાગ્યો ખારો રે;
મહને મહારો રામજી ભાવેરે, બીજો મહારી નજરે ન આવે રે—ટેક

મીરાંબાઈના મેહેલમાં રે, હરિ સંતનનો વાસ;	
કપટીથી હરિ દૂર વસે, મહારા મંતનકેરી પાસ.	ગાવિંદો.
રાણાજી કાગળ મોકલે રે, દો રાણી મીરાંને હાથ;	
સાધુની સંગત છોડી દો, તમે વસોને અમારે સાથ.	ગાવિંદો.
મીરાંબાઈ કાગળ મોકલે રે, દેખે રાણાજીને હાથ;	
રાજપાટ તહમે છોડી રાણાજી, વસો સાધુને સાથ.	ગાવિંદો.
વિષનો પ્યાલો રાણે મોકલ્યો રે, દેખે મીરાંને હાથ;	
અમૃત બાણી મીરાં પી ગયાં, જેને સહાય શ્રી વિશ્વનો નાથ.	ગાવિંદો.
સાંઢવાળા સાંઢ શણગારજે રે, જાવું સો સો રે કોશ;	
રાણાજીના દેશમાં મહારે, જળ રે પીવાનો દોષ.	ગાવિંદો.
ડાખો મેલ્યો મેવાડ રે, મીરાં ગર્ધ પશ્ચિમમાંય;	
સરવ છોડી મીરાં નીસરયાં, જેતું માયામાં મનહું ન કાંચ.	ગાવિંદો.
સાસુ અમારી મુખમણી રે, સસરા પ્રેમ મંતોપ;	
જેઠ જગજીવન જગતમાં મહારે, નાવલિયો નિર્દોષ.	ગાવિંદો.
ચુંદડી ઓઢું ત્યારે રંગ ચુવે રે, રંગ ખેરંગી હોય;	
ઓઢું હું કાળો કાંબળો, દુખે ડાઘ ન લાગે કોય.	ગાવિંદો.
મીરાં હરિની લાડણી રે, રહેતી સંત હજૂર;	
સાધુ મંઘાતે સ્નેહ વ્રજો, પેલા કપટીથી દિલ દૂર.	ગાવિંદો.

(શુકકાવળ.)

તુલસી.

ક્રુવ અને નેત્રવતી.

તૃપા તે તુજને લાગશે, સાંભળ મહારા વીર;
એકલકા વનમાં જશે, નહિ હોય પાસે નીર.
પુત્ર ધરણુપર પોઢવું, નથી રે તિહાં પલંગ;
અરણુ તહારા કોણ ચાંપશે, નથી સેવક પાણુ સંગ.
ખોરડી, બાવળ, ગોખર, કઠણુ કંકરા ધરણુ;
પંથપાળા કેમ ચાલશે, કોમળ તહારા અરણુ.

ગિરિ, જંગલ, બહુ ડુંગરા, માહે વાનરના ઠાઠ;
 પંથ આગળથી નથી દીડો; કેમ તું જાણીશ વાઠ.
 સાદ કંઈ હું કેહને, પુત્ર પુત્ર કહી નામ;
 સજ્જનડા આપ્યા પછી, ઉજ્જડ દીસે ગામ.
 દૈવજ દુરખલ ધાતકી, મહેં જાણ્યો છે તેહ;
 શું પહેલું સુખ આપિયું, હવે કાં દીએ છેહ.
 અંધાકેરી લાકડી, હું દુખલીતું ધન;
 હું વિદેશજ એકલી, કહણુ કરો છો મન.
 ધ્રુવ તો વળતો બોલિયો, સુખે એવી વાણુ;
 માતા સુજને શીખ દો, નહિ તો તજવા પ્રાણુ.

કાવ્યદોહન.

(ઉર્ધ્વકાળ.)

અખો.

ધર્મગુરુ વિષ.

ગુરુ ચર્ષ બેઠો હોંશે કરી, કંઠે પહાણુ શકે ક્યમ તરી;
 (જ્યમ) નાર ન્હાનડી હવું પ્રસૂત, વળતી વાષે નહિ અહલુત;
 શિષ્યને ભારે ભારે રહ્યો, અખા એમ મૂલ્યેયો ગયો.
 પોતે હુરિ નહિ જાણે લેશ, કાઠી બેઠો ગુરુનો વેષ;
 સાપને ઘેર પડેણો સાપ, સુખ ચાટી ચાલ્યો ઘેર આપ;
 એવા ગુરુ ધણા સંસાર, તે અખા શું મૂકે ભવપાર.
 તું ત્હારું સમજીને બેસ, કાં ચોગે દિલ પ્યારી મેશ;
 જો તુંમડું માંહેથું મરે, તો તારે ને પોતે તરે.
 તરવર ફલ દેવા નવ જાય, અખા આવી જાયે તે ખાય;
 તું ત્હારા મન માંહી પ્રીત, શાને મ્હોટપ લે છે શીશ.
 ઝીણું મળતાં મ્હોટું થાય, મ્હોટું કપ્પકા ચઢને જાય;
 પહેલો તું પરમારથ પ્રીત, પછે ગુરુ ચવાને ધી.
 પ્રાપ્ત રામ કહે તે ગુરુ, બીજા ગુરુ તે લાખ્યાં વર;
 ધન હરે ધોખો નહિ હરે, સંબંધ સંસારી સાચો કરે.

અખા શું સમજ્યો ગુરુ કરી, સચરાચર દીઠા નહિ હરિ;
 ગુરુજ અખા નવ જાણે રામ, તે શિષ્યને શું આપે નામ.
 આતમ સમજ્યો તે નર જતિ, શું થયું ધોળાં ભગવાં વતી;
 બોડે તોડે જોડે વાળ, એ તો સર્વ ઉપદેશ જાનળ.
 સાચો ગુરુ જાણી જે જક્ત, કનક કામની નોહે આસક્ત
 ખીજ સધળા આળ પંપાળ, ધનને અર્થે માંડે જાળ.
 તેથી કહો તે શું નીપજે, અખા અંતર માયાને લજે;
 ગુરુ શિષ્યની ત્યાં એવી વાત, શુદ્ધ પારસને સધળી ધાત.
 શુદ્ધ પારસને જે જે અડે, તે તે કંચન થઈ નીવડે;
 તે આદર કેનો નવ કરે, સહેજ ઐશ્વર્ય અખા તે ધરે.
 વ્યાસ વેશ્યાની એકજ પેર વિદ્યા બેટી ઉછેરી ધેર; ૨૫
 વ્યાસ કથા કરે ને રડે, જાણે દ્રવ્ય અદેકેડું જડે.
 જો જાણે વાંચ્યાની પેર, અખા કાં ન વાંચે પોતાને ધેર;
 કથા કરી તે શુકલ ખરી, પરીક્ષિતને મેળવિયા હરિ;
 શીખ થઈ ત્યારે આપ્યું શું, નગન થઈ ગયા વનમાં પશુ;
 નિરપૂહીની છે એવી કથા, અખા ખીજ પેટ ભર્યાની વ્યથા.
 દેહાભિમાન હતું પાશેર, વિદ્યા ભણતાં વાધ્યું શેર;
 ચરચા વદતાં તોલુ થયો, ગુરુ થયો ત્યાં મળુમાં ગયો.
 અખા એમ હલકાથી ભારે હોય, આતમજ્ઞાન તે મૂળગું ખોય;
 સસાશિંગનું બહાણુજ કયું, મૃગતૃણ્યામાં જૈને તર્યું.
 વંઝ્યાસુત બે બહાણે ચઢ્યા, ખંપુષ્પનાં વસાણાં ભર્યા;
 જેવી શેખસલીની કથા, અખા હમણું આગળ એવા હતા.
 જ્યાં જોઇએ ત્યાં કૂડે કૂડ, સ્થામે સ્થામાં બેઠાં ઘૂડ;
 કોઇ આવી વાત સૂરજની કરે, તે આગળ જઈ ચાંચજ ધરે.
 અમારે હજાર વર્ષ અંધારે ગયાં, તમો આવા ડાહ્યા ક્યાંથી થયા;
 અખા મ્હોટાની તો એવી જાણ, મુકી હીરો ઉપાડ્યો ખહાણ.
 નીલા વૃક્ષને ઓથે રહે, જેમ પારધી પશુને અહે;
 એમ હરિને ઓથે ધુતે ધણા, ઉપાય કરે કનક કામની તણા.
 અખા ગુરુ શું મૂકે પાર, જેના શિષ્ય ગર્દભ ને ગુરુ કુંભાર;
 અંગ આળસ ને તપસી થયો, ધર મેલીને વનમાં ગયો.
 કામ બાણુ ન શકો જાળવી, રડવડતી એક આણી નવી;
 સમજીને છે સરખો ભાવ, તે ગુરુના મનમાંય અભાવ.

વિષયી જીવથી પ્રીતજ કરે, તત્વદર્શી ઉપર અભાવજ ધરે;
 ખાનખાન વિષયાદિક ભોગ, તત્વદર્શનિ સર્વે રોગ.
 અખા તે ગુરૂના મનમાં ખરા, આવકાર દઈ બેસારે પરા;
 ગુરૂ થઈ બેઠો શાને સાધ, સ્વામિપણની વળગી બાધ. ૫૦
 જ્ઞાનીને તો સર્વે ફેક, બ્રહ્માદિ લગી કલ્પ્યાં લોક;
 છેની વાત ન જાણે મૂઢ, અખા ગુરૂ થઈ બેઠો મૂઢ.
 સ્વામી થઈને બેઠો આપ, એ તો મનને વળગ્યું પાપ;
 ગુરૂ થઈ મૂરખ જગમાં ફરે, બ્રહ્મવેત્તાની નિંદા કરે.
 પહાણો કહે હું પર્વત લહું, એ આશ્ચર્ય તે કેને કહું;
 જ્ઞાની ગુરૂ ન થાયે કેનો, બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ્વર છેનો.
 અન્ય જીવની છેને સ્ત્રી પડી, જે છેને ઘેર નિત કાઢે હડી;
 રહેજ સુભાવે વાતજ કરે, અખા ગુરૂપણું મનમાં નવ ધરે.
 વૈષ્ણવ ભોગ ધારીને ફરે, પરસાદ ટાણે પત્રાવળાં ભરે;
 રાંધ્યાં ધાન વખાણતા જાય, જેમ પીરસે તેમ ઝાઝા ખાય.
 કીરતન ગાઈને તોડે તોડ, અખો કહે જીવાનીનું જોર;
 સો અંધામાં કાણો રાવ, આંધળાને કાણાપર ભાવ.
 સૌનાં નેત્રો કુટ્ટી ગયાં, ગુરૂ આચારજ કાણા થયા;
 શ્વાસ તણી છે એકજ આંખ્ય, અખા અનુભવની ઉધડી નહિ આંખ્ય.
 મુંડ મુંડાવી હરિને કાજ, લોક પૂજે ને કહે મહારાજ;
 મન જાણે હરિએ કૃપા કરી, માયામાં લપટાણો ફરી.
 સૌને મન તે કરે કલ્યાણ, અખા એને હરિ મળ્યાની હાણ;
 જ્ઞાતાનો એવો ઉપદેશ, પંચના ગુરૂ તે સધળો વેપ.
 ધર ધર માહાત્મ્ય વધારતા ફરે, દામ ચામનાં જતનજ કરે;
 અખા જ્ઞાતાની ન માને વાત, સાચું કહેતાં ખીજે સાત.

કવિ વિષે.

કવિતા ઘણા કવિ કવી ગયા, અઘાપિ કવે પ્રત્યક્ષ રહ્યા;
 વળી આગળ કવશે બહુ કવિ, મનની વૃત્ત્ય જો જો અનુભવી;
 અખા મનાતીત ત્યમનું ત્યમ, મનની વૃત્ત્યમાં મનની ગમ્ય.
 જ્ઞાનીને કવિમાં ના ગણીશ, કિરણ સૂર્યનાં કેમ વરણીશ;

સખ્દ તણો છેડો ક્યમ થાય, આકાશને કેમ તોળ્યું જાય;
એવું વચન અલિંગી તણું, અખા નહિ કોઈ પર આપણું.

જીવને બોધ.

વારંવાર માનવ દેહ નથી, પામ્યો તો ચેતે ધરથી;
જ્યારે જર્જર થાશે અંગ, ઇન્દ્રિય મૂકી જશે સંગ.
ત્યારે અખા જપમાલા ગ્રહે, ભાંગ્યે ઘડે પાણી કેમ ગ્રહે:
કદ થયો વંડ્યું મન તન, ઉપાય ટળ્યો ને ખુટ્યું ધન.
ત્યારે ધર્મ સાધવા જાય, ફૂલોયું કાપડ મોઢો થાય;
અખા ભજી નહિ જાણ્યો નાથ, ભોંયે પાડ્યો ચારે લાથ.
ચણું સમજે સખળો સંસાર, સમજે જાયે સધળો ભાર;
જેમ જેમ સાચું માને જન, તેમ તેમ વાધે દને દન.
અખા પ્રેત ગહીનાને ખાય, (પણ) ધીરજવાન તે કુશળે જાય;
એક અકીણ બીજે સંસારી રસ, અધિક કરે તેમ આપે કરસ.
જેમ જેમ અદકું ખાતો જાય, અંગે અકલે હીણો થાય;
જે મૂકે તો મુવે સરે, નહિ તો અખા તે ખાતો મરે.
મુખ્યો નર બહુ તકજ પીએ, જાણે ઉદર ભરીને પુષ્ટિ પામીએ;
તેણે વ્રાય નહીં ને વાધે રોગ, એમ અખા નોહે આતમ ભોગ.

તિલક કરતાં ત્રેપન વહાં, જપ માળાનાં નાકાં ગયાં;
તીરથ ફરી ફરી થાક્યા ચર્ણુ, તોય ન પોતા હરિને શર્ણુ.
કથા સુણી સુણી કુઠ્યા કાન, અખા તોય નાળ્યું અક્ષસાન;
એક મૂરખને એવી ટેવ, પથર એટલા પૂજે દેવ.
પાણીને દેખી કરે સ્નાન, તુળશી દેખી તોડે પાન;
એ તો અખા બહુ કિપાત, ધણા પરમેશ્વર એ ક્યાંની વાત.
જોજોરે મ્હોટાના બોલ, કિજ્જડ ખેડે વાગ્યો ઢોલ;
અંધે અંધ અંધારે મળ્યા, જેમ તલમાંહી કોદરા ભળ્યા;
ધેંસ ન થાયે ન થાયે ધાણી, કહે અખો એ વાતો જાણી;
આંધળો સસરો ને સણગટ વહુ, કથા સુણવા ચાલ્યું સહુ.
કહ્યું કાંઈ ને સમજ્યા કશું, આંખ્યનું કાજળ ગાલે ધસ્યું;
છેડો કુવો ને ફાટી બોખ, શીખ્યું સાંભળ્યું સર્વે ફોક.

બળદની તે કેમ થાયે ગાય, મૂરખ મિથ્યા કરે ઉપાય;
જ્ઞાન વિના તે સાધન એવાં, અખ્યા હેમાં ન લેવા દેવા.

દેહદમન મુંડાતું કર્મ, મૂરખ જાણે માંડયો ધર્મ;
પીડે પિંડ તે પેટને કાજ, કાયા કસી જાયે મહારાજ.
તહે જાણ્યો છે તે નોહો ધર્મ, અખ્યા કુસકા કુટે શ્રમ;
ચૈતન્ય છૂલ વદે વેદ વાણ, તું તો પૂજે પીતળ પ્હાણ.
ત્રીલાં ટપકાં કાઢે ખાસ, જાણ્યો મારગ પણ છે મેવાસ;
વંદે ચરણ ને નંદે પિંડ, ભક્તિ નોયે અખ્યા પાખંડ.
પંડ પખાણે પૂજે પ્હાણ, મનમાં જાણે હું તે જાણ;
કોઈ વર્ણ વેષ અહંકારે મરે, બહાણ સોનાતું તે નવ તરે.
મન જાણે હું પાવન થયો, પણ રેખ દોષ પેલો નવ ગયો;
પરને વળગ્યો હીડે અંધ, આંખ્યાળો નવ વળગે ખંધ.
દયા દાન શીજ કહેતા જાય, મંત્ર જાપ તીરથ મહિમાય;
અખ્યા બાળકની પેરે થયું, ખોરાં સાટે ધરણું અયું.
ખરાખ થયો જીવ વ્યસને કરી, કર્મ વોર્ષા ને ખોયા હરિ.
મરડી મૂછ મુખ વાંકા ખોલ, કાલ વાગશે હીલા ઢોલ.
અખ્યા વરણાગી વણુશી જશે, ભુંડાં ભગળ ઉઘાડાં થશે;
એક મેલો મંત્ર ને બીજો કુતર્ક, સાધકને મુખે મુકે નર્ક.
અખ્યા ઇશ્વરને નહિ છેતરે, લાંબો દાંતો બહેલો ખરે;
કળવકળ કાળ મન કરી, શું બાળક છે જે છેતરશે હસી;
હિરણ્યકશ્યપે વર માંગ્યો છજે, હરિયે તે ઘાટ ઘાલ્યું કજે.
તો અખ્યા તે હરિશું શી હોડ, હથેલીથી ઉજળો તે કહોડ;
અખ્યા અહંકારને ટાળી જોય, તું ન રહે તો સિદ્ધિ સાથે શીદ મ્હોય.૧૨૫

કોઈ કહે મોટા શિવદેવ, કોય કહે વિષ્ણુ મોટા અહમેવ;
કોઈ કહે આઘબવાની સદા, છુધ કલ્કોના કરે વાયદા.
જૈન કર્મની સદા દે શીખ, યવન માને કલમે શરીર;
અખ્યા સૌ બાંધે બાકરી, કોય ન જુએ હરિ પાછો ફરી.
ધણા શબ્દ પડ્યા જે કાન, તહેને તહેતું લાગ્યું ધ્યાન;
જોમ જોયાં ખાતો સંસાર, અખ્યા વિના વસ્તુ વિચાર.

આહાણુ કહે સત્ય કરવા યસ, પશુવધ કીધે હોયે પુણ્ય;
 જૈન કહે એ હિંસા પાપ, અખા ધર્મ પણ જુજવા થાપ.
 માણસપે દેવ ઉત્તમ લખે, ત્યાં મધ માંસને ભખે;
 બુદ્ધિ પ્રમાણે લખી લખી ગયા, બુદ્ધિ પ્રમાણે વાંચે રહ્યા.
 બુદ્ધિ પ્રમાણે સૌ સાંભળે, બુધ્યાતીતથી સૌ ચળવળે;
 મ્હોટી તાણુ છે પંથજ તણી, નથી જુજવા એક છે ધણી.
 પોતાના ઇષ્ટની પાળવી ટેક, સકળ ઇષ્ટનો અધિપતિ એક;
 જેમ રાજા એકને પ્રજા જુજવી, અખો એ રીત જુએ અનુભવી.
 જ્યાં શુચિઅચ્ચ રહેવા નહિ ઠામ, એમ ભરી પૂરણુ રહ્યો રામ.
 કોને કર્તા ન જાણ્યો જડે, વઢે ઢીકે ને કટારી કડે;
 કહે અખો હું ધણુંએ રટ્યો, હરિને કાળે મન આવટ્યો;
 ધણું કૃત્ય કર્યો મ્હેં બાહ્ય, તોય ન ભાંગી મનની દાઝ.

આહાદિક નવ પામ્યા પાર, એમ જાણીને ખાશો માર;
 અગમ અગોચર સૌને હરિ, આહા કીટ લગી માયા આવરી.
 અખા હરિ જે મળનારા થાય, ન ગણે ઉંચ નીચ રંક રાય;
 કુળ, અધિકાર અધ્યયન ચાતુરી, પાપી મૂર્ખ ત્યાં ન જુએ હરિ.
 જેમ વાયની વળણે લાગે લહાય, પણ ડાણું જમણું ન ગણે વાય;
 ત્યમ ઉંચ નીચ ન ગણે નારાણુ, અખા એમ ખરાખરી જાણુ.
 ઉંચ ખરા તે ઉંચ ન જાણુ, નીચ તે નોહે નીચ નિર્વાણુ. ૧૫૦
 ઉંચમાં રામ બમણો નથી ભર્યો, નીચ પિંડ ઠાલો નથી કર્યો.
 સાચો મારગ જે કોઇ લીયે, મિથ્યા મારગ મૂકી દીયે;
 અટળ વસ્તુને અહોનિશ ધાય, ટળને બાંધણે બાંધ્યો ન જાય.
 ટળમાં રહે અટળશું પ્રીત, અખા એવા પુરૂષની થાશે જીત;
 ગવરાબ્યા જશ હરિના ગાઓ, હરિના છો ને હરિના થાઓ.
 હરિજનને ગ્રહ કહો શું કરે, જે ગ્રહ બાપડા પરવશ ફરે;
 રવિ ભમતો ને શશિનો ખે, રાહુ તો ધડવેણો રહે.
 કાણો શુક ને લુલો શાનિ, બૃહસ્પતિએ સ્ત્રી ખોધ આપણી;
 અખા નહિ ઉધારે પડી, હરિજન મુક્તિ આપે રાક્ષી.

જ્ઞાની વિષે.

સકળ લોક ત્યમ જ્ઞાતા પુરૂષ, એમ જાણે તે નર છે મૂરખ;
 અખા અમૃત તે પાણી ન્હોય, રસ જાણી ગણુસૌ મા તોય.

જેમ જીવ્યા પંચામૃત ખાય, ખાતી કરતી નહિ લેપાય;
 વણુ ખાધે કર થાય ચીકણો, એવો ભેદ અણુલિંગી તણો.
 અખ્યા અનુભવી ઈશ્વર રૂપ, સાગર આગળ શું કહે કૂપ;
 આવી નગરમાં લાગી લ્હાય, પંખીને સ્થો ઘોખો થાય.
 ઉંદર બિચારા કરતા શોર, જેને નહિ ઉડ્યાનું જોર;
 અખ્યા જ્ઞાની ભવથી કેમ ડરે, જેની અનુભવ પાંખ આકાશે ફરે.
 તૂણુ તરવરને અગ્નિનો ભે, આકાશ દાઝ્યું તે કોય ન કહે;
 એમ અદ્વય આનંદી સદા અદ્વપાય, અખ્યા પ્રેમાનંદનો પ્રલે ન થાય.
 પ્રેમાનંદી જ્યાં ગાય તે વાય, અદ્વપાનંદીને અટપટું જાણાય;
 અદ્વપાનંદી પોતાને પ્રેમાનંદી ભણે, જેમ વાંઝણી પુત્ર ખોળામાં ગણે.
 વાંઝણી પુત્ર શોભા અભિમાન, પણ ઉદરમાં નથી ઉપનું ગણે સંતાન;
 એમ અદ્વપાનંદી પોતાને ગણે ભલ, અખ્યા પ્રેમાનંદ નથી ઉપનો પલ;
 અણુસમજી તે આંધળા કુવા, સમજી સજ્જન સર સોગાદિ જીવા.

જ્ઞાનદગ્ધ વિષે.

જ્ઞાનદગ્ધ તે ખળ્યા ઓગણા, કથતાં વધતાં દીસે ઘણા;
 વાળ્યા ન ઉગે અન્ન ન થાય, તેમ અહ્ન કર્મ બેકથા જાય.
 અહ્ન કર્મ ઉભેથા બ્રહ્મ, જેમ અધછેદા કુકુટ ને કષ્ટ;
 યદ્યપિ કથે જીવ અહ્નજ્ઞાન, મનમાં તો જ્ઞાનીનું માન,
 કહે અખો હરિની નહિ મયા, સાંભળીને સ્હામા શઠ થયા;
 ઓછું પાત્ર ને અદકું ભણ્યો, વઢકણી વડુએ દીકરો જાણ્યો.
 મરકટ ને વળી મદિરા પીએ, અખ્યા એથી સૌકો ખહીએ;
 જાણુ થાય બહુ વિદ્યા વડે, તેમ તેમ આવરણુ અદકાં ચડે,
 નિત્ય ઘોતાં પટ રાતું થાય, પાણીનું પડ ચઢતું જાય;
 દોષ દષ્ટિને દુરમત વધી, વંઠ્યું દૂધ થયું નહિ દધિ.
 કેટલાકને જીદ્ધ કથાનું જોર, અખ્યા સિદ્ધાંત ન સમજે કરે ખડોર;
 સાચી કથણી કથતા જાય, ઉદર અર્થે કરે અન્યાય.
 કહે અખો એનું શું ભણ્યું, શુંજતાપ વાનરતાપણું;
 સદ્વિચાર તે સાચી ભક્તિ, જેણે જીવ શિવની લહિયે બ્યક્તિ.
 સદ્વિચાર વિણુ કરે જે ઘણું, તે ધુળ્ય ઉપર અખ્યા લીપણું.
 રહેણી વિના કહેણી જે કથે, મહી વિના પાણી જે મથે.
 જેમ કોયલસુતને પાળે કાગ, વસંત રૂઠુએ ઉડી જાયે જાગ.

સુદં જ્ઞાનને વાંડળ મુછ, કરપીધન કુતરનું પુંછ;
એ ચારેથી અર્થ ન થાય, સ્હામું એમ ઉઘાડે કાય.

જ્ઞાન વિષે.

સદં સુખની સીમા જ્ઞાન, જે સકલ તેજનું આપે ભાન;
રવિરથ ખેડં જે નર ફરે, ત્હેને તિમિર કેમ આવરે.
અખા ખસ જેમ સંસાર્યે થાય, (અને) ઘસી ફેંદી તો સમૂળી જાય;
જન્ય સમૂળો તેમ સંસાર, કરતાં આતમતત્ત્વ વિચાર.
અન્ય ઉપાય નથી એ જવા, સ્હામા બંધ બંધાયે નવા;
જેને જગત માને હુરિ કરી, તે કૃષ્ણે ગીતા ઉચ્ચરી.
“અર્જુન મ્હારે નહિ અવતાર, ગુણગુણ શું વરતે નિરધાર. ૨૦૦
મ્હાફે ને હું એ જ્યાં નહિ, તેજ શકે અખા મુજ લહી;”
હુરિના હોય તે હુરિને લહે, ખીજા હુરિની મ્હોટપ કહે.
કામ સકળ હુરિથી નીપજે, પણ હુરિ શિર પોતે નવ લે રજે;
જીવ થકી કાંઈ નવ થાય, હું હું થ ફાગટ બંધાય.
પૂર્વ જન્મ કર્મ અનુસાર, ઉત્તમ મધ્યમ ભોગ સંસાર;
નિવૃત્ત્ય પ્રવૃત્ત્ય સમણાનું ધન, ઉંધો નર ત્હેનું કરે જતન.
તત્ત્વજ્ઞાન વિણ ખીજું અખા, તે રમવું જેમ કાચ કાંચકા;
કોઈ અખો મુજ આવે હસું, એ ક્યાંથું ડીપલ મનમાં વસ્યું.
હુરિ પામવા સૌ તપ કરે, અખો હુરિમાં મેજે ફરે;
મ્હારે મ્હોટો હુત્ર નડ્યો, જે ઇશ્વરરૂપી જહાજે ચઢ્યો.
પંચ સહિત ઉતરિયો પાર, પગ નહિ બોળું જળ સંસાર;
હું હસતો રમતો હુરિમાં ભળ્યો, અખો જાણે તે વળણે વળ્યો.
એ સુખ મારગ મેલીને શક, કાયાકલેશ કરે ક્યાં હક;
અખે રામ એવો બોળખ્યો, કાગળ મશે ન જાએ લખ્યો.
પેરે પેર મ્હેં જોયું મથી, જે હુરિ વિના પદારથ નથી;
તો આઠ વેંતનો હું જે ધડ્યો, તે તે ક્યાં અળગો જઈ પડ્યો.
વિશ્વ વસ્તુમાં શાનો ફેર, જે મણુ એકના ચાળીશ શેર;
ન્હાને કાઠલે સધળા પિંડ, મણુ કહીયે વૈરાટ બ્રહ્માંડ.
હુરિમાં વિશ્વ તે વિશ્વમાં હુરિ, એમ અખા નખ શીખ રહ્યો ભરી;

જ્ઞાન વિના ભક્તિ તે અસી, ભસે જ્ઞાન જેમ ઉઠે ભસી.
 લહારે લહાર જેમ ચાલ્યો શોર, ત્યાં કોણે દીઠો તો ચોર;
 જે જેણે દીઠું સાંભળ્યું, અખ્યા તે તે વળણે વળ્યું.
 ભક્તિ જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય, પદાર્થ એક ત્રણ નામ વિભાગ;
 જક્ત ભાવ હોયથી ગયો, ત્યારે ત્યાં વૈરાગ્યજ થયો.
 જ્યાં જીવે હરિ દષ્ટિ પડે, ત્યારે ભક્તિ શરણે ચડે;
 દૈતભાવ અખ્યા જ્યારે ગયું, ત્રણ પ્રકારે જ્ઞાનજ થયું.
 જેમ તેમ કરી સમજવો મર્મ, હું તે શું ચૈતન કે ચર્મ;
 એજ સમજવું પરથમ જને, પછી ઘેર રહેજે કે જાજે વને;
 અખ્યા રામ નથી ઘેર કે વને, જ્યાં જાશે ત્યાં પોતા કને.
 વર્ણાશ્રમ શું વળગે અંધ, જાણુ એહ માયાનો કંદ;
 ઇન્દ્રિયાણ પરમેશ્વર નથી, ભરમે કોઈ ન મરશો મથી.
 પણ રિધ આત્મે જેમ રૂપેયા વડે, તેમ અખ્યા આતમથી આતમ જડે;
 તરણા એયે ડુંગર રહે, એવો ઉખાણો સરવે કહે.
 તરણું તે જીવનો અહંકાર, તે પાછળ રહ્યો કિરતાર;
 નિજપણની લુલ્યે કરી જીવ, લુલ ટળી તો સદા એ શિવ.
 વાળું વળડો તો વાજે તદા, વણુવળડ્યું ન વાજે કદા;
 વાળું હું તમે વળવણુહાર, તો વાળું જ્ઞાને ધરે અહંકાર.
 અખ્યા અહંતા કોહું માર્ય, મર્યા પછી તે તરશે વાર્ય;
 જે જળમાં કોહ બુડી જતું, તે ઉપર દીસે રમતું.
 તેમ ભવસાગર હરિસાગર થયો, જ્યારે આપોપાનો ભારજ ગયો;
 અખે જક્તથી અવળું કર્યું, જીવત મુકી મૃતક આદ્યું;
 મૃતક સમું મીઠું કાંઈ નથી, સારમાંથી સાર કાઢ્યું મથી;
 મૃતક જ્ઞાની તે સજીવન સહી, અખ્યા જીવપણે જીવે તે જીવતો નહિ,
 સાચું જેમ લીંબડાતું પાન, તેમ કડવું લાગે સર્વે જ્ઞાન;
 કડવે રોગ કાંયાનો જાય, અખ્યા મીઠાણે રોગ બમણો થાય.
 રોગીને તો કડવું ઘટે, લીંબડો પીધે રોગ માંહીથી મટે.

માયા વિષે.

મુખિયા દુઃખિયા દીસે બહુ, પણ માયાના કીધા છે સહુ;
 મુખિયા પળમાં દુઃખિયા થાય, ધન તન લજ્જા ફીટી જાય.
 રંક હોય તે થાયે રાય, અખ્યા એહ માયા મહિમાય;

માયાના મર્કટ સહુ લોક, પલકે સુખ ને પલકે શોક.
 કપિને જેમ શણગાર્યો નટે, બીખ મંગાવે રહ્યો ચૌવટે;
 પલકે રિધ સિધ આવે ધણી, જીવ જાણે હું સૌનો ધણી.
 જેમ વરઘોડે મળી બહુ વના, પલકે રહીને થાયે ફના;
 અખા માયા કરે ફજેત, ખાતાં ખાંડ ને ચાવતાં રેત.
 બાળકપેં ધરડો તે શૂન્ય, સત્ય માન્યું સમજાતું ધન;
 બાળક રમતને માને ફોક, ધરડો સત્ય માને હરખ શોક.
 ધન તન દોલત ઉડી જાય, રહ્યો રૂવે પણ કાંઈ નવ થાય.
 મરડે મૂછ પણ માંહે કલીબ, અખા એહનું લક્ષણ જીવ;
 બાળક જેમ રમાડે શ્વાન, દૂર થકી દેખાડે ધાન,
 પુંછ હલાવે ચાટે લાલ, ઉંચું કરી ભરાવે ફાળ;
 લલચાવ્યો દેશાંતર જાય, અખા એમ રમાડે માય.
 આહાર આશાએ જીવ સૌ થાય, આશાએ દેવ હીરસાગર જાય;
 આશાએ તપિઆ દેહને દમે, આશાએ વ્રત તીર્થ સૌ ભમે,
 રાય રંક આશાના દાસ, આશા અખા માયાનો પાસ,
 આશા જનને બહુ પરભવે, દેવ આગળ જઈ દુઃખ દાખવે.
 દશે આંગળાં મુખમાં ધરે, દીન વચન નેત્રે નીર ભરે;
 ત્યાંથી ટાંક ન પામે ધુળ, અખા લાલચે ન મળે મૂળ.
 કહે અમને કાણ શકે છેતરી, એવું બરદ બાંધે આદરી,
 ક્ષણે ક્ષણે હુંડાતો જાય, ધન તન સજ્જન સૌને ખાય.
 છાનો નહિ પ્રગટ ફગે કાળ, પંડિત જાણુ શ્રીમંત બૂપાળ;
 ઝાંટી લે રાજનાં રાજ, તપસીનાં તપ કરે અકાજ.
 શ્રીમંત કેરાં ધનને હરે, પંડિતની વિદ્યા ભક્ષ કરે;
 યુવતિનાં ચૌવન હરે કાળ, તોય અખા નવ જાગે બાળ.
 ખોખાં કરી નાંખે તત્કાળ, અખા એહવો કરડો કાળ;
 ઘોડાપૂર આવે જેમ નદી, ક્ષણમાં સંપત દીસે વધી,
 પગમાં લેનો થાયે વરો, જેવો છાશ તણો આદરો;
 શરીર તહાઈ તહારે વશ નહિ, તો બહાર બળ દેખાડે કહી.
 ઇન્દ્રિય વણુશે વણુશે કાય, ગમે નહિ વાળ ઘોળા થાય;
 સ્વર્ગ સુધી લે ધાસે હામ, પોતાનું ન રખાયે આમ.

જીણી માયા તે જાની છરી, મીઠી થઈને મારે ખરી;
 વળગી પાછી અળગી નવ થાય, જ્ઞાની પંડિતને માંહીથી ખાય.
 પણ જીણો થઈને જીણી હણે, અખો સાચી પ્રીત ત્હેની ગણે,
 નહાયા ઘોયા ફરે કુટડા, ખાધ પીને થયા ખુટડા.
 જગત પ્રમેદે જડા થઈ, પણ જીણી માયા તે માંહી રહી,
 કાય કરે તે જીણીની પક્ષ, તે જીણી જડાને કરશે ભક્ષ.
 છતી આંખ ને જઈ આથડે, જેમ પતંગીઓ દીવામાં પડે;
 જો કદાપિ ઉપજે વૈરાગ, તો મીઠી માંહીથી ન દીયે માગ,
 અનેક રૂપે માયા રમે, ત્યાં તેવી જ્યાં જેવું ગમે;
 વળી જો કોઈને જ્ઞાન ઉપજે, તો જ્ઞાની થઈને ભેળી ભજે.
 જો કર્મ હોય મુકવા જોગ, અખા ત્હેનો પડાવે ભોગ;
 એવા માયાના ઘણા છે ઘાટ, જ્યાં જોઈએ ત્યાં માયાનાં હાટ.
 ઇન્દ્રિયાણ નહિ હરિલિંગ, જીવને જોઈએ નાના રંગ;
 રંગ દંગ માયામાં ઘણા, સૌકો સેવક માયાતણા.
 સૌકોની માયા છે માત, મળવા ન દીયે કેને તાત;
 તાત ભજતાં આડી થાય, અખા સહુ માયા ગુણુ ગાય.
 અખા પશુ જેમ જવનને હજો, મહાજન મુકી તે સંગે પજો.
 અણુસમજ્યો જીવ ને બીજું ઝાંખડું, જ્યાં દેખે ત્યાં વળજે ખડું.

જ્યમ સર્વે નર સમણે ડસ્યો, તે દેખે વેખે મરતક જસો;
 મણિ મંત્ર મેલી ઔષધિ, મૃત્યુ પામ્યો કરતાં વિધિ,
 સર્વ મંત્ર ઔષધ ઉપચાર, જાગે અખા ટળ્યો સંસાર,
 જન ક્રોધ લુપ્યો ઉઘી ગયો, કરે આહાર સ્વપ્નવશ થયો;
 ભક્ષ કરે પણ માંહે ભુખ, ઠાલીની ઠાલી રહે કુખ.
 તેમ અખા સઘજો સંસાર, ત્રિગુણ ભોગનો કરતો આહાર.
 ઉઘ્યો કહે ઉઘ્યો સાંભજે, તેણે જડપણું એનું નવ ટજે.
 જેમ ચિત્રામણના દીવા વડે, કેમ રાત અંધાની દૃષ્ટે પડે;
 ઘાણીનો બળદ ધરમાં ફરે, દશ ડગ માંહી ચાલી મરે.
 એમ અખા સઘજો સંસાર, સમજવિના નહિ પામે પાર.
 અંતર ઉપજી મોટી બલા, હું ભુટો ને હરિ તે ભલા;
 એ આરોપણુ એને વિષે, એને વેદ માયા કરી લખે.

જ્યારે જાંતે તપાસ્યું આપ, રજજી નહિ તો શેનો સાપ;
 વસ્તુ વિચારે વિશ્વજ નથી, હરિને કર્તા કહું સ્થાવતી;
 હરિને કર્તા કહો શા તણો, જે કલ્પિત ભ્રમ અખા આપણો.
 વિશ્વનિયંતા જે કહેવાય, અખંડ બ્રહ્મની ખંડણા થાય;
 સ્વપ્ને દીસે નરો અનંત, તેમજ અછતાં પ્રગટે જાંત.
 અખા વસ્તુપણે જગશે, લેને એનો અનુભવ હશે;
 અછતો દ્વેષ ને અછતો રાગ, રાગ દ્વેષ માયાનો ભાગ.
 સુખિયો દુખિયો થઇને દળાય, એવી ગડબડ કેમ કળાય;
 અખા તેહનો આણુ જવાળ, જે સુખ દુઃખથી હરિ અજગા આપ.
 જેમ લુણુ આવી આંધણુમાં ઉકળે, તો અર્જુન તેથી શેને બળે;
 તેમ સુખ દુઃખ સઘળાં જીવને, લેમાંથી કાંઈ નથી શિવને. ૩૨૦
 યુક્તે અસ્થિ શ્વાન મહાદુઃખે, નીસરે રૂઢિર પોતાને મુખે;
 રાતો રંગ દેખી મલકાય, પણ કારણ પડયું પોતામાંય.

બૃહત્ કાવ્યદોહન.

પ્રેમાનંદ.

સુદામા ચરિત્ર (સંક્ષિપ્ત).

દાળ.

શુક સ્વામી કહે સાંભળ રાજા, પરીક્ષિત પુણ્ય પવિત્ર;
 દશમ સ્કંધ અધ્યાય એંશીમે, કહું સુદામા ચરિત્ર.
 સાંદીપનિ ઋષિ સુર ગુરુ સરખા, વિદ્યાવંત અનંત;
 લેને મઠ બળુવાને આવ્યા, હજીધર ને ભગવંત.
 લેની નિશાળે વડો વિદ્યાર્થી, ઋષિ સુદામો કહાવે;
 પાટી લખી દેખાડવા રામ કૃષ્ણ સુદામા પાસે આવે.
 સુદામો, સ્થામ, સંકર્ષણ, અન્ન ભિક્ષા માગી લાવે;
 એકઠા એસી અશન કરે તે, બૂધરને મન ભાવે.
 સાથે સ્વર બાંધીને બળુતા, થાય વેદની ધુન્ય;
 એક સાથે શયન કરતા, મોરલીધર, બળ, મુન્ય.
 ચોસઠ દહાડે ચૈદ વિદ્યા શિખ્યા બેઉ ભાઈ;
 ગુરુને ગુરુદક્ષિણા આપી, વિકૃલ થયા વિદાર્ઠ.
 કૃષ્ણ સુદામો બેટી રાયા, બોલ્યા વિશ્વાધાર;

મહાનુભાવ ફરીને મળજો, માગું છું એક વાર.
 ગદ ગદ કંઠે કહે સુદામો, માગું દેવ મુરારિ;
 સદૈવ તમારા ચરણ વિષે, મનસા રહેજો મહારી.
 મથુરામાંથી કૃષ્ણ પધાર્યા, પુરી દ્વારિકાં વાસી;
 સુદામે ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ્યો, મન જેનું સન્યાસી.
 પતિવ્રતા પત્ની છે પાવન, પતિને પ્રભુ કરી પ્રીછે;
 સ્વામી સેવાનું સુખ વાંછે, માયાસુખ નવ ઇચ્છે.
 દશ બાળક થયાં સુદામાને, દુઃખ દરિદ્રે ભરિયાં;
 શ્રીતળાએ અમી છાંટે વાંખ્યો, થોડે અન્ને ઉછરિયાં.
 અળયક વ્રત પાળે સુદામો, હરિ વિના હાથ ન ઓડે;
 આવી મળ્યું તો અશન કરે, નહિ તો ભુખ્યાં સાથે પોટે.

૨૦

વલણ.

પોટે ઋષિ સંતોષ આણી, સુખ ન ઇચ્છે ધરસૂત્રનું;
 ઋષિપત્ની ભિક્ષા માગીને લાવે, પૂરું પાડે પતિ પુત્રનું.

રાગ વરાહી.

ભિક્ષાનું કામ કામિનિ કરે. કોનાં વસ્ત્ર ધુએ ને પાણી ભરે;
 જેમ તેમ કરીને લાવે અન્ન, નિજ કુટુંબ પોષે સ્ત્રીજનન.
 ઘણા દિવસ દુઃખ ધરતું સહ્યું, પુરમાં પછે અન્ન જડતું રહ્યું;
 બાળકને થયા એ ઉપવાસ, ત્યારે સ્ત્રી આવી સુદામા પાસ.
 હું વિનવું જોડી એ હાથ, અખળા કહે સાંભળીએ નાથ;
 બાળક ભૂખ્યાં કરે રુદન, નગરમાં નથી મળતું અન્ન.
 ન મળે કંદ મૂળ કે ફળ, એ દિવસ થયાં મેઘ રહે જળ;
 સુખ શયા ભૂષણ પટકૂળ, પ્રભુ ક્યારે થશે સાનુકૂળ.
 ભૂખ્યાં બાળક જુએ માનું સુખ, સ્ત્રી કહે સ્વામીને દુઃખ;
 હું કહેતાં લાગીશ અળખામણી, સ્વામી જુએ આપણા ધરભણી.
 અન્ન વિના પુત્ર મારે વાગલાં, તો ક્યાંથી ટોપી આંગલાં;
 અખોટિયું પોતિયું ન મળે, સ્નાન કરે છે શ્રીતળ જળે.
 નખ વાધ્યા ને વાધી જટા; માહે ઉડે રક્ષાની ઘટા;
 દર્ભતણી તૂટી સાહડી, નાથજી તેપર રહે છે પડી.
 ખીજે ત્રીજે પામો છો આહાર, તે મુજને દહે છે અંગાર;
 હું તો દરિદ્રસમુદ્રમાં ખૂડી; હેવાતનમાં એકજ ચૂડી.

૪૦

સૌભાગ્યના નથી શણગાર, નહિ કાળજી નહિ કીડિયાંહાર;
 નહિ લક્ષાટે દેવા કંકુ, અન્ન વિના શરીર રહું સૂકું.
 હું પુછું છું લાગી પાય, આવું દુઃખ ક્યાં સુધી રહેવાય;
 ત્હમે દહાડી કહો છો ભરથાર, માધવ સાથે છે મિત્રાચાર,
 જે રહે કલ્પવૃક્ષને તળે, ત્હને શી વસ્તુ નવ મળે;
 જે જીવજનમાં કીડા કરે, તે પ્રાણી કેમ તરસે મરે.
 જેને સ્નેહ શામળિયા સાથ, ત્હેતું ધર નવ હોય અનાથ;
 છેલ્લી વિનતી દાસી તણી, પ્રભુ પધારે ભૂધર ભણી;
 તે છે ચૈદ લોકનો મહારાજ, આદ્યજીને ભીખતાં શી લાજ.

૫૦

વલણુ.

લાજ ન કીજે નાથ મહારા, માધવ મનવાંછિત આપશેરે;
 દીન જાણીને દયા આણી, દરિદ્રનાં દુઃખ કાપશેરે.

રાગ ગોડી.

જઈને જાયો જાદવરાય, ભાવક ભાંગશેરે;
 હું તો કહું છું લાગીને પાય, ભાવક ભાંગશેરે.
 ધન નહિ જડે તો ગોમતીમાં જઈ, દર્શન ફળ નહિ જાય; ભાવક.ટેક.
 સુદામો કહે સ્ત્રીને, નથી માગતાં પ્રતિવાય;
 પણ મિત્ર આગળ મામ મૂકી, માગતાં જીવ જાય; મામ ન મૂકીએરે.
 જાનવા ન જઈયે ને પડી રહિયે તો, ક્યમ જીવે પરિવાર;
 ઐક્યાર જાયો જાદવા, ત્હમને નહિ કહું બીજી વાર. ભાવક ૦ ૬૦
 સુદામો કહે નારને, ક્યમ ચાલે મહારા પાય;
 મિત્ર આગળ મામ મૂકીએ, ધિક્ક પડે મહારી કાય. મામ ન ૦
 કહેતું નહિ પડે કૃષ્ણજીને, નથી અંતરજનમી અજાણુ;
 ઘટઘટમાં વ્યાપી રહ્યો છે, પૂરણ પુરૂષ પુરાણ. ભાવક ૦
 ત્હમો જ્ઞાની વૈરાગી ત્યાગી થઈ બેઠા, પાંડિત ગુણ ભંડાર;
 હું જીગતે જાયું ક્યમ કરી અખળાનો અવતાર. ભાવક ૦

વલણુ.

અવતાર સ્ત્રીનો અધમ કહીને, ત્રાપિપત્ની આંસુ ભરે;
 દુઃખ પામતી જાણી પ્રેમદા, પછે સુદામોજી ઉચરે.

રાગ રામઝી.

પછે સુદામોજી બોલિયા, સુણ સુંદરીરે;
 શી કહું હું શીખામણુ, ઘેલો કોણે કરીરે.

૭૦

જે નિરમ્બું છે તે પામિયે, સુણ સુંદરીરે
 વિધિયે લખી વૃદ્ધિ હાણુ, ઘેલી કાણુ કરીરે.
 દીધા વિના ક્યાંથી પામિયે, સુણ સુંદરીરે;
 નથી આપ્યું જમણે હાથ, ઘેલી કાણુ કરીરે.
 જે ખડધાનજ વાવિયે, સુણ સુંદરીરે;
 તો ક્યાંથી જમિયે શાળ, ઘેલી કાણુ કરીરે.
 જળ વહી ગયે શી શોચના, સુણ સુંદરીરે;
 જે પ્રથમ ન બાંધી પાળ, ઘેલી કાણુ કરીરે.
 સંતોષ અમૃત ચાખીએ, સુણ સુંદરીરે;
 હરિચરણે સોંપી મન, ઘેલી કાણુ કરીરે.
 ભક્તિયે નવનિધ્ય આપશે, સુણ સુંદરીરે;
 ધરો ધીર તમે સ્ત્રીજન, ઘેલી કાણુ કરીરે.
 આંખ્ય ભરી અબળા કહે, ઋષિરાયજીરે;
 મહાઈ જડ થયું છે મન, લાગું પાયજીરે.
 એ તો જ્ઞાન મહેને ગમતું નથી, ઋષિરાયજીરે;
 રૂએ બાળક લાવો અન્ન, લાગું પાયજીરે.
 અન્ન વિના ચાલે નહીં, ઋષિરાયજીરે;
 મોટા જોગેશ્વર હરિભક્ત, લાગું પાયજીરે.
 અન્ન વિણ ભજન સુઝે નહીં, ઋષિરાયજીરે;
 જીવે અન્ને આપું જગત, લાગું પાયજીરે.
 ફેરાતું ફળ જાશે નહીં, ઋષિરાયજીરે;
 જઈ જાયો કૃષ્ણ બળદેવ, લાગું પાયજીરે.
 વિધિએ લખ્યા અક્ષર દરિદ્રના, ઋષિરાયજીરે;
 ઘોશે ધરણીધર તતખેવ, લાગું પાયજીરે.

૮૦

૯૦

વલણ.

તતક્ષણ ત્રીકમ છેદશે, દરિદ્ર કેરાં ઝાડરે;
 નાથ પધારો દ્વારિકાં, હું માનું ત્હમારો પાડરે.

હાળ.

જાવું પડશે સર્વથા, ઘણું રૂએ, અબળા ચંક;
 અન્નવિના બાળક ટળવળે એમાં માતતણો શો વાંક.
 પત્ની પ્રત્યે કહે સુદામો, તું સાંભળ મ્હારી વાત;

કહો ભામની ભગવંત આગળ, ભેટ શી મૂકું હાથ.
 કાકા કહીને કુંવર આવે, કૃષ્ણસુતસમુદાય;
 ખાવા માગે મુજકને, ત્યારે શું મેલું કરમાંય.
 સુણી હરખ પામી પ્રેમદા, ગર્ધ પડોશણની પાસ;
 બાઈ આજ કામ કરે મહારું, જાણે વણ મૂલે લીધી દાસ.
 દ્વારામતી મમ પતિ જાય છે, જાયવા જાદવરાય;
 અમો બમણુ કરીને આપશું, કાંઈ આપો ઉછિતું માય.
 પાડોશણને દયા આવી, આ દુર્ગળ આવી લેવા;
 સુપડું ભરીને કાંગ આપ્યા, આ બાઈ તહમારે દેવા.
 ઉખળે ધાલી ઓખણ્યા, તેને કીધા શ્વેત;
 તગતગતા કરી કરમાં આપ્યા, ઋષિજી પામ્યા હેત.
 મારગમાં છોવાય નહીં, છે ત્રીકમના તાંદુલ;
 લેઈ જવા છે દ્વારામતી, નથી બાંધવા પટકુલ.
 ઉપરાઉપરી બંધન બાંધ્યાં, ચીંથરાં દશવીશ;
 રતનની પેરે જાત કીધું, જ્યમ ચઢે છોડતાં રીસ.
 ઋષિ સુદામાને કહે બાળકડાં, કરીને રેતાં મુખ;
 પિતાજી એવું લાવજો, જ્યમ જાય આપણી ભૂખ.
 દીન વાણી સાંભળીને, મુનિયે મૂક્યો નિશ્વાસ;
 સુદામો કહે પુત્રને, પરિશ્રદ્ધા પૂરશે આશ.
 ઋષિ સુદામો સંચર્યા, વેળાવી વળ્યો પરિવાર.
 ધસમસે ને ધાય મુનિવર, મુખે શ્વાસ ન માય;
 જે મારગમાં મળે તે દેખી વિસ્મય થાય.

૧૦૦

૧૧૦

૧૨૦

રાગ સારંગ.

ઋષિ કહે સાંભળ નરપતિ, સુદામે દીડી દ્વારામતી.
 કનકકોટ ચળકારા કરે, મણિમય રત્ન જડયાં કાંગરે
 ત્યાં તો ગોમતી સંગમ થાય, ચારે વર્ણુ ત્યાં આવી ન્હાય;
 પરમ ગતિ પ્રાણી પામે ધણા, નથી મુક્તિપુરીમાં મળ્યા.
 ઋષિ સુદામે કીધું સ્નાન, પછી પુરમાં પેઠા ભગવાન.
 રૂપ જોઈ જોવા સૌ મળે, ખીજવે બાળક પુઠંગ પળે;
 જાદવચ્છી તાળી દઈ હસે, ધન્ય નગર આવો નર વસે.
 કીધાં હશે વ્રત તપ અપાર, તે સ્ત્રી પામી હશે આ ભરથાર;

કોઈ કહે ઇંદુ કોઈ કહે કામ, એને રૂપે હારશે કેશવ રામ. ૧૩૦
 પતિવ્રતાનાં મોહશે મન, મર્મ વચન બોલે સ્ત્રી જન;
 કોઈ કહે હાઉં આવ્યો વિકાળ, દેખાડો રોતાં રહેશે બાળ.
 ઘણી એટા પુંડળથી થાય, સુણી સુદામો હસતા જાય;
 પુંડે બાળક કાંકરા નાંખે, ઋષિજી રામકૃષ્ણ મુખથી બાખે.
 પાડે તાળી વગડે તાળ, પુંડે ફરી વળ્યાં નહાનાં બાળ;
 કોઈ વૃદ્ધ જાહે દીઠા ઋષી, સાધુની દષ્ટિ તેણે ઓળખી.
 તેણે બાળક સહુ કાઢ્યાં હાંકી, પુછ્યા સમાચાર ઉભા રાખી.
 કૃપાનાથ ક્યાંથી આવિયા, આ પુરને ક્યમ કીધી મયા.
 પ્રતિકત્તર બોલ્યા ઋષિજન, મને હરિદર્શનનું મન;
 તે જાહે કીધો ઉપકાર, દેખાડી દીધું રાજદાર. ૧૪૦
 અનંત ચોદા ઉભા પ્રતિહાર, સાચવે શામળિયાનું દાર;
 ત્યાં સુદામો ફેરા ફેરે, સંકલ્પ વિકલ્પ મનમાં કરે.
 ગહન દીસે છે કર્મની ગતિ, એક ગુરૂના વિદ્યાર્થી;
 એ થઈ બેઠો પૃથ્વીપતિ, મહારા ધરમાં ખાવા રજ નથી.
 રમાડતો ગોકુલ માંકડાં, ગુરૂને ઘેર લાવતો લાકડાં;
 તે આવ બેઠો સિંહાસન ચઢી, મારે તુંબડી ને લાકડી.
 વળી ઋષિને આવ્યું જ્ઞાન, અલ્પજીવ હું એ ભગવાન;
 એકવાર પામું દર્શન, તો હું જાણે પામ્યો ઇંદ્રાસન.
 છે વિવેકી હરિના છડીદાર, પુછ્યા સુદામાને સમાચાર;
 મહાતુભાવ કેમ કરૂણા કરી, તવ સુદામે વાણી ઓચરી. ૧૫૦
 છું દુઝેળ પ્રાણી અવતાર, માધવ સાથે છે મિત્રાચાર;
 પ્રભુને જઈ કહો મહારા પ્રભુમ, આવ્યો વિપ્ર સુદામો નામ.

વલણ.

નામ સુદામો જઈ કહો, ગયો ધરમાં પ્રતિહારરે;
 એક દાસી સાથે કહાવિયો, શ્રીકૃષ્ણને સમાચારરે.

રાગ મારૂ.

સત્તા સચ્ચાએ શ્રી અવિનાશરે, અષ્ટ પટરાણીયો છે એ પાસરે;
 રુકમિણી તળાંસે પાયરે, મિત્રવિન્દા ઢોળે છે વાયરે.
 એવે દાસી ધાતી આવીરે, જોઈ નાયે પાસે બોલાવીરે;
 બોલી સાહેલી શિર નામીરે, દારે દિવ આવ્યો કોઈ સ્વામીરે.

દુઃખી દરિદ્ર સરખો ભાસેરે, એક તુંખીપાત્ર છે પાસેરે;
 પિંગળ જટા ભસ્મે ભરિયેરે, ક્ષુધારૂપી નારીને વરિયેરે. ૧૬૦
 શરિયે શરિયે થોકાથોકરે, ત્હેને જોવા મળ્યા બહુ લોકરે;
 તેણે કહાવ્યું કરી પ્રણામરે, મ્હારું વિપ્ર મુદામે છે નામરે.
 એમ દાસી કહે કરજોડરે, ખરો ખરો કહે રણુછોડરે;
 મ્હારો બાળસ્નેહી મુદામેરે, હું દુઃખિયાનો વિસામેરે.
 ઉઠી ધાયા જાદવરાયરે, નવ પહેર્યા મોજાં પાયરે;
 પીતાંબર ભૂમિ ભરાયરે, રાણી રુકિમણી ઉંચાં સાયરે.
 અતિ આનંદે ફૂલી કાયરે, હરિ દોડે ને શ્વાસે ભરાયરે;
 પડે આખડે ખેડા થાયરે, એક પળ તે જુગ જેવી જાયરે.
 સ્ત્રીઓને કહી ગયા ભગવાનરે, પૂજા થાળ કરો સાવધાનરે. ૧૭૦
 હું જે ભોમવું રાજ્યાસનરે, તે તો એ બ્રાહ્મણનું પુન્યરે.
 જે કોઈ નમસે એના ચરણ જાલીરે, તે નારી સહુપે મ્હને બહાલીરે;
 તવ સ્ત્રી સૌ પાછી ફરતીરે, સામગ્રી પૂજની કરતીરે.
 સહુ કહે માંહોમાંહી બાધરે, કેવા હશે શ્રી કૃષ્ણના ભાધરે;
 જોને શામળિયા શું સ્નેહરે, હશે કંદર્પ સરખી દેહરે.
 લખ પૂજના ઉપહારરે, રહી ઉભી સોળ હજારરે.
 બાઈ ભોચનનું સુખ લીજોરે, આજ જોહું દર્શન કરીજોરે.
 ઋષિ શુકજી કહે સુણ રાયરે, શામળિયોજી મળવા જાયરે;
 છખીલેજીએ છૂટી ચાલેરે, દીધી દોટ તે દીનદયાજોરે.
 મુદામે દીઠા કૃષ્ણદેવરે, છૂટ્યાં આંસુ આવણુનેવરે. ૧૮૦
 જુએ કૌતક ચારે વર્ણુરે, ક્યાં આ વિપ્ર ક્યાં અશરણુશર્ણુરે.
 જુએ દેવ વિમાને અઢિયારે, પ્રભુ ઋષિજીને પાય પડિયારે;
 હરિ ઉઠાડ્યા ગ્રહી હાથરે, ઋષિજી લીધા હૈડા સાથરે.
 મળ્યા જાદવ જોવા પૂઠેરે, પ્રેમનાં આલિંગન નવ છૂટેરે;
 મુખ અન્યો અન્યે જોયારે, હરિનાં આંસુ મુદામે હોવાયારે.
 તુંખીપાત્ર ઉલાળીને લીધું રે, દાસત્વ દયાળે કરીધુંરે;
 ઋષિ પાવન કર્યું મુજ ગામરે, ત્હમે પવિત્ર કર્યા રંક ધામરે.
 તેઠી આવ્યા વિશ્વાધારરે, મંદિરમાં હરખથી અપારરે;
 હસ્ત જાલી હરખે મુરારીરે, જોઈ હાસ્ય કરે સહ નારીરે.
 ધણું વાંકાં ખેલાં સલભામારે, આવા કુટડા મિત્ર મુદામારે. ૧૯૦
 હરિ ત્હેને ઉઠી શું ધાયારે, ભલી ન્હાનપણાની માયારે.

બલી જોવા સરખી જોડીરે, હરિને સોંધો એને રાખોડીરે;
જો કોઈ બાળક બહાર નીકળશેરે, તો તે કાકાને દેખી છળશેરે.
તવ બોલ્યાં રુકિમણી રાણીરે, ત્હમે બોલો શું બાણીરે.

વલણ.

શું બોલો વિસ્મય થઈ, હરિભક્તને ઝાળખો નહીં;
બેસાર્યા મિત્રને શય્યા ઉપર, ઢાળે વાયુ હરિ ઉભા રહી.

રાગ સોરઠી.

ભક્તાધીન દીનને પૂજે, દાસ પોતાનો બાણી;
સુખશય્યા પર ઋષિને બેસારી, ચમર કરે ચક્રપાણીરે. ભક્તા.
વિશ્વામિત્ર સરખા તાપસને, દોહલે દર્શન દીધું;
તેણે સુદામાના પગ પખાળી, પ્રીતે પાદોદક પીધીરે. ભક્તા. ૨૦૦
પોતાને ઝોઢવાની પીત પછેડીએ, લ્હોયા ઋષિના પાય;
ઉભા રહી કર વીંઝણો ગ્રહીને, વિકૃલ ઢાળે વાયરે. ભક્તા.
થાળ ભરી વૈદરબી લાવ્યાં, ઘૃતપકવ પકવાન;
શર્દૂરા સંયુક્ત ઋષિને, કરાવ્યાં પય પાનરે. ભક્તા!
શુદ્ધચમન તંબોળ ખવરાવ્યાં, ધરી પ્રેમ શામળવાન;
વાધ્યું તે પ્રસાદ પ્રમાણે, આરોગ્યું ભગવાનરે. ભક્તા.
જે સુખ આપ્યું સુદામાને, તે હરિ બ્રહ્માદિકને નાપે;
ફરી ફરી સુખ જીએ મુનિનું, આનંદ મુકુંદને વ્યાપેરે. ભક્તા.
સુદામાને ચિંતા મોટી, રખે દેખે કાયા કંષે;
પેલી ગાંઠડી તાંદુલ તણી તે, જંઘા નીચે લેઈ ચાંપેરે. ભક્તા. ૨૧૦

વલણ.

જંઘા નીચે ચાંપે ઋષિ, ગાંઠડી તાંદુલ તણી;
પ્રેમાનંદપ્રભુ પરમેશ્વરને, જાણ્યા તણી ગત્ય છે ધણી.

રાગ મલાર.

ગાવિંદે માંડી ગોઠડી, કહેને મિત્ર અમારા;
સાંભળવા આતુર છું, સમાચાર ત્હમારા. ગાવિંદે.
જે દુઃખે ત્હમે દુબળા, એવી ચિંતા કેઈ;
મન મૂકીને કહો મ્હને, મ્હારા બાળસનેહી. ગાવિંદે.
પછી સુદામોજી બોલિયા, પ્રભુને શીશ નામી;

તહાઈ અનણ્યું કાંઈ નથી, છો અંતરજામી.
અમને તો દુઃખ વિજેગનું, નહિ પ્રભુજી પાસે.
આજ હરિ હુંને જો મળ્યા. પિંડ પુષ્ટજ થાશે.

ગાવિંદે.

ગાવિંદે. ૨૨૦

રાગ રામઝી.

પછી શામળિયો ખોલિયા, તહને સાંભરેરે;
હાજી નહાનપણાની પેર, મહને કેમ વિસરેરે.
આપણુ એ મહિના પાસે રહ્યા, તહને. હાજી સાંદીપનિ ઋષિને ઘેર. મહને.
અન્ન ભિક્ષા માગી લાવતા, તહને. હાજી જમતા ત્રણે બ્રાત; મહને.
આપણુ સુતા એક સાથેરે, તહને. સુખ દુઃખની કરવા વાત. મહને.
પાછલી રાતના જાગતા, તહને. હાજી કરતા વેદની ધુન્ય. મહને.
ગુરુ આપણા ગામે ગયા, તહને. જાગવા કોઈક મુન્ય. મહને.
શરીર આપણું ઉકળ્યાં, તહને. હાજી માથે તપ્પો અરીષ્ટ; મહને.
સ્કંધે કહોવાડા ધર્યાં, તહને. ધણું દૂર ગયા રણુછોડ. મહને. ૨૩૦
આપણે વાદ વદ્યા ત્રણે બાંધવા, તહને. હાજી ફાડયું મોટું ખોડ. મહને.
ત્રણે ભારા બાંધ્યા દોરડે, તહને. હાજી આવ્યા બારે મેહ; મહને.
શીતળ વાયુ વાયો ધણું, તહને. ટાઢે થરથર ધુનું દેહ. મહને.
નદીએ પૂર આવ્યું ધણું, તહને. ધન વરસ્યો મૂશળધાર; મહને.
એક દિશા સુઝી નહી, તહને. થયા વીજતણા ચમકાર. મહને.
ગુરુજી ખોળવા નીસર્યાં, તહને. કહ્યું સ્ત્રીને કીધો તહેં કેર. મહને.
આપણુને હદિયા શું ચાંપિયા, તહને. પછે તેડીને લાવ્યા ઘેર. મહને.

રાગ વસંત.

સકળ સુંદરીઓ દેખતાં, જોષિ ગાવિંદે કીધી;
પછે દરિદ્ર ખોવા દાસનાં, ગાંઠડી દષ્ટિમાં લીધી. સકળ-ટોક.
મનવાંછિત ફળ આજ પામ્યો, મિત્રજી મળવા આવ્યા; ૨૪૦
ચતુર ભાભીએ ભેટ મોકલી, કહો સખા શું લાવ્યા. સકળ.
અઢળક ઢળિયોરે શામળિયો, મુષ્ટિ તાંડુલ માટે;
છંદ્રનો વૈભવ સ્હેજમાં આપ્યો, સ્વસ્થ સુખડી સાટે. સકળ.
ચરણ તળે ચાંપી રહ્યો મુદ્દામો, કૃષ્ણજી કહે છે કહાડો;
અમ જોગ જો ભેટ ન હોય તો, દૂર થકી દેખાડો. સકળ.
એ દેવતાને દુર્લભ દીસે, જાએ જાદવરાય;
જો પવિત્ર સુખડી પ્રેમે આપો, તો ભવની ભાવટ જાય. સકળ.

- ભગવાનની સ્ત્રીઓ બ્રમમાં ભૂલી, જુએ મળી સમસ્ત;
અમૃત ફળ કે સંજવન મણિ, હરિ હોડે છે હસ્ત. સકળ.
- આમ હરિ જ્યારે હાથ લગાડે, ઋષિ ખસેડે આમ;
ભક્ત હેત પોતે દેખાડે, સઉને સુંદરશ્યામ. સકળ.
- અવલેકવા ઉભી સઉ નારી, કર ધરી કનકનાં પાત્ર;
જદુપતિને જાએ સઉ નારી, અમને આપજો તિલમાત્ર. સકળ.
- સુદામો ચિંતામાં પડિયો, લજ્જા મહારી જાશે;
ભર્મ ભાંગશે તાંદુલ દેખી, કૌતક મહારૂં થાશે. સકળ.
- સ્ત્રીને કલ્પેથી હું થયો બોલી, તુચ્છ ભેટ અહિંયા આણી;
લજ્જા લાખ ટકાની ખોઇ, ધર ધાલ્યું ધણિયાણી. સકળ.
- સુદામાના મનની શોચના, શામળિયે સઉ જાણી;
હસતાં ખસતાં પાસે આવી, તાંદુલ લીધા તાણી. સકળ. ૨૬૦
- હેઠળ હેમની થાળી મેલી, વસ્તુ લેવા જગદીશ;
છોડે છખીલો પાર ન આવે, ચીંથરાં દશવીશ. સકળ.
- પટરાણિયો જોઇ અચરજ પામી, છે પારસ કે રત્ન;
અમરફળ કે સંજવન મણિ આવડું કીધું છે જતન. સકળ.
- કણુ વેરાણા ને પાત્ર ભરાણું, જોઈ રહ્યો જીવતીનો સાથ;
તાંદુલકણુ હૃદયે ચાંપી, બોલ્યા લક્ષ્મીનાથ. સકળ.
- સુદામા મહેં આ અવનિમાં, લીધા બહુ અવતાર;
આ તાંદુલનો સ્વાદ છે એવો, નથી આરોગ્યો એકવાર. સકળ.
- મોટા મોટા મિત્ર મહેં જોયા, વ અંબરિષ પ્રલહાદ;
આ તાંદુલનો એકે મિત્રે, દેખાડ્યો નથી સ્વાદ. સકળ. ૨૭૦
- તુચ્છ ભેટ ભારે કરી માની, વિચાર્યું ભગવાન;
સાત જન્મ સુધી સુદામે, નથી કીધાં પુણ્યદાન. સકળ.
- જન્યક રૂપ થયા જગજીવન, પ્રીત હૃદેમાં બ્યાપી;
મુખમાં મુદિ તાંદુલ મુક્યા, દરિદ્ર નાખ્યાં કાપી. સકળ.
- કર મરડીને ગાંઠડી લીધી, સાથેયાં દુઃખ મોજ્યાં;
જેમ જેમ ચીંથરાં છોજ્યાં નાથે, ભવનાં બંધન તોજ્યાં. સકળ.
- જ્યારે તાંદુલ મુખમાં મૂક્યાં, ઉડી છાપરી આકાશ;
તેણે સ્થાનક સુદામાને થયા, સમજૂમિના અવાસ. સકળ.
- ઋષિપત્ની થયાં રુકિમણી સરખાં, શાંખ સરીખા પુત્ર;
એ વૈભવને કવિ શું વખાણે, જેવું કૃષ્ણનું ધરસુત્ર. સકળ. ૨૮૦

બીજી મુઠી જ્યારે મુખમાં મૂકે, ત્યાં ગ્રહો રુક્મિણીએ પાણુ;
એમાં શું ઓછું છે સ્વામી, અમને આપો ચતુર સુજાણુ. સકળ.
અષ્ટ મહા સિદ્ધિ તે નવ નિધિ, તે મોકલી વણુ માગી;
તે સુદામો નથી જાણતા, જે ભવની ભાવક ભાંગી. સકળ.

રાગ મેવાડો.

દ્વારિકાં આપવા ઇચ્છા કરી, વળિ મુઠી શ્રીનાથે ભરી;
ત્યારે રુક્મિણીએ સાલો હાથ, અમે અપરાધ શો કીધો નાથ.
સામું જોઇ રહ્યાં દંપતી, સોળ સહસ્રમાં પ્રીછતી નથી;
સકળ નારીને કર્ણા કરી, તાંદુલ બહેંચી આપ્યા હરિ.
તેમાં મૂક્યો સ્વાદ અપાર, સ્ત્રી આગળ રાખ્યો મિત્રનો ભાર;
હાસ્યવિનોદ કરતાં વહી શર્વરી, થયો પ્રાત સુદામે જાગ્યા હરિ. ૨૫૦
મહને વિદાય કરો જગજીવન, હરિ કહે પધારીયે સ્વામીન;
વળી કૃપા કરજો કોઇ સમે, દાલે હાથે નરહરિ નમે.
પ્રભુ પોળ લગી વોળાવા જાય, કોડી એક ન મૂકી કરમાંય;
સત્યભામા કહે સુણો જાણુવતી, કૃપણ થયા કેમ કમજાપતિ.
બ્રાહ્મણ વળી મિત્ર પોતાતણો, દરિદ્ર દુઃખે ખીડેલો ધણો;
તેને વાળ્યો નિર્મુખ કરી, રુક્મિણી કહે શું સમજો સુંદરી.
બેલડિયે વળગ્યા વિશ્વાધાર, સુદામે જાતાં કર્યો વિચાર;
એના વૈભવ આગળ વળાયો છેક, પણ મહને ન આપી કોડી એક.
સ્ત્રીની ચોરી મનમાં ધરી, પણ કાંઈકે ગુપ્ત મને આપશે હરિ;
આધવ માર્ગે વોળાવા ગયા, પછી સુદામાજી ઉભા રહ્યા. ૩૦૦
વિઠ્ઠલજી હવે પાછા વળે, તવ ભેટીને રોયા શામળો;
વળ્યા કૃષ્ણ કરી મળજો કહી, પણ કરમાં કાંઈ મૂક્યું નહીં.
ઋષિ સુદામે મૂક્યો નિશ્ચય, આલ્યો બ્રાહ્મણ થઈને નિરાશ;
ઋષિ પામ્યો મનમાં સંતાપ, નિદા કરવા લાગ્યો આપ.
હું માંગવા આલ્યો મિત્રકને, તેણે મૃત્યુ શેં નાવ્યું મહને;
ભૂખે મરે બાળક નહાનકાં, ખવરાવિયે સૂકાં પાનકાં.
પવન પ્રાશીને ભરિયે પેટ, નીચ પુરૂષની કરિયે વેઠ;
કાષ્ટ કે તૃણનો વિક્રય કરી, અથવા પરધેર પાણી ભરી.
અથવા વિષ પીને પોલીએ, પણ મિત્ર કને કર નવ ઓડિયે;
અજાણક વ્રત મૂક્યું આજ, ખોઈ લાખ ટકાની લાજ.
દામોદરે મહને કીધી દયા, મૂળગા મહારા તાંદુલ ગયા; ૩૧૦

કૃપણને ધન હોયે ધણું, એને નગર છે સોનાતણું;
 એને આપતાં શું ઓછું થાત, હું દુર્બળની ભાવઠ જાત.
 સામા મળી મળે બેઠયા હરિ, પામ પખાણીને પૂજ કરી;
 આસન વ્યંજન ભોજન બહું, મુજ રાંકને કોણ કરે એટલું.
 એ સર્વ ધૂર્ત કપટીની સેવા, લટપટ કરી મહારા તાંદુલ લેવા;
 જેનું લે લેતો નવ રાખે ભાર, હરિને નિંદુ તો મને ધિક્કાર.
 જો ભાણ પત્રનો કીધો આહાર, તો વિદુર તાર્યો સંસાર;
 કૃપા કરી મળે જગદાધાર, પણ મહાર્ કર્મ કઠોર અપાર.
 વિવેકજ્ઞાન સુદામે ગ્રહું, ધન નાશું તો સાઈ થયું;
 ધને કરી મદ મુજને થાત, ભક્તિ પ્રભુની લુલી જાત.
 કૃષ્ણે મુજને કરણા કરી, દારિદ્ર્ય દુઃખ ન લીધું હરી;
 સુખમાં વ્યાપે ક્રોધ ને કામ, દુઃખમાં સાંભરે કેશવ રામ.

૩૨૦

વલણ.

રામ સાંભરે વૈરાગ્યથી, ઋષિ જ્ઞાનધોડે ચઢ્યા;
 વિચાર કરતાં ગામ આવ્યું, ધામ દેખી લુલા પડ્યા.

ઠાળ.

ઠામ ભૂલ્યો પણ ગ્રામ નિશ્ચે, ધામ કોઈ ધનવંતનાં;
 એ ભવનમાં વસતા હશે, જેણે સેવ્યાં ચરણ ભગવંતનાં.
 એવું વિચારી વિપ્ર વણિયો, બધું નગર અવલોકન કરી;
 ઋષિ ઇચ્છા આણી સર્વ જોતા, તે ભવન પાછળ ફેરા ફરી.
 પછી સુદામો પડ્યા સાંસામાં, વિચાર કરે વેગળા જઈ;
 આ ભવન કોણે કર્યા હશે, પર્યુકુટી મારી ક્યાં ગઈ.
 એ વિશ્વકર્મા રચી રચના, મનુષ્ય પામર શું કરે;
 કુટુંબ મહાર્ ક્યાં ગયું, ઋષિ વામ દક્ષિણ ફેરા ફરે.
 જોઈ સુદામે નિશ્વાસ મૂક્યો, કોઈ છત્રપતિનાં ઘર થયાં;
 આશ્રમ ગયાનું દુઃખ નથી, પણ બાળક મહારાં ક્યાં ગયાં.
 હોમશાળા રાક્ષસાળા, મહારી પત્રકુશની સાદડી;
 ગોપીચંદન સ્નન્માર્જની ગઈ, વિપલ આવડી ક્યમ પડી.
 તુટી સરખી ઝુંપડી ને, હુંટી સરખી નાર;
 સડ્યાં સરખાં છોકરાં, નવ મળ્યાં બીજવાર.
 સંકલ્પ વિકલ્પ કોટિ કરતા, ઋષિ આવાગમન હીડાણે ચઢ્યા;
 બારીએ બેસી પંથ જોતાં, નિજકંથ સ્ત્રીની દૃષ્ટે પડ્યા.

૩૩૦

૩૪૦

સાહેલી એક સહસ્ર લક્ષને, સતી ગઈ પતિને તેડવા;
જળઝારી ભરીને નારી જાએ, જાણે હસ્તિની કળશ રેડવા.
સાહેલી સહુ વીંટી વળી, પશ્ચિની લાગી પાય;
પૂજા કરીને પાલવ ગ્રહો, તવ ઋષિજી નાઠા જાય.
ઋષિપત્ની કહે સ્વામી મહારા, ત્હમે રખે દેતા શાપ;
દારિદ્ર્ય ગયાં નવાં ઘર થયાં, શ્રી કૃષ્ણ ચરણ પ્રતાપ.
એવું કહી કર ગ્રહીને ચાલી, તું સાંભળ પરીક્ષિત ભૂપ;
મુદામો પેઠા પોળમાં, થયું કૃષ્ણ સરખું રૂપ.

રાગ ધનાશ્રી.

નિજ મંદિર મુદામો ગયા, તતક્ષણ કૃષ્ણજી સરખા થયા;
દંપતી રાજ્ય શોભાએ ભર્યા, શ્રીકૃષ્ણે દુઃખ દોહલાં હર્યા. ૩૫૦
બૃહત કાવ્યદોહન.

દશાનન પ્રતાપ.

(રણયજ્ઞમાંથી.) ભુજંગીની ચાલ.

મહારાજ લંકા તણો એમ ભાષે, નથી મરણ થાતું લખ્યા લેખ પાષે;
ત્હારે મન હું સુંદરી નાથ ઘેલો, કીધો જ્ઞાન વિચાર મ્હેં સર્વ પ્હેલો.
પરિશ્રદ્ધ એ રામ આનંદકારી, મ્હને મારવા માનવી દેહ ધારી;
જાણી જોઈને જનકી હરણ કીધું, ઘેલી નાર મ્હેં મરણ માગીજ લીધું.
એને પામવા અષ્ટ જે જોગ સાધે, ખટે દર્શનો માંહી ખોળ્યો ન લાધે;
તપે તીર્થસ્નાને જપે જસદાને, નાવે રામ સ્વપ્નામાં વૈરાગ્ય ધ્યાને;
ન પામે એનો પાર દાનવ દેવે, જેને પામવા શિવ સ્મશાન સેવે.
ધર્યું માનવી રૂપ તે મુજ માટે, આવી ઉતર્યા રામ સમુદ્રધાટે;
ધન્ય તાત મ્હારો ધન્ય માત મ્હારી, મ્હારે કારણે અવતર્યા શ્રીમુરારિ.
ઘણું ખાધું પીધું ઘણા ભોગ કીધા, ઘણા રાય રાણા જીતી દંડ લીધા.
ત્હને નાર મંદોદરી વાત પુછું, મ્હારે ભોગ વિલાસમાં શું છે ઓછું;
હવે માયાના મુખથી મન ભાંગ્યું, રઘુનાથને હાથ હું મળું માગું.
શુણી કંથના મુખની શુભ વાણી, ઘણું રીઝ પામી નમી પાય રાણી.

* * * * *

ત્યાં મંદોદરી માતને પાય લાગી, અદ્યો ઇંદ્રિજીત રથે વેણ માંગી;
અતિકાય કુમારની જોઈ માતા, વખાણે ભલી માતરે તું વિધાતા.

કેવી જુક્તિથી આખો તહે તેજ ધડિયો, મુજરંક માતા તણે પેટ પડિયો;
જઈ રામ સામેજ સંગ્રામ લેવો, ન જાણું સમાચાર પામીશ કેવો,
કહે પુત્રને માવડી શીખ છાની, રખે બાપ મહારા કરો પાછી પાની;
રઘુનાથ સાથે રૂડું જુદું કરવું, ધરી દેહ તહેને એકવાર મરવું.
પ્રસૂતા તણી શીખ માથે ચઢાવી, અતિકાચ બેઠો પછી રથ આવી;
વાયુવેગી તોખાર ત્યાં ચાર જોડયા, કરે ઉડવા મન આકાશ ઘોડા.
નહિ નીર બોલે નહિ હિમ ગાળે, નહિ શસ્ત્ર ભેદે નહિ અગ્નિ બાળે.
પેસે સપ્ત પાતાળ આકાશ ઉડે, ઇંદ્રજીત બેઠો એવે રથ રૂડે;
રાજ રાવણે પાટવી પુત્ર નિરખ્યો, દીસે શૂર સોહામણો સૂર્ય સરખો.
એતો મહેં વખાણ્યું ઇંદ્રજીત રૂપ, હવે હું વખાણું કુંભકર્ણ ભૂપ;
જોજન દોઢનો રથ છે લાંબો ખોજો, અર્ધ કોશ ઉંચો એક કોશ ચોડો.
મુખ આગળે કેસરી સોળ જોડયા, હેણે ત્રિગિયા ત્રણસેં શ્રેષ્ઠ ઘોડા;
ખર જાતના સાતસેં બેહુ પાસે, હાંકે જુજવા સારથિ હેમરાશે;
ખુખારે હોકારે બહુ નાદ ઉઠે, રથ ઠેલવા હાથી પંચાસ પૂઠે.

મથાં વાંસલાં વીજણાં નિજ હાથે, સત એક સુથાર છે રથ સાથે;
ગદા ત્રણસેં પરિધ પંચાસ ધરિયાં, ભાથા પાંચસે માંહી બહુ બાણ ભરિયાં.
ધણા ચાપ ખાંડા તણાં નાદ થાયે, છત્રીસે આયુધો ભર્યા રથ માંહે;
બહુ અજ પકવાજ ભર્યા માંસ સાથે, લાગે રાયને ભૂખ સંગ્રામ થાતે.
કવચ લોહ પ્હર્યું ધર્યો ટોપ માથે, ઇંદ્રચાપ જેવું ધર્યું ચાપ હાથે;
નખ્યો ભાધને ભૂપ તે કાળભાથી, રથે તે ચઢ્યો છે કુંભકર્ણ હાથી.
ઠીધી ગર્જના કોધશું મીટ માંડી, નાઠાં વાંદરાં લંકની પોળ છાંડી;
રૂડું રૂપ ત્હેનું કવિ શું વખાણે, ચાલ્યો કુંભકર્ણ મેરૂંગ જાણે.
લંકામાંહીથી મસ્તકે ટોપ જોધ, નાઠાં વાંદરાં લોચને ચાલ્યાં લોહી;
વિભીષણ પ્રત્યે રઘુનાથ પુછે, મહારૂં સેન નહાસે તે કારણ શું છે?
વિભીષણ કહે એ કુંભકર્ણ નામે, એ છે વીર મહારો ચઢ્યો છે સંગ્રામે;
એતો મહેં વખાણ્યું કુંભકર્ણ રૂપ, વખાણું હવે રાય લંકેશ ભૂપ.
અણભંગ નવરંગ છે રથ સાર, જોડયા મનવેગી વડા અશ્વ ચાર;
કવિતા કરીને કવિ કીર્તિ બોલે, નફેરી શરણાધરે ચિત્ત બોલે.
વાગે તાન તાળી ગાયે ગીત સારાં, ગજ ઘંટ બોલે નોખતો નગારાં;
સાથે લખ છત્રીસ વાજાંત્ર બોલ્યાં, અખ્યો અંદ્ર ને ઇંદ્રઆસન ડોળ્યાં.
ધરા ધ્રુજ ડોલ્યાં છે પાતાળ સાતે, અસ્વારી ઠીધી જ્યાં લંકેશનાથે.
તેના ફરફરે થરહરે સંગ ભાલા, કરી કડકડાટી કોટી જોદ્ધ ચાલ્યા.

ચતુરંગનું સેન સંગ્રામ જાયે, થઈ ભીડ ભારે લાંકામાં ન માંયે.
 રૂપે સુંદરી રાક્ષસી ગોખ આવે, દશગ્રીવને પુષ્પ મોતી વધાવે.
 ભાઈ પુત્ર દોહિત્ર ભત્રિજ સાથે, લીધા સાથ સંગ્રામ તે લાંકનાયે.
 આવ્યા ભેટ લેવા સહુ દેવ આપે, રખે રામ હારે પછે એ સંતાપે.
 વાયુ વાટ ખુહારે છે બીક ધરતો, વળી આગળે મેઘ છંટકાવ કરતો.
 નાચે અપ્સરા ગીત ગાંધર્વ ગાય, અર્પે શારદા નારદ વેણવાય.
 મહારાજ આવ્યો રઘુવીર સ્હામો, નાડો વાંદરાસાથ બહુ ત્રાસ પામ્યો.

દોહરો.

ત્રાસ પામ્યાં જોઈ વાંદરાં, શંકાણા રઘુરાય;
 ભટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, યુદ્ધ કેઈ પેર થાય.

કાવ્યદોહન.

જમ્બોદા વિલાપ.

(દશમ સ્કંધમાંથી.)

મહાર્ મણુકકુન્ડ રીસાવ્યું રે શામળીઆ.

તહારા મનમાં એ શું આવ્યું રે શામળીઆ.

તું અપરાધણુ માતાને મૂકી શા માટે ઝંપલાવ્યુંરે—શામળીઆ.

કાલિન્દીતું કાળું પાણી; માંહે વસે કાળો કાળી;

હવે આશા તે શી મળવાની, કેમ આવે વનમાળીરે—શા. મહા. ૧

સંતાન રૂપી મોટું ધન તે, કરમે લીધું લુંટી;

મહેં નવ જળ્યું જતન કરીને, રતન પડ્યું કેમ છુટીરે—શા. મહા. ૨

પુત્ર પામી હું જોલ્લે આશ્રમે, ઉછેર્યો પ્રતિપાળી;

નીપતો રસ ઢળી ગયો હું, વિન્નેગ આગે બાળીરે—શા. મહા. ૩

નાકે મોતી પાચ ધુધરી, મોર મુગટ શિર ધારી;

ફરી રૂપ હું ક્યાંથી દેખું, હારે આવે ગૌચારીરે—શા. મહા. ૪

કાને કુંડળ મુખમાં મોરલી, સાંજે ગોકુળ આવે;

ભૂખ્યો છાં કહી પેટ દેખાડે, મા કહી મને બોલાવે—શા. મહા. ૫

પીત પીછોડી કાઢ કછે, મુજ કને નેતર માંગે;

હું ધરડી માને થાકી જણી, કોણ વલોવવા લાગેરે—શા. મહા. ૬

તું પ્રાણેશ્વર તું ગોપેશ્વર, ગોપી દેહ કેમ ધરશે;

બાળસખાની કાણુ વલે, આ ગાયો હીસી હીસી મરશેરે—શા. મહા. ૭

ઉડા જળમાં વાસો કીધો, પાણીમાં કેમ ગમશે;
 મોર પોપટ ને પુતળી, ત્હારે રમકડે કોણ રમશેરે—શા. મહા. ૮
 કાંઈ તું ગયોને હું જીવુંછું, ઓછા સગપણ માટે;
 સાચું વહાલ તો તાંહાં જણાએ, સાંભળતાં હૈડું ફાટેરે—શા. મહા. ૯
 કાષ્ટપે પાપાણ કઠિણ છે, તેપે કઠિણ છે લોહું;
 વજ્રતુલ્ય છે કાળજ મહારૂં, લોકને શું દેખાડું મોહુરે—શા. મહા. ૧૦
 ત્હેં મખાંતર દડાતું કીધું, મનમાં દુઃખ કાંઈ આવ્યું;
 ઉખળતું અંધન આજ સંભાર્યું તે માટે અંપાવ્યુંરે—શા. મહા. ૧૧
 નંદ જસોદા ગાય ગોવાળા, વ્હાકુળ પ્રજની નારી;
 ચાર ઘડી પુઠે સર્વે પડજો, હુળધર રાખે વારીરે—શા. મહા. ૧૨

શ્રીમદ્ભાગવત.

અનિરુદ્ધ યુદ્ધ.

ઓખાહરણમાંથી (રાગ સોરઠી.)

કામનીએ જ્યારે કટકજ દીડું, અને થઈ નિરાશ,
 અરે દૈવ ત્હેં એ શું કોધું, મુને હુતી મોટી આશ.
 જહાલા કેમ વઢશેરે, મહારા નાંધડીઆ ભરથાર. જહાલા. ટેક.
 ઓલાવી બોલે નહીં, પડી થઈ આશાભંગ;
 ઉઠાડી બેઠી કરી, ત્હેતું વદન નિહાળે કંથ. જહાલા.
 સ્વામી તું કેમ સાંખીઓરે, રાંકને ઘેર રતન;
 ઘાડે કપટે હું પામી, મહારો મદનમનોહર કંથ. જહાલા.
 તીવ્ર જાણુ જ્યારે છુટશેરે, કેમ સેહેશો કામળ શરીર;
 એવું શ્રવણે સાંભળીને, હાંકી ઉઠયો વીર. જહાલા.
 મહારા પિતાનેરે જાણુ થયું છે, કટક મોકલ્યું પ્રૌઢ;
 બાણાસુર નથી જાણુતો, એવો કેમ થયો છે તે મૂઢ. જહાલા.
 અરે સ્વામી ત્હમે ઠાલે હાથે આયુધ નથીરે એક;
 ચાર લાખ વીર પાઠવ્યા, સામા થતાં ઘરો વિવેક. જહાલા.
 અખળા તુને શું કહું રે, તું તો થઈ અખળુ;
 બાર તણી ભોગળ કાઢીને લેઈ સર્વના પ્રાણ. જહાલા.
 ઓખા તુને શું કહું રે, તું તો ઘેલી નાર;
 ત્હારા બાપે વીર મોકલ્યા, તે તો મારે લેખે ચાર. જહાલા.

અનતણાં ત્હાં જૂથ મળીઆં, પંચાનન મળીઓ એક;

ત્હેનું પ્રાક્રમ કેટલું, ત્હમે કોહોની વિનતા વિશેક.

જ્હાલા.

એમ કરતાં નહીં છુટીએરે, કાલાવાલા તે ફેક;

જુવોની જ્હાલી હું જુદ્દ કરું, જેમ જુએ ગામના લોક.

જ્હાલા.

અનિદ્દ મરડીને નીસર્યો રે, આખાએ સહાયો હાથ;

પ્રીતમ વઢવા નહીં દઉં, મહારા મદનમનોહર નાથ.

જ્હાલા.

રાગ માડની દેશી.

આખા કહે કંથ એમ ન કીજે, અણિયાશું વઢતાં જ્હીજે;

એ ઘણા તમે એક જાતે, સેના મોકલી મહારે તાતે.

દૈત્યને વાહન ને ત્હમે પાળા, નાથજી ત્હમે ઠાલામાલા;

એને ટોપ કવચ ને અખ્તર, ત્હમારે અંગે સોહે પીતાંબર.

દૈત્યને સાંગ બાણ બહુ બાલા, એ કઠણ ત્હમે સુંવાળા;

એ તો મદોન્મત્ત બહુ અણિયા, ત્હમે સકોમળ પાતળિયા.

સ્વામી પછે અસુરને બેદો, પહેલાં મસ્તક મહારું છેદો;

ત્હમને દેખી દેખીનેરે મોહું ત્હમે જુદ્દ કરો તે કેમ જોઉં ?

ધન્યા અંતરની ગઈ શીટી, દૈત્યે માળિયું લીધુંરે વીંટી;

પ્રભુ પ્રાણ કંપે છે મહારા, મુવા દૈત્ય કરે છે હોંકારા.

ઘણું કોંધી વિરોધી છે બાણ, હાકે ઈંદ્રિયું જાએ આસાન;

જક્ત ભય પામે બાણની હાકે, બાણે પૃથ્વી ચઢાવી ચાકે.

જેને નાદે મેર હાલે, ચક્રવર્તી સાથે નહીં ચાલે;

ક્ષત્રી સાથ રહે સર્વ જ્હીતો, નાથજી તમે કષ્ટેરે જીતો ?

મંત્રી દાંત રહ્યો છે કરડી, શું જાએ છો મૂછરે મરડી;

માટે પહેલાં તે મુજને મારો, પછે નાથજી રણમાં પધારો.

શશી સૂર્યવંશી તૃપ જોહ, ત્હેની થરથર ધ્રુજે દેહ;

પ્રધાન કોંધી પાવકની જ્વાળ, તેથી વિશેષ બાણ ભૂપાળ.

એમ કહી ભરતી લોચન, દેખી વારે છે સ્વામીન;

કંથ કહે ન કરું સંગ્રામ, તો ન્હાસી જવાનો કુણ કામ,

અંતે જીવતા છૂટશું નહીં, કાં ન મરીએ સામા થઈ;

નથી ઉગરવાનો ઉપાય, માટે ભય પામે શું થાય ?

નાડે લાંછન લાગે કુળમાં, પ્રતિષ્ઠા જાએ એક પળમાં;

મૌઝર બેલે ને મણિધર ડોલે, ન ડોલે તો સર્પને તોલે.

ઘન ગાજે કેસરી દે કાળ, ન ઉછળે તો જાણવો શિયાળ;
 ક્ષત્રી નહાસે દેખીને દળ, ન હોય પુરૂષ જાણવો વ્યંડળ.
 હાકયો વાધ ન માંડે દ. ૧, શાર્દૂલ નહીં જાણવો શ્વાન;
 ધરમાં ઘોઝારો રહે પેશી, યુદ્ધે ચરણવહોણો રહે બેસી.
 એમ કહીને ઓખા અળગી કીધી, ભડ ગાજ્યો ને ભોગળ લીધી;
 અસુર સેનાપર કોપિયો, છજે થકી ઠેકોને પડિયો.
 જેમ ગ્રાહ પેસે બહુ જળમાં, તેમ અનિરૂદ્ધ પેઠો દળમાં;
 જેમ ઈન્દુ પેશે વાદળમાં, તેમ અનિરૂદ્ધ ધાયો બળમાં.
 દૈત્યને આલ્યો મૃત્યુનો દહાડો, ગાજ્યો અનિરૂદ્ધ ઘન અખાડો;
 પડતામાં બહુ પડતાલ્યા, ભોગળ પ્રહારે ધરણીએ ઢાલ્યા.
 કૌભાંડે સેનાને પ્રેરી, જાદવ જોદ્ધો લીધો ઘેરી;
 ગજજૂથમાં લધુ કેસરી, બહુ વીંટી વળ્યા છે વેરી.
 ચંદનને બાવળીએ ઝીટી, અસુરે અનિરૂદ્ધ લીધો વીંટી;
 દાનવ કહે માનવ શુંય, અમે સિંહમાં મૃગબાળ તુંય.
 મુગટ મંત્રીને ચરણે ધરો, તો મૃત્યુ થકી ઉગરો;
 મંત્રીવાયક એવાં સાંભળી, ધાયો અનિરૂદ્ધ બહુ ઉકળી.
 નાંખે દૈત્ય ભારી મુદ્દગલ, તેમ અનિરૂદ્ધ ભુજભોગળ;
 વીશ સહસ્ર અસુર ત્યાં તુટયા, એકીવારે શર બહુ છુટયા.
 આયુધધારા રહી છે વરસી, પડે પરીધ પદી ને ફરસી;
 દાનવ ધાયા છે ટોળે ટોળાં, વરસે ભિંડીમાલ ને ગોળા.
 થાય દુંદુભીના ગડગડાટ, થાય ખાંડા તણા ખડખડાટ.
 હામ્યા હસ્તી દે હલકાર, થાય ખડગ તણા ચળકાર.
 મંત્ર અગ્નિના ધ્રુવવાટ, બોલે બાણતણા સુસવાટ;
 રથ ચક્ર ગાજે ગડગડાટ, હોય હયતણા હણહણાટ.
 છૂટે બાણો સમસમાટ, થાય ગગને ધળ ફડફડાટ;
 દેખી દોહલો નાથનો ધાટ, થાય ઓખાને ઉચાટ.
 દાનવનો વાળ્યો દાટ અનિરૂદ્ધ મૂકાવે વાટ;
 કોઇને ઝીમ્યા ઝાલીને કેશે, કોઇને ઉડાડ્યા પગની ઠેશે.
 કોઇને હણ્યા ભોગળને ભડાકે, કોનાં મુખ ભાગ્યાં લપડાકે;
 કોઈ અધસસ્તા કોઈ પૂરા, એમ સેના કરી ચક્રચૂરા.
 તે રણ ભયાનક ભાસે, બળ દેખીને ઓખા ઉઘાસે;
 મ્હેં તો આવડું નહોતું જાણ્યું, ચિત્રલેહાએ રત્નજ આણ્યું.

શોણિતસ્પર્શ થયો છે દિલે, નાથજી રણ રૂધિર ઝીલે;
ભડ ગાળ્યો ને પડ્યું ભંગાણુ, નાડો કૌભાંડ લધને પ્રાણ.
હવું બ્રાહ્માસુરને જાણુ, એક પુરૂષે વાળ્યો ધાણુ;
અસુરેશને ચઢિયો કોપ, સજ્યાં ક્વચ આયુધ ને ટોપ.
સર્વે સૈન્ય તે તત્પર કીધું; ચઢ્યો રાય દદામું દીધું;
પ્રલયઅગ્નિ જેવો જાળવલ્ય, બ્રાહ્મરૂપ થયું મદતુલ્ય.
ચઢ્યો રાય ક્રોધે ગડગડિયો, જાણ્યું ઓખાએ રણ તાત ચઢિયો;
સૈન્યના લોક આગળ ચાલ્યા, કરમાં બહુ ભાલા ઝાલ્યા.
વાગી હાક ને ચઢિયો બ્રાહ્મ, તે તો થયું ઓખાને જાણુ.
વલણુ.

જાણુ થયું જે તાત ચઢિયો, કુણુ જીતશે સહસ્ર હાથરે;
આંસુધં ભરતી ને શોક ધરતી, ઓખા સાદ કરતી નાથરે.

હરિહર ચુદ્ધ.

ઓખા હરણુમાંથી.

(ઢાળ)

રાય રીઝ્યો અસુરનો, તે શરણ શાંકરને ગયો;
પાય લાગી પંચવદનને, સમાચાર સધજો કહ્યો.
પુત્ર પ્રદ્યુમનતણો, તેણે લગાડયું લાંછન;
જમાત્ર પદવી ભોગવી, છાતું સેવ્યું ઓખાનું ભવન.
બંધને અનિરૂદ્ધ રાખ્યો, મ્હને હણુતાં તે દયા આવી;
એવા અપરાધ ઉપર આવ્યા, કૃષ્ણ કટકને ચઢાવી.
વાત વિરોધની સાંભળી, શિવને તે ચઢિયો ક્રોધ;
જાઓ જાદ્યની સેના સંહારો, શિવે વકારયા જોધ.
શાકળી શીકોતરી સંચરી, ભક્ષ ભક્ષ વદતી વાચ;
જુદ્ધે ચાલ્યા ભૂત ભૈરવ, પ્રેતને પીશાય.
મહા સુભટ બળિયા પ્રાક્રમી, ઢંઢ જુદ્ધનું કરું શું વખાણુ;
ગડગડિયા સાત્યકી અહંકારી, સન્મુખ મૂકે બાણુ.
બ્રાહ્માસુર બળિભદ્ર સામે, શાંકર ને શ્રીકૃષ્ણ;
સાત્યકી ને સ્વામી કાર્તિક, નંદી ને ચારદ્રષ્ટ.
શોણીતાક્ષ ને સોમકેતૂ, ગણપતિ ને પ્રદ્યુમન.
રથી સામા રથી આવ્યા, હસ્તી સામા હસ્તી;
જાદ્યને શ્રીહરિ હકારે, હણો શિવના ઉપસ્તી.

અસુર જાદવ મળ્યા એકઠા, સામેસામા ધીર;
 છપ્પન કોટી ને બોતેર કોટી, વઢતાં પાડે વીર.
 ભોગળે ભોગળ પડે ફરસી, ગુરજના ઝળકારા;
 ગગનમાં જેમ વીજળી ચમકે, તેમ ખડગતણા ચળકારા;
 સાંગ લીધી પરિધ બાલા, ભોગળને ભિંડીમાળ;
 શૂર ચક્રથી ચૂર થાતા, વઢે વીર વિકાળ.
 સરખા ને મહા સુભટ બળિયા, થયો રણસંહાર;
 હસ્ત ચરણને શ્રવણ નાસિકા, છેદે થાય હાહાકાર.
 પ્રબળ માયા આસુરી, થયો ધોર અંધકાર;
 શૂર ચક્રે ચૂર થાતા, વહી શોણિતની ધાર.
 અસ્થિ ચર્મ ને મેદ કાદવ, જાદવ દૈત્ય દળાય;
 ધર્મ ચૂકી મામ મૂકી, કાયર પુરૂષ પળાય.
 શોણિતની સરિતા વહી, ભયાનક ભાસે ભોમ;
 પગ પ્રહારે રૂધિર ઉડાડે, શું સાયર થાશે બ્યોમ;
 કુતૂહલ દેખી દેવ કાંપ્યા, હવો તે હાહાકાર;
 બળભંગ ભુજંગ હવો, કેમ સેહેશે તે ભૂમિભાર.
 નયણે નિરખી નવ શકે, શામ રૂધિર પ્રવાહ;
 બેગણીનું ભક્ષ ચાલું, સુખી સૌચાણા થાય.
 બ્યાધ સિંહ ને ભૂત પ્રેત, શિવ સેનાની વૃત્ય;
 સંતોષ પામી સાકીણી, કલ્લોલ કરતી કૃત્ય.
 ઓખા અનિરૂદ્ધ કારણે, રોલાણા તે રાણી જાયા;
 કુસુમ સ્વજ્જાએ પોદતા, તે રૂધિર નદીએ તણાયા.
 સાગરશું સંગમ મળ્યો, શોણિતની સરિતા વહી;
 અસ્થિ ચર્મ ને માંસની, બે પાળ બંધન થઈ રહી.
 માતંગ અંગ મસ્તક વિના, શું ગ્રાહ છે વિકાળ;
 કુંભસ્થળ જાણે કાચખા, નરશીશકેશ શેવાળ.
 ભાસે ભુજંગ સમ નરકરો, મુખકમળશું કમળ;
 નેત્ર મચ્છ ને મુગટ બગલા, નર નામ શું વમળ.
 દેખીને દારુણ નદી, કોપે ચઢ્યા ત્રિશૂલપાણ.

વડાણ.

ત્રિશૂલપાણી સોંઢિયા, વૃષભ હાક્યો ભૂધર ભણી;
 ભટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, હવે કહું રાઠ હરિહરતણી.

રાગ સારંગ.

શંકર આબ્યા છે સંગ્રામે, ધણું ચાપ તે સુંદરસ્થામે;
 ગાળે ગરુડે છેલછખીલો, હાકે પોહીઓ હરજી હડીલો.
 કૃષ્ણે ચક્ર ચઢાવ્યું ચાક, મુક્યું શંકરે પિનાક;
 આવી મળિયા બે ભગવાન, થયો સંસાર આંદુલમાન.
 વાગી હરિહરતણી હાક, પુરમાં રાંધ્યા રહ્યા છે પાક;
 ચળ્યા વિધાત્રિના લેખ, ધ્રુજે ધરા ને સળગ્યો શેષ.
 ફાટયું આકાશ તુટ્યાં અબ્ર, પડ્યા ગર્ભવંતીના ગર્ભ;
 કરી ચાપ તે મંડલાકાર, શિવે બાણ મૂક્યાં છે બાર.
 જાદવસેના નાંખી ઉરાડી, લઈ સમૂદ્રમાંહી પાડી;
 આવે બાણ તે મેઘની ધાર, કરે ભૂત પ્રેત પુકાર.
 તે પુઠે મૂક્યાં પંચવીશ, છેઘાં આવતાં શ્રીજીગદીશ;
 શત સહસ્ર અચુત લક્ષ કોટ, વરસે બાણ તે દોટાદોટ.
 છૂટે બંદુક નાળ ને ગોળા, ફેરવે ક્રોધે ભિંડીમાળા;
 સણસણતાં શર બહુ છુટે, તેણે કપાળ ભડનાં કુટે.
 વળગે ભૂત પ્રેત આવણું, વઢે ચુડેલ અવળે ચણું;
 મસ્તક શગડી ધીકધીકાવે, કિલકિલ કરતી ઉપર આવે.
 હરખી શાહાણી ડાકણી સર્વ, આવ્યું જાણે ઉજાણીનું પર્વ;
 ચુસે કંઠ ને લુંઢડા ભરે, મુખે રૂધિરના રેલા ઉતરે.
 કેટલી વાણીમાં થઈ મમ્મ, વસ્ત્રવોણી ફરે છે નમ્મ;
 ગ્રહી ભભાવે જોદ્ધ ગમ્મ, જાદવ સેના કીધી ભમ્મ.
 કેટલીની તે આંખ્ય કપોળ, કોનાં મુખ જાણે મ્હોટી પોળ;
 લંબસ્તની વિપરીત વાન, કોનાં ભૂમિએ ભરાય કાન.
 જીભ સળકે સર્પાકાર, મુખે કિલકિલ કરે ઉચ્ચાર;
 ઘણા જાદવ ખાધા કરડી, નાહી સેના તે મારગ મરડી.
 ધાયા રાક્ષસ દેતા માર, જાદુસેનાએ ખાધી હાર;
 છૂટે દુર્ગ નાળ ને ગોળા, નાહા જાદવ ટોળેટોળાં.
 પ્રગટયો મહાદેવને વળી ખાર, વાળ્યો જાદવનો સંહાર;
 વઢે ડાકિની શાકિણી સંહારી, એમ કોખ્યા શ્રીત્રિપુરારી.
 નાહું સૈન્ય દીહું ચોપાસ, ત્યારે કોપિયા શ્રીઅવિનાશ;
 હરિયે ચક્ષુ કીધી વક્ર, પછે મૂક્યું સુદર્શન ચક્ર.

છેઘાં ડાકીની શાકીણીનાં શીશ, રંડા ન્હાસે ને પાડે ચીશ;
 કોને ભાલા વાગ્યા ભયોભચ્ચ, કોઈનાં નાક છેદાયાં ટચ્ચ.
 છેઘાં હસ્ત શ્રવણ ને ચરણ, નયણે ઉડે રૂધિરનાં ઝરણ;
 ફરી જાદવ જુદે વળિયા, ઠામઠામથી આવીને મળિયા.
 આવ્યા સામા જાદવ જન, દેખી ખીજ્યા પંચવદન;
 મૂકે શિવ અપરિમિત બાણ, ભલા સુભટ તજે છે પ્રાણ.
 કૃષ્ણે મૂક્યું મોહાસ્ત્ર બાણ, મોહ પામ્યા પિનાકપાણ;
 કીધું પોઠિયા ઉપર શયન, સાંભળ પરિક્ષિત રાજન.
 રણે કોપ્યો બાળીનો બંધ, ધાયા ગણપતિ ને વળી સ્કંદ;
 મહાકોધ અભ્યંતર આણી, ધાયા ધનુષ વિષે શર તાણી.
 ધણી જાદવ સેના મારી, કોધ થકી કો ન ઉગારી;
 ધસ્યા રાક્ષસ કરતાં માર, જાદવમાં થયો હાહાકાર.
 ત્યારે ધાયો સાલકી શર, કીધી અસુરસેનાને ચૂર;
 પ્રગટ્યું માયાતણું તિમિર, મત્રે નિવારે તે જડુવીર.
 છેઘાં કવચ ભાલા તે છેક, નાહા અસુર મુકીને ટેક;
 ગાળ્યો બાણાસુર ઉન્મત્ત, તાણ્યા ધનુષ તે પંચ શત.
 નાંચે બાણ તે દાનવ દક્ષ, શત સહસ્ર અયુત ને લક્ષ;
 નાહી સેના તે ભડભડાટ, હસ્તિ ચીસ પાડે ચડચડાટ.
 પડે જાદવમાં બહુ ભંગ, ત્યારે કોપ્યા શ્રી સારંગ;
 સ્યામે આકરણ્યું સારંગ, બાણે ભેઘું તે બાણનું અંગ.
 કૃષ્ણે છેઘો ધ્વજનો દંડ, રથ કીધો તે શતખંડ;
 છેઘું છત્ર અતિ અનોપ, કાપ્યાં કવચ આયુદ્ધ ને ટોપ.
 બાણે પાડ્યો મસ્તકનો ટોપ, દેખી કૃષ્ણને ચઢિયો કોપ;
 કીધા વાહન વિના વીર, ગતિભંગ થયાં શરીર.
 છેદ્યા માંડ્યા જ્યારે હાથ, આવી બાણાસુરની માત;
 કોટરા એવું ત્હેનું નામ, દેખી નમ્ર ને લાજ્યા શામ.
 નવ મૂક્યું સુદર્શન, ન્હાસી છુટ્યો બાણ રાજન;
 પાછો કોધ કરી તે વાર, થયો જુદું કરવા તૈયાર.
 રાગે કરી કટક સજ કીધું, બાણે વઢવા દદામું દીધું;
 જ્યાં ઉભા શ્યામ ને રામ, આવી કીધો મહાસંગ્રામ.
 પછે માંડ્યું આસુરી કર્મ, વરસે માંસ રૂધિર ને ચર્મ;
 ધાયો સમુદ્ર વાધે જોમ પર્વ, વરસે અસ્થિ ઉપદ્રવ.

નહાસે જાદવ બળિયા સર્વ, બલા સુખટ તજે ગર્વ;
 હૃલધર નાઠા મૂકી મામ, દૈત્યે દારણ કીધો સંગ્રામ.
 નાખે કર્દમ કાંટા સર્પ, વરસે શલ્યા દાનવ નર્પ;
 પાડ્યું જાદવમાં ભંગાણુ, નાઠા હૃલધર લાધને પ્રાણુ.
 દાનવ રાય મૂકે દોટ, કેની ગ્રહીને મરડે કોટ;
 કેનાં ગ્રહી અક્ષણે શીશ, ખેદ પામ્યા શ્રીજુગદીશ.
 ગરુડ થયો છે ગતિભંગ, શલ્યાપ્રહારે ભાંગ્યું અંગ;
 રથવોણુ કીધા રામ, મૂકી મામને નાઠા કામ.
 સુંદરશ્યામજી કીજે સહાય, જાદવ કરે છે ત્રાણ ત્રાણ;
 દેખીને દેવ પામ્યા ખીક, બાણુ વાળી રુધિરની નીક.
 ખીજ્યા કૃષ્ણ ખેડયો ખગળન, અતિ ક્રોધ ચઢ્યો છે મન;
 ચક્ર લીધું છેદવા હાથ, કીધી ઇચ્છા તે વૈકુંઠનાથ,
 એમ કાપ્યા શ્રીજગદનાથ, હવે છેદું બાણુના હાથ;
 મૂક્યું ચક્ર તે ખીજવાર, દૈત્યમાં થયો તે હાહાકાર.
 નાઠો બાણુ વાળીને મુંઠ, હરિયે ચક્ર તે મૂક્યું પુંઠ;
 અંગે અંગમાં લાગી જવાળ, જેમ છેદે કો વડની ડાળ.
 એમ કપાય બાણુના પાણુ, ત્રાણ ત્રાણ વહે મુખ વાણુ;
 અંગે વહે શોણિત ધાર, કાપ્યા કર બાણુના તે વાર.
 આવી ખેડું સુંદરશન, અકળાયો બાણુ રાજન;
 જેમ છેદે વૃક્ષની ડાળ, તેમ કર કાપ્યા ગોપાળ.
 જેમ ઝુટે વૃક્ષને વન, તેમ કર કીધા છેદન;
 પછે રાખ્યા કર ત્યાં ચાર, પડ્યો બાણુ તે ભૂમિ મોઝાર.
 અંગે રુધિર વહે વિવર્ણ, જેમ પર્વતથી નીસરે ઝરણુ;
 સુતો કરે શિવનું ધ્યાન, પ્રભુ રાખો સેવકનું માન.

વલણુ.

બાણુસુર પૃથ્વી પડ્યો, પીડા પામ્યો પડંડે;
 વળી સદાશિવ કોપે ચઢ્યા, કાપ્યા ચૌદ બ્રહ્માંડે.

મહેતાનું મામેરું.

રાગ ધનામી.

બોખલે પડે પત્ર જ આપ્યું, મહેતાજીને હાથજી;
 વધામણી કાગળમાં વાંચી, સમયાં વૈકુંઠનાથજી.

મામેરું પુત્રીને કરવું, ધરમાં નથી ખોટો દામજી;
 ત્રીકમજી ત્રેવડમાં રહેજો, દ્રવ્યતાણું છે કામજી.
 ભોજન કરાવી દક્ષણા આપી, મહેતો લાગ્યા પાયજી;
 મોસાણું લેઇ અમે આવીશું, પંડ્યો કીધો વિદાયજી.
 નરસૈં મહેતે ઘેર તેડાવ્યા, સગાં તે વૈષ્ણવ સંતજી;
 મોસાણું લેઇ આપણે જાવું, છે કુંવરબાઈનું સીમંતજી.
 જીની વેલ ને ધુસરી વાંકી, સાંગી સોટાભાંગીજી;
 કોના તળાવા ને કોની પિંજણિયો, બળદ આણ્યા બે માંગીજી.
 મહેતોજી મામેરે આપ્યા, સમયાં શ્રીજગદીશજી;
 ત્રણ સખિયો સંઘાતે ચાલી, વેરાગી દશ વીશજી.
 સંપુટ ત્રાંબાની ડાબલીનો, તેમાં બાળમુકુંદજી;
 કંઠે હાર કરીને રાખ્યા, દામોદર નંદનનંદજી.
 બ્હેલની પુંડે કોથળો બાંધ્યો, માંહી ભર્યા વાજિંત્રજી;
 ગાંઠડી એક ગોપીચંદનની, તુળસીકાષ્ઠ પવિત્રજી.
 મોસાળાની સામગ્રીમાં, તિલક ને તુળસીમાળજી;
 નરસૈંયાને નિર્ભય છે જે, ભોગવશે ગોપાળજી.
 બળહીણા બળદો શું હીરે, ઠેલે વૈષ્ણવ સાથજી;
 સોર પાડે ને દાળ ચઢાવે, જે જે વૈકુંઠનાથજી.
 એક બળદ ગળિયો થઈ બેસે, આખસો તાણી જાયજી;
 પડ્યાને પુંછ ગ્રહી ઉઠાડે, કૌતક કોટી થાયજી.
 સાલે સાલ જૂજવાં દીસે, રથતણાં બહુ વકજી;
 સાંગીનો બહુ શબ્દ જ ઉઠે, ચૂચવે છે બહુ ચકજી.
 ચઢે બેસે ને વળી ઉતરે, લે રામ કૃષ્ણનું નામજી;
 મધ્યાહને મહેતાજી આવ્યા, જોવા મળ્યું ઉના ગામજી.
 શું જાણે વૈષ્ણવનો મહિમા, વિષયી પુરનાં લોકજી;
 કોડ પહોંતા કુંવરવહુના, મામેરું છે રોકજી.

વલણ.

રોક મામેરું મહેતો લાવ્યા, જીઓ વૈષ્ણવની વસાતરે;
 અકેકી માળા આપશે તો, પહેરશે નાગરી નાતરે.

રાગ માડું.

સુણી શ્રીરંગ મહેતો આવ્યા ધાઇ, ભાવે ભેટયા બંને વેવાઈ;
 મળ્યો જમાઈ જમાઈનો બ્રાત, મળ્યો સહુ નાગરનો સાથ.

કપટે બેટી પાછા ખસે, જોઈ જોઈ સામગ્રીને હસે;
 ઉતરવા ધર આપ્યું એક, ઝાઝા ચાંચડ મચ્છર વિશેક.
 ખાડા ટેકરા વસમો ઠામ, ઉપર નળિયાનું નહિ નામ;
 કોઢું છાજ ને જૂની વળી, ભીંતો દોદશ બેવડ વળી.
 ઝાઝા માંકડ ઝાઝા જૂઆ, ત્યાં મ્હેતાના ઉતારા હુઆ;
 વેવાઇ ગયા ઉતારો કરી, બોલે હસણી નાત નાગરી.
 કુંવરવહુનો વૈષ્ણવ બાપ, દર્શન કરીને ખોઈએ પાપ;
 મ્હેતાને જોવા હરખે ભરી, ઘેર ઘેરથી ચાલી સુંદરી.
 મન વિના મ્હેતાને નમે, સાંઝે થયું જે આવ્યા તહમે;
 માંહોમાંહે કહે સુંદરી, મ્હેતો દીડે દીઠા હરિ.
 જુઓ સાથ કેવો કુટડો, એને પરમેશ્વર ત્રૂઠો;
 કુંવરવહુનું ભાંયું દુઃખ, એવું કહીને મરડે મુખ.
 જુઓ બગદ મ્હેતાજી તણા, બગાઈઓ શબ્દ કરે છે ધણા;
 વળડશે મંડપમાં ચંગ, નાગરી નાતમાં રહેશે રંગ.
 આ ગાંઠડી વળગાડી લટકે, તાળના જોડા બાંધ્યા પટકે;
 તુળસી કાષ્ઠ તણો એ ભારો, હવે મામેરાનો શો ઉધારો.
 છાંયમાં તુળસીદળ મૂકશે, ઉભો રહીને શંખ કુંકશે;
 વૈરાગી હરિના ગુણ ગાશે, એટલે મોસાળું પુરું થાશે.
 એમ નાગરી કૌતક કરે, ટોળ કરીને પાછી કરે;
 કુંવરબાઈએ જાણી વાત, મોસાળું લઈ આવ્યા તાત.
 કિતાવળી મળવાને ધસી, બોલી નણુદી મર્મે હસી;
 આ શું પિતા પુત્રીનું હેત, શાને કરવા આવ્યો ફજેત.
 લગ્નબંધુ સાત પેઢીનું નામ, સાથે વૈરાગીનું શું કામ;
 શું મળવા આલ્યાં એકલાં, એ બાપથી નબાપાં ભલાં.
 કહણુ બોલ એવો સાંભળી, કુંવરબાઈ બોલી પાછી વળી;
 નણુદી શું મચ્છર આવડો, પુંડળથી બાઈ શું બડબડો.
 સુખી પિતા હશે જે તણો, તે પુત્રીને લાભજ ધણો;
 કોનો પિતા લખેશરી કહાવે, તે તો મારે શે ખપ આવે.
 રાંક પિતા આવ્યો મુજ ઘેર, એક કાપડું સોનાનો મેર;
 તહમે મન માને તે કહો, એ પિતા મ્હારે જીવતો રહો.
 મર્મે વચન નણુદીને કહી, પછે પિતા પાસે પુત્રી ગઈ;
 દૂર થકી દીડી દીકરી, મ્હેતાએ સમર્યા શ્રી હરિ.
 અન્યોઅન્ય નયણાં ભરી, ભેટયાં બેઠેએ આદર કરી;

મહેતે મસ્તક મૂકી હાથ, પાસે બેસાડી પૂછી વાત.
 કુંવરબાઈ કહો કુશળક્ષેમ, સાસરિયાં કાંઈ આણે છે પ્રેમ;
 રૂડો દિવસ આવ્યો દીકરી, તો મોસાળું કરશે શ્રી હરિ.
 કુંવરબાઈ બોલી વિનતી, મોસાળું કાંઈ લાવ્યા નથી;
 નાગરી નાતે રહેશે કેમ લાજ, વિના દ્રવ્ય આવ્યા શે કાજ.
 નિર્માલ્ય નિર્ધનનો અવતાર, નિર્ધનનું જીવ્યું ધિક્કાર;
 નિર્ધનને કોઈ નવ ગણે, નવ રાખે ઉભો આંગણે.
 ચતુરપણું નિર્ધનનું જેહ, ઘેલામાંહી ગણાએ તેહ;
 લોક બોલાવે દુર્બળ કહી, એથી માહું કાંઈ બીજું નહીં.
 પિતાજી કાંઈ ઉધમ નવ કરો, ધનનો નવ રાખો સંધરો;
 આ અવસર સચવાશે કેમ, પિતાજી તહમે વિચારો એમ.
 નથી લાવ્યા કંકુની પડી. નથી લાવ્યા મોડ નાડાછડી;
 નથી માટલી ચોળી ને ઘાટ, એમ શું આવ્યા બારે વાટ.
 કેમ કરી લજ્જા રહેશે તાત, હું શે ન મુઠ મરતે માત;
 માતા વિના સુનો સંસાર, માતા વિના તે શો અવતાર.
 જે બાળકની માતા ગઈ મરી, બાપની સગાઈ સાથે ઉતરી;
 જેવું આથમતા રવિનું તેજ, મા વિના એવું બાપનું હેત.
 સુરભિ મરતાં જેવું વચ્છ, જલ વિણ જેવું તલકે મચ્છ;
 ટાળાં વછોઈ જેવી મૃગલી, મા વિના દીકરી એકલી.
 લવણ વિના જેવું શીકું અન્ન, ભાવ વિના જેવું ભોજન;
 કીકી વિના જેવું લોચન, મા વિના તેવું બાપનું મન.
 ઘડો ફુટે રજીને દીકરી, મા વિના એવી દીકરી;
 ગાળ વિના મોળો કંસાર, માતા વિના સુનો સંસાર.
 શીદ કરવા આવ્યા ઉપહાસ, સાથે વેરાગી પાંચ પચાસ;
 શંખ તાળ ને માળા ચંગ, એ મોસાળું કરવાના ઢંગ.
 ન હોય તો પિતા જાઓ પાછા ફરી, એવું કહી રોઈ દીકરી.
 હેતે મસ્તક મૂક્યો હાથ, કરશે મોસાળું વૈકુંઠનાથ,
 પહેરામણી કરવી હોય જેટલી, આસામી લખી લાવો તેટલી;
 લખજો સાસરિયાં સમસ્ત, વિચારશો માં એકે વસ્ત.
 વચન મહેતાજીનાં શુભી, કુંવરબાઈ આવ્યાં સાસુભણી;
 મ્હારે પિતાએ મોકલી હુંય, લખો કાગળમાં બેઠએ શુંય.
 મુખ મરડીને બોલી સાસુ, શો કાગળ ચીતરવો કાંસુ;
 જાણમાં તુલસીદળ મૂકશે, ઉભો રહીને શંખ ફુંકશે.

નળાખ્યાનમાંથી.

રાગ મેવાડો.

હાર્યો નળ ને પુષ્કર જીત્યો, જૈ બેડો સિંહાસનજી;
આણુ પોતાની વર્તાવી પુરમાં, કહે નળને જાઓ વનજી.
વનકુળ પહેરી વન વસો ને, કરો વનફળ આહારજી,
એક વસ્ત્ર રાખો શરીરે, બાકી ઉતારો શણગારજી.
સર્વ તજી એક વસ્ત્ર રાખી, ઉઠ્યો નળ ભૂપાળજી;
દમયંતીને કહાવિયું તું, પીયેર જાજે આ કાળજી.
રુદ્ધ કરતી રાણી આવી, બાળક ઝાલ્યાં હાથજી;
શીશ નામીને સ્વામીને કહે, મુને તેડો સાથજી,
સુખ દુઃખની કહીએ વાર્તા, એકલાં નવ સોહાયજી;
હું સેવાને આવું સહીરે, થાકો તો આંખું પાયજી.
કંથ કહે હો કામની, તું આવે મુજને જાંજળજી;
એ દુઃખ સઘળાં વેઠીએ પણ, ટળવળી મરે બંને બાળજી.
રોતી કહે છે કામનીરે જેમ છાયા દેહને વળગીજી;
તેમ હું તમારી તારુણીરે, કેમે ન થાઉં અળગીજી.

વલણુ.

જો અળગી કરશે નાથજી, તો પ્રાણુ તજું તત્કાળરે;
નળ કહે આવો વન વિષે તો, પીયેર વળાવો બાળરે.

રાગ મેવાડો.

મોસાળ પધારેરે, મોસાળ પધારે—
મોસાળ પધારે બાઝુઆરે મહારાં લાડવાયાં બે બાળ;
નમાયાં થઈ વરતજો, સેહેજો મામીની ગાળ—મોસાળ૦
હૃદયા આંખેરે, રાણી હૃદયા આંખે,—
હૃદયા આંખે પેટનેરે, એ છેલ્લું વેલ્લું લાડ;
હબે મળવાં દોહલાંરે, મળીએ તો પ્રભુનો પાડ—મોસાળ૦
થયાં માત વોહોણારે, થયાં માત વોહોણાં,—
માત વોહોણાં થયાં દામણારે, નહીં કે રુડો સાથ;
રુવે રાણી હૃદયા ફાટેરે, કોણુ માથે ફેરવશે હાથ—મોસાળ૦
મંદિરના ગુરુજીરે, મંદિરના ગુરુજી,—

મંદિરના ગુરુજી સુદેવજીરે, ત્હમારે ખોળે સોંપું બે તંન;
 જઈ કહેજો મહારી માતનેરે, જીવની પેરે કરજો જતન-મોસાળ-
 પુત્રી જમાઈરે, તમતણાં, પુત્રી જમાઈ,-
 પુત્રી જમાઈ તમતણાં, કહેજો વનમાં પુર્યો વાસ;
 જઈ કહેજો મહારા તાતનેરે, અમ જોગીનો લે તપાસ-મોસાળ-
 ચુંબન કરતીરે, માવડી ચુંબન કરતી-
 ચુંબન કરતીરે, માવડીરે, ફરી કરી મુખ જોય;
 હૈયેથકાં નવ ઉતરેરે, એમ કહી દમયંતી રાય-મોસાળ-

વલ્લભ.

રાયે રાણી અતિ ઘણું, વત્સ સોંખ્યા ગુરુકર માંહેરે;
 ઋષિ સાયે બે બાળકાં, વળાવ્યાં નળરાયરે.

રાગ વેરાડી.

બાળકો વોળાવ્યાં ઋષિ સંઘાતે, દમયંતી કરે આકંદ;
 હાહાકાર હવો પુર મધ્યે, મળ્યાં સહિયરનાં વંદ.
 પડો વાગ્યો પુષ્કર પાપીનો, નળને કો નવ રાખે;
 એક અંજલી જળ ન પામ્યાં, જો ભમ્યાં પુર આખે.
 દાર અડકાવે નળને દેખી, જે પોતાનાં લોક;
 તરસી દમયંતી પાણી ન પામી, કંઠે પડીએ શોષ.
 એક રાત રહ્યાં નગરમાં, ચાલ્યાં વહાણું વાતે;
 પુણ્યશ્લોકની પૂઠજ લીધી, કળી થયો સંઘાતે.
 જ્યાં વાવ સરોવર કુવા આવે, પાકાં ફળની વાડી;
 રિપુ કળિજીગ આગળ જઈને સર્વ મેલે ઊડાડી.
 ફળ જળ ને પત્ર ન પામ્યાં, રાણી કરે આંસુપાત;
 વનમાં ફરતાં રુદન કરતાં, વહી ગયા દિન સાત.
 એકેકું પટકૂળ પહેર્યું, પ્રેમદા કોમળ કાયા દાઝે;
 પાય પંકજપત્ર જેવા, તીવ્ર કાંટા ભાજે.-
 એક માનસરોવર આગળ આવ્યું, તેમાં દીકું પાણી;
 ઘણા દિવસની તૃષા શમાવવા, પીધું રાય ને રાણી.
 વારંવાર પાણી પીએ ને, બેસે વળી હીડે;
 નર નારી વારિએ તૃપ્ત થયાં, પણ ક્ષુધા પાપણી પીડે.
 સ્વામી કહે સાંસતાં થઈએ, સ્વામા બેસ થઈને સ્વસ્થ;

જઈ સરોવરમાં શોધી લાવું, જે જડે એક બે મચ્છ.
 થોડા જળમાં પેઠો નળરાજ, દીમરનું આચરણ;
 સાધુ રાયને શ્રમ કરતાં, મચ્છ જડીઆં તણ.
 આણીને અખળાને આપ્યાં, વામા કહે થયું વાર;
 નળ કહે આપણ બે પ્રાણીને, શું હેશે એટલા સાર.
 ભાર્યાના ભુજ મધ્યે સોંપી, ભૂપ ગયો ખીજી વરાં;
 કળીભુગ સર્પ થઈને ખીલાવે, મચ્છ નહાસે અરાંપરાં.
 નળે શ્રમ કીધો ઘડી બે, મચ્છ ન ચઢીઆં હાથ;
 પેલાં ત્રણે મચ્છ વહેંચીને લીજે, વિચાર્યું મન સાથ.
 નળ આવ્યો નિરાશ થઈને, ત્રણ મીનમાં ચિત્ત;
 એટલામાં દમયંતીજીને, થઈ આવ્યું વિપરીત.
 અમૃતસ્રવિયા કર અખળાના, સજીવન થયાં મચ્છ પળમાં;
 હાલ્યાં મહીલા મૂકી દીધાં, ઉડી પડ્યાં જઈ જળમાં.
 ઘેલી સરખી મીનને કાજે, પાણીમાં વેવલાં વીણે;
 હવે સ્વામીને શો ઉત્તર આપીશ, રૂદન કરે સ્વર ઝીણે.
 બહીલે મુખ દીઠી વૈદરબી, નાથ આવતો નીરખે;
 ચોદશ ભાજે આંસુ ઢાળે, સ્વાતિબિંદુ શું વરસે.
 રોતી પત્ની પતિએ દીઠી, ઘોળું મુખ થયું દીન;
 કહેરે પાપણી શકે મુજ પાખે, ભક્ષ કર્યાં ત્હેં મીન.
 હું ક્રુધાતુર ફરીને આવ્યો, રજ્જવો પાણી માંહે;
 દોઢ દોઢ મચ્છ ભોજન કીજે, લાવ પાપણી કાંહે.
 હંદે ફાટતે બોલી રાણી, આંસુ પડે મોતી દાણા;
 ક્રુધાતુર પાપણીએ મચ્છ ભક્ષ્યાં, મ્હેં ન રહેવાયું રાણા.
 નળ કહે હંસે શીખામણ દીધી, વિદાય થયો આકાશ;
 એક ઘુત ન રમીએ, ખીજું ન કીજે, નારીનો વિશ્વાસ.
 બે વાનાં વાર્યાં તે કીધાં, હાવે દુઃખ લીધું માગી;
 હું ભુખ્યો ને ત્હેં મચ્છ ખાધાં, આગ શું પેટમાં લાગી.
 દમયંતી હા હા કરે, જાણે સમ ખાઉં શાને;
 સજીવન થયાં ઉડી ગયાં, કહું તો રાય નવ માને.

વલણ.

ન માને રાજ એ આશ્ચર્ય મોહું, ઉડી આવ્યો નળ રાયરે;
 અણુતેડી રાણી દમયંતી, પતિની પૂઠે ધાયરે.

રાગ વેશાડી.

આગળ નળ પૂઠે પ્રેમદા, સતીને અંતર આપદા;
 નળ તિરસ્કાર હીંડતાં રે, હદે ફાટે અખળા આંખ ભરે.
 ખાધાં મચ્છ હશે ગત ઘણી, તો હીંડેછે રે પાપણી;
 પીરે પાણી ફરી ફરી, કાં જે મચ્છ ખાધાં પેટ ભરી.
 એ મારગ આવ્યા આગળે, વિદાય કીધી નારી નળે;
 તું નહીં નારી હું નહીં કંથ, આ તહારા પીયરનો પંથ.
 મારો મંગ તુજને નહીં ગમે, પીયરમાં પેટ ભરીને જમે;
 મુને નાથજી કરજો ક્ષમા, મ્હારે નથી પીયરની તમા.
 ફેાકટ કરો મુજપર રીસ, અનુગત આળ ચઢવો શીશ;
 દેવતાતું મુને વરદાન, તે કાં નવ જાણો રાજન.
 હોતી વાત કામનીએ કહી, કળીને જેજે નળ માને નહી;
 આગળ પાછળ અંતે જાય, કળીએ કીધી બગની કાય.
 યોડી પાંખ ને માંસ જ ધણું, લોભાણું મન રાજતાણું;
 પંખીમાં દીસે ઘણો ભાર, નર નારીનો પૂરણ આહાર.
 કોણ પ્રકારે બગને હણું, ઉપર વસ્ત્ર નાખું મુજતાણું;
 ઉશરાટી કરી સુંદરી, નળ ચાલ્યો દેહ નમ્મ કરી.
 લાજ્યાં પંખી ને લાજ્યું વંન, લાજ્યા સૂરજ મીચ્યાં લોચન;
 સ્વાદ ઇંદ્રિયે પીડ્યો મહારાજ, થયો નમ્મ લોપીને લાજ.
 પીતાંબર ઝાલી ભૂપાળ, જેમ માછી ગ્રહી નાંખે જાળ;
 બગ નિકટ ગયો જવ રાય, તેમ તેમ કળી આધેરે જાય.
 ધાઈ વસ્ત્રનો નાખ્યો પાસ, કળજુગ લઇ ઉડ્યો આકાશ;
 એક વસ્ત્ર પંખી ગયો લેઇ, નળ એકો કપાળે કર દેઇ.
 અરે દૈવ ત્હેં એ શું કર્યું, વસ્ત્ર જતાં કાંઈ ન ઉગર્યું;
 ગયું રાજજીવ મહિમા ધણો, ન રહ્યો અંજે સૂતતાંતણો.
 વિહંગમ વસ્ત્ર ગયોરે હરી, દમયંતી માં જ્નેશો ફરી;
 પાછે પગે ગઈ સ્ત્રીજનન, આપ્યું અર્ધું વસ્ત્ર સ્વામી ઢાંકો તન.
 એકેકો છેડો પહેર્યો ઉભે, તીરથ નાહે તેવાં શોભે;
 અંન વિના અડવડીયાં ખાય, સતને આધારે ચાલ્યાં જાય.
 મહાવનની આવી જંખજળ, તે સ્થાનકે થયો સંધ્યાકાળ;
 અંતે એકાં દુમને તળે, ચુંટી પત્ર પાથર્યાં નળે.
 દુઃખની વાત કરી નવનવી, દમયંતી નિદ્રાવશ હવી;

ક્ષુધા અંગોઅંગ રહી હસી, મુખ જાણે પૂતેમનો શશી.
 નજે સુતી દીડી સુંદરી, નિઃશ્વાસ મૂક્યો એ નયણાં ભરી.
 કોણ દિવસ આવ્યો શ્રીહરિ, એ દુઃખે પ્રાણ ન જાય નીસરી.
 વૈદરલી વસુધાવશ પડી, દુઃખ નોતું દીઠું એક ઘડી;
 ઘણું દોહોલે વરી મેં એહ, રુએ રાજા જોધને દેહ.
 નખથી નિરખતાં જોયું મુખ, ત્યારે મનમાં લાગ્યું દુઃખ;
 કળી વળી તેનું ચિત્ત ફેરવે, રાજા મનમાં દ્રેષ મેળવે.
 શી સગાઈ પરતનયાતણી, દુષ્ટ દમયંતી એ પાપણી; ૧૨૫
 શી પ્રીત છેહ દીધો જોણીએ, હું વિના મચ્છ ખાધાં એણીએ.
 મલીન મન એનું નિર્ધાર, કો સમે મહારો કરે આહાર;
 ન ઘટે એયું રહેવું મળી, રાયને ઉપજાવે બુદ્ધિ કળી.
 તે સમેની હદેની દાઝ, મૂકું વનમાં એકલી આજ;
 બુદ્ધિભ્રષ્ટ મન રાજાતણું, કળીનો પ્રેયો ક્રોધે ઘણું.
 મનમાંહે આશંકા ગણે, એક વસ્ત્ર પહેર્યું એ જાણે;
 મધ્યે ચીર ફાડું બળ કરી, થાય શબ્દ જાગે સુંદરી.
 હોય છુરી તો છેદું પટકુળ, કળી થયો કાતું અનર્થનું મૂળ;
 નજે લીધું છુરીકા શસ્ત્ર, વચ્ચેથી વહેર્યું અડધું વસ્ત્ર.
 કટકા એ પટકુળના કરી, મૂકી નળ આલ્યો સુંદરી;
 ગયો ડગલાં સાતજ ભરી, પ્રીત શ્યામાની સાંભરી.
 નળ વિમાસણ મનમાં કરે, એકલી એ ફાટીને મરે;
 વયો હું દેવતા પરહરી, વળી વનમાં સાયે નીસરી.
 ત્રૈલોક્યમોહન એ માનની, કેમ વેદના સેહેશે રાનની;
 ન ઘટે મૂકી જાવું મહને, નળ આવ્યો દમયંતી કને.
 દીઠું મુખ અંતર પરજાળ્યો, સંભારી મચ્છ ને પાછો વળ્યો;
 કળી તાણે વાટ વનતણી, પ્રેમ તાણે દમયંતી ભણી.
 વિચાર વારિનિધિમાં પડ્યો, આવાગમન હીડોળે અહ્યો;
 સાત વાર આવ્યો ફરી ફરી, તજી ન જાયે સાધુ સુંદરો;
 બળ પ્રબળ કળીનું થયું, પ્રેમ બંધન તુટીને ગયું;
 સર્પ કંચુકીને તજે જેમ, મ્હેં દમયંતી તજવી તેમ.
 વૃક્ષ પત્રને જેમ પરહરે, પુનરપિ તે અંગી નવ કરે;
 જેવું હોય વમનનું અંન, તેવી મારે એ સ્ત્રી જન.
 કો વેળા મુને મારે નેટ, હુંપે વહાણું એને પેટ;

એવું કહીને મૂકી દોટ, ઉવાટે દોડ્યો સાસોટ.

ત્યાં લગે ધાયો ભૂપાળ, રહ્યો જ્યાં થયો પ્રાતઃકાળ.

૧૫૦

વલણ.

કાળ ઉદે અરુણ તણો, ત્યાં લગે ધાયો ધીશરે;
જાગ્યો હદે થયું દુઃખ ઉદે, જ્યારે દીઠો દીસરે.

રાગ સામગ્રી.

નળ નળ નયણે ભરે ને, કરે વિવિધ વિલાપ;
વ્યાકુળ અંગ પોતાતણું, અવનિ પછાડે આપ.
વૈદરભી વામા, રંક રામા, એકલડી વન મધ્ય;
ભય ધરશે, ને ફાટી મરશે, જીવ્યાની ટળી અવધ્ય.
નહીં મળે ફરી, કોકીલા સ્વરી, શે ઉપન્યો વિખવાદ;
મનગમયંતી, બોલ દમયંતી, નળે માંડ્યો સાદ.

વિશ્વમોહિની, સૃષ્ટિદોહિની, સુંદરી સુજાણ;
વિરહિણી વસુભ, દર્શન દુર્લભ, બોલ પિયુના પ્રાણ.
વંન ફરતો રુદન કરતો, જોતો આઘ્યાની વાટ;
કળીએ ચરણ ધરણનાં ભુસ્યા, વન કીધું નિર્વાટ.
વડડાળે ભૂપાળ વળગ્યો, તે રુએ હદયા ફાટે;
મોહધારણ, કર્મકારણ, કહે ભુજ દર્ધ લલાટે.
રાય વિલપે, ધણું કળપે, સંભારે સુખ સ્નેહ;
કમુધ આવી મન ભાવી, અન્યાયે દીધા છેહ.
અજગર, વાધ, વરુ, નાગ, છે દારણ વનની હથ;
કરાડ કોતર, સિંહના સ્વર, શ્યામા ફાટી મરશે સઘ.

દોહલે પામી, ગજગામી, દેવ ગયા નિર્મુખ;
સ્વયંવર સાથ, સાંભળી વાત, સર્વ પામશે સુખ.
કોણ નેત્ર લુંહે, રાય રુએ, એવે શબ્દ સાંભળ્યો ગાઠો;
“લોહ પ્રેમજળ, મૂકાવ રાય નળ, બળતાને બાહર કાઢો.”
સાંભળી વાણી, જાણી રાણી, રોષ રોષ બેઠો સ્વર;
હરખે ભરાયો, સ્વરે ધાયો, વીરસેન કુંવર.

પાડે બરાડા, બળે દવાડા, તરફડે મોટો બ્યાળ;
કહે દયાસિંધુ, દીનબંધુ, કાઠ નળ ભૂપાળ.

૧૭૫

વહ્નિ વરદાન ગયો સુખાણુ, નાગે કીધો નમસ્કાર;
આપ પ્રાણુદાન હો ગુણવાન, કાંઈ હુંએ કરીશ ઉપકાર.
વિષથી ન ખીધો નાગ લીધો જ્વેજન દેહ પ્રમાણુ;
ખાંધે ચઢાવી, મૂક્યો બહાર લાવી, શાતા પામ્યો પ્રાણુ.
પુણ્યશ્લોક સાચા, વિપ્ર વાચા, મળ્યો વૈદર્ભીકાંત;
પૂછે નાગ દાધો સખળ મુને કહે માંડી વૃતાંત.

વલણુ.

વૃતાંત કહે ભાઈ કોણુ છે, પામ્યો બહુ પરિતાપરે;
સર્પ કહે રાય સાંભળો, મુને હવે ઋષિનો શાપરે.

રાગ દેશાખ.

બોદ્યો નાગ કરી પ્રણામ, રાય મહાઈ કરકોટક નામ;
હું પ્રાચીન કર્મે પામ્યો સંતાપ, સમઋષિએ દીધો શાપ.
વિમાન જતું હતું સ્વર્ગ ભણ્ણી, અજ્ઞાનતા જાગી મુજ તણ્ણી,
કુત્કારી ફણા નાંખી જવાળ, દાધા સમઋષિ ચઢ્યો કાળ.
પતિત ત્હેં નાંખી વિષની લહેર, બળ દવમાં અવનિ ઉપેર;
બહુ કાળ લગે વસો વહ્નિમાં, ભોગવ દુઃખ જીવ નહીં જાય.
મ્હેં જાણ્યું શાપ ટળે નહીં ખરો, મુને શાપનો અનુગ્રહ કરો;
વહ્નિ વેદના દોહેલી ઘણું, કહ્યું દર્શન થાશે નળતણું,
પુણ્યશ્લોક બાહેર કાઢશે, તે તુને શાતા પમાડશે;
તે દિવસનો વન દાઝું છાં અહીં, સાત સહસ્ત્ર વરસ ગયા વહી.
તે તમો આજ દુઃખ ટાળીયું, પુણ્યશ્લોકપણું પાળીયું;
મહારી દેહને અતિ સુખ થયું, ઋષિ વચનનું ફળ લહ્યું.
એવું કહીરે સર્પ જ ધસ્યો, કરકોટક નળને કંઠે ડસ્યો;
લાગી વિષજવાળ દાધો ભૂપ, કાળી કાયા થયું કુબડું રૂપ.
કાજળપેં સ્યામતાં વિશેષ, વાંકું મુખ પંચવર્ણું કેશ;
છતે દાંતે ડાચાં ગયાં મળી, નીસરી ખુંધ કરી બેવડ વળી.
નળ કહે ધન્ય કદુકુમાર, ઘણો રૂડો કર્યો ઉપકાર;
તુને મ્હેં આપ્યું પ્રાણુદાન, ત્હેં હુંને કીધો સાહી સમાન.
નાગ કહે રે રખે દુઃખ ધરો, જોતાં એ ઉપકાર છે ખરો;
ગુપ્ત રહેવું સંવત્સર ત્રણ, કો નવ જોળખે એવું વર્ણુ.
ત્રણ વસ્ત્ર આપું છઉં ભૂપ પરિધાને થાશે મૂળયું રૂપ;

તે જોયાં પહેરી પરીક્ષા કરી, તત્ક્ષણ કાંતિ ભૂપની ફરી.
 હરખ્યો નળ થયું દિવ્ય કામ, નાગે બાહુક ધરિયું નામ;
 ભૂપાળ વ્યાળ થયા વિદાય, ગયો અયોધ્યા નૈષધરાય.
 દેખી માણસ નાહાસે અરાંપરાં, ધાયે બાહુક પૂઠે છોકરાં;
 જે જે મારગ મહીપતિ પળે, ત્યાં માણસ જોવાને મળે.
 હમ્મે લોક રૂપે લીહ વાળી, પૂઠે છોકરાં પાડે તાળી;
 રાજ સભામાં રાજ ગયો, પ્રતિહાર સાથ ખસીને રહ્યો.
 હસી સભા, હસ્યો ઋતુપર્ણ, વિધિયે આ ક્યાં નિર્મ્યુ વર્ણ;
 હારે કાળજી ને જાંચુકળ, જાણે રૂપે ખીજો નળ.
 કહો કોણ છો સ્વરૂપના ધામ, કેમ આવવું પડ્યું શું કામ,
 નળ કહે મહાઈ બાહુક નામ, આવ્યો ઉદર ભરવા કામ.
 અશ્વમંત્ર જાણું રાજન, એક દિવસે ખેડું શત જોજન;
 કહે ઋતુપર્ણ મોહું કારણ, આ રૂપને વિદ્યા અસાધારણ.
 નળ ઈંદ્ર વિના કો જાણે નહીં, મંત્રપ્રાપ્તિ તુંને ક્યાંથી થઈ;
 મંત્રપાઠ કરતો નળરાય, હું નળનો સેવક શીખ્યો વિદાય.
 કો સમે પ્રકાશી ભણુતા તેહ, ત્યાંથી વિદ્યા હું પામ્યો એહ;
 નૈષધનાથ તે વનમાં ગયો, તે દુઃખે હું આવો થયો.
 આવ્યો છઉં રહેવા તમકને, અનવસ્ત્ર આપજો મહને;
 નહીં કંઈ હું નીચું કામ, નહીં ધરાવું સેવક નામ. ૨૨૫
 રાયજી તહમને નહીં નમું, સ્વયંપાક કરીને જમું.
 રાજ કહે રહો જેમ તેમ, વિદ્યાવાન જવા દેઉં કેમ.
 હયદાસપતિનો અધિકાર, સેવક માત્ર કરે નમસ્કાર;
 જઘપિ માન પામે ઘણું, પણ કહેવાયે દાસત્વપણું.
 અશ્વપતિ મહારાજ થયો, હયશાળામાં વાસો રહ્યો;
 છો વિજેગની વેદના ઘણી, નિત્યે સુવે શ્લોક એક ભણી.

વસંતતિલકા છંદ.

“જે ચક્રવાક દિવસે વહુ સાથ રાખે, તે સંગ રંગ રમતાં રવિતાપ સાંખે;
 રાતે વિજેગ થકી ચંદ્રપ્રકાશ ખૂંચે, જે દુઃખ હોય દિલમાં કશુંએ ન રુચે.”

રાગ આલતો.

એવું કહીને કરે શયન, વિસ્મય થાય પાડોશી જન;
 બાળ ખીલામણો આવી વસ્યો, કદરૂપને વિજેગ તે કશો.

તે સ્ત્રીએ સુકૃત થું કર્યું, જોણે આ સ્વરૂપને વર્યું;
વારુ થયું જે વિપત પડી, આ ભૂતથી છૂટી આપડી.

વલણુ.

આપડી છૂટી લોક કહે, રહ્યા રાયને રીઝવોરે;
જુહદશ્વ કહે યુધિષ્ઠિરને, દમયંતીની શી ગત હવોરે.

દોહરા.

સ્વપ્નું આજ્યું નારને, મૂકી જાય છે નાથ;
જાગી ઉઠી અચાનકે, ગ્રહેવા પ્રભુનો હાથ.
વૈદર્ભી થઇ ગાભરી, વળી જુએ ચોપાસ;
અમ અખળાનાં હદે કારમાં, બીહું તહમારે હાસ.
જોયું વન ફરી ફરી, સમ દેઈ કીધા સાદ;
પછી રુએ બહુ વિધ કરી, પામી અતિ વિપાદ.

વલણુ.

શો અપરાધ મહારો સ્વામી, દારુણ વનમાં મૂકી ગયારે;
અદ્ય બ્રાંતે હું તજી, અંતર ન ઉપજી દ્યારે.

રાગ રામગ્રી.

વૈદરભી વનમાં વલવલે, અંધારી રાત;
ભામની ભય પામે ધણું, એકલડીરે જાત.
રસનાએ નામ જ નજાતણું, મુખ જપતીરે જાય;
શુદ્ધ નથી શરીરની, ભાંજે કંટક પાય.
રોઈ રોઈ રાતી આંખડી, ભરે આંસુ નીર;
નયણે ધારા બગ્ગે ઝરે, વહે અંગ રુધિર.
હીડંતાં તે આંખડે, પગમાં વાગે ઠેસ;
ચાલંતી ઉભી રહે, ભરાયે કાંટે કેશ.
અંગે ઉઝરડા પડ્યા ધણા, વહે શોણિતધાર;
હો નજ હો નજ બોલતી, બીજે નહીં વિચાર.
ઉંઘં કોતર ઉતરે, ચઢે ગિરિ કરાડ;
અશુદ્ધે ઉધડકે નહીં, પાડે વાધ બરાડ.
વાંકી વાટ ટીંબા ટેકરા, ભયાનક બોહ;
રાફ માંહે સાપ કુંકવે, ધણું ધુધવે ઘોહ.

વૈદરભી.

૨૫૦

વૈદરભી.

વૈદરભી.

વૈદરભી.

વૈદરભી.

વૈદરભી.

વૈદરભી.

શબ્દ પશુ પંખી તણા, ન પડે કાંઈ પ્રીછ,
વરુ વણીઅર ખીહાવે અરણ્યમાં, ધાવે વળગવા રીંછ.

વૈદરભી.

શકર રોઝ ચિકારડાં, ચીતરા દે કાળ;
કાલુ નાદ હોયે ઘણા, બહુ બોલે શિયાળ.

વૈદરભી.

આંખા આંખલી લીંબડા, અરીઠા અપાર;
શીમળ સમળી સેગઠા, ન સુઝે પંથ વિચાર.

વૈદરભી.

ખેર ખાખર ને કાચકી, કંટાળા યુએર;
ખાવળીયા બહુ ખેરડી, સરગુવા સમેર.

વૈદરભી.

આખડી પડતી સુંદરી, ચરણે વેલા વીંટાય;
છૂટા કેશ કામનીતણા, અંખરે ઝીટાય.

વૈદરભી.

વૃક્ષ અથડાએ અંગથું, મૂકે કાંટામાં પાય;
શુદ્ધ નથી રે શરીરની, ભજતી નળરાય.

વૈદરભી.

દિવસ નિશા પ્રીછે નહીં, એવું ઘાડું અરણ્ય;
દમયંતી ભૂલી ભમી, ત્યાં દિવસ ત્રણ.

વૈદરભી.

અન્ન ઉદ્ધક પામી નહીં, નહિ ખેસવું શયન;
ત્રણ દિવસ એમ વહી ગયા. ભમયંતાં વન.

વૈદરભી.

વલણુ.

વન ભયાનક ભામિની ભમી, દિવસ ત્રણ ગયા વહીરે;
વાટ ઘાટ ને ગામ કામ કાંઈ, પ્રેમદા પામી નહીરે,

રાગ રામઝી.

ભૂલી ભમે છે ભામિની, નૈષધનાથની નારરે;

હો નળ હો નળ બોલતી, ભીમકરાજ કુમારરે.

ભૂલી.

ધોવાયું કાજળ આંસુએ કરી, વેદનાએ વ્યાકુળરે.

અર્ધ ઉઘાડી દેહડી, નાથે કાડયું છે પટકુળરે.

ભૂલી,

એવે દીઠો એક ચીતરો, ધાર્ધ દમયંતી ઉલટરે;

પુછે ભાળ નળ ભૂપાળની, છે તારા જેવી કટરે,

ભૂલી.

શાર્દૂલ દીઠો વાટમાં, વૈદરભી પુછે ધરી વહાલરે;

નૈષધનરેશ વાટે મળ્યા, છે તહારા જેવી ચાલરે.

ભૂલી.

સાવળ થાયે ગાભરા ભય પામી નહાસી જાયરે;

રખે વનદેવી અમને ઝાલતી, પશુઅરિ કંપાયરે.

ભૂલી.

પુછે ઉંચા દૂમને, તહારી ગગને ગઇ ડાળરે;

તરુવર જે મહારી વતી, કહીં દીસે બૂપાળરે.	બૂલી.
પર ઉપકારી સદા તમે, વળી શીતળ તહારી છાંયરે;	
નૈષધનાથ કહું દીકડ, જેહં છાં વનમાંયરે.	બૂલી.
તર ઉત્તર આપે નહીં, તેમ તેમ રાણી રોયરે;	
પુણ્યશ્લોકે જ્યારે પરહર્યા, શરૂ થયાં સર્વ કોયરે.	બૂલી.
અનગર પડ્યો છે વાટમાં, વિકાસી મુખ ભાગરે;	
દમયંતીએ જાણું નહીં, તેના મુખમાં મૂક્યો પાગરે.	બૂલી.
ચરણ ગળ્યો જાનુ લગે, વિપ ચઢી ગયું શરીરરે;	
પડી ભોમ સાદ નળને કરે, મુખે પાડે રીડરે.	બૂલી.
અનગર આનંદ પામીઓ, બહું જડયું ભક્ષરે;	૩૦૦
વૈદર્ભી ઘણું વલવલે, ઉંચાં ચઢી ગયાં ચક્ષરે.	બૂલી.
કંઠે અંધાઈ કાચકી, મુખે પડીઓ શોપરે;	
મરણ સમે મૂકે નહીં, હ્રદે રસના પુણ્યશ્લોકરે,	બૂલી.
રોતી રાણી સાંભળી, પારંધી આવ્યો ધાધરે;	
પગ દીકો અનગર મુખમાં, તેણે સ્થામાને સાહીરે.	બૂલી.
પારંધીએ અનગર મારીઓ, કોહોવાડાને ધાયરે;	
જાત કરીને મૂકાવીઓ, નળપત્નીનો પાયરે.	બૂલી.
વૈદર્ભી વિપ ચઢ્યું નહીં, છે વાસવનું વરદાનરે;	
કરતળ વાસ સુધા તણો, દેહ રહી પરમ નિધાનરે.	બૂલી.

વલણ.

દેહ રહી પરમ નિધાન, હળાહળ ગયું ઉતરીરે,
કહે ભટ પ્રેમાનંદ પછે, શું દુઃખ પામી સુંદરીરે.

રાગ મારો.

વિપધર માર્યો વ્યાધે આવી, મહિલા મૃત્યુચક્રી મૂકાવી;
વ્યાધે અનગર લીધો હાથે, આલ્યો તેડી દમયંતી સાથે.
પારંધી હીંડ્યો જુગતે જીતી, વૈદર્ભી જાય ખ્હીતી ખ્હીતી;
ગયો એક તળાવની તીર, પ્રક્ષાલન કીધું સર્પશરીર.
દેખતાં દમયંતી પ્રત્યક્ષ, તે અનગર કીધો ભક્ષ;
મુખનું પાસું રહેવા દીધું, બાકી શરીરનું ભોજન કીધું.
દમયંતી વિસ્મય હવી, આ તો વાર્તા દીકી નવી;
જીવાંતક કહે હો નારી, તમે દીકી વિધા અમારી.

મનની ખટપટ સઘળી છાંડો, પ્રેમ કટાક્ષ મુજ પર માંડો;
હું તો પારધીપતિ છાંં બ્યાધી, પટરાણી કરું ભલે લાધી.
કુણ માત તાત કુણ સ્વામી, વન નીસર્યાં વૈરાગ પામી;
એકલાં આવ્યાં આણી દશે, કોણ નામ ખોલો રળી રસે.

કોણે વચન કહ્યું કવરધુ, કાં અંબર અંગે અરધુ;

શું નળ નળ મુખે જપો, છો ડાહ્યાં ઘેલામાં ખપો,

૩૨૫

જઘપિ દુઃખ તહમને પડિયું, પણ ભાગ્ય મહારું ઉઘડિયું;
એમ કહીને ગયો સ્પર્શ કરવા, ત્યારે અળળા લાગી ઓસરવા.
ધસ્યો રાહુ અંદ્રને ચાંપે, તેમ દમયંતી થરથર કાંપે;
માં ભરિશ ઓરું ડગ, તુજ પર તુટી પડશે ખડગ.

હું તો ભીમકરાયની બાળી, અલ્યા હું નહિ ચૂકવાવાળી;
હું તો દમયંતી નળની નારી, પારધિ કહે ભાગ્યદશા મહારી.
એવું કહીને પારધિ ધસિયો, અળળાને ક્રોધ મન વસિયો;
મૂર્ખ કહ્યું માનરે મહારું, દે જમપુરના વટેસારુ.

ઉપકાર તહારો હું જાણું, તે માટે હું દયા કાંઈ આણું;
બળ માં કર તું મુજ સાથે, મૂર્ખ મરણ ચઢ્યું છે માથે.
કેમ જાવા દેઉં ભોળી ભામ, મુજ વિરહી તણો વિશ્રામ;
હુંમાં શો અવગુણ જ દેખો, મહને શા માટે ઉવેખો.

મહારે મંદિર સ્ત્રી છે તરણુ, તે રહેશે તમારે ચરણુ,
આપણુ ખે જીવ જીવશું જડિયાં, કોણ સુકૃતથી સાંપડિયાં.
થનાર હશે તે દેઇશ થાવા, પણ નહિ દેઉં તહમને જાવા;
સુખે પારધી વંશમાં વરતો, હું નળથી નથી કાંઈ નરતો.

લક્ષણવંતી મને લોભાવો, પુરી વાસ સદન શોભાવો;
અન્ન વસ્ત્ર વિના ન દુભાવો, લ્યો ગૃહસ્થાશ્રમનો લ્હાવો.
ભક્ષ દુઃખ ન ધરશે ચિત્ત, શત પશુ વેધું છું નિલ,
ઉંચું જોઈ કહે ધન્ય વિધાતા, મહને દમયંતીનો દાતા.

મહારી કર્મ દશા છે ચઢતી, વૈદર્ભી પામ્યો રડવડતી;
દેવ નહીં પામ્યા ખપ કરતાં, મહને વાર ન લાગી વરતાં.
તુણનો મેરુ ને મેરુતું તરણુ, તહારી લીલા અશરણશરણુ;
ભોગવી ન શક્યો નૈષધસ્વામી, નજે ખોઇ નારી મહેં પામી.
શું નળ નળ કંખના લાગી, પહોર નિશાયે ગયો ત્યાગી;

૩૫૦

શે લોભે લ્યો નળનું નામ, જેણે દુઃખિયાં કીધાં આમ.
બોલો આધાર પ્રાણુજીવન, ધાયો દેવાને આલિંગન;
કોષે સતિયે સંભાળ્યું સત્ય, રોધ સમયાં કમળાપલ.

વિઠ્ઠલજી ચઢ્યો બહારે, હું તો રહી છું તમ આધારે;
છો વિપત સમેના સ્યામ, મધુસૂદન રાખો મામ.

આપ્યું પદ ધ્રુવને અવિચળ, ગ્રાહ્યી મૂકાવ્યો મદગળ;
રાખ્યો પ્રહ્લાદ વસિયા થંભ, રક્ષા કેરો ધરો ન વિલંબ.

સત્ય હોય સદા નિરંતર, અસત્યથી હોઈ સ્વતંતર;
ન મૂક્યા હોય નળ મનથી, કુદૃષ્ટે ન જોયું હોય અન્યથી.

આપત્કાળ રહી હોઈ સત્યે, નળ સમરી રહી હોઈ શુભ મતે;
પંચ મહાભૂત સાક્ષી બાણુ, ન ચૂકી હોઈ, નળનું ધ્યાન.

સત્યબળે દેઈ છું શાપ, ભસ્મ થયો વ્યાધીનું આપ;
વચન નીસર્યું મહિલાનાં મુખથી, અગ્નિ લાગ્યો પગના નખથી.

સ્તવન કીધું બેહુ કર જોડી, નમતામાં થયો રાખોડી;
પ્રેમદા પામી પરિતાપ, ઉપકારીને દીધો શાપ.

જઘપિ વ્રત ન ભાંગું, પણ લૈકિક લાંછન લાગું;
લોકને પારધીનો સંદેહ, માટે પાડું હું મહારી દેહ.

પ્રાણુત્યાગે નથી હું ખહીતી, શું કરું સ્વામી પાપે જીવી;
કેશનો પાંગરો ગુથી ગ્રંથે, લેખ ભરાવ્યો કાંસો કંઠે.

હો વિષ્ણુ એટલું માગતી મર, નળની દાસી થઈ અવતરું;
એવે કાળજીગે ધાર્યું મન, કરું કૈતક હું ઉત્પન્ન.

મરણથી ઉગારી લીધી, ત્યાં માયા કળીએ કીધી;
દીઠી તાપસ આશ્રમ વાડી, ગદ્ય દમ્યંતી કાંસો કાઢી.

નગ્ન દિગંબર છે મહંત, ગર્ધ પાસે હરખ્યું ચંત;
બોલે કળીજીગ નાસા ગ્રહી, અપ્રીત મચ્છ માટ થઈ.

૩૭૫

શકે લીમકસુતા દમ્યંતી, તજી નાયે હોડે ભમ્યંતી;
અદ્ય અપરાધની બ્રાંતે, કામની તજી છે કાંતે.

લીમકસુતા આનંદી અપાર, જોગી જગદીશને અવતાર;
કરી કરીને પાગે નમે, નળનું પ્રશ્ન કરોજી તહમે.

મુનિ કહે નળને છે ક્ષેમ, પણ ઉતરયો તુજથી પ્રેમ;
નળ નારી શોધે છે અન્ય, તું કરજો જે ઉપજો મન.

તવ હરખ્યો પ્રેમદાનો પ્રાણ, મહારા પ્રભુને છે કલ્યાણ;
 લક્ષ નારી કરે રાજન, પણ મહારે જળતું ધ્યાન.
 ઠરી ઠાર તે જાણી નળ, નારીએ લીધાં જળ ફળ;
 પામી વિરામ કીધું શયન, નિદ્રાવશ થઈ સ્ત્રીજન;
 સ્વપ્નાંતર દીઠા નળરાય, જાગી તો દુઃખ અમણું થાય.

વલણ.

નળની સ્ત્રી નિદ્રામાં, સ્વપ્ન વિષે પુણ્યલોકરે;
 ચાર ઘડીએ જાગી ચતુરા તો, આશ્રમ વાડી ફેકરે.

રાગ મહલાર.

લીમકસુતા જાગી કરીને, ચારે દિશાએ જોયરે;
 નહીં તાપસ વન ખીલામણું, નળની નારી રોયરે.
 હું પાપણીને પગલે કરીને, મુનિએ મૂક્યો ઠામરે;
 મહેં કોણ કૃત્ય રે આચર્યાં જે, વિપત પડે છે આમરે.
 હીડે સાદ કરંતી વનમાં, ત્રિભોવનનાયક નરરે.
 ગગને રહ્યા હરખે ધણું, મહેં ઉવેખ્યા અમરરે.
 લક્ષણવંતે લોક હસાવ્યા, સ્વયંવરના સર્વરે;
 આજ રિપુને વહી જાય છે, કૈતક કેડું પર્વરે,
 એવું જાણી મહારા નાથજી, દાસીની લેજે સંભાળરે.
 હો વિહંગમ વેવિસાળીઆ, મુને મૂકી નળ ભૂપાળરે.
 હો વજ્રવતી માવડી મહારું, લોક ઉધાડું ગાતરે;
 હો લીમક મહારા તાતજી, શોધી મનાવજે જામાતરે. ૪૦૦
 હો નૈષધ દેશના રાજ્યા, અણચિંત્યું હો દર્શનરે;
 ભૂપરુપને જાઉં ભામણે, હો સહુણા સ્વામીનરે;
 વૈદરભી નાથ વિજેગણી, વિરહે વ્યાકુળ શરીરરે;
 ચતુરાને વન ચાલતાં, આવ્યું સરિતા તીરરે.
 આનંદી અખળા અભિ ધણું ઉતરતા દીઠા લોકરે;
 ધાધને પૂછે પ્રેમદા ભાઈ, દીઠા કહીં પુણ્યલોકરે.

વલણ.

પુણ્યલોક છે એ સાથમાં, પૂછે નળની નારીરે;
 નદી ઉતરતાં આશ્રમ પામ્યા, પરદેશી વેપારીરે.

રાગ મારૂ.

શ્વાસ ભરી પૂછે સતી, વેપારીરે; કહું દીઠા છે નૈપધપતિ, વેપારીરે.
 પ્રભુ ગયા છે પરહરી વેપારીરે; છે તમમાં વાત કહો ખરી, વેપારીરે.
 કાંધ દેખાડો નળ નાથને, વેપારીરે; રુઢું હજ્જે સઘળા સાથને, વેપારીરે.
 સાચું બોલો જળ તીરછો, વેપારીરે; તહમે વિપત સમેના વીરછો, વેપારીરે.
 રુપેશ્વર્યાએ વાળીહઘરે, વેપારીરે; મહારો સ્વામી ઝોળખીએ સઘરે, વેપારીરે.
 છે અહ્ભુત ગૌરું ગાત્રરે, વેપારીરે; દીઠે અડસેઠ વળે જાત્રરે, વેપારીરે.
 ગૌરું સુખ સુખ વાંકડી, વેપારીરે; મોટી આંખ ચાલ છે કાંકડી. વેપારીરે.
 ચાલ જેની છે લટકતી, વેપારીરે; કાંતિ મણી જેવી ચળકતી, વેપારીરે.
 કંઠે મોતીનું લેહેરીયું, વેપારીરે; અરધું પટકુળ પેહેરીયું; વેપારીરે.
 મુગટે માણેક ચળકતાં, વેપારીરે; કરણે કુંડળ લટકતાં, વેપારીરે.
 અધર આંખાની કાતળી, વેપારીરે; વિશાળ હ્રદે કટિ પાતળી, વેપારીરે.
 બોલ સાકરપેં મીઠડા, વેપારીરે; એવા નૈપધનાથ દીઠડા, વેપારીરે.
 વણુજારા એમ એયરે, સુણુ સ્યામારે; નિર્લજ વનમાં શું કરે, સુણુ સ્યામારે.
 કો કહે કૃત્યા વન વસી, સુણુ સ્યામારે; કો કહે દીસે રાક્ષસી, સુણુ સ્યામારે.
 કો કહે મોટી પાપણી, સુણુ સ્યામારે; કો કહે દીસે શાકણી સુણુ સ્યામારે.
 કો કહે હું નૈપધપતિ, હો ઘેલીરે; આવ આલિંગન દીજે સતી, હો ઘેલીરે.
 વાંકી દૃષ્ટે જ્ઞેયે ઘણા, હો ઘેલીરે; દુઃખ પામ્યામાં નહીં મણા; હો ઘેલીરે. ૪૨૫
 રોતી નાવ બેઠી સુંદરી, સુણુ રાયરે; લોક માંહે મળી કલરી, ધર્મરાયરે.
 વેપારી ત્યાં વાસો રહ્યા, સુણુ રાયરે; બે પહોર નિશાના ગયા, ધર્મ
 નયણે આંસુડાં ગળે, સુણુ રાયરે; દમયંતી બેઠી ઝાડ તળે, ધર્મ
 ગજજીવ જળપીવા આવ્યાં, સુણુ રાયરે; સિંહચક્રળીએ ખીલાવીઆં. ધર્મ
 ભડકી મેગળ મંડળી, સુણુ રાયરે; વેપારી માર્યા મગદળી, ધર્મ
 જે સતીને કુત્સિત વાક્યબોલીયા, સુણુ રાયરે; તે પાપી ગજે રગદોળીયા ધ
 અધિષ્ઠાતા વેપારીતણો, સુણુ રાયરે; તેડ્યો જીવતો સાથ આપણો. ધર્મ
 ભાધઓ કુતુહળ મોહું હવું, સુણુ રાયરે; મુને ઘટે છે વન ખીજે જવું. ધર્મ
 એવે કળજીગ પાપી આવીયો, સુણુ રાયરે; વેપ તે જ્ઞેશીનો લાવીયો ધર્મ
 તિથિપત્ર વાંચીને એમ કહે, રાયરે; એતો વેપારી કો જીવતો ન રહે ધર્મ

વલણુ.

નહીં રહે કો જીવતા, ઉત્પાત દારણુ હોયરે;
 એ કૃત્યા આવી કાલની, તેણે એ આધા સર્વ કોયરે.

રાગ મેવાડો.

દેખાડી દીધી હો, કળિયે સુંદરી; ધામા વેપારી હો લાખ્યા અંધન કરી.
 સર્વે ઠરાવી હો, અખળા શાકણી; નળને સમરે હો, મધુર ભાષણી.
 બોલ્યો અધીકારી હો, મારો સર્વે મળી; પડ્યા ત્રુટીહો, અખળાનેનાંખીદળી.
 ગડદા ને પાટુ હો, પહાણુ ને લાકડી એણીપેરે મારી હો, બાળા બેઘડી.
 રહ્યું બોલાતું હો, કંઠે કાંઠા પડે; અંધન ત્રુટ્યું હો, નાહાસતી આખડે,
 હું વધ દેખી હો, પૂર્વજ લાજ્યા; મુને રાખો હો, નૈપથ રાજ્યા.
 ત્રાસે નાહાસે હો, પાછું ફરી જુએ રાજ માર્ગ હો દમયંતી રૂએ.
 અંગે લીમાં હો, રુધીર ધારા ઝરે; બહુ સળ ઉડ્યા હો, અવિલોકન કરે,
 ઉષ્ણજ રેણુ હો, ચરણે દાઝેરે; કળી પુઠે પડીયો હો દેવા દુઃખકાળેરે.
 નમ્ર એક આજ્યું હો, અખળા ઉઘાસીરે; રાજ કરેછે હો; ભાનુમતીમાસીરે
 પુરમાં પેઠી હો, આપત અવસ્થારે; ઘેલી જાણી હો, લોક સહુહસતારે.
 બાળક પૂઠે હો તાળી પાડેરે, શેં દાંકે કાયા હો, રેણુ ઉરાડેરે.
 વૈદરબી વીલીલી હો, શેરીચહુટે ફરેરે; નાંખે કાંકરા હો, કરઆડો ધરેરેજપ૦
 છને બેડી હો, માસી ભાનુમતીરે, મોકલી દાસી હો તેડાવી સતીરે.

વલણુ.

સતી તેડાવી રાણીએ, જૈ અખળા ઉભી રહીરે;
 ભાણેજે માસી ઓળખી પણ, માસીએ ભાણેજ ઓળખી નહીરે,

રાગ ગાડી.

દમયંતી મંદિરમાં પળે, અવાસ ન આવે આંખડી તળે;
 ભાનુમતી જોઈ વિરમય હવી, “ કહે પ્રેમદા કોણે પરભવી,
 પ્રભુતા તહારા તનમાં રમે, ભાગ્યવાન દીસે કાં વન ભમે,
 છો રૂદ્રાણી પ્રહ્લાણી કે વૈષ્ણવી, કોણુ કારણરૂપ ધર્યું માનવી.
 લૌકિક કષ્ટ વેડો છો માત, કહો મન મૂકી જથારથ વાત; ”
 “ બાઈ હું માનવી, સર્વથા, કર્મ જોગે ભોગવવા બ્યથા.
 નર નારીએ તીર્થ જાત્રા માંડી, અંતરિયાળ પ્રભુ ગયા છાંડી;
 ન જાણીએ શું દુઃખ મનમાં ધરી, નિશ્ચાએ નાથ ગયો પરહરી,
 કર્મ કથા એ માતા મ્હારી, ” માસી કહે “ સાંભળ નારી;
 કહીંએક તું દીઠી છે ખરી, જાણે ભગિનીની દીકરી.
 પણ ત્હેને નોહે અવસ્થા એવી; રૂપે છે તું દમયંતી જેવી;
 મુખે રહે સદનમાં સતી, તું મ્હારે જેવી ઈદિમતી.

મુખાહુ મ્હારે સુત જોહ, ખ્હેન કહીને રાખશે તેહ, ”
 કહે દમયંતી રાખી મામ, “ નહીં કરું હું નીચું કામ.
 દહાડી એક વિપ્રને આપું અંન, હવિષ્યાન્ન કરું ભોજન; ”
 એવું સાંભળી હરખ્યાં રાણી, રાખી પ્રેમદા ઉલટ આણી.
 સતી નામ ધરાવી રહી, દમયંતી ઓળખાઈ નહીં;
 રાતદિન કરે નળનું ધ્યાન, વિદેશી વિપ્રને આપે માન.
 તેડાવે ટેહેલીઓ વાટે જતો, જાણે નળ સ્વામી થાય છતો;
 હવિષ્યાન્ન જમે ને અવનિ સુવે, દેહદમન કરી દિન ખુએ,
 સાંભરે સુખ ત્યારે તન તપે, રાત દિવસ નળને જપે;
 એમ ધણા દિવસ ગયા વહી, કળીને મન ચિન્તા થઇ.
 નળથી મન અજે નહીં સતી, તો કેમ વરાય મ્હારી વતી;
 જો દ્રેષ આણે નળ સાથે, દમયંતી આવે હાથે.
 કાંઇ વળી વિપત પાડું, એને માસી સાથે વઢાડું;
 માસીની કુંવરી ઇંદુમતી, એક દિવસે નહાતી હતી;
 દમયંતી પાસે તે સમે, સંગ ઇંદુમતીને ગમે;
 મોતીના હાર કઠેથી કાઢાડ્યો, ભીંતને ટાડલે વળગાડ્યો.
 ટાડલામાં પેઠો પાપી કળી, મુક્તાક્ષની માળા ગળી;
 ઇંદુમતીએ માંડ્યો શણગાર, જુએ તો નવ દેખે હાર.
 અરોપરો તે ખોલ્યો ધણું, વિચાર્યું એ કૃત્ય દાસી તણું;
 પૂછ્યું તેણીને એકાંત, બાઇ તુજપર આવે છે બ્રાંત.
 લાવ વેહેલી ક્યાં મૂકી માળા, દમયંતીને લાગી જવાળા;
 બાઈ બેન માં ચઢાવો આળ, પૃથ્વી જશે રસાતાળ.
 જોઈ બોલવું વદને વાંક, સ્વામી દ્રાહી પડે કુંભીપાક.

૪૭૫

વલણુ.

કુંભીપાક પડે સર્વથા, સાચું ન બોલે જોહરે;
 ઘેર રાખી, રંક જાણી, હવે કાં આપો છોહરે.

રાગ પરજીઓ.

ઇંદુમતી કહે બાઇ સાંભળ, લોકને કાં સંભળાવો.

કહે વૈદરબી વણુ ચોરીએ, શા માટે અકળાવો.

ઈ—હાથમાંહેથી હાર લઇને, ના કહે કેમ ચાલે;

વૈ—તરફર કરીને તો બાંધે, જો વસ્તુ હાથે ઝાલે.

ઈ—મિથ્યા હું કહેતી નથી, કોણ માળા લે તુજ પાપે;
 વૈ—એવી ચોરટી હું હઉં તો, રાજમાતા કેમ રાપે.
 ઈ—માતા મહારીએ માન દીધું, સતી સરખી જાણી;
 વૈ—અસાધવી મુને કેમ ઝોળખી, શું લેતાં ગ્રહો છે પાણી.
 ઈ—અમે પરીક્ષા ત્હારી કરી જો, ભરથારે પરહરી;
 વૈ—બાઈ હું મેણા જોગ થઈ, ત્હમારા ઘરની પેટભરી. ૫૦૦
 ઈ—ચોરી કરવી આંખ ભરવી, એ તે ક્યાંતો ન્યાય;
 એવે રાજમાતા પધાર્યા, રોધ બન્ને કન્યાય,
 આપ આપણું દુઃખ કહે, માતાને નયણે દાળી આંસુ;
 એક કહે મહારો હાર લીધો, એક કહે ચોરી કાંસુ.
 ચતુરશિરોમણી રાજમાતા, અંતરમાં વિમાસે;
 માળા ગઈ તે મોટું અચરજ, સતીને કેમ કહેવાશે.
 તું તો દેવી જેવી દીસે છે, નારાયણની દાસ;
 આપો હાર કલેશ નિવર્તે, જો કીધું હોય હાસ.
 સરખે સરખાંમાં હોય કૌતક, આપો હાર મોતી તણો;
 રાજકુંવર રીસાળ ઘણું છે, જાણે થશે કલેશ ઘણો.
 માળા હોયે આપણા ઘરની, તો ફરી સોધ નવ કીજે;
 છે શ્વસુર પક્ષની સર્વે જાણે, ત્હને શો કિત્તર દીજે.
 હદે ફાટતે કહે દમયંતી, અપવાદ દીધો એવો;
 હાં હાં બાઈજી હાર ત્હમારો, લીધો છે મેં દેવો.
 ન ઘટે રાજમાતાજી ત્હમને, દુઃખ દેવું ઘેર રાખી;
 અમો ન હોઉં ચોરી કરનારાં, છાં જશનાં અભિલાખી.
 ઈદુમતી કહે આપે છૂટશો, શો, શોહાર કરવો ઠાલો;
 માળા મહારી કરમાં મૂકો, જો જશ હોયે વહાલો.
 સેવક સખીઓ એમ કહે છે, એણીએ માળા લીધી;
 મારો બાંધો તાણો પછાડો, અખળા આકળી કીધી.

વલણ.

કીધી એ નિશ્ચે ચોરટી, રાજમાતાએ જાણાવી રીસરે;
 દમયંતી દુઃખ પામી ઘણું, પછે સમર્થા શ્રી જુગદીશરે.

રાગ મારુ.

હો હરિ સત્યતણા સંઘાતી; હરિ હું કહીએ નથી સમાતી;

હરિ મ્હારે કોણુ જન્મના કરતુ, પ્રભુ ચોરી થકી શું નરતું.
 હરિ હું શા માટે દુઃખ પામું, પ્રભુ જુઓ હું રાંકડી સામું; પરપ
 હરિ ત્હમે ગ્રાહથી ગજ મૂકાવ્યો, તો હું ઉપર શો રોષ આવ્યો.
 હરિ હું નથી દુઃખની ધીર, તમે છો વિપત સમેના વીર;
 હરિ ત્હમે મન અપરાધ ન લાવો, હરિ ત્હમે અનાથખંધુ કહાવો.
 હરિ હું હરખે હણાઈ, હરિ હું ચોરટીમાં ગણાઈ;
 હરિ હું કેની ને કોણુતણી, હરિ જુઓ હું રાંકડી ભણી.
 હરિ હું ત્હારી સેવા ચૂકી, તો નજે વનમાં મૂકી;
 હરિ મ્હેં વિપ્ર ન પૂજ્યા હાથે, તેથી શું તરછોડી નાથે.
 હરિ મ્હેં શિવ ન પૂજ્યા જજે, તો શું રોતી મૂકી નજે.
 હરિ દોહલે ઉદર ભરવું, હરિ મુજને ઘટે છે મરવું.
 હરિ હું ભરથારે છાંડી, હવે દુઃખ કહું કેને માંડી;
 હરિ મ્હેં કોણુ પાતક કીધાં, હરિ મ્હેં સાધુને મેણાં દીધાં.
 હરિ મ્હેં રાખ્યું હોય સત્ય, જો વહાલા હોય નળપત્ય.
 મ્હારા કોટિક છે અવગુણ, પણ તમે તો છો રે નિપુણ.
 અપરાધ સર્વ વિસારી, ચઢો વિકૂલા વહારે મારી;
 જો નહિ આવો જગદીશ, તો પ્રાણુ મ્હારા હું તણશ.
 એવું કહીને આંખે ભર્યું જળ, અમે અબળાતણું શું બળ;
 એવું મનમાં ધરિયું ધ્યાન, સતીની બહારે ચઢ્યા ભગવાન.
 અંતરજમીએ ખુદ દીધી, સતીએ આંખ રાતડી કીધી;
 કહે માસીને કરી કોધ, ફરી કરો હારની શોધ.
 સાખી સૂરજ વિણુ ને વાય, જો મ્હેં કીધો હોય અન્યાય;
 બાઈ હાર ત્હમારો જડજો, લેનારો ફાટી પડજો.
 એવું કહેતામાં કળજુગ નાડો, ત્યારે તડાક ટોડલો ફાટયો;
 માંહે થકો પડ્યો નિસરી હાર, સતીને ત્રુઠ્યા વિશ્વાધાર.
 અંત્રિક્ષથી અકસ્માત, વરસ્યો હારતણો વરસાદ;
 એક એકપેં અદકાં મોતી, રાજમાતા ટગટગ જેતી. ૫૫૦
 પછે દમયંતીને પાગે, રાજમાતા ફરી ફરી લાગે;
 બાઈ તું છે મોટી સાધ, મ્હારો ક્ષમા કરો અપરાધ.
 ઇંદુમતી થઈ ઓશિયાળી, મુખડું ન દેખાડે વાળી.

વલણ.

વાળી મુખ દેખાડે નહીં, સત સતીનું રહ્યું રે;
 બૃહદશ કહે યુધિષ્ઠિરને, વૈદર્ભ દેશમાં શું થયું રે.

ઉડતી વાતારે, લીમઠે સાંભળી કાન;
 દમયંતી એક્લીરે, નળે રેતી મૂઢી રાન.
 વણુજરે કહ્યુંરે, અમે દીડી સરિતાને તીર;
 રૂપ ધણું હતુંરે, જાણ્યું શક્તિનું શરીર.
 કેશ છૂટા હતારે, વસ્ત્ર તે અડધું અંગ જાણુ;
 વાત ખરી મળીરે, વદતી હતી નળ નળ વાણુ.
 માતા વિલપે ધણુંરે, દુઃખે દાધું અંતઃકર્ણુ;
 મેળાવે ક્યાં હશેરે, દીકરી રવડી પામશે મર્ણુ.
 વજ્રવતી માતનેરે, નીર આવે નેણુ અપાઢ;
 પુત્રીને શોધવારે, સુદેવને ચઢાવ્યો પાડ.

વલણુ.

પાડ ચઢાવ્યો સુદેવને, કહે રાણીને રાયરે;
 ગુરુજી તમ વિના અર્થ ન સરે, એમ કહી લાગ્યાં પાયરે.

રાગ રામગ્રી.

બ્રાહ્મણ ચાલ્યો અનુચર વેશજી, અટલ કરતો દેશદેશજી;
 કળા પાડી વરવું ગાત્રજી, જીણું વસ્ત્ર ગ્રહ્યું તુંખીપાત્રજી.

ઢાળ.

પાત્ર કરમાં રહિત જોખમ, જ્યેષ્ઠિકા જીણું વસંત;
 દુઃખી દરિદ્રી સરખો દેખીએ, જઘપિ છે સંપત.
 નીરખે ઓવારા નવાણુના, જ્યાં નીર ભરતી નાર;
 જોયાં જીવ્ય જીવંતિતણા, પણ ન જડી લીમકકુમાર.
 તીર્થ જાત્રા જગન જગજી, જ્યાં સ્ત્રીઓનો સંવાય;
 અજાણ્યો થઈ જીએ બ્રાહ્મણ શીશ ધણીને જાય.
 પગે અટલ રસનાએ રટલ, મુખે દમયંતીનું નામ;
 એમ કરતાં સુદેવ આવ્યો, રાજમાતા ગામ.
 વિપ્ર પુરમાં આવિયો, વધામણી પામ્યો તર્ત;
 સાંભળ્યું જે રાજમાતા, ઉજવે છે વર્ત.
 પૂર્ણાહુતિવેળા હુતી, જોવા મળ્યાં બહુ જન;
 દાસી સાથે દમયંતી, કરે પંથીનું દર્શન.
 અપૂર્વ મનુષ્યનું કરે દર્શન, નીરખે નરની કાય;
 વિચાર એવો વૈદર્ભનિ, આવી મળે નળરાય.

વેદ અધ્યયન કરે વાડવ અભિષેક આશીર્વાદ;
 કિંકરી બહુ ગીત ગાયે, હોય ભેરી નાદ.
 દિક્ષા લેધ સુબાહુ, બેઠો તેજસ્વી જનન;
 હૃતદ્રવ્ય હોમાયે વિવિધ પેરે, ધુમ્ર ગયોરે ગગન.
 દાન આપે ગાય સવચ્છી, રાય ભર્યો અહમેવ;
 જગન કેરા કુંડની આગળ, આવી રહ્યો સુદેવ.
 દેહ દુર્બળ રેણુએ ભર્યો, જ્યેષ્ઠિકાએ તુંબી ભરાવ્યું;
 સભા સર્વ ખડખડ હસી, આ રત્ન ક્યાંથી આવ્યું.
 જન્મમંડળ જોયો નહિ, નહીં જોયો દિક્ષિત નરેશ;
 ઘેલો જસો આવ્યો ધસ્યો, સર્વને મારે ઠેસ.
 લોક કહે હો ઘેલીયા, ટેહેલીયા અંતરના અંધ;
 ભિક્ષુક બ્રહ્મ વિકળ દષ્ટ, શો સ્ત્રી સાથે સંબંધ.
 કહ્યું કોનું નવ સાંભળે, છે કલેવરમાં કષ્ટ;
 એવે સુદેવ ને દમયંતીની, મળી દ્રષ્ટદ્રષ્ટ.
 નિમેષ થાતી રહી નયણે, વિચારમાં પડ્યાં બેહ;
 મારે પિયેરથી પધારિયો, સુદેવ સાચો એહ.
 વિપ્ર કો વિદર્ભનો એ, નહાનપણ મધ્ય નેહ;
 માહોમાહે જોયાં કરે, સર્વને થયો મંદેહ.
 ગુરુએ ગોરી ઓળખી, જડયું અબળાનું એંધાણ;
 ભામિનીના ભાલ ઉપર, વિધિએ નિમ્નો ભાણ.
 અગોપ રાખતી માસી મંદિર, કેશકેરી લટ;
 ખસી વેણી સૂરજ ઝળમ્યો, હંદે ભરાયું ઉલટ.
 સમીપ આવ્યાં સામસામાં, નેત્ર જળ જેમ નેવ;
 સાથે બન્યો બોલિયાં, હો દમયંતી સુદેવ.

વલણ.

સુદેવ દમયંતી મળ્યાં, ધરણી ઢળ્યા મૂર્ચ્છા હવીરે;
 સભા સર્વ વિસ્મય થઈ આ તો વાર્તા દીસે નવીરે.

રાગ ગાડી.

અન્યોન્યે વાત પૂછીને, હૃદયે પામ્યા શોક;
 રાજમાતા સુબાહુને, સુદેવે દીધો દોષ.
 માસી મૂર્ચ્છા પામિયાં રે, હવો હાહાકાર;
 દમયંતી પરદાસત્વ ભોગવ્યું, પ્રીછ્યો નહિ પરિવાર.

રાજમાતા લજ્જા પામ્યારે, આવ્યાં દમયંતીને પાસ;
 દીકરી દુઃખે દહાડા નિર્ગમ્યારે, વરત્યાં થઇને દાસ.
 અધર્મ આળ ચઢાવિયુંરે, ઓધું આપ્યું અન્ન;
 ભોજન પેટ ભરી નવ પામિયારે, વસ્તું લેખ્યું વન.
 છખીલી તું મુજને છાતું કહેત, તો નિશ્ચય ન પ્રગટત નેટ;
 પરાધીન પિંડ પોખિયોરે, પરવશ ભરિયું પેટ.

રત્ન મ્હારી દીકરી, મ્હેં ગણી દીકરી સમાન;
 વૈદરભી વિપત વેઠી ઘણીરે, ખોયું વપુનું વાન.
 દાસપણે રહી આપડીરે, તેણે દુઃખે હું આળી;
 દુર્મળ દારિદ્ર્ય જળાવીયુંરે, તેણે નહીં વાલની વાળી.
 સુવાને કાળે સાથરોરે, વસ્ત્ર પહેરવાને જાડું;
 શીતળ નીરે નાહી દીકરી ને, નહીં નેહેરી ને નાડું.

દાધું કલેવર મ્હારું રે, ચીરી કાપલા કાડું;
 કુલકુલી મ્હારી દીકરી રે, અન્ન જમી દીધું ટાડું;
 હવે જીવે શું કંઈ રે, વિષ ખાધને પોડું;
 થઈ ગોઝારી ખેન આગળેરે, શું દેખાડીશ મોડું.
 ઈંદુમતી મુખ સંતાડતીરે, હું થઈ છેક છછોરી;
 હું ભુંડી ભવોભવ વાતારે, ચઢાવી હારની ચોરી.

લજ્જા સાગરમાં યુડી ગયોરે, મસીઆઈ જે મુખાહ;
 સુત સ્વરજને આવી ગ્રસ્થોરે, અપરાધ રૂપીઓ રાહ.

એમ ઓશિયાળાં સર્વ થયારે, ખોલી દમયંતી વાણ;
 માસી તમ ઘેર મુખ પામી ધણુંરે, સાખી સારંગપાણ.

દોહલા દહાડા ઉતયારે, રહી મ્હારી લાજ;
 પુત્રી સરખી હું ગણીરે, ન દીધું નીચું કાજ.

માસી ભાણેજ બન્યો મળ્યારે, ઓળખ્યાનાં આલિંગન;
 શત સહસ્ર સ્વાગત માંડી પછેરે, માન્યો ધણું મુનિજન.
 વસ્ત્ર વાહન આપિયારે, વિનવિયો વિપ્રરાય;

ધણું એક દમયંતીને આપ્યુંરે, માસી લાગી પાય.

મુખાહ સાથે મોકલ્યોરે, વળાવ્યાં કુન્દનપુર;
 મુખ શોભાએ જાયે સુંદરીરે, પંથ ધણો છે દૂર.

ભાનુમતી ભેટી ધણું રે, દીકરી મ્હારી સાધ;
 તું છો છત્રપતિની અંગનારે, મ્હારો ક્ષમા કરો અપરાધ.

પગે લાગી માગી આજારે, બેસી ખેડી સુખપાલ;
બહેન માસી જતાં માગીયુંરે, વૈદર્ભી રાખે વહાલ.

વહાલ.

વહાલ રાખે વૈદરભી, ક્ષેમે મળજો નૈવધધણીરે;
થોડે કાળે પહોંતી પ્રેમદા, પીયર ગર્ભ વધામણીરે.

રાગ આશાવરી.

દુઃખે દિવસ નાંખે દમયન્તી, એક વરસ ગયું વહીરે;
ત્રણ અંવત્સરની અવધ વીતી, નાથ આવ્યો નહીરે.
સુદેવને તેડી સ્તુતિ કીધી, આંસુ નયણે ઢાળીરે;
નૈવધનાથને કોણ મેળવે, હો ગુરુજી તમ ટાળીરે.
જન્મના તમો છો હેતસ્વી, કારજ મનથી કરવુંરે;
ન ધટે કલ્યાણી વાટ જોવી, શોધવા નીસરવુંરે.
ધીરજ આપી નૈવધનારને, વેષ નાનાવિધ ધરતોરે;
દમયન્તીએ શીખવ્યો હીંડે, ટહેલ સધળે કરતોરે.
રથે બેઠો ફરે સુનિવર, સેવક સેવા કરેરે;
જ્યાં ગામ આવે ત્યાં કળા પાડી, વેશ ટહેલીઆનો ધરેરે.
દોઢ માસ ગયો અટણ કરતાં, આવ્યો અયોધ્યા માંયરે;
સભા માંહે ટહેલ નાંખી, જ્યાં બેઠો ઋદુપર્ણ રાયરે.
“અલબ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઈ, પરિત્યાજ તહેનો કીધોરે;
ધર્મ ધોરિંધર ધિક તુજને, ફરી તપાસ ન લીધોરે;
રંકે રતનું જતન ન થાયે, જાત નીવડી નેટરે;
વિલપે છે વસ્તુ વોહોરતીઆ વિના, કાં ભરે પરધેર પેટરે.
કુળ લજબળ કરમી માણુસે, કીર્તિ કીધી ઝાંખીરે;
જ્ઞાની પુરુષ વિચારી જોજો, ટહેલ સુદેવે નાંખીરે.”
સભા સહુ વિસ્મય થઈ, કાંધ ટહેલ છે મરમાળીરે
ધેલીયો ટહેલીયો કરીને કાઢ્યો, કોઇ ઉત્તર નાપે વાળીરે.
સુદેવ ગયો હયશાળા મધ્યે, ટહેલ નાંખી તેણે ઠારેરે;
મહિલાનાં કહાવ્યાં વચન સુણીને, બાહુક નિસર્યો બહારરે.
ઠકુપ કાયા કામળ ઓઢી, કરમાંહે ખરેરેરે;
પ્રગટ ખારે ખંખારીને બોલ્યો, તીખોને તરેરેરે.

કારમો સરખો કપોળ ચઢાવે, ઢુંકડા કર નચાવેરે;
 નાસિકાએ સડકા તાણે ને, નયણાં મચમચાવેરે;
 “ ભારે વચન કહ્યાં તહેં આહાણુ, નિસર્થો મહેણાં દેવારે;
 વસ્તુને વિપત તો વેહોરતીઓ, કરતો હશે પરધેર સેવારે.
 વેહોર્યું તે કાંઈ રત્ન જાણીને, કાચ થઈ નિવડીયુંરે;
 તત્ત્વરહિત માટે તજ્યું છે, નથી છૂટી પડીયુંરે.
 તેહ મિત્રને તજીએ જેનું, મળવું મન વિના ઠાહુંરે;
 તે સ્ત્રીને પરહરીએ જેનું, પિયુ કરતાં પેટ વહાહુંરે.
 વાંક નહીં હોયે વેહોરતીઆનો, રહ્યો હોશે નિજધર્મેરે;
 વસ્તુ વિપત પામતી હશે તે, પોતે પોતાને કમ્મેરે.”
 ગૂઢ વચન કહી ઘોડારમાં, બાહુક જઈને બેઠોરે;
 સુદેવ તો સાંસામાં પડ્યો, પ્રાણુ વિચારમાં પેઠોરે.
 એ બોલી તો નૈપધનાથની, હારદ અનાહુતરે;
 નળ ભૂપ એને કેમ કરી માનું, રૂપે બીજે ભૂતરે;
 જઠરભરણ કો રીસનું જાણું, ફરી ન જાય બોલાવ્યોરે;
 પાડોશીને પુછી કાઢ્યું, ત્રણ વરસ થયાં આવ્યોરે.
 રાજાએ પ્રીત કરીને રાખ્યો, અશ્વવિદ્યા કોઈ જાણેરે,
 પવિત્ર નૈવેદ્યને પાળે, વિન્નેગનું દુઃખ આણેરે.
 એવું સાંભળી સુદેવ ચાલ્યો, આવ્યો વિદર્ભ દેશરે;
 વૈદરભી તવ આનંદ પામી, વિપ્ર પૂજ્યો વિશેષરે.
 શ્યામાએ સમાચાર પૂછ્યો, કહીં સ્વામીની ભાળરે;
 સુદેવ કહે નિસાસો મૂકી, અવનિ બોળી બાધીરે.
 દેશવિદેશ ગામ ઉપગામ, જડ્યો નહિ ભૂપાળરે;
 અટણુ કરતાં અયોધ્યામાં, શોધ કાંઈએક લાધીરે.
 સભા નવ સમજી ઝડપણીની, રહ્યાં મસ્તક ડોલોરે;
 બાળબીહામણો ઘોડારમાંહયી, બાહુક ઉઠ્યો બોલીરે.
 સ્વરૂપ જોઈ હું છળ્યો છઉં, સ્વપ્નામાં બીહાવેરે;
 નાઠો આવ્યો છું ફરી ફરી જોતો, રખે પૂઠેથી આવેરે.
 ભૂત પિશાચ કે જમકિંકર, પ્રેત અથવા રાહુરે;
 અયોધ્યામાં રોતા રાખવા, બાળકને તે હાઉરે;
 તેણે ટેહેલનો ઉત્તર આપ્યો, કાંઈ સ્વાદ્ધર્મિનો વાંકરે.
 હે વસ્ત બોટી થઈ નીવડી, શું કરે વેહોરતીઓ રાંકરે.

પિયુજનથી પેટજ વહાલું, તહેનો સંગ તે માઠોરે
એહુને દુઃખ સરખાં હેશે, કહી ઘોડારમાં નાઠોરે.
એ બોલી તો બાહુકીઆની, જુઓ વિચારી બાહરે;
મર્મ વચન સુણી મહિલાનું, હદે આવ્યું ભરાધરે.

વલણ.

ભરાયું હદે રાણીતણું, ને આંસુ મૂક્યાં રેડીરે;
બાહુક નોહે એ નૈષધપતિ, સુદેવ લાવો તેડીરે.

રાગ સોરાઠી મારુ.

આંસુ ભરીને કામની કરે, વાણીનો વિચાર,	ગુરુજ;
એ નોહે બાહુકના બોલડા, હોયે વીરસેન કુમાર,	ગુરુજ;
એ જીવન પ્રાણાધાર, ગુરુજ, જાઓ માં લગાડો વાર,	ગુરુજ;
બ્રાંત પડે છે રૂપની, તે પ્રગટ્યાં મારાં પાપ,	ગુરુજ;
રૂપ ખોયું કહીં રાયજી, એ કાણે દીધો હશે શાપ,	ગુરુજ;
મહારા જાએ તનના તાપ, ગુરુજ, તમવડે થાય મેળાપ,	ગુરુજ;
અશ્વરક્ષકનો નોહે આશરોરે, જાણે અંતરની વાત,	ગુરુજ;
બોલે બોલજ મારીઓરે, નોહે ઘોડારીઆનો ઘાટ,	ગુરુજ;
હું જાણું બોલ્યાની જાત, ગુરુજ, હોય પુષ્કરજીનો બ્રાત,	ગુરુજ;
પુનરપિ જાઓ તેડવારે, જીવન વસે છે જાંહે,	ગુરુજ;
પરિક્ષા એ પુણ્યશ્લોકની, એકે દિવસે આવે આંહે,	ગુરુજ;
જાઓ અયોધ્યા માંહે, ગુરુજ, હવે બેસી રહ્યા તે કાંહે. ગુરુજ. ૭૨૨	

શામળભટ.

સાહસકર્મ.

ચોપાઈ.

ગ્રેકુળપુર ગુણવંતુ ગામ, નરેન્દ્રપાળ રાજનું નામ;
સત્યવાદી શૂરો કે'વાય, બાંધી ધર્મ તણી ધનય.
વર્ણ અરાઠે વાસો વસે, ધર્મ માર્ગ ઉપર સહુ ધસે;
વિપ્ર વિધાવંત વિવેક, શાસ્ત્રતણા જાણે છે નેક.
રહેતો ગ્રેકુળીઆ ગામમાં, ન્યાય શાસ્ત્રતણા નામમાં;
દેવેશ્વર દિજ દેવ સ્વરૂપ, બ્રહ્મણ બ્રહ્મવિધાનો ભૂપ.
બણ્યો ગણ્યો સંતોખી સુખી, દામ નહિ ગાંડે તે દુઃખી;

નિર્મળ કુળની નિર્મળ નાર, પવિત્ર ધર્મ પાળે આચાર.
કંથ પોતાનો છે તે કવિ, નિત્ય નિત્ય વાતો જોડે નવી.
પેરપેર પારખે પુરાણ, મોટમ વિદ્યાનો મે'રાણ;
કોને નવ જાણવારે જાય, જેવું કર્મ લખ્યું તે ખાય.

દોહરા.

નારી બોલી નેહશું, સાંભળ પંડિતરાય;
વિદ્યા બાળ તું તાહરી, કહું મૂઢી જગજનય.
ભાત ભાત વિદ્યા ભણ્યો, ઘરમાં વેડે દુઃખ,
બાળ્ય વિદ્યા તું તાહરી, દામ નહિ તે દુઃખ.

છંદો.

જેની ગાંઠે ગરથ, તેહ બહુ વિદ્યા ભણ્યો;
જેની ગાંઠે ગરથ, તેહ નહિ કોનો રણ્યો.
જેની ગાંઠે ગરથ, તેહ પંડિતમાં પૂરો;
જેની ગાંઠે ગરથ, તેહ સામદમાં શૂરો.
વળી જેની ગાંઠે ગરથ છે, પરાક્રમી પૂરો જાણ્યો;
વિદ્યાવંત દરિદ્રી તો, પંડિત નહિ પ્રમાણ્યો.
વિદ્યા ન મૂકાયે હાટ, ઘરેણું નવ ધડાયે;
વિદ્યા વસ્ત્ર ન વણાય, વિદ્યા ચૂલે ન ચડાયે;
વિદ્યા નવ થાયે લોટ, વિદ્યા નવ ભાંગે ભૂખ;
વિદ્યા પાટો ન બંધાય, વિદ્યાથી ન જાયે દુઃખ. ૨૫
વળી વિદ્યાથી વપુ રહે નહિ, વિદ્યા ન પીવાયે પાણીએ;
જો દારિદ્ર વેડે ડાહ્યા થઈ, શામળ કહે મૂરખ જાણીએ.
વિનતા નવ પામે વસ્ત્ર, તનુજ નવ પામે ટોપી;
ન્યાત નવ પામે રીત, લાજ મરજનદા લોપી.
પિતૃ નવ પામે પિંડ, શરીર નવ પામે સેવા;
સ્ત્રી નવ પામે શણગાર, દાન નવ પામે દેવા.
વળી ભૂખે બાળક તો ભરબડે, દિવસ ધાન્ય નહિ દેહની;
સહુ શાણુ સમજી સમજી, વિદ્યા બાળ્ય તું તેહની.
વિદ્યા ભણીએ, જેહ તેહ ઘેર વલવ રડો;
વિદ્યા ભણીએ જેહ, કામની કંચનચૂડો.
વિદ્યા ભણીએ જેહ, તેહ સદાવ્રત આપે;
વિદ્યા ભણીએ જેહ, કષ્ટ પરાયાં કાપે.

વળી વિદ્યા બણીઓ જેહ જન, સકળ કળા ગુણુ સારખા;
કવિ શામળ કહે બીજા બાપડા, પાંચુ સરીખા પારખ્યા.
વિદ્યાવંત વિદેશે જાય, તેહ તો વિદ્યા શાની;
નગુણાના ગુણુ ગાય, તેહ કહો રીતો કોની.
વિદ્યાવંત થાય દરિદ્ર, દીન થઈ માનજ માગે;
તે વિદ્યામાં વાટય, પ્રીત વણુ પાયે લાજે.
જો અતિ દુઃખ પામે અર્ભકો, વનિતા ન પામે વીંટી છલો;
કવિ શામળ કહે સ્ત્રીને મને, ભરથાર મૂર્ખ તેથી બલો

દોહરા.

ચટકો લાગ્યો ચતુર નર, સુણી ચંતની ચરિત;
કવિરાજ તે કાળી સમો, પંડિત પૂર્ણ પવિત્ર.
મૂર્ખ છે તું માનની, વિવેક ન જાણે વર્ત;
પંડિત જીવતો જાણુવો, મૂર્ખ જાણુવો મર્ત.

છંદો.

વિદ્યા આગળ લાછ, રહે છે નિત દર જોડી;
વિદ્યા આગળ લાછ, હીડે છે આધું ઓઢી.
વિદ્યા આગળ લાછ, પાય નમે છે પાસી;
વિદ્યા આગળ લાછ, દીનપણે છે દાસી.
સદ્વિદ્યા છે શિરોમણી, સદ્વિદ્યા ત્યાં ધન કથું;
શામળ કહે સદ્વિદ્યા વિના, પામરજન પ્રાંઠા પશુ.

૫૦

દોહરા.

કામની તું કાં કળકળે, કૂડા ધનને કાજ;
આ શ્લોક વેચ એક સુંઠરી, રામા ભોગવ રાજ.
(એક) લેખ લખીને આપિયો, હેતે નારી હાથ;
ચતુરા વેચ ચૌટે જઈ, કો શ્રીમંતને સાથ.
સવાલાખ ટકા સહી, દે તુજને જે દામ;
ગર્થ લઈ ઘેર આવજે, કામની કરી શુભ કામ.
ચતુરા ચાલી ચૌટડે, કાગળ છે કરમાંય;
દાણી દીપચંદ્રશા તણો, તન એક આવ્યો ત્યાંય.
સોળ વર્ષ સલક્ષણો, સકળકળા સમેત;
દોઠો કાગળ કર કામની, હેડે પ્રગટયું હેત.

વાંચી જોયો વાણિયે, રૂડો મધ્યે અર્ધ;
શામાને કે' શેહીઓ, લિયે ગણીને ગર્થ.

છાંપો.

“ સહસા ન કરે કામ, હોય જે દિલનો ડાહ્યો;
સહસા ન કરે કામ, તેહ નવ જાયે વાહ્યો.
સહસા ન કરે કામ, હોય જે પંડિત પૂરો;
સહસા ન કરે કામ, હોય સત્યવાદી શૂરો.
વળી સહસા કામ કરે નહિ, તે જશવંતા જાણીઆ;
કવિ શામળ કામ સહસા કરે, પંડિત નહિ તે પા'ણીઆ.
સહસા કામ કરનાર, કોઈ દિન શીશ કટાવે;
સહસા કામ કરનાર, માન મરજદ મટાવે;
સહસા કરે જે કામ, જર જોતામાં જોયે;
સહસા કરે જે કામ, સુખ લેને નવ હોયે.
વળી સહસા કામ કરનારને, દુઃખ દાવાનળ આવી અડે;
શામળ કે' સહસા કામ કર્યાંથી, વિમાસણ પિંડમાં પડે. ”

૭૫

ચોપાઠ.

વણિકપુત્રે વાર વાંચિયું, શાસ્ત્રસાખથી તે સાંચિયું;
ગણીને આપ્યો લેને દામ, કામની કે' થયું મુજ કામ.
પંડિત પાસે આવી તેહ, શીતળ થઇ પોતાની દેહ;
શાહ શ્લોક લેખને ગયો, પોતાને મંદિર જઈ રહ્યો.
સેજ સુવાની મધ્ય મેડીએ, તે કાગળને ત્યાં ચોઢિયો;
પંદર વર્ષની પરણી નાર, સોળ વર્ષનો શાહ કુમાર.
કોડે ઘેર મંગળ કહાવિયું, તે સ્ત્રીને સીમંત આવિયું;
બાંધી રાખડી શુભ દિન સાચ, થયા મસવાડા પૂરણ પાંચ.
તે દિવસે વિદેશે વા'ણ, પુર પાટણ કાઢું પ્રયાણ;
પિતાને સોંપ્યું ધરસૂત્ર, પરદેશ વિષે પરવરિયો પુત્ર.
હઠાખખર જાવે જાય, કાળાં પાણી અર્જુવ માંય;
એહ વાત અહીંઆંથી રહી, ઘેર ધણીની શી ગત થઇ.
દિવસ પૂરા થયા દશ માસ, ઈશ્વરે પૂરી લેની આશ;
તાતથકી સવાયો તન, અમૂલક રૂડો રાજરતન.
અપાઠ તણો જ્યમ વાધે મેહ, વાધે એમ દેવાંશી દેહ.

શુકલ પક્ષે જ્યમ વાધે ચંદ્ર, અણિવ ભરે જ્યમ વાધે ઇંદ્ર.
 ઉત્તરાયણ જ્યમ વાધે સુર, નર ભેટે (જ્યમ) વાધે નારીનર;
 વાયુથી જ્યમ વાધે અગ્નિ; ધૃત હોમે જ્યમ વાધે જમ.
 વાધે એમ વણિકનો આળ, પુત્રપિતા કરે પ્રતિપાળ;
 આભૂષણ શોભે તનતણું, રૂપ સ્વરૂપ અનુપમ ધણું.
 કાને કુંડલ લોલક લોલ, લક્ષણ જત્રીશ કળા છે સોળ;
 રઢિયાણું સુતકેરૂં રૂપ, ભારે કર્મનો ભોગી ભૂપ.
 તન દેખીને માતા ઠરે, અધિક હેત હૈડામાં ધરે;
 હરખે વાધ્યું જોખનપણું, અતોલ તોલ છે તરુણીતણું;
 વાધે રૂપ એમ અપરંપાર, બુધથી વીત્યાં વર્ષજ આર;
 વિદેશ ગયાં હતાં જે વા'ણુ, (તે) આવ્યાં નગર સમીપે જાણુ.
 અપરંપાર કમાયો ગર્થ, સર્વો વેપારી કેરો અર્થ;
 કાળા પાણી કેરો માલ, નાણાવટી થયા સહુ નહાલ.
 છાપ્યાં વા'ણુ ખરી ખાડીએ, વા'ણુવટી ઉતર્યો વાડીએ.

૧૦૦

દાહરો.

દીપચંદ દાણીનો દીકરો, દયાળચંદ દાતાર;
 (તે) ચતુરશિરોમણિ આગળો, વપુએ કર્યો વિચાર.
 જોઈ ચર્ચા મુજ ધરતણી, જોઈ કુશળ ક્ષેમ;
 જોઈ માતપિતા જમ, હૈડું કરીએ હેમ.
 જોઈ મે'લ ને મેડીઓ, જોઈ વણજ વેપાર;
 જોઈ ધરણી ધરસુત્રને, જોઈ આચાર વિચાર.
 કટાર એક કરમાં લિયો, (મધ્ય) રાતે આવ્યો મે'લ;
 જોયાં મંદિર માળિયાં, સઘળી શોભા સે'લ.
 માતુની મેડીએ ચઢ્યો, દીડું ઝાકઝમાળ;
 દીપક દશ દિશાથકી, ખરી ખૂખીનો ખ્યાલ.
 હોંચોળાખાટ હીરે જડી, પરવાળીના પાટ;
 ધમકે ધુધરી ધોર ધન, સ્કાટિકમણિના ઠાઠ.
 અભિકની પાકી અંગુલી, દેહમાં દારણુ દુઃખ;
 મસ્તક માત ખોળા વિષે, અંગુલિ માતે મુખ.
 રામા છે રંભા સમી, ભરજોખન છે વેશ;
 અંગ ઉર ઉઘાડું ધણું, શિર છૂટા છે કેશ.

જુલ્હા છૂટા (છે) સુતતણા, ઉપમા જેવો ઈંદ્ર;
 જાણે દેવ દેવાંશીઓ, જાણે શરદનો ચંદ્ર.
 નિદ્રાવશ બેઠે થયાં, એક એક પર હાથ;
 આંગળી માના મુખ વિષે, ખાંચ ભરાવી બાથ.
 સત્તાવીશ વર્ષની સુંદરી, સત્તરની તેહ જાણાય;
 બાર વરસનો બેટડો, ગુણ બાવીશ ગણાય.
 દયાળે દિલ વિચારીયું, એ જુવતી કેરો જર;
 ભોગવે મારી ભોમની, ખરો આણ્યો દિલ ખાર.
 માણે છે મદને માનુની, અધિપતિ થઈને આપ;
 એ પાપીને મારતાં, પલક ન બેસે પાપ.
 અંતરીક્ષ બારીથી ઉતર્યો, તબ્યું હૈંડેથી હેત;
 હીંચે નરને નારીઓ, જ્યાં સુખસજ્જ સેજ.
 કાઠી કટાર ને કોપીઓ, મારે સુતને જેમ;
 એટલે ભીતિ દીઠડો, કાગળ ચોઢ્યો તેમ.

શ્લોક.

સહસા વિદધીત ન ક્રિયામવિવેકઃ પરમાપદાં પદમ્ ॥
 જુગુતે હિ વિમૃશ્યકારિણં ગુણલુઘ્વાઃ સ્વયમેવ સંપદઃ ॥
 શ્લોક વાંચ્યો ફરી વાણિયે, સહસા ન કરીએ કામ;
 સવા લાખ ટકા મહેં આપીઆ, ચોઢ્યો આણે કામ.
 સહસા કામ કરું નહિ, વિચાર્યું એ વ્રત;
 પાછો વળિયો વાણિયો, તે વેળાએ તર્ત.
 બીજે દિવસે (આણ્યો) નગરમાં, વાણે ચાલી વાત;
 બહાણુ વિદેશી આવિયાં, શ્રીમંત શેઠનાં સાત.
 સ્વજન સામું આવિયું, ગરગડિયાં નિસાણુ;
 સુંદર રથ શણગારિયો, જાણે ઉદિયો ભાણુ.
 આગળ અબલખ અશ્વપર, પોતાકેરો પુત્ર;
 કાને મુક્તાક્ષ કોટિનાં, શોભા વિધવિધ સુત્ર.
 માત તાત મોસાળિયાં, સગાં સહોદર સાથ;
 મોતીન્દ્ર ચાળી ભરી, શ્રીક્ષ્ણ લીધું હાથ.
 મળ્યા ભેટયા માળાપશું, હેની પાસે તન;
 પિતા પુત્ર નવ ઝોળખ્યો, (તે) મળ્યા મેલીને મન.

પિતાને પુછ્યું પટંતરે, આ કોણ રાજવી રૂપ;
 એ કોણ જનુનીનો જણ્યો, ભારે કર્મનો ભૂપ.
 તાત કહે તન સાંભળો, એ છે તહારે તન;
 (એ) કુળદ્રાપક કુળતારણો, આપણું તન મન ધન.
 પંચમસવાડા પેટથી, (તમે) ચાલ્યા ચતુરસુગળ;
 ઈશ્વરે એ ઉછેરીઓ, તુઠંચાં દિનકર ભાણ.
 અમૃત ઝરિયાં આંખથી, તુઠંચાં અમૃતમેહ;
 અમૃત દષ્ટે નિરખીઓ, દિવ્ય દેવાંશી દેહ.
 એની પાકી છે અંગુલિ, નિદ્રા તજી દિન પાંચ;
 એક ઘડી કાલે ઉઘીઓ, શીતળ થઇને સાય.
 માતામુખમાં આંગળી, પોદ્યો પાસામાં'ય;
 એને હરખજ ઉપજ્યો, તેથી આવ્યો આં'ય.
 દેવદુદંભિ વાજતે, ઘણે હેતથી ઘેર;
 નરનારી નેહે મળ્યાં, પૂછી સઘળી પેર.
 ખોળ કરાવી ખતથી, જોણે લખીઓ પાદ;
 સવાલાખ પહેલા આપિયા, ફરી આપ્યા લખ આદ.
 હાલ્લા દીલમાં દાખજો, જેનાં નિર્મળ નામ.
 સદસાએ કરવું નહિ, રહું કે ભુલું કામ.

મેત વિષે-છર્યા.

કોઈ કહે આવ્યો તાવ, કોઈ કહે થયું કોગળિયું;
 કોઈ કહે કરડ્યો નાગ, કોઈ કહે વાસી વળિયું.
 કોઈ કહે વાધ્યો રોગ, કોઈ કહે શસ્ત્રજ વાગ્યું,
 કોઈ કહે મારી મૂઠ, કોઈ કહે પાપજ લાગ્યું;
 ઈશ્વર માથે લેતો નથી, જગત માંહી મહિમા જુઓ;
 શામળ કહે છે સૌ સાંભળો, મેત આવ્યું તેથી મુઓ.
 પેસે અરણ્યવનીર, તીર ગંગાને એસે;
 ચઢે જો પર્વત મેર, કદી પાતાળે પેસે.
 પર્વત માંહી પ્રવેશ, કરે આપે એકાંતે;
 આપઘ અમૃતાહાર, ભમે ભુલ્યા બહુ બ્રાંતે.

કિંકર રાખે કોટિધા, સંચ પ્રપંચ ધણા કરે;
 શામળ કહે છે સૌ સાંભળો, મોત આવ્યે નિશ્ચે મરે.
 નાકે ન મૂકે ભૂખ, દુઃખ નાકે નવ જાયે;
 નાકે ન મૂકે ભોગ, રોગ નાકે પણ થાયે;
 નાકે ન મૂકે તાવ, પાપ નાકે નવ છૂટે;
 નાકે ન રહે લાજ, ચોર કે હાકેમ હુંટે.
 નાકે મોત મૂકે નહીં, પ્રસવ્યો ત્યાંથી પાશ છે;
 કવિ શામળભટ સાચું કહે, નામ સર્વનો નાશ છે.
 જે જાયું તે જાય, જેહ કુલ્યું તે ખરશે;
 ભયું તેહ કલવાય, અધ્યું તે તો ઉતરશે;
 લીહું તે સુકાય, નવું તે જૂનું થાશે;
 આયુર્દાવશ સર્વ, કાળ સૈકાને ખાશે;
 જે કિન્નર જક્ષ ને રાક્ષસો, દેવ ગાંધર્વ ને દાનવી;
 મધવાદિક પણ મોતે મરે, કોણ માત્રમાં માનવી.
 ગયા ઈદ્ર કંઈ કોડ, ગયા અહ્યા કંઈ લુટ્યા;
 ગયા કરોડો કામ, અડગ શૂરા પણ હુટ્યા.
 ગયા દેવ દિગપાળ, ગયા માંધાતા મહીપત;
 ગયા દિલીપ હરિચંદ્ર, ગયા છાકેલ છત્રપત.
 વળી ગયા જનક ને જાદવો, જે વળી લાવ્યા જાનહતી;
 થિર થાવર કોઈ રહ્યા નહીં, કોણ માત્રમાં માનવી.
 રાખે લખ રખવાળ, લોહપિંજરમાં પેસે;
 જાય જેરાવર શરણ, પ્રીતે પાતાળે પેસે.
 જાય શેષને શરણ, રવિરથ આગળ ચાલે;
 મંત્ર જંત્રના જાપ, કરી મધવા મંગ મહાલે.
 કદી સંચ પ્રપંચ કરે ધણા, રવિમંડળ આખું અટે;
 પણ શામળભટ સાચું કહે, મરવાનું તો નહીં મટે.
 કોઈ આજ કોઈ કાલ, કોઈ દિવસે કોઈ રાતે;
 કોઈ જ્યેષ્ઠન કોઈ વૃદ્ધ, બાળજન જીવતી જાતે.
 કોઈ તાવે તરફડી, આપધાતે કોઈ મરતા;
 કોઈ ભોગ કોઈ રોગ, કોઈ તો સરપ કરડતાં.
 કોઈ વાસી વિકાર કે હડકવા, કોઈ મમતે લડીને મુઝો,
 કાળ ન મૂકે કોઈને, શામળ કહે સમજી જીઓ.

ચિરંજીવી નહિ કોઈ, ગયા માંધાતા મહીપત;
 ચિરંજીવી નહિ કોઈ, ગયા વહી અગણિત અહિપત.
 ચિરંજીવી નહિ કોઈ, ગયા અધિકારી ઇંદ્ર;
 ચિરંજીવી નહિ કોઈ, ગયા કાંઈ સૂરજ ચંદ્ર.
 વળી ગયા રામ ને રાવણા, ગયા દેવ ને દાનવી;
 સતવાદી સુલક્ષણા ગયા, કોણ માત્રમાં માનવી.
 કોઈ આજ કોઈ કાલ, કોઈ માસે ખટમાસે;
 કોઈ વર્ષે દશબાર, કોઈ પચીસ પચાસે.
 કોઈ સાઠ સિત્તેર, કોઈ પોણાસો એંસી;
 જે જાયું તે જાય, નથી રહેવાનું બેસી;
 જે નામ ત્હેનો નાશ છે, ધર્મજ એવો ધારવો;
 કવિ શામળ કહે મૂરખ કરે, ગંદી દેહનો ગારવો.
 ઘડી પલક કે પહોર, સાંજ સવાર કે બહારું;
 એ દીપક ઓલાય, ન આવે સાથે નાણું.
 રહે ધરમાં કે ગામ, દેશ પરદેશે પડશે;
 જળ પરપોટો જેમ, એક દિન નિશ્ચે મરશે.
 રાખી કોઈની રહેશે નહીં, દિવસ નહીં નહીં દેહનો;
 શામળ કહે કાચો કુંભ છે, તો ભડંસો શો એહનો.

વચન પાળવા વિષે.

છપ્પા.

વચન કાજ હુરિશ્ચંદ્ર, નીચ ધર ભરિયું પાણી;
 વચન એકને કાજ, કૃષ્ણે કુખ્જને આણી;
 વચન એકને કાજ, હુરે હલાહલ પીધું,
 વચન એકને કાજ, દેવવર દૈત્યે લીધું;
 શુભ ધર્મ કર્મ ને શર્મ સૌ, વચન જતાં તે વહી ગયું;
 કવિ શામળબટ સાચું કહે, વચન ગયું તો થઈ રહ્યું.
 એક વચનને કાજ, રંક રાવણ થઈ બેઠો,
 એક વચનને કાજ, બળી પાતાળે પેઠો;
 એક વચનને કાજ, વેચી હુરિશ્ચંદ્રે નારી,

એક વચનને કાજ, પાંડવો હાર્યા પ્યારી;
 વળી એક વચનને કારણે, ભડ પાંચે વનમાં ભમ્યા,
 કહે શામળ વચનજ કારણે, સૌ કીચક સાથે શમ્યા.
 પાળે વાયક શૂર, જેહ રણમાં બહુ ઝુઝે;
 પાળે વાયક સિદ્ધ, જેહને આગમ સુઝે.
 પાળે વાયક ભક્ત, કરે ઇશ્વર વશ આપે,
 પાળે દાતા વચન, વૃષ્ટિ જેને પરતાપે;
 પાળે જે વાયક પ્રેમથી, વેદે વિવિધ વખાણિયો,
 શામળ વાયક સંભાળતાં, જશે જગતમાં જાણિયો.
 વચન પાળે તે રાય, બાકી તો રાંડી રાંડો,
 વચન પાળે તે શાહ, બાકી ગુણુહીણો ગાંડો,
 વચન પાળે તે વિપ્ર, ધર્મ સૌ ધાર્યો તેણે,
 વચન પાળ્યું તે વીર, જગત જશ લીધો જેણે;
 પાળે સદાવાયક પ્રેમદા, પાંચે પૂરણ પક્ષણી,
 શામળ કહે વચન ન સાચવે, લલના એજ કુલક્ષણી.

વિદ્યા વિષે.

છપ્પા.

લક્ષ્મણ તો લાખ, દીકા નિર્માલ્ય પ્રમાણે,
 જાય રાયનું રાજ્ય, રૂપ પણ રહે ન ટાણે;
 કુળ પણ હોય કલંકી, જેર જેતામાં જાયે,
 જેબન પણ વહી જાય, વંશ નિર્વંશી થાયે;
 નહિ સજ્જ ચોર કે અગ્નિ ભય, માગ સુકાવે બહુ થકી,
 સત પુરૂષો મન માનજે, સદ્વિદ્યા છે શુભ સહુ થકી.
 વિદ્યા સુકાવે માગ, પૂર્ણ જશ વિદ્યા પામે,
 વિદ્યા શૌભે વાન, વૃષ્ટિ વિદ્યાને નામે;
 વિદ્યા માંહી વિવેક, વિમળ વિદ્યાથી વાણી,
 વિદ્યાને વશ વિશ્વ, જગતમાં મોહિની જાણી;
 સદ્વિદ્યા રત્ન વિશાલ છે, વિદ્યાથી વડું નહિ કશું;
 સદ્વિદ્યા આગળ ધન કશું, વિદ્યાવિહીન નર તે પશુ.

પંડિત આગળ મૂઢ, હંસ આગળ જ્યમ બગ્ગા.
 પંડિત આગળ મૂઢ, કોકિલા આગળ કગ્ગા;
 પંડિત આગળ મૂઢ, રાય આગળ જ્યમ રાંકા,
 પંડિત આગળ મૂઢ, સિંધુ આગળ જ્યમ ટાંકાં;
 પંડિત પ્રાક્રમી પૂરા, પંડિત સહ શિર મોર છે,
 શામળ કહે પંડિત આગળે, મૂઢ તો ચાકર ચોર છે.
 મૂરખને વાહન, પંડિત અડવાણો ચાલે,
 મૂરખ મોતનમાલ, પંડિત કુલમાળા ધાલે;
 મૂરખને બહુ માન, પંડિત કદી ગરીબ કહાવે,
 મૂરખને અલખત મોજ, પંડિત ખડધાન્યજ ખાવે;
 પણ મૂરખ કાચ કથીર છે, દીસંતાં તો દિલ હરે,
 પણ પંડિત રત્ન અમૂલ્ય છે, શામળ જવેરી પરીક્ષા કરે.
 પંડિત જાય વિદેશ, તોય જશથી જાણીતો,
 પંડિતને પ્રાક્રમ પૂર, મહીપતિનો માનીતો;
 પંડિતને પરણામ, કરે જન સૌ કર જોડે,
 પંડિતને સન્માન, માન અનમીનાં મોડે;
 જે અગમ નિગમ છે ગુણ ધણા, લક્ષ કોટિધા તે લહે,
 છે વિદ્યા મોટી વિશ્વમાં, કવિ શામળ સાચું કહે.

પરચુરણ.

લક્ષ્મી.

(છાંપા.)

નાવે ડહાપણ કીધ, નાવે વિદ્યા ભણતે;
 નાવે કરતે ફૂડ, નાવે ગુણ જ્ઞાન ગણતે.
 ના આવે ગયે વિદેશ, નાવે વેણે દેહ દુઃખે;
 ના આવે જણાવે જોર, નાવે તજે સુખ ભૂખે.
 ના આવે પરાક્રમ પરવશે, ના આવે લોભ લાલચ થકી;
 શામળ કહે લક્ષ્મી લહરતો, આવે કર્મ સંચા થકી.
 ભેડી કહીં નવ જાય, ઘણું ધણું મહેનત માગે;
 ચિત્તમાં એને ચાહે, પ્રણીપત પાગે લાગે.

કસર કરે નવ રહે, નવ રહે વાવરતાં દહાડી;
 પરપંચે નવ રહે, નવ રહે ઘરમાં ગાંડી.
 આશા કરો મા એહની, માની મમતા મર્મની;
 શામળ કહે લક્ષ્મી રહે, કમુલ રેખ જો કર્મની.

ગુણ.

ગુણની આગળ ભૂપ, સરીખા રહે કર જોડી;
 ગુણની આગળ રૂપ, જુએ નિત્ય આધુ' એહી;
 ગુણની આગળ ગર્થ, ધણેરો ફેરા ખાયે;
 ગુણની આગળ દાતાર, માન માંગવા જાયે;
 ગુણનાં માન ધણાં કરે, જે માન નહોં ભૂખને;
 શામળ કહે ગુણે રાયજો, રખે રાયો કોઈ રૂપને.

હિંમત.

કોઈ દિન અમરત આહાર, કોઈ દિન લુખી ભાજ;
 કોઈ દિન પળવું પાય, કોઈ દિન ચઢવા વાજ.
 કોઈ દિન સુંદર સેજ, કોઈ દિન ભોમી સુવું;
 કોઈ દિન વિવા હોય, કોઈ દિન રીસે રોવું.
 કોઈ દિન રણવું ધણી રીજથી, કોઈ દિન ખોવા દામને;
 શામળ કહે હિંમત ન મુકીએ, સંભારીએ શ્રીરામને.

કુટક દોહરા.

નીચ દષ્ટિ તે નવ કરે, જે મોટા કહેવાય;
 રાત લાંઘણુ જો સિંહ કરે, તોય તૂણુ નવ ખાય.
 રત્ન જડિત હોય મોજડી, શીશ ન બાધે નેટ;
 કનક છરી હાથે ધરી, કોય ન ખારે પેટ.
 કમળ જળમાં નિત્ય રહે, નિમેષ ન ભેદે નીર;
 કામ ન ભેદે તેહને, જેનું શુદ્ધ શરીર.
 જીભને ચોકટ અડે નહિ, સોને ન અડે સ્યામ;
 ગુણને અવગુણુ નવ અડે, જ્ઞાનીને ન અડે કામ.
 નીરને અગ્નિ નવ અડે, દુષ્ટ હ્રદે નહિ રામ;
 લોભને લાજ અડે નહિ, જ્ઞાનીને ન અડે કામ.
 ધ્રુહને કર્મ અડે નહિ, સંતોષીને ન અડે દુઃખ;
 જોગીને ભોગ અડે નહિ, રોગીને ન અડે સુખ.

અરુણને તિમિર નવ અડે, સિદ્ધને નવ અડે શાપ;
 સિંહને જિયાળ અડે નહિ, પરિબ્રહ્મને ન અડે પાપ.
 વેદ ને ભેદ અડે નહિ, ખળને ન અડે સત્ય;
 સાચાને જુઠ અડે નહિ, જો પ્રભુ રાખે પત્ય.
 અગ્નિ બાળે સરવને, જીવ બાળ્યો નવ જાય;
 મન્મથ જીતે સર્વને, યાત્રી નવ જીતાય.
 વહાલાં પાખંડ અજાણને, હરિજનને વહાલા રામ;
 સત્યને વહાલો ધર્મ છે, પાપીને વહાલો કામ.

પૃહ્લત કાવ્યદોહન.

રાવણ મંદોદરીનો સંવાદ.

છપ્પા.

રાવણ—શી મૂરખને શીખ, શી ઘેલાશું ગોષ્ઠિ;
 શી અદાતની કિરત, શી વેરીશું વિષ્ટિ.
 શી સજ્જનશું રાડ; શી રાંકશું રૂઠી;
 નાગરા શું ગાન, પ્રીત ત્યાં શી પીડી.
 શી વાત વનિતા તણી, મોટા જન કેમ માનિયે;
 શામળ કહે શાણી ઘણું, પણ પ્રેમદા બુદ્ધિ પાનિયે.

મંદોદરી—ગોખરૂ મૂળે હાથ, હેત ઘણેથી ઘાલ્યો;
 મણિધર કેરૂં મણિ, લેવા મહીપત તું માલ્યો;
 દાવાનલ ધરી દેહ, તાડથી પડીને જીવવું;
 શીંગોયો સોમલ વચ્ચનાગ, ઝેર હલાહલ પીવું.
 રાણા રાવણ ત્યમ રામશું, અકલ ફેલાવે આડિયો;
 માગ્યું મોત શામળ કહે, સૂતો સિંહ જગાડિયો.

રાવણ—જય કો પર્વત મેર, કે પાતાળે પેસે;
 રહે સમુદ્રને શરણ, સૂરજમંડળ જઈ બેસે.
 છોકજ થાયે રંક, કે લક્ષ લોકોને લુટે;
 આયુર્દા ધડી એક, નવ્ય વધે નવ્ય ખૂટે.
 લલાટે લખ્યું મટે નહિ, તો નીચ થઈ નમવું કશું;
 ગુણવંતને ગમે નહીં, એક હાણ બીજું હસું,
 મંદોદરી—જેખન મદ જર મદ, અહંકાર રાખે અલેખે;

કામાતુર નર અંધ, તેહ આંખે નવ્ય દેખે.

સજ્જન મદ ને શર, મૂરખ જન મમતી મોટા;

સાચા જે પ્રતિજોધ, તેહને મન સહુ ખોટા.

આખર આવ્યા અંકનો, તે કહો ટાલ્યો ક્યમ ટળે;

અંધો ભીંતે અથડાય છે, ત્યાર પછી પાછો વળે.

રાવણુ—કહે તું વાર કરોડ, શીખમાતું નહિ માઠી;

કાંગડું કણુ ન રંધાય, સો મણુ ખાજો જે કાઠી.

માંખણુ ન આવે મેલ, વરસ સો વહોવે પાણી;

પત્થર ઉપર જેમ નીર, અધિક શી કહું એંધાણી.

તહને કામની કોડ વસા કહું, મૂક તું વનિતા વારવું;

રાવણુને રાઠ રણજંગમાં, રામ થકી નથી હારવું.

મંદોદરી—સુમન તણી સુખ સેજ, હેમ હિંચો હિંડોળા ખાટે;

ચિંતામણિની ખાણુ, રત્ન પરવાળી પાટે;

માગ્યા વરસે મેહ, છયે ઋતુની છાપે;

અશોક સરીખા વંન, અલખત ભોગવિયે આપે;

નવ નિહ ને રિહ સિહ, સમૃદ્ધિ સહુ જોતાં જશે;

મંદોદરી કહે માને નહિ, ધન લહાં ધૂળધાણી થશે.

રાવણુ—નિત્યે નંદે જે વિપ્ર, વંશ જારી જાયે;

દ્રવ્ય વિના વ્યાપાર, ત્યાં દેવાળું થાયે;

કાયરમાં રહે શર, તેહ કો વેળા નહાસે;

રૂડી ભુંડી ખસખોઈ, પટ ખેશી રહે પાસે.

જે ઘેર ચાલ ધરણી તણો, કંથ કામનીતું કહું કરે;

ગર્વજ જાણવો તે ગૃહસ્થને, આખર અર્થ તો નવ સરે.

મંદોદરી—પ્રમદા તેજ પ્રધાન, પ્રીત પ્રમદાની પ્રૌઢી;

પ્રમદાથી શોભે પુરૂષ, કહેવાય નરનારી જોડી,

પ્રમદા વડે ધરસુત્ર, પુત્ર પ્રમદાથી પામે;

અર્ધાગ પુન્ય વિભાગ, દુઃખ વનિતાથી વામે;

ધરછિદ્ર ઢંકાય ધરણી થકી, માન સન્માન મહિમા મળે;

શુભ ઇચ્છે તે સ્વામીતણું, અંતકાળે અગ્નિમાં બળે.

રાવણુ—કુળ રૂડે કન્યાય, ધણી બીજો નહિ ધારે;

સિંહ તણી સોખત, ન હોયે વારે વારે.

શાહ પુરુષોના બોલ, એક બોલ્યા તે બોલ્યા;
 દંતુસર ગજરાજ તણા, બોલ્યા તે બોલ્યા;
 મહિપત કહે સુણ મંદોદરી, રાવણે રાઠ લીધી સહી;
 ન આપું કહી નારી હરી, હઠીલો હઠે મૂકે નહીં.

મંદોદરી—નમે સુકુળની નાર, નમે ક્ષણ કુલે વેલી,
 નમે સત્પુરુષ કો સાધ, નમે સરિતા રસરેલી;
 કદી નમે નહિ કાઠ, નમે નહિ કુલય કામી,
 નમે નહિ કોઈ નીચ, હઠીલો જેહ હરામી;
 નમે શ્રીરામ સરીખડા, જેણે ધર્મ મન ધારિયું,
 ન નમે રાવણુ નરપતિ, જેનું સુખ પરવારિયું,

૧૧૫

રાવણુ—એસી રહે યુદ્ધહીણુ, લુણુ મ્હારું તું લગ્નવે,
 પ્રગટી કાયરની કૂખ, તોલ મ્હારું તું તળવે;
 વેરીનાં કરે વખાણુ, વપુ કરે છે બહાલો,
 લવરી કરે લખ વાર, કુંવર કંથ બાણી કાલો;
 તુજને પૂછી લાવ્યો નથી, જીવતી તુજ કહેતો નહીં જડે;
 એસ માનતી જઈ માળિયે, (જો) કંથ ત્હારો કેવો વઢે.

મંદોદરી—રામ સંગાથે રાઠ, કરવા નહીં સમરથ કોઈ.
 નરવર તે શ્રીરામ, જેરાવરમાં શું જોઈ;
 ધનુષ જે દઢ ધીર વળગ્યા બહુ બળિયા બાથે,
 ટચલી આંગળિએ તરત, બાંગ્યું હુરિ એકે હાથે;
 એવાં પાકમ અનેકધા, રાય જોશો ધણાં રામનાં,
 કંથ કેટલું કહુ કરગરી, કથન કામનીનાં કામનાં;

રાવણુ—અણુબોલી રહે અગ્નણુ. જક મૂક ત્હારી ઝાઝી;
 નરમપણું કાં કહે નાર, રાવણુ તેથી નહીં રાજી;
 બહું ચિંતવો બાગ્ય, બોલ બલાઈ ભાતે;
 લક્ષ્મણુ સરીખા લાખ, જીવતા જેર છે જાતે;
 બાજી દેવા બળવંતશું, બાજીગર થઈ આવિયો;
 રાવણુ બ્હીશે કેમ રામથી, લાંચુર ધણેરાં લાવિયો.

મ—શીખ લાગે નહીં તેહને કો તણી, જેહને રાજ મહારાજ રૂઠ્યો;
 પુણ્ય કે પ્રીતની પેર પ્રીછે નહીં, જે શિરે પાપ વરસાદ વુઠ્યો;
 હું હું કરી ગર્વ અહંકાર અહંકો કરે, તેહ છતવંતથી છેક છૂટ્યો;

- નિમેષ માને નહીં કથન કહે કામની, લખવશા કંથ તુજ કાળખુટયો;
 રા—મોઢે ચઢાવી ત્યમ માન માને ચડી, બોલવા માંડ્યા ભાવ ભારી;
 હેત દેખાડિયે છે હસી વાળિયે, જાણિયે છે ધણું એહ નારી;
 વાધના બોલ બોલે મુજ વેરીના ટેવ જાણે નહિ મૂળ મહારી;
 આગત્યા ઇષ્ટની કોડ વરાં કહું, લખવશા લોપશું લાજ તહારી.
- મં—એમ અહંકાર કરતો હિરણ્ય હધડે, તાહરી પેરથી તે ઘટાડો;
 બળીરાય બળ રાખતો વારાહ પણ વાધતો, મોડયો ત્હેનો પુર પાડો;
 સહસ્રાર્જુન સારખો પ્રાઢ જન પારખો, ઘાટ ઘડ્યો ત્હેનો જોર ઝાડો;
 એ રામ રણ રોળશે ચંચુવત ચોળશે, કંથજી દેખશે તેહ દાડો.
- રા—કટરે પાપણી અકલ જે આપણી, શત્રુ શોભાવતે હરખ હીસે;
 અળશિયાં સાપથી અહિ ક્યમ આસરે. આગિયા તેજ આદિત બ્હીશે?
 અરણ્ય તણાં નીર ત્યાં ખીદર કુણુ આપડું, રાય ઉમરાવશું રંક રીસે;
 વિચાર કરજે તું વનિતા વપુ વિષે, શું લંગુરા દેખી લંકપત્ય બ્હીશે.
- મં—આપ મત પાપથી શાપ માયે જ્યો, છાપ પડી ત્હાં છેક જવા;
 કામની માટે તુંને કહું છું કરગરી, દેવના દેવશું મેલ દાવા.
 બુદ્ધ બે બાળ છે, કાળના કાળ છે. સીત સોંપિયે એના ગુણુ ગાવા;
 રામઋષિ રૂંશે લંક ગઢ હુંટશે, નહીં રહે પિંડ કો પાણી પાવા.
- રા—કામની એક તું કહે તેણે શું થશે, પાનિયે બુદ્ધ ને રાત જાયે;
 પુછ તું ત્હારા તંનને તરતીયે, પુછ તું કુંભને ચિત્ત ચાહે;
 પુછ તું વરણુ અદારના લોકને, રામના ગુણુ તે કુણુ ગાયે;
 લાવિયો સીત નચિંત નર ભીતરથી, જોર હશે આંગમાં આપ માહે;
- હં—ધંદ્રજીત કહે કોટિ દંદ્રને જીતીયે, આકાશ ઉડાડિયે ભોમ્ય ભારી;
 પિતાતણું પાણી જાવા નહીં દીજીયે, આપિએ નહીં ફરી એહ નારી;
 આપડા વાંદરાથી કેમ બ્હીજીયે, આંખળાં ઉંચરા એજ અહારી;
 ચોખ્ખુંટમાં વાત ચાલે એહ આપણી, કે રીંછથી રાયજીએ હોડ હારી;
- મં—પુત સમુત હું તો તુંને જાણતી પાપ બુદ્ધિ તુંને આજ પરખ્યા;
 જોળખ્યો નહિ હદે રામ રઘુનાથને, નીચ દૃષ્ટિથી નરનેહ નરખ્યો;
 ભારે અલખત જોધ ભૂર ભૂલો ભલા, હાણુ હાંસુ થશે હેત હરખો;
 કુખ કપુત લજ્જાણો મ્હેં લલો, ખીજ જેવું તેવો આપ સરખો.
- કુંભ—કહે પછી કુંભકો કોપ અદકો કરી, ડાહ્યાં ધણું દલ વિષે શુંજ થાવું;
 ભક્ષ કરે સર્વની દેહ ઘડી એકમાં, ઘાલી લઉં ગુંજલે ખાંતે ખાઉં;
 આજની રાતમાં ભો પમાડું ધણું, મૂળ માંકડ તણાં કોડ કાઢું;

જીવતા ઝાલીને વીંધશું બેહુ જણા, ભેટ ભાભી તણી કાલ લાવું.

મં—કંથેરના ઝાડે કેળાં નવ ઉતરે, એહ શિરકટે નહિ ધક્કુ સાંઠો;
બરાસ બહેકે કરી લસણુ બોધયે બોહો, ગંધ તજે નહિ એજ ગંઠો;
અન્યથાને બાંધિયે અશ્વમાંહે જઈ, બૂંકતાં કાઢશે કોપ કંઠો;
કહેત મંદોદરી સરવ સરીખડા, કડવી તુંબડીનો વેલો વંકચો.

રા—શ્યામા તમે શું બિહો કોપ કારણ કિયો, બીકનો બોલ એ તોલ તે શું;
નામનો નાશ એ નિત્ય સર્વે કહે, જગત બાંધી જીવા જ્યોત જે શું.
આવવા દે ધણાં તું અબ્બેદ્ધાપતિ, જોગ જગદીશને જબાપ દેશું;
રામની આણુ જો રામથી રીજિયે, લાંક સાટે ધણો લાભ લેશું.

મં—નાર કહે નરપતિ છળ કરે છત્રપતિ, કથન કહું કોડથી કંથ કાળ;
ભય ધણો ભીતમાં ચેત તું ચિત્તમાં, મેટશે મ્હાન મરજદ માઝા;
અપશુકન થાયે અતિગ્રહની અવગિગતિ, જીલમ તું શા કરે જીગત ઝાઝા;
શ્વાન રૂએ ધણાં સામઘાં શેરિયે, મેડિયે બોલિયો રાતરાજ.

રા—આજ એકાંત છે બ્રાંત ભાંગું બલી, વાત વનિતા પ્રત્યે વેણુ વામું;
દશરથ તણા નંદને આઘ ઝોળખું અમો, નેહશું દેહ નહિ શીશ નામું;
નેટ નિશંકશું લાંક લગી આવશે, સુર સજી સહુ સૈન્ય સામું;
આજ ધમ્મું ઘણું કામ હું એટલું, વેરભાવેથી વૈકુંઠ પામું.

મં—શાખાશરે સ્વામિજી સત્ય સ્યામા કહે, રખે હવે દિલ થકી દીન થાતો;
શર મહાપુરથી સુભટ સંગ્રામમાં, મમત કરી માંડ રણજંગ માતો;
અંતર બુધ એ હશે કામ નિરભે થશે, તો ટળે લોહનો પાશ તાતો;
અધિક કહું અંકમાં વાળિના વંકમાં, ચિત્ત માંહે રખે લાંક ચહાતો.

અંગદવિષ્ણુમાંથી.

સવૈયો.

અંગદ—હુકમ હોય હજુરી કેરો, શોધી નાંખું બાંધો સાગર;
હુકમ હોય હજુરી કેરો, મહા કામ કરવા છું માહર.
હુકમ હોય હજુરી કેરો, જોરે જીલ્લ કડે ત્યાં જાહર;
કાસદ કામ સોંપ્યું ક્યમ મુજને, છેક મ્હને ક્યમ કીધો કાયર.

દોહરો.

રામ—કાયર તુજને ક્યમ કહું, સાયર શર સરદાર;
જાહર છો મહા જોદમાં, અપરમપાર અપાર.

કુલણા છંદ.

અંગદ—કહો તો ગદ લંકના સહસ્ર કટકા કંઈ, ધંધોલીને કંઈ ધુળધાણી;
 કહો તો હું સાત સાગર જળ શોષીને, આળ પંપાળ કંઈ પુર પાણી.
 કહો તો રાક્ષસ બધા રોળી નાંખું વળી, જે વદો વદન મહારાજ વાણી;
 કહો તો દશકંધનું દેહવટ વાળીને, રાવરાવું બધી રાવરાણી.

સવૈયો.

રામ—બ્રહ્મરાક્ષસ ભૂપતિ એ ભુડો, સંહારવો ન પડે તો સાઈ;
 હુંટાય નહિ લંકાની લક્ષ્મી, ધર્મબુદ્ધિ તે માટે ધાઈ.
 ઇંદ્રજીત સરખો રત્ન રોળાશે, માટે મન માને નહિ મહાઈ;
 વણિ કાંઈ માને નહિ મૂરખ, ત્યારે કામ પડશેજી તહાઈ.

અંગદ—વણિ કામ કરવું તે શાને, કરગરી બોલ શા માટે કહિયે;
 નગર ઝગર કરવું નિર્વંશી, શત્રુ વચન શા માટે સહિયે.
 સુત પરિવાર સંહાઈ એના, હવે રાજ બેસી ક્યમ રહિયે;
 લક્ષ્મણા સીતા અહીં લાવું, જરૂરપણેથી અયોધ્યા જાઈ.

રામ—અધિકા બોલ કહો છો અંગદ, શરપણું જાણે છે સૃષ્ટિ;
 મહાઈ મન એથી નવ માને, રાડ થકી નવ થેયે રખી.
 શિવસેવકને માર્યા ઉપર, નથી ચાલતી મહારી દૃષ્ટિ;
 મુજને સુખ ઉપજવો અંગદ, વિવેક વાત કરો ત્યાં વણિ.

દોહરો.

આલ્યો અંગદ ચાંપથી, મુખ જપતો શ્રી રામ;
 પોતે આલ્યો પાંશરો, જ્યાં રાવણનું ધામ.

છંપા.

પ્રતિહાર—પેસી ન શકે પવન, બવન ઉભો રહે ઈંદર; ૨૫
 સુર સૌ સેવા સજે, ચાકરીમાં રહે અંદર.
 સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળ, આણુ અવનિમાં જેની;
 ઇશ સરીખા પાસ, રહે આત્મામાં એની.
 તું પશુ પોણે ક્યમ પરવરે, હજી લગણુ ધીરજ ધઈ;
 જારે જ્યાંથી આલ્યો તહાં, નહિતર કોટી કટકા કંઈ.

કુલણા છંદ.

અંગદ—હાથ દીઠા નથી હોંશ શું માહરા, ચોરટા તેહનો સ્વાદ આખે;
 સત્ય કહેરે અલ્યા કેમ બેઠો અહીં, કોતણાં ઝુંપડાં રીઝી રાખે.

પ્રતિહાર-લંકાશોભા તે લંગુર તું શું લહે, ચિંતામણી ચંદ્ર ચોપાસ ચળકે;
 ઈંદ્રિજીત ઉપમા પુછ તું ઈંદ્રને, શૂરપણું સાંભળી શેષ સળકે.
 અંગદ-લંક લીલાળ લંગુર લખ લુંટશે, મેલ મૂરખ મન માન મટકાં;
 ઈંદ્રિજીત ઉપમા પુન્ય પરવારિયું, ચાર દિવસ તણાં ચોળચટકાં.
 દશમુખ શીશ દશરતસુત છેદશે, લુંટી લેશે તહારાં લાખ લટકાં;
 રામ પરલાપથી કામ એતો કરું, કુંભકરણ તણા કોડ કટકા.
 સ્હેલશું ખેલશું રેલશું નગરમાં, દેશ બાધામાં તે દાખ્ય દુંડી;
 તાહરે મન અલ્યા લંકપતિ છત્રપતિ, મ્હારે મન લંકપતિ એક લુંડી.

છપ્પા.

પોકારી પ્રતિહાર, ધીર ઉપર તે ધાયો;
 દીધી ગાળ દશવીશ, પુંછ શત્રુએ સાહો.

કવિત.

પ્રતિહારે દીધી ગાળ, અંગદને ઉઠી ઝાળ;
 ઉઠ્યો ત્યાંથી તતકાળ, દાખે દાંત કડીને.
 મે ચારેક ભરી ફાળ, કૃતાંત સરીખો કાળ;
 પકડ્યો ત્યાં પ્રતિહાર, મોહોકમ દીધો માર;
 કહ્યું કે શી વાર લીધાં, પાંચ માથાં મરડીને,
 કર્મો લોટ પોટ સહુ, ધીરપણે ધાધને;
 એકો જહાં લંકાધીશ, રહે માંહી રાખી રીશ;
 પાંતરીશ શીશ ઉભો, સભામાંહી સાહીને.

૫૮

છપ્પા.

ગદ લંકા ઘેરઘેર, વાત વાયુવત વાધી;
 ચઢ્યું રામતું સેન, લંક લુંટાણી બાધી.
 કહે હણ્યો કુંભકરણ, કહે રાવણ રણ રોળ્યો;
 ઈંદ્રિજીત અજીત, તેહ ચાંચડવત ચોળ્યો;
 કટકટરે રાક્ષસ રાવણા, સતીસીતા શાને હરી;
 શામળને સ્વામી કોપિયો, કનકલંક લોહની કરી.

કુલણા છંદ.

અંગદ-પુછ કરતાં ધડી પાંચ પૂરણ થઈ, બોલતા શેં નથી કર્મ ફૂટ્યા.
 અંગદ કહે ઉત્તર શેં નથી આપતા, સર્વના આંખ કે કાન ફૂટ્યા.
 રાવણ-કોણ તુજ નામ ને ગામ ને ઠામ કહે, કામ કશું પશુ છે ભૂપ સાયે.
 કોણનો મોકલ્યો અહીંલગી આવિયો, આભ બધો ભરેબાંહ બાયે.

અંગદ—વાલીના પુત્ર ધરસુત્ર શુભ પર્વતે, નામ અંગદ મહાઈ હરખ હેવા.
 શરણુ રહું છું રધુનાથના ચરણને, દેવનો દેવ અધિદેવ દેવા;
 ધુત્રપાને કરી ધ્યાન જોગી ધરે, ઇંદ્ર બ્રહ્મા કરે ઇશ સેવા;
 તે તણી નારને તસ્કરી લાવિયો, લંક લગી આવિયો સુધ લેવા.

દોહરા.

રાવણુ—વઢવા આવ્યો વાંદરા, તો તે કરિયે પેર;
 જા મુકું છું જીવતો, ધણી દયાથી ઘેર.

કુલણા છંદ.

અંગદ અંગમાં શેં તું સમજે નહિ, કુખ કાયર તણી તુંજ
 આવ્યો;
 કપુત વાલી તણા કુળ વિષે અવતર્યો, કે અલ્યા નીચતું
 થાન ધાવ્યો.

શત કટકા કર્યા તાત ત્હારા તણા, તે તણી ભક્તિમાં ભૂર ભાવ્યો;
 વાંદરા સર્વનો ઘાટ ઘડાવવા, લખવશા લખમણો આંહી લાવ્યો.

અંગદ—અગ્ર પાપાણુને પ્રીછવું કેટલું, જોહમાં ગુણ નહિ જ્ઞાન જ્ઞાતા;
 વીશ છે નેત્ર પણ અંધ તુંતો થયો, સાધતો શેં નથી ચિત્તજ્ઞાતા.
 જે કરે જોહવું ભાગ્ય તે ભોગવે, તે ત્હમે દેખશો ધંધ ધાતા;
 વાલી વૈકુંઠ પદ પામિયો પ્રીતથી, રામજી મુક્તિપદ દિવ્યદાતા.

રાવણુ—કાપડી વેષ ધરી વન વિષે જે ફરે, શીશ જટાધરે સંગ સારો;
 સીતની સુધ નવ માસ નીરખી નહિ, આજ સાગર તણો
 દીઠ આરો.

લાવિયો રીંછ લંગુર લખકોટિધા, માનવી મૂળ મુખવાસ મહારો.
 લંકપતિ છત્રપતિ રાય રાવણુ થકી, રાદમાં જીતશે રામ ત્હારો.

અંગદ—એક કંકર અહીં આવશે રામનો, તે નહિ ત્હારો બોલ સાંખે;
 તાત મહારા તણી છીર્તિનો તું કવિ, હું ખમું બોલ જે ભુંડ ભાખે.
 અન્યને તો આશિયાળ શી ત્હારી, જો ઘડી એકમાં જોર ઝાખે;
 લંક પર લંક એ અંક એકે ભરી, નિમિષમાં નિધિતણે નીર નાંખે;

રાવણુ—કહે દશાનન સુણો વાલીના દીકરા, પ્રીત સંભાળી કર પેર પુંડી;
 રામ ઉપર ત્હને હેત કેમ ઉપજે, તાતને મારિયો કાલકુટી;
 પંડ પાળે ત્હાઈ વેર વાળે નહિ, પેટની વેઠમાં વાટ ઉડી;
 કર ઇલાં આકરી બાંધ ત્યાં આકરી, રામ શું રાદ કર આવ્ય રહી.

અંગદ—મુદ્ધિ બળહીણ તું ક્ષીણ આયુષ્ય થયો, રાવણા મૂઢ મુખશુંજ બાપું;
રાજ મહારાજ અધિરાજ રઘુવર તણાં, દરશનો દિવ્ય હું નિત્ય દાખું;
એહ અમૃતરસ ખાણુ પૂર પ્રેમની, તે તજી ઝેર નહિ ચિત્ત આપું;
સ્વામી શામળ તણા ચરણ પરતાપથી, તુજસમા કિંકરા કોડ રાખું.

છપ્પા.

રાવણ—મૂરખ મૂઢ અજાણુ, જૂઠું બોલે ક્યમ ઝાઝું;
કોણુ ગણુતીમાં રામ, લવરી સુણુતાં હું લાબું;
કોઠં ખીલાં ખાનાર, લંચુરાં કોટિક લાબ્યો;
વાઘણુ કેરાં દૂધ, લેવા મણિધર મણિ આબ્યો;
વળી તારણી મારી તાડિકા, તે પ્રાક્રમ દીહું તમે;
વળ્લ હોય પરાક્રમ રામનું, કહે કિંકર સુણીએ અમે.

હુલણા છંદ.

અંગદ—અંબક જ્યાં તોડિયો માન તજીમોડિયો, છોડિયો ત્યાં તહને ધર્મ ધાર્યો;
દુસ્ત્રમન જે દાખમાં રાખિયો કાખમાં, પલક એક પાખમાં હોડ હાર્યો.
કોટિ રાક્ષસહણ્યા ભયતહેના નવ ગણ્યા, વેદ ભણિયા હવે ત્હારોવારો;
મારવો રંકને લુટવી લંકને, પાપથી ઓસરે રામ મહારો. ૧૦૦

રાવણ—માનવી માનવી સંધરે છે સહુ, માંકડાં સાથ મન એનું મ્હોયું;
ન્હાનપણુ માંહથી નામ કાઢ્યું જીએ, પરવર્યા પુરથકી રાજ ખેયું.
ક્ષત્રિવટ ખોદને જોગ જટા ધરી, શરમને કરમને ધરમ ધોયું;
મંત્રી તુજ સારખા પ્રાક્રમી પારખ્યા, રાવણે રામનું જોર જોયું.

અંગદ—મંત્રી તો પુન્યવંતા પૂરણ, ઘેર બેઠા લખ લુટે છે;
અભાગિયો અકર્મી અંગદ, રત્ન પથ્થરશું કુટે છે.

છપ્પા.

મુજને તુજપર હેત, ખેદ રાખી નહિ ખીજું;
આપણુ બન્ને બ્રાત, બતાવું કારણ ખીજું.
જો વાલી તાત છે આપણો, હૈયે સહોદર સુખમાં;
તુજને રાખ્યોતો કાખમાં, મુજને રાખ્યો કૂખમાં.

રાવણ—વાલી સરખા કોડ, ચરણ મહારા ચાપે છે;
મુઝીવ સરખા લાખ, કૃત્ય દેખી કાપે છે.

ઈંદ્રિ આદિ સુરસાથ, હાથ જોડે જન ઝાઝા;
 નથી સુણ્યો ત્હેં કાન, રિદ્ધિપતિ રાવણ રાજ.
 ડોલાવું દશ દિગપાળને, સળકાવું શેષ ધામને;
 તું અલ્પપુદ્ધિ સમજે નહિ, રહ્યો વખાણે રામને.

સવૈયો ત્રીસો.

રાંક જાત તે રત્ન શું ઝાળખે, આખર ચૈતન આકરનો;
 ગરીબતણે ઘેર પેટ ભરે તે, ઠાઠ શું જાણે ઠાકરનો.
 મેરૂતણો મહિમા નવ દીઠો, કરે વખાણુ તે કાંકરનો;
 ખાખરની ખીલોડી અંગદ, સ્વાદ શું જાણે સાકરનો.

કવિત.

અંગદ—માન કહ્યું મૂઢમતિ, જ્ઞાનહીન ગંડ-ગતિ;
 શાપ દીધો સીતા-સતી, પડ્યા પાપ પાશમાં.
 મોઢવ્યો કાસદકામ, હુકમ ન દીધો રામ;
 નૈતો વાસું ઠામઠામ, વાંદરા આ વાસમાં.
 હંદે નથી રહેતી રીસ, તોડી નાંખું ત્હારું શીશ;
 ભાંગુ ભુજ વીશ હજી, હેત રાખું હાંસમાં;
 ભલપણે ભાખું ભાખ, શાસ્ત્રતણી દેઉં શાખ;
 ઇંદ્રજીત જેવા લાખ, ઉડાડું આકાશમાં.

સાચી સમજ.

છપ્પા.

જઠા ધરે વડવૃક્ષ, પતંગ નિજ બાળે કાયા;
 જળચર જળમાં ન્હાય, ધ્યાન ધરવા બગ ધાયા.
 ગાડર મુંડાવે શીશ, અન્ન મુખ દાહું રાખે;
 ગર્ધવ લોટે છાર, શુક મુખ રામજ ભાખે.
 વળી મોર તજેછે માનુની, શ્વાન સકળનું ખાય છે.
 કવિ શામળ કહે સાચા વિના, કોણુ સ્વર્ગમાં જાય છે.
 ઉંચું ભાળે ઉંટ, વાગોળ નીચું ન્યાળે;
 તરવર સ્હે છે તાપ, પ્હાડ આસન દઢ વાળે.

ધર કરી ન રહે નાગ, ઉંદરો રહે છપીને;
 નોળી કર્મ ગજરાજ, ભક્ષ ફળ પત્ર કપિને.
 ઇશ્વર અનુભવ પિણુ નવ મળે, સેહેજ ભાવના ભંગ છે;
 શામળ મનસા સિદ્ધ તેહને, કથરોટમાં ગંગ છે.
 સિદ્ધે મુડાવ્યાં શીશ, કરી ઉઘાડી કાયા;
 ફરી માગતી ભીખ, ન મેલી કોઇએ માયા;
 વરતી ઘણાએ વેપ, લક્ષણો લેશ ન લેતા;
 કાયા-માયા-દુઃજ, ફરે ધર્મ બીજ કહેતા.
 વિશ્વંભર તેથી વેગળો, જ્યાં લગી મન ભામતી ભજ;
 શામળ કહે સાચો સિદ્ધ તે, જેણે મમતા ને માયા તજ.

નામ વિષે.

છપ્યા.

ધનજી ઉવાણે પાય, ભૂપ ભીખતો દીડો.
 શૂરો નહાસી જાય, બોલતો કડવું મીડો;
 વ્યાજ ભરે રણુછોડ, કામ કલ્યાણજ કરતો;
 અવિચળ ચળ્યા અપાર, દીડો અજરામર મરતો;
 હીરો માણેક મોતિયો, રતનિયો કથીર દેખે નહીં;
 કવિ શામળ કહે સંસારમાં, કારણ નામ રથું કહીં ?
 દીડા અમર મરંત, નહાના કાંઈ દીડા ધરડા,
 નાગો પહેરે વસ્ત્ર, વાધ સિંહ કુતરે કરડ્યા;
 પર્વત ફરે પરદેશ, દીડો મંગળને દુઃખિયો,
 સંતોષી અદકું ખાય, કાસદું કરે છે સુખિયો; ૧૦
 દયાચંદમાં દયા નહીં, ખુશાલ કહીં રોતો ફરે,
 શામળ કહે નામ પનોતિયો, કંઈ લાખ કુંવારા મરે.
 કુમેર નામ કહેવાય, ખજાને દીડા ખાલી;
 કરે ધર્મો બહુ પાપ, ન્યાલ આવે ધર ઘાલી;
 બહાલો રાખે વેર, ઝેર જેવો તે મીડો, ૧૫
 જોગી કરે વેપાર, ભોગી ભીખતો દીડો;
 બેલો જાય છેતરી, બળિયોજ હારી જશે,
 રૂડા કંઈ ભુંડા કહું, શામળ કહે નામે શું થશે.
 હાથી નામ કહેવાય, બ્હીએ ઉંદરને સાહે,
 સૂરજ કાળો હોય, શ્યામજો સુંદર ભાસે;

રૂથો હોય કરૂપ, ભૂષણનાં દૂષણ ઝાઝાં;
 કૃપાલ રાખે કૂડ, ભૂપત વળડે વાળાં;
 હેમો ન દેખે હેમ, કલંક નિર્મળ શિર ચઢે;
 ફાગટ ફરે કંઈ જોઈતા, શામળ નામને શું અડે.

(લઘુકાળ)

દયારામ.

પદ.

જે કોઈ પ્રેમઅંશ અવતરે, પ્રેમરસ ત્હેના ઉરમાં ઠરે-ટેક.
 સિંહણ કેરું દૂધ હોય તે સિંહણસુતને જરે.
 કનકપાત્ર પાખે સહુ ધાતુ ફાડીને નીસરે-પ્રેમરસ૦
 સકરખોરનું સાકર જીવન, ખરના પ્રાણજી હરે,
 ક્ષાર-સિંધુનું માછલડું જ્યમ મીઠા જળમાં ભરે-પ્રેમરસ૦
 સોમવેલી રસપાન શુદ્ધ જે આહ્વાણ હોય તે કરે,
 વગળવંશીને વમન કરાવે, વેદવાણી ઉચરે-પ્રેમરસ૦
 ઉત્તમ વસ્તુ અધિકાર વિના મળે, તદ્દપિ અર્થ ના સરે;
 મત્સ્યભોગી બગલો મુક્તાક્ષ, દેખી ચંચુ ના ભરે-પ્રેમરસ૦
 એમ કોટિ સાધને પ્રેમ વિના, પુરૂષોત્તમ પુંડ ન ફરે;
 દયાપ્રીતમ શ્રી ગોવરધનધર પ્રેમ ભક્તિએ વરે-પ્રેમરસ૦

પદ.

ચિત તું શીદને ચિંતા ધરે, કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે-ટેક.
 સ્થાવર જંગમ જડ ચૈતનમાં માયાનું બળ ઠરે,
 સમરણ કર શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનું જન્મ મરણ ભય હરે-કૃષ્ણને.
 નવ માસ પ્રાણી કૃષ્ણચંદ્રનું ધ્યાન ગર્ભમાં ધરે;
 માયાનું આવણું કર્યું ત્યારે લક્ષ ચોરાશી ફરે-કૃષ્ણને.
 તું અંતર ઉદ્દેગ ધરે તેથી કારજ શું સરે;
 ધણીની ધાર્યો મનસૂઓ, હુર આહ્વાથી નવ ફરે-કૃષ્ણને.
 દોરી સર્વની એના હાથમાં, ભરાવ્યું ડગલું ભરે;
 જેવા જાત્ર વગાડે જાત્રી, તેવા સ્વર નીસરે-કૃષ્ણને.
 થનાર વસ્તુ થયા કરે રે, જ્યમ શ્રીકૃષ્ણ પાણી ભરે;
 જનાર વસ્તુ એણીપેરે જાશે, જ્યમ ગજ કોહું ગરે-કૃષ્ણને.

જેતું જેટલું જે જ્યમ કાળે, તે ત્હને કર હરે;
એમાં ફેર પડે નહીં કોઇથી, શીદ કૂટાઇ તું મરે;—કૃષ્ણને.
ત્હાં ધાર્યું થતું હોય તો, સુખ સંચે દુઃખ હરે;
આપતાણું અજ્ઞાનપણું એ, મૂળ વિચારે ખરે;—કૃષ્ણને.
થાવાતું અણુચિંતવ્યું થાશે, ઉપનિષદ ઓચરે;
રાખ ભરોસો રાધાવરનો, દયા શીદને હરે.—કૃષ્ણને.

પદ-કાફી.

કુલ્યો શું ફરે છે રે, ભુલ્યો ભવકૂપમાં પડ્યો,
મનુષ્ય દેહ મોંઘી રે, ખોયો મણિ હાથે ચઢ્યો—ટેક.
શું થયું સંપત્તિ ધણી મેળવી, શું થયું મ્હોટે ધરખાર,
નિશ્ચલ થઇ હરિને ભજે નહીં, ભુંડા ધિક ત્હારો અવતાર,
ધિક ત્હાં જીવ્યું રે, દૈવે ત્હને જ્ઞાને ઘડ્યો—કુલ્યો.
ડાહ્યો થઇ દુનિયામાં ફરે છે, તેણે શું સીધ્યું ત્હાં કાજ,
જન્મની કચેરી જીતવી કઠણ છે, નથી રહેવાની ત્હારી લાજ;
ડહાપણુ ત્હાં તારે રે, જ્યારે જન્મને કરે ન ચઢ્યો—કુલ્યો.
વાંકી મૂછ ઉપર વાટ ઉઠીરે, નર્કની વાટે તું ઠ્યો,
મિથ્યા જનુની ભારે મારી, એવો જન્મ ધર્યો ન ધર્યો,
માટે જોની જગીરે, અવસર આવી અડ્યો—કુલ્યો.
સમજ મન મ્હારારે કહું છું, મોહ માયા મમતા તજ,
સ્મરણુ કર પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ, રાધા કૃષ્ણ હરિ ભજ,
દયો એવું જાણે રે, તે સર્વથી સરસ પડ્યો—કુલ્યો.

પદ-કાફી.

મનજી મુસાફરરે, ચાલો નિજ દેશ ભણી,
મુલક ધણા જોયારે, મુસાફરી થઇ છે ધણી—
સ્વપુર જવાનો પંથ આવ્યો છે, રખે ભુલતા ભાઇ,
ફરીને આ મારગ મળશે નહીં, એવી છે અવગાઈ,
સમજીને ચાલો સીધારે, ના જાશે ડાખા કે જમણી—મનજી.
વચ્ચે કાંશીઆ વાટ મારવાને, એઠા છે બે ચાર,
માટે વળાવા રાખો બે ત્રણેક, ત્યારે ત્હનો નહીં ભાર,
મળ્યો છે એક બેઠીરે, કહેલી ગતિ સહુ તે તણી—મનજી.

હાવાં માલ વોહોરો તો વોહોરો શેઠના નામનો થાય ના કહું અટકાવ,
આપણો કરતાં જોખમ આવે, ફાવે ધણીનો દાવ,
એટલા સાફરે, ના થાવું વોહરતના ધણી—મનજી
જો જો જુગ થકી જાવું છે, કરજો સંભાળીને કામ.
જસ દયાને એમ ગમે છે, હવાં જઈએ પોતાને ગામ,
સુએ છે હાવાં એવું રે, અવધ થઈ છે આપણી—મનજી

૫૬.

તહારો અમુલ્ય અવસર જાયરે ગોવિંદ ગા રે;
ગોવિંદ ગા ગોપાળ ગા, ગોપીજન વલ્લભ ગા રે;
જોને કાણે કાણે હાનિ થાય, ગિરવરધારી ગાને; ટેક.
મૂરખ તું સમજે નહિ, આયુષ્ય ઓધું થાય,
જ્યમ સરવરની માછલી, સમજે નહિ સલિલ સુકાય રે. ગોવિંદ.
તેનું તે ભાસે તુંને, મોર બપોર શરીર,
વહી જાતું જાણે નહિ, જ્યમ નદીઓનું નીર રે. ગોવિંદ.
અમુલ્ય લટકું લાભનું, એત્યા તે પામ્યા પાર;
ચાર દીવસની ચાંદની, જતાં નહીં લાગે વાર રે. ગોવિંદ.
માયાના મધ-લાલથી, કોણુ ધરાયું તું ધરાશે,
દુઝામાં બન્ને જશે, પાછળથી પસ્તાશેરે. ગોવિંદ.
હાલાં થોથાં ફૂટતાં, ખૂટયું દીપક તેલ,
મનના મનોરથ રહી જશે, ઓચિંતો તુટી જશે ખેલ રે. ગોવિંદ.
માયા મેવો મીઠડો, જ્યમ જ્વરમાં ધીજ;
હરિ રસાયણ ગુણુ ધણો, ઔષધ જાણીને પીજ રે; ગોવિંદ.
પ્રભુ પાપે હે પ્રાણિયા, કોઈમાં પ્રીત કરીશ,
તહાઈ ઢાંક્યું અંતર ધીકશે, ટટણીને મરીશ રે; ગોવિંદ.
અંતે આવી પળ નહિ મળે જો કરે કોટિ ઉપાય,
વિચાર, વિઠલ વણુ ભજે, વૃથા વહું સૌ જાય રે, ગોવિંદ.
તહને અનેક વાતની એક કહું, સમ ખાઈ મા ખાપ,
દયા નામ શ્રીકૃષ્ણ થકી, શમશે સૌ પરિતાપરે. ગોવિંદ.

મીરાં ચરિત્ર.

મીરાંમન મોહનશું માન્યું;

વરિયા વરિયા શ્રીગિરધરલાલ, જાણે જંગ નથી કાંઈ છાનું—ટેક.

જેમલ રોડોડની દીકરીરે સુણો, મીડતા એનું ધામ;

રૂપગુણ કોઈ સમોવડ નહીં, રૂડું ધર્યું મીરાંબાઈ નામ.

મીરાં.

જેશીએ વાંચી જનમોતરીરે, તેમાં લખ્યું નીકળ્યું એહ;

વરશે વિશ્વંભરનાથનેરે, કરશે નાંદકુંવરજીશું નેહ.

મીરાં.

ઉઘોતપુરનો રાણો રાજ્યોરે, તે સાથે કરી છે સગાઈ;

પરણાવીને વળાવ્યાં સાસરે કંઈ, લૌકિક રીતે મીરાંબાઈ.

મીરાં.

દેવીને દેવા વધામણારે, ચાલ્યાં વરકન્યા સહુ જન;

રાણે પારવતીજી પુજ્યાંરે, મીરાંનું તો મોહનમાં મન.

મીરાં.

સાસુ કહે સૌભાગ્ય વધેરે, વહુ નમો શક્તિને પાય;

મીરાં કહે મસ્તક મ્હાંડે નહીં નમે, વિના શ્રી ગિરિવરધરરાય.

મીરાં.

સાસુ કહેરે સામી બોલી આજથી મ્હારે, નથી એ વહુનું કામ;

પુત્રને કહ્યું એહને રાખો પરી એક, ન્યાંડે રચાવો એનું ધામ.

મીરાં.

એવું સુણીને મીરાં મગ્ન થયાં રે; બહું થયું ભાંગ્યો જંગળ;

સાધુની સંગે દિન રેણુ નિર્ગમ્યું, સુખે સેવીયું ગાધયું ગોપાળ.

મીરાં.

નાંદનંદન સાથે ન્યારાં રહ્યારે મીરાં, હરિજન આવે ધણા ઘેર;

નિત્ય ભજન કથા કીરતન ઓચ્છવ, હરિને લડાવે કરે લેહેર.

મીરાં.

નણુંદ આવી મીરાંબાઈની પાસે, ભાભી આ શો માંડ્યો ઉતપાત;

સાસરે રાણાજીનું કુળ લગ્નવ્યું વહુ, મહીએર લગ્નવ્યાં માતતાત.

મીરાં.

અંબર આબ્રણ પેહેરો અનુપમ, સજ્જે સુંદર શણગાર;

મેહેલે પધારો રાણાજીતણેરે, રમી રીઝવી લ્યો ભરથાર.

મીરાં.

છાપાંતિલક આ શી તુલસીની માળા, નાચો ખુદો વેરાગીને વેશ;

સંગ મુકી ઘો સાધુ સંતનોરે, રાણાજી તો કરે સુધી ક્લેશ.

મીરાં.

મીરાં કહેરે બાઈ ક્લેશ ટળવાનો, એકજ છે ઉપાય;

કહેજો રાણાજીને સાધુને સેવે પ્રેમે, વૃત્ય કરીને હરિ ગાય.

મીરાં.

વળી સોનું રૂપું પેહેરે શું સુધર્યુંરે, કહાડી નાંખો ફાકડમાળ;

છાપાંતિલક ધરી સાધુઓમાં બેસો, આ લો પહેરો તુલસીની માળ.

મીરાં.

તમો પણ જાઓ શીદ સાસરેરે, બાઈવૃથા વટાળો શાને દેહ;

મનગમતા મોહનવર સાથે તમો, સર્વ તજીને કરો સ્નેહ.

મીરાં.

કહેલો તદ્દમારી માતનેરે, વૃદ્ધ થયાં ગોવિંદ ગુણ ગાયે;
 હરિવિના કોટી દેવ સેવશો તોયે, જનમ મરણ નહીં જાયે. **મીરાં.**
 સુણી એમ છણકતી ખીજતીરે બાળા, આવી બંધવની પાસ;
 એ ભાઈ ભાભી કહેછે થાઓ વેરાગી સહુ, મુકી ઘો રાજ અવાસ. **મીરાં.**
 એવું સુણીને આવ્યો રોપ રાણાને, પ્રેર્યો સેવક **મીરાં**ને અવાસ;
 લાવો ખમર છે શા રંગમાં, કોણ કોણ બેઠું છે એની પાસ. **મીરાં.**
 અનુચરે આવી એમ કહ્યું જે, નથી ત્રીજું માણસ આ વાર;
 રાણીજી સાથે કોઈ પુરૂષ ખીજે છે, ઘરમાં થઈ રહી છે થૈયેકાર. **મીરાં.**
 સુણતામાં રાણો થયો રાતડોરે, ખેંચી ખડગ ધાધો તેણીવાર;
 પેઠો **મીરાં**ને મહેલે એકલોરે, કોઈ આવે ના ધાઈ દીધાં દાર. **મીરાં.**
 આવી જોયું તો **મીરાં** એકલોરે, પ્રભુએ તહેને ના દીધું દરશન;
 પુછ્યું **મીરાં**ને પેલો પુરૂષ ક્યાં છે, તહારે લાગ્યું જોયું લગન. **મીરાં.**
 ક્યાં છે પુછો શું રાણા રોપમાંરે, તે તો સઘળે વસે છે ભરપૂર;
 ધ્યાનમાં જીવે જોગી, પ્રેમી પ્રત્યક્ષ દેખે, રહે છે દુષ્ઠથકી દૂર. **મીરાં.**
 કાઢી નાંખોજી આ કલેશ કપટ સંગે, નિર્મળ કરો મન;
 પ્રેમભક્તિએ પરબ્રહ્મ ભજો તો, તહમને થાય તેનાં દર્શન. **મીરાં.**
 એવું સુણીને આગ લાગી ઘણીરે, પણ ભાવ ના આવ્યોરે ભૂપ;
 કોઈ કરીને સ્વસ્ત્ર વાવરે એવે, દીધાં **મીરાં**નાં બે રૂપ. **મીરાં.**
 તોહો મૂરખ સમજ્યો નહીરે, મન સાથે ન કીધો વિચાર;
 ખીજતું ખડગ એણે ખેંચીયું રે, સારે હરિયે દેખાડી **મીરાં** ચાર. **મીરાં.**
 છાભો પડ્યો પાછો ફર્યોરે, રાણો આવ્યો પોતાને ઘેર;
 વિષનો પ્યાલો મોકલ્યો પીજે, કહાવ્યું રાણાએ આણી ઝેર. **મીરાં.**
 લીધો **મીરાં**એ મન મમ થઈનેરે, પ્રભુને દેખાડી કર્યું વિષપાન;
 અમૃત સરીખું થઈ ગયુંરે, એને સમર્થ ધણી ભગવાન. **મીરાં.**
મીરાંખાઈ આવ્યાં વૃંદાવનમાંરે, પ્રેમે નીરખ્યા શ્રી વ્રજરાય;
 શ્રી જમુના પયપાન કર્યું ને કરી, જીવા ગોંસાઈને શિક્ષાય. **મીરાં.**
 હરિજન જાણી **મીરાં** મળવાનું કહાવ્યું, તેણે કાવ્યું ના જોઈ આનું મુખ;
મીરાં કહે સાઈ થયું સવાઈ મુજને, પરપુરૂષ જોએથી દુઃખ. **મીરાં.**
 આજ લગી હું એમ જાણતી જે, વ્રજમાં કૃષ્ણ પુરૂષ છે એક;
 વૃંદાવન વસી હજી પુરૂષ રથા છે, તહેમાં ધન્ય તદ્દમારો વિવેક. **મીરાં.**
 એવું સુણીને જ્ઞાન પામીયારે, જીવા ગોંસાઈ મળ્યા છે સામા ધાઈ;

હળી મરીને હુરિની વાત કરીને આવ્યાં, મેવાડદેશ મીરાંબાઇ. મીરાં.
 કરી તૈયારી ચાલ્યાં દ્વારિકાંરે, પ્રેમે નિરખ્યા શ્રીરણુછોડ;
 વાસ પુરીને પ્રભુની પાસે રહ્યાં સદા, પહોંચ્યા છે મનના કોડ. મીરાં.
 પાછળ પસ્તાવો રાણાને થયોરે, ગયું ઉતરી મનનું ઝેર;
 મુખે માગે તે આપું તહેને જે કોઈ, લાવે મનાવી મીરાં ઘેર. મીરાં.
 ઉપરા ઉપરી તેડાં મોકલ્યાં રે, આવીને લાગ્યા સહુ પાય;
 માણ પધારો મેવાડમાં વેહેલાં, રાણાજી તો અંન ન ખાય. મીરાં.
 જહાંરે લગી તમે રહેશે દ્વારિકાંરે, ત્યાંલગી કરું અપવાસ;
 આગ્રહ દેખી મીરાં વીદાય માંગવાને, આવ્યાં શ્રીપ્રભુજીની પાસ. મીરાં.
 હુરિએ હકીકત સાંભળીનેરે, હસી આંખી હૃદય સાથ;
 શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપમાં સમાઇ ગયાંરે મીરાં, જે જે શ્રીદ્વારકાંનાથ. મીરાં.
 ચરિત્ર એ મીરાંબાઈનું રે જે કો, શીખે સાંભળે ને ગાય;
 પ્રેમભક્તિ તહેને મળે ને ત્રુકે, દયાનો પ્રીતમ પ્રજરાય. મીરાં.

વાંસલડી; ગરબી.

માનીતી તું છે મોહનતણી હો વાંસલડીરે;
 તુંને વાલમ કરે છે ધણું વહાલરે, હો વાંસલડીરે,
 પીએ અધરામૃત પિયુતણું, તું વાંસલડીરે;
 અમારે સોઝ્ય સરીખું તું સાલરે, હો વાંસલડીરે;
 મીઠો આવડો શો સોહોર, મોહો નંદનો કિશોર;
 તહાં આવડું શું જોરરે, ભુંડી કાલજડું માં કોરરે; હો વાંસલડી.
 વાજી વાજી ને વિદ્વજ કર્યા, હો વાંસલડી;
 તું તો પીડે અમારા પ્રાણુ રે; હો વાંસલડી;
 સુણતાં પડે છે હદે સાંસરાં, હો વાંસલડી;
 તહારા ટહકારાથી મોહ્યાણુ રે, હો વાંસલડી—મીઠો.
 ઝેર ધણું છે તહારી ઝપટમાં, હો વાંસલડી;
 ભલાં તુંથી બાલા તલવારરે, હો વાંસલડી;
 એકી વારે તું હણી નાંખની, હો વાંસલડી;
 આ ભુંડી થોડે થોડે માં માર રે, હો વાંસલડી—મીઠો.
 વન વન કુંજ કુંજ ફેરવ્યાં, હો વાંસલડી,
 તહેં તો સહુની કરી છે એવી ગતરે, હો વાંસલડી—મીઠો.
 ગરજે શુભાન ભરી આવડી, હો વાંસલડી,
 તું તો જોની વિચારી તાહરી જતરે, હો વાંસલડી,

જેતાં તું કાષ્ઠકેરો કકડોરે, હો વાંસલડી,
 તુંને આજ મળી છે ઠકરાતરે, હો વાંસલડી-મીડો.
 ગતવિહીણું ત્હેં ઘેહેલાં કર્યા, હો વાંસલડી,
 ત્હેં તો લગાડયું લાલશું લગન રે હો વાંસલડી,
 ચોરની સંગે શીખી ચોરવા, હો વાંસલડી,
 બહાલે માખણ ચોર્યું ને ત્હેં તો મનરે, હો વાંસલડી-મીડો,
 માન રાખ્યું માનીનીતણું, હો વાંસલડી,
 તેં તો સહુને કર્યા પાએમાલ રે, હો વાંસલડી,
 દયાના પ્રીતમની દાસી તું ખરી, હો વાંસલડી,
 તેડે સહુને બેડી તું તો ઠામ રે, હો વાંસલડી-મીડો,

રાધા પદ. રાગ સોરઠ.

ચાલ બહેલી ચલબેલી ખ્યારી રાધે;
 ત્હને ત્હારો કહાન બોલાવે, ત્હને ધનશ્યામ બોલાવે;
 ત્હને ત્હારો પિયુ બોલાવે, સરસસમય સાધેસાધે, ખ્યારી રાધે. ચાલબહેલી. ટેક.
 નથી તુજ સમ કોઈ અખિલ વિશ્વમાં;
 શચી સાવિત્રી ઉમા રમા;
 તે પણ નહિ સમોવડ અવર કોણ કામા;
 ત્હારી તુલના, ત્હારી તુલના, એક તુંજ, ત્રણભૂપ;
 તું તદ્રૂપ, ગુણ સ્વરૂપ, વાસકૂપ, અખ્ય યૂપ;
 સકૃત રૂપ, બેહુ અનુપ, ગતિ અગાધે અગાધે, ખ્યારી રાધે; ચાલ બહેલી.
 કેસરી આભિષ તજી તૂણ કેમ ખાય;
 સ્વાતિ સલિલ વણુ ન આતક તરસ જાય;
 વન વિશાખા અગ્રજજ સીપ ચ્હાય;
 એ દષ્ટાંત, એ દષ્ટાંત, અર્થ આણુ, ધ્યાન ગાન, મુકી માન;
 પ્રીતમ કહાન, દે રસદાન, અધરપાન ભાગ્યવાન ન કો આન;
 તું સમાન, સુતા ભાન; તજી ઉપાધે ઉપાધે, ખ્યારી રાધે; ચાલ બહેલી.
 સલિલ હીન મીન જીવે ન કોય,
 જલવિહીન થયું બગડે તે તોય.
 તડિત મેઘ મેઘ તડિત વણુ ન સોય,
 કરી જો વિચાર, કરી જો વિચાર, વાર વાર, એજ સાર;
 માર્યા માર, ધારધાર, સહુ શૃંગાર, મા કર વાર, નંદકુમાર;
 પ્રાણુઆધાર, ને ઉરહાર, કર અખાધે અખાધે, ખ્યારી રાધે; ચાલ બહેલી.

એમ કહિ પતિ અતિ રતિસ્મૃતિ કરાવી,
 સજળ્યા શૃંગાર જેમ તેમ સમજાવી,
 લાવી લલિતા પટરાણીને પધરાવી,
 સોંપી શ્યામા, સોંપી શ્યામા, સુંદર શ્યામ, કરી પ્રણામ;
 વળી વામ, કુંજધામ, પૂરણકામ, નિગમ યામ, સો વિશ્રામ;
 તે ગુણગ્રામ, કથે આમ, દયારામ, હર્ષ વાધે વાધે; ખારી રાધે; ચાલ બહેલી.
 બૃહત કાવ્યદોહન.

નરભેરામ.

છપા.

નથી નીપજતો પ્રેમ, વાડીમાં પાણી પાતાં,
 નથી નીપજતો પ્રેમ, તેલ ચોખ્ખાથી તાતાં;
 નથી મળતો કાંઈ પ્રેમ, ગાંધી દોશીને હાટે,
 નથી મળતો કાંઈ પ્રેમ, ખોળતાં વાટે ઘાટે;
 નથી મળતો પ્રેમ તપાસતાં, ગુજરી ગામે ગામની,
 કહે નરભો પ્રેમ પુરો મળે, કૃપા હોય શ્રીરામની.
 ખારાં જળનો જીવ, મીઠા જળમાંહી મરે છે,
 મિસરી મીઠી ઘણી, ગદ્દાના પ્રાણ હરે છે;
 સિંહણ કેરૂં દૂધ, કનકને પાત્રે જામે,
 ખીજ ધાતુ બહુ, માંહીં વિરામ ન પામે;
 છે એમ હરિરસ આકરો, પ્રેમીને દીલ બહુ હરે,
 કહે નરભેરામ ગુરૂચક્રી, દુરજનને વિસ્મય કરે.
 નથી મૃત્તિકામાં પ્રભુ, નથી પીત્તળમાં પેઠા,
 કનકની મૂર્તિ કરે, નથી ઇશ્વર મહીં બેઠા;
 નથી ઘોરોમાં પીર, નથી જોનોને દેહરે,
 અસલ જીવે નહિ કાંય, સહ નકલોને હેરે;
 છે રામ નામ અક્ષર અસલ, ખીજું નકલ કહેવાય છે,
 કહે નરભેરામ ગુરૂચક્રી પ્રેમે પ્રગટજ થાય છે.
 શાસ્ત્ર પુરાણો વેદ, કમાવા કારણ શીખે,
 આઠ પહોર દિન રાત જાળે ઝીકણું ઝીકે;
 વાણી મધુરી વદે, મોરના જેવી કહીએ,
 સર્પ વીંછીને ખાય, ઝેર એવું છે હૈયે;
 જો રામ રટન કાંઈ નહિ કર્યું, તે ગવાર છે તૈડિયા,

કહે નરભો ખરને લાભ શો, મિસરી ભર કે મૈડિયા.
 મેગળ નિસરી બહાર, ચાલતો મહાસુખ માણે,
 નહિ શત્રુ નહિ મિત્ર, વિશ્વને સરખું જાણે;
 પૂઠે ભસે બહુ શ્વાન, કેટલાં બેસી રહે છે,
 મેગળને મન નહીં, માન અપમાનજ દેછે;
 એમ હરિજન મેગળરૂપ છે, જેને હૃદિનું ધ્યાન છે,
 કહે નરભોરામ ગુરૂથકી, હરિજન સધળા શ્વાન છે.
 કરજોડી કહું કૃષ્ણ, સાંભળો અક્ષર મહારો.
 મનુષ્ય દેહ દર્ધ ભલો, શીદ બ્રાહ્મણ અવતાર્યો;
 અણુસમજીને એમ, જન્મ બ્રાહ્મણનો મ્હોટો,
 મુજને ભાસે એમ, જન્મ બ્રાહ્મણનો ખોટો;
 જે જમે ઉધાર સાથે થયું, ત્હેનો ધરું છું શોકરે,
 કહે નરભો હાથ ધરી સહુ, સાધન સોંપ્યું લોકને.
 કોઈ કહેશેરે એમ, હાથ તો શીદને ધરિયે,
 હાથ ધર્યે જીવાય, નહિ તો પેટ ન ભરિયે,
 ધરિયે નહીં જે હાથ, નવસ્ત્રાં કેમ ફરિયે,
 હાથ ધર્યાં પરતાપ, ટાઢ તડકો તે જાયે;
 જે હાથ ધર્યાં વણ મહેનતે, જીવવું તે તો ઠીક છે,
 જન નરભો તો નિશ્ચય કર્યું, હાથ ધર્યાંમાં ધિક છે.
 વગર મહેનતે ખાય, પારકા માગી મેવા.
 વગર મહેનતે ખાય, હરાયા સાંઢો જેવા;
 જીવે પારકું ખાઈ, એહ અવતાર ન સારો,
 જેતો નથી વિચારી, લાભ હુંટાયે મહારો;
 જે માલ પારકો ખાઈને, મૂર્ખ હૈયે હરખાય છે,
 કહે નરભો લાભ બધો ખુવે, નાગો શું હુંટાય છે.
 ખાર તણી ભૂમિમાં સો મણ બાજરી વાવી,
 ખાર બધું ખાઈ ગયો, પાછી પાશીર ના આવી,
 વિવેક સમજ્યો નહીં, પાત્ર કુપાત્ર ન જોયું,
 ખાધું ત્હેને ના પચ્યું, ખવરાવ્યું તેણે ખોયું;
 સધળી ભૂમિ સરખી નથી, કંઈ હાયા કંઈ તાપની,
 કહે નરભો કુપાત્ર ખાય તો, દસુંદ આવે પાપની.

બૃહત્કાવ્ય દોહન.

ધીરો ભક્ત.

કાફી.

તરણા ઝોથે ડુંગરે, ડુંગર કોઇ દેખે નહીં,
 અન્નબ્રુથ માંહેરે, સમરથ ગાળે સહી, તરણા. ટેક.
 સિંહ અન્નમાં કરે ગર્જના, કસ્તુરી મૃગરાજન;
 તલને ઝોથે જેમ તેલ રહ્યું છે, કાષ્ટમાં હુતાશન;
 દધિ ઝોથે ધૃતજ રે, વસ્તુ એમ છુપી રહી—તરણા.
 કોને કહું ને કોણ સાંભળશે, અગમ ખેલ અપાર;
 અગમ કેરી ગમ નહિરે, વાણી ન પહોંચે વિસ્તાર;
 એક દેશ એવોરે, યુદ્ધિ થાકી રહે તહીં—તરણા,
 મન પવનની ગતિ ન પહોંચે, છે અવિનાશી અખંડ;
 રહ્યો સચરાચર ભર્યો બ્રહ્મ પૂરણ, જેણે રચ્યાં બ્રહ્માંડ;
 ઠામ નહિ કો ઠાલોરે, એક અણુ માત્ર કહીં—તરણા.
 સદ્ગુણએ કૃપા કરી લાભે, આપ થયારે પ્રકાશ;
 શાં શાં દોડી સાધન સાધે, પોતે પોતાની પાસ;
 દાસ ધીરો કહે છે રે, જ્યાં જોડે ત્યાં તુંહી તુંહી—તરણા.

કાફી.

અંતે સંતને તેડાવેરે, હરિતું ભજન કરવા;
 કરમાં માળા ઝાલીરે, મૂરખ જ્યારે સુતો મરવા—અંતે. ટેક.
 ન્હાનપણે ધરધધે ધાયો, વૃદ્ધપણે હરિગુણ ગાય;
 ધર લાગ્યું ત્યારે કુવો ખોદાવે, એ અમ્મિ કેમ ઝોલવાય;
 જીતી બાજી હાથેરે, પત્થરને નાવે ખેડો તરવા—અંતે.
 અંત સમે છાપા તિલક બનાવે, ભુલી ગયો જ્યારે ભાન;
 એરણની ચોરી સોયતું દાન, એમ કેમ આવે વૈમાન;
 ગુરૂજ્ઞાન નાબૂંરે, યુદ્ધિ તહારી ગર્ધ ચરવા—અંતે.
 જીવતિ નારીને જેવી પુત્રની આશા, એમ હરિ ભજે કળ થાય,
 વૃદ્ધ નારીને નહિ પુત્રની આશા, એનો એજે જનમ વેહી જાય;
 હરિને ખેડો ઠગવારે, એંશી વરસે વર વરવા—અંતે.
 વીશ વર્ષે વિશ્વંભર મળે, ભક્તિ કરે ભુખ જાય;
 હરિશું ધાયા તે બહુ કમાયા, ત્હેને મળિયા નિરંજન રાય;
 દાસ ધીરો કહે છે રે, મટયા ચોરાશી ફરવા—અંતે.

કાશી.

ખખરદાર મનસુખાજી, ખાંડાની ધારે ચઢવું છે;
હિમત હથિયાર ખાંધીરે, સત્ય લડાઇએ લડવું છે—ટેક.
એક ઉમરાવને ખાર પટાવત, એક એક નીચે ત્રીસ ત્રીસ;
એક ધણીને એક ધણીઆણી, એમ વીગતે સાતસેને વીશ;
સો સરદારે ગઢ ઘેરોરે, તહેને જીતી પાર પડવું છે—ખખરદાર.

પાંચ પ્યાદલ તહારી પુઠે ફરે છે, ને વળી કામ ને ક્રોધ;
લોભ મોહ ને માયા મમતા, એવા જીલમી જોરાવર જોધ;
અતિ બલિષ્ઠ સ્વારીરે, એ સાથે આથડવું છે—ખખરદાર.

ત્રેમ-પલાણુ ધરી જ્ઞાન-ઘોડે ચઢી, સદ્ગુરુ શબ્દ લગામ;
શીલ સંતોષ ને ક્ષમા ખડગ ધરી ભજન ભડકે રામ;
ધર્મદાલ ઝાલીરે, નિર્ભે નિશાને ચઢવું છે—ખખરદાર.

સુરત તુરત ને ઇંડા પિંગળા, સુષુમ્ણા ગંગા સ્નાન કરીને;
મન પવનથી ગગન મંડળ ચઢી, ધીરા સુધારસ પીને,
રાજ ધણું રીઝેરે, ભજન વડે ભડવું છે—ખખરદાર.

કાશી.

દુનિયાં દિવાનીરે, બ્રહ્માંડ પાખંડ પૂજે;
કર્તા વસે પાસેરે, બાજી કાંઈ નવ યુજે—દુનિયાં.
જીવ નહીં એને હુરિ કરી માને, પૂજે કાઠ પાપાણુ,
ચૈતન્ય પુરૂષને પાછળ મૂકે, એવી અંધી જગત અજાણુ,
અર્કને અજવાળેરે, પ્રસિદ્ધ મણિ નવ સુઝે—દુનિયાં.
પાપાણુનું નાવ નીરમાં મુકે, સો વાર પટકે શીશ,
દ્રોષ ઉપાયે તરે નહીં એ તો, ડૂબે વશા વીશ,
વેળામાં તેલ ક્યાંથીરે, ધાતુની ઘેનુ શું ફૂજે—દુનિયાં.
અંતર મેલ ભર્યો અતિ પૂરણુ, નિત્ય નિર્મળ જળમાં ન્હાય,
મહા મણિધર પેઠારે દરમાં, તો રાફડો ટીપે શું થાય,
ઘાયલ ગતિ ઘાયલરે, જાણીને જ્ઞાની ધાવ રુઝે—દુનિયાં.
સદ્ગુરુ શબ્દનું ગ્રહણુ કરીને, પ્રગટ પંડમાં પેખ,
દૂર નથી નાથ નજીક નિરંજન, દિલ શુદ્ધ દેદાર દેખ,
ધુરંધર ખેલે ધીરોરે, જાહેર જગત મધ્યે ઝુઝે—દુનિયાં.

કાફી.

જેને રામ રાખેરે, ત્હેને કુણુ મારી શકે;
અવર નહિ દેખુરે, બીજો કોઈ પ્રભુ પખે—જેને.
આહે અમીરને બીખ મંગાવે, ને રંકને કરે રે રાય,
સ્થલને સ્થાનકે જલ ચલાવે, જલ સ્થાનક સ્થલ થાય,
તરણુનો તો મેરુ રે, મેરુનું તરણું કરી દાખવે—જેને.
લીંબાડાથી બળતાં રાખ્યાં, મંઝારીનાં બાળ,
ટિટોડીનાં ઈંડાં ઉગાર્યાં, એવા છો રાજન રખવાળ,
અંત વેળા આવો રે, પ્રભુ ત્હમે ત્હેની તકે—જેને.
બાણુ તાણુને ઉભો પારધિ, સીંચાણો કરે રે તકાવ,
પારધિને પજે સર્પ ડસિયો, સીંચાણુ શિર નહિ ધાવ,
બાજ પડ્યો હેઠોરે, પંખી ઉડી ગયાં સુખે—જેને.
ગજ કાતરણી લઈને બેઠા, હરજી તો દીનદયાળ,
વધે ઘટે ત્હેને કરે બરાબર, સૌની લે સંભાળ,
ધણી તો ધીરાનોરે, હરિ તો મ્હારો હાડિ હેકે—જેને.

પદ. કાફી.

મન તુંહી તુંહી બોલેરે, આ સુપના જેવું તન ત્હારું;
અચાનક ઉડી જશેરે, જેમ દેવતામાં દારું; ટેક.
ઝાકળ જળ પળમાં વળી જશે, જેમ કાગળને પાણી,
કાયાવાડી ત્હારી એમ કરમાશે, થઈ જશે ધૂળધાણી;
પાછળથી પસ્તાશે રે, મિથ્યા કરી મ્હારું મ્હારું—મન.
કાચનો કુપ્પો કાયા ત્હારી, વણસતાં નહિ વાર,
જીવ કાયાને સગાઈ કેટલી, મૂકી ચાલે વન મોઝાર,
ફેગટ કુલ્યા ફરવું રે, ઓચિંતું થાશે અંધારું—મન.
જાયું તે તો સર્વ જવાનું, ઉગરવાનો ઉધારો,
દેવ ગાંધર્વ રાક્ષસ ને માણસ, સૌને મરણનો મારો,
આશાનો મ્હેલ ઉચો રે, નીચું આ કાચું કારભારું—મન.
ચંચળ ચિત્ત ચેતીને ચાલો, ઝાલો હરિનું નામ,
પરમારથ જે હાથે તે સાથે, કરો રૂહેવાનો વિશ્રામ;
ધીરા ધરાધરથી રે, નથી કોઈ રહેનારું—મન.

બૃહત કાવ્યકોશ.

લોળે ભક્ત.

૫૬.

દુનિયા દિવાની કહેવાશેરે, ભુંડી ભીંતોમાં ભટકાશે.—ટેક.
 પાપ જ્યારે એનું પ્રગટ થશે ત્યારે, ભુવા જતિ ઘેર જશે;
 ધુણી ધુણી એની ડોકજ દુઃખશે, ને લેનારો લઈ ખાશેરે.—દુનિયા.
 સ્વર્ગમાં નથી સુપડું ને, નથી ખાંડણિયો ને ધંટી;
 દુધ ચોખાના જમનારા તહમે, કેમ કરી જમશો બંટીરે.—દુનિયા.
 ઢોંગ કરી ધુતવાને આવે ત્યારે, હાથ ખતાવવા સૌ જશે;
 ક્યારે આના કર્મનું પાનુંરે ફરશે, અને ક્યારે પુત્રજ થાશેરે.—દુનિયા.
 કીમિયાગર કોઈ આવી મળે ત્યારે, ધનને વાસ્તે ધાશે;
 લોળે ભગત કહે ભ્રમણામાં ભમતાં, ગાંઠની ચૂડી ગમાશેરે.—દુનિયા.

૫૬.

મૂરખો રળી રળી કમાણોરે, માથે મેલશે મોટો ખ્હાણો.—ટેક.
 ધાઈ ધુતીને ધન ભેળું કોધું, કોટિધ્વજ કહેવાણો;
 પુણ્યને નામે પા જૈં ન વાવર્યો, અધવચથી લૂંટાણોરે—મૂ.
 ભર્યા કોઠાર તહારા ધર્યા રહેશે, નહિ આવે સાથે ઐક દાણો;
 મસાણની રાખમાં રોળાઈ ગયા કંઈક, કોણ રંકને કોણ રાણોરે—મૂ.
 મંદિર માળિયાં મેલી કરીને, નીચે જઈ ઠેરાણો;
 લોળે ભગત કહે મુવા પુંઠે જીવ, ધણો ધણો પરતાણોરે—મૂ.

૫૬.

ભેખ તો ભાવર થકી ભુંડારે, મેલા અંતરમાં ઉડા.—ટેક.
 ટકો પૈસો ટેલ ગામ ગામ નાંખે, વળી ખેતર ખેતર કુંડાં;
 જેની વાંસે ધાય તહેનો કેડો ન મેલે, જેમ કટકનાં લુંડારે. ભેખ.
 ત્રાંખિયા માફ ત્રાગું કરે ને વળી, કામ કોધના ઉડા;
 ધન ધુતવા દેશ દેશમાં ફરે, જેમ મલકમાં મુડારે. ભેખ.
 ગામ બધાની ચાકરી કરેને, ઘેર રાખે અગન કુંડા;
 લોળે ભગત કહે કર્મની કોટી, પાપતણા મુંડારે. ભેખ.

૫૬.

જેમ લો જગતમાં ખાવારે, ધર્યાં ભેખ ધુતીને ખાવા—ટેક.
 જ્યાં પ્રેમદા ધણી પાણી ભરે, ત્યાં જાય નિત નિત ન્હાવા;

રાંડી છાંડી નારનો નરધર ન હોય ત્યારે, આવોજી બેસે ગાવારે. જોઇ સો.
 સોકનાં છોકરાને તેડી રમાડે, વળી પરાણે પ્રીત થાવા;
 ગૃહસ્થની સ્ત્રી રીસાવી જાય ત્યારે, આવોજી જાય મનાવારે. જોઇ સો.
 ધૂપ કરે ને આવો ધ્યાન ધરે, બોળા સોકને ભરમાવા;
 સોજો ભગત કહે ભાવેશું સેવે એને, જમપુરીએ જવારે. જોઇ સો.

૫૬.

ભરમાવી દુનિયા બોળીરે, આવો ચાલ્યો ભલુતી ચોળી.—ટેક.
 દોરા ધાગા ને વળી ચીઠ્ઠી કરીને, આપે ગણકાર ગોળી;
 જીવને હણતાં દયા ન આણે, જેમ બીલ કાફર કોળીરે. ભરમાવી.
 નિત નિત દર્શન નિમ ધરાવે, ઘેર આવે ત્રિયા ટોળી;
 માઘ માઘ કરીને આવો બોલાવે, હૈયે કામનાની હોળીરે. ભરમાવી.
 સઘળાં શિષ્યને ભેળાં કરી ખાય, ખીર ખાંડ ને પોળી;
 સોજો ભગત કહે ભવસાગરમાં, આવે માર્યા બોળીરે. ભરમાવી.

૫૬.

મૂરખો માની રહ્યો મ્હાંરે, તેમાં કાંધ્યે નથી તહાં—ટેક.
 સાત સાયર જેની ચેકી કરતા, ફરતું નીર ખાંડ;
 ચાંદ ચેકડીનું રાજ ચાલ્યું ગયું, રાવણાદિક વાળું રે. મૂરખો.
 દુઃખને તો કોઈ દેખે નહીં, ને સુખ લાગે સાંડ;
 વેળા વેળાની છાંયડી તહારી, વળી જાશે વાડ રે. મૂરખો.
 હરિભજનમાં હેતજ રાખો, સ્મરણ કરો સાંડ;
 સોજો ભગત કહે રાખો હૃદયમાં, પ્રભુનું ભજન ખાંડરે. મૂરખો.

કાળીદાસ.

નૃસિંહાવતાર. (રાગ કલ્યાણ.)

બાળા દેખાડ દેખાડ તારો વૈકુંઠપતિ, એમ હોકારે બકારે બોલે મૂલમતિ;
 હું તો મનમાં ન રાખું કેની બીક રતિ, બાળા દેખાડ દેખાડ તહારો
 વૈકુંઠપતિ.
 હમણાં પ્રહાર કરીને તહારા પ્રાણ હરું, ત્યારે હિરણ્યકશીપુ મ્હાં નામ ખંડ;
 હું તો અહ્લાંડમાં બચ કોનો નવ્ય ધરું, બાળા દેખાડ દેખાડ તહારો
 વૈકુંઠપતિ.

હું તો વેરીતણે છળેબળે માર્યો નવ મરું, વર બ્રહ્માએ આપ્યા તે
અભિમાન ધરું, તેણે સકળ ભુવનમાંહે કુલ્યો કરું. બાળા૦

મુને શું કરે તારો રામ રીસ કરી, મહારી સન્મુખ ન શકે ધીર ધરી;
ગયો વૈકુંઠથી નહાસી મહારે ત્રાસે કરી. બાળા૦

વર બ્રહ્માતણા મિથ્યા કરે કોણ વળી, જેથી પ્રગટી સૃષ્ટિ વિવિધ સઘળી;
મને સહાય થયો છે તપમારે મળી. બાળા૦

એવો દિવસ ક્યો જે દેખું દેવ હરિ, જુદા કરું ત્હેની સાથે કર ખડ્ગ ધરી;
પેહેલો એ મળે તો મેલું બીજી વાત પરી. બાળા૦

એવું વચન સુણીને બોલ્યો બાળ મુખે, રાજ બળ શાને કરો બેસી રહોની સુખે;
હું તો દુબળો થાઉં છું ત્હમારે દુઃખે, દાદા દેખાડું શું રામ મહારો
રહ્યો છે વ્યાપી;

બાધી સૃષ્ટિ સુરાસુર એણે થાપી, દાદા દેખાડું શું રામ મહારો રહ્યો છે વ્યાપી.
મહારો પ્રભુજી વસે છે ત્રૈલોક વિષે, એને ન જાણતા આપણથી દૂર રખે;
નથી બ્રહ્માંડ કોઈ મહારા નાથ પખે. દાદા૦

એતો આત્મસ્વરૂપી સહુ માંહે વસે, જેમ દર્પણ માંહે પ્રતિબિંબ ધસે;
તેમ સઘળે ગોવિંદ અળગો ન ખસે. દાદા૦

ત્યારે બોલિયો અસુર મન કોષ થકે, અલ્યા જાણ્યું અજાણ્યું કેટલું બકે;
એક આ સ્થંભથી ઠાકોર ત્હારો પ્રકટી શકે. બાળા૦

એવું સુણી બાળક કરજોડી કહે, મહારા સ્વામીજી મહિમાતો સત્ય લહે;
હુંમાં તુંમાં સ્થંભ ખડ્ગ સહુમાં રહે. દાદા૦

પછી પ્રલ્હાદ સંભારે વૈકુંઠ ધણી, નિરખી પ્રેમેશું જોયું ત્યાં સ્થંભ ભણી;
માંહે દીઠા નરસિંહ ત્રૈલોકધણી. દાદા૦

દેખી સ્થંભને પ્રલ્હાદે પ્રણામ કર્યો, મન આનંદ આણીને પ્રદક્ષિણા કર્યો;
એવું દેખીને દાનવપતિ કોષે ભર્યો. બાળા૦

બાંધો સ્થંભસું વધુટે ઉઠ્યો ખડ્ગ ધરી, દાઢી મુંછ પછાડી દોડી દોટ દઈ;
ફાટો કડકડ સ્થંભ ધરા ધ્રુજી રહી. બાળા૦

દીઠો કારમો કેસરી નર પ્રગટ થયો, રૂપ નિહાળી દાનવપતિ દૂર ગયો;
ધરી ઢાલ ખડ્ગ આવી ઉભો રહ્યો, જુઓ પિતાજી પ્રેમે મુજ વૈકુંઠપતિ.

પૂર્વ છાંયો.

ઢાલ ખડ્ગ કરમાં ગ્રહી, અસુર ઉન્મત્ત ઉભો થયો;
નરખી શ્રી નરસિંહને, જુદા કરવા સન્મુખ ગયો.

ઉચ્ચ રૂપ નરસિંહનું, તે દેખીને દુર્બુદ્ધ;
મનમાં ભય પામે નહિ, ઉન્નતે માંડ્યું જુદું.

ઉચ્ચલો.

અસુરશું નરસિંહ રૂપે, જુદું કરે જગદીશ;
તે કથાનો સુણો મહિમા, રાય માનવધીશ.

રાગ કલ્યાણ.

જેતાં કડડ સ્થંભ ફાટ્યો કારમોરે, પ્રભુ પ્રગટયા તે નરસિંહ રૂપ;
ભડડ ભાગા ભડ ભૂપતિરે, છે ભક્તવત્સલ સ્વરૂપ;

રામ દેવશું જગાડ્યું જુદું દાનવેરે.

બુકુટી કુટિલ ખીલામણીરે, દીસે નયણામાં પાવકની ઝાળ;
નાસિકા ધોર ધણો આકળોરે, તેણે ડોલવા લાગ્યા છે દિગ્પાલ. રામ.
ખાએ ખગાસાં વિકાસે મુખ વેગશુંરે, થાય તેમાં ત્રણ લોક સમાસ;
હોંકારો કરે શ્રી હરિ આકળોરે, ચૈદ ભુવનમાં થાય ત્હેનો વાસ. રામ.
ખેલુ હસ્ત ખીરાજે બલ ભર્યારે, જેવા ઝળકે તે લાલ ગુલાલ;
તલપે વિડારે શિશુ દૈત્યનેરે, હુતાં હજુરી હજરો ખવાસ. રામ.
અંગ ઉપર વિકાળ રોમાવળીરે, જાંઘે તે કેસરીના જેવા કેશ;
વદન તેજ રવિ કોટીનું રે, ધર્યો પ્રભુજીએ વિકાળ ધણો વેશ. રામ.
ધ્રુજે ધરણી ચરણ ધમકારથી રે, ગાજે પરછડે ગગન અહ્લાંડ;
ખળભળે શિખર શૈલ્યનાંરે, શેષ સળવળે ચળે નવ ખંડ. રામ.
એવું નિહાળી સ્વરૂપ નરસિંહનુંરે, મન ખીનો નહીં દાનવ નાથ;
ઢાલ ખડ્ગ કરમાં ગ્રહીરે, જુદું માંડ્યું મધુસૂદનની સાથ. રામ.
ત્યાં ક્રોધ કરી નરકેસરીરે, તોડ્યો તલપે કરીને તત્કાળ;
જોરાવર ઝાલ્યો જીવતોરે, વળી વેગેથી વછૂટે વિકાળ. રામ.
નાખી આયુધ ગગન લગે ઉછળેરે, આવે ખીલાવતો દાનવ થઈ કૂર;
વળગે વછૂટે રૂઠે રામશુંરે, ઉઠે તનમાંહે સમાય નહિ શર. રામ.
પડે લડથડે વઢે જઈ વાડશુંરે, માર્યો મરે નહીં અસુર અકાલ;
ઈંદ્રિ અહ્લા આડાં દધ વાદળારે, જેવા આવ્યા અમર ચારે ચાલ. રામ.
દળ વાદળમાં વળે જેમ વીજળીરે, તેમ વિષ્ણુ સાથે દોડી મળે દૈત્ય;
ભારી ભુજ સહસ્રના પ્રહારથીરે, નવ ભાગો આયુધ સહિત. રામ.

જાણે ઝડપ નાખીને નરકેસરીરે, વળી વેગથી વહ્ણટી વીર જોય;
 દેખીને ધ્રુજવા લાગ્યા દેવતારે, મન મુનિ ન ધરી શકે કોય. રામ.
 જુદા દારણુ દેખીને વિસ્મય થયારે, દિદિ બ્રહ્મા વિચારે છે એમ;
 નરહરિ આગળ જુદાંમારે, જાણ્યું રખે રહેતો દાનવ ખેમ. રામ.
 થાય ઉંચો નીચો ને બેગાકળારે, નવ જાણ્યો રહે નરસિંહને હાથ;
 કીડા કરે અસુરશું શ્રીહરિરે, ભરે સહસ્ર ભુજતણી બાથ. રામ.
 નવ જાણે સુર ખેમાં કોણ જીતશેરે, એવો અસુર અતુલ બલવાંત;
 રાજજુદા જોધને દૈત્ય ને દેવતણુરે, વળી આંગળી લઇ રહ્યા દંત. રામ.
 ભોમ ભાર જંજાલે પ્રહારતારે, ભય પામ્યો ધણું મન ભુજંગ;
 સઘળા ભેળા સપ્ત સિંધુ સામટારે, પડે ખડતાલે પર્વતશૃંગ. રામ.
 મલજુદા પ્રબલને બળે કરીરે, ધણું શિથિલ થયો શેષ;
 ગર્જનાએ ગર્ભ ધણા ગળ્યારે, જાણ્યું ભૂતળ વાદળ ભેળે એક. રામ.
 એમ અસુર ને વિષજુ વઢે વાદ્યું રે, તેણે સુધ ન શકે કોઇ સેજ;
 તેજ પ્રકાશ્યું નરસિંહતુંરે, તેણે નભમણિ થયા નિસ્તેજ. રામ.
 એવો દ્વિતિમુત શ્રીહરિશું વઢેરે, જેમ ઉડી પડે પાવક પતંગ;
 હારે નહીં હરિતણી હાકથીરે, ત્યારે કોપ્યા વળી પ્રભુ નરસિંહ. રામ.
 મુખ ડાઢ વધારી વિકાળશુંરે, કીધું નરહરિ હાસ અટાટ;
 કાયર થયો દેવના ત્રાસથી રે, ત્રાડે દડી પડ્યો દાનવ વેરાટ. રામ.
 વાગે વદનનો શબ્દ જઈ બ્યોમશું રે, જેમ ગગનમાં ગડગડે મેઘ;
 સાહી લીધો અસુરને અંકમારે, જેમ બગધર વિષધર વેગ. રામ.
 સંધ્યા સમે ગ્રહી મંડપને દારે, આવી ઉંખરે બેઠા અવિનાશ;
 ઉદર ઉખેળે નખે સ્નેહશુંરે, કોઇ ઉભી ન શકે પ્રભુ પાસ. રામ.
 દૈત્ય બોળે પડ્યો ખગપતિ દેવનેરે, મન ચંતવે છે મેલી નિઃશ્વાસ;
 મહારો અંતકાળ આવ્યો ગોપાળથીરે, ત્હેને નિશ્ચે આવ્યો મન વિશ્વાસ. રામ.
 પેહેલાં ઉરપર પ્રવેશ થતો નહીરે, ચક્ર ફરશી ને કંઠજુ કુલીશ;
 નખથી જઠર કીધું જુજવુંરે, ત્હેનો આવ્યો અવસાન સમેધીશ. રામ.
 પ્રભુ એણીપેરે પ્રાણે કરે દૈત્યનેરે, મારી પાપીના કાઢ્યા પ્રાણ;
 આંતરડાંની માળા કંઠમાં ધરીરે, બેઠા સિંહાસન ચઢીને ચક્રપાણ. રામ.
 કોણ પહોંચે પ્રભુજીની ચતુરાધનેરે, જેણે સર્વ રચ્યો સંસાર;
 બ્રહ્માતણાં વચન ન લોપિયારે, તેમ અસુર વિડાર્યો કીરતાર. રામ.
 વર બ્રહ્માતણા સત્ય કરી પાળિયારે, દુષ્ટ માર્યો સમે વિચારી પ્રદોષ;
 પુષ્પવૃષ્ટિ કરે સર્વે દેવતારે, વાળે દુંદુભિતણા નિર્દોષ. રામ.

ધ્રુવાખ્યાન.

ચંદ્રાવળા છંદ.

ઉત્તાનપાદ નર નીપનો, રાજ પરમનિધાન;
અનુપમ એ સુંદરી ત્હેનાં, સુરતી સુમતી નામ;
સુરતી ઉપર નહિરે માન, ધ્રુવજી ત્હેના એક સંતાન;
સુમતી ઉપર છે ધણું હેત, ત્હેનો કુંવર ઉત્તમ એક. જેજે વૈકુંઠરાય.
ઉત્તમ ઉછંગે એસાર્યો રાયે, સભામાંહી એકવાર;
લાડ લડાવે પ્રેમશું રાણી, હૈડે હરખ અપાર;
હરખ ન માયે હૈડામાંય, ધ્રુવજી રમતા આવ્યા ત્યાંય;
ઉછંગ એસવા કીધાં મન, અપર મા કહે કઠણ વચન. જે જે.

સુમતી—અપર મા એમ બોલ્યાં ભુંડા, એ સુખ તુજને ક્યાંથી;
અભાગણીના પેટતણા તું, જને અકરમી ધહાંથી;
ધહાંથી જઈ વનમાં તપ માંડ, હરિ ભજને કાયા છાંડ;
ફરી જનમ લે મ્હારે શરીર, તો ત્હેને રાજ અપાવીશ વીર. જેજે.
વચન વનિતાનાં સાંભળી, ઉતર્યો મ્હોનો રંગ;
સભા તે સઘળી દેખતાં, ધ્રુવજી થયા મનભંગ;
મનભંગ થઈ નાંખ્યો નિઃશ્વાસ, રોતા આવ્યા માની પાસ;
માયે આંખ્યા હૃદયોસાથ, કહે કુંવર કોણે દુભવ્યા આજ. જેજે.

ધ્રુવ—આજ સભામાં માવડી, બેઠો ઉત્તમ રાયને ખોળે;
ઉછંગ એસવા હું ગયો ત્યારે, અપર મા એમ બોલે;
અપર કહે અભાગણી કેરા, સુખ વાંછો તો વન જાઓ બહેલા;
ફરી જનમ લે મ્હારે શરીર, તો ત્હેને રાજ અપાવીશ વીર. જેજે.

સુરતી—વળતી માતા ઉચરે કુંવર, હૈડે ન ધરિયે દુઃખ;
પૂરણ પુન્ય કીધાં હશે ત્યારે, તે ભોગવે છે સુખ;
સુખ આપણને ક્યાંથી બહાલા, નિયમ ધર્મ કરા નથી પાળ્યા;
નથી સંતોષ્યા જોગી જતિ, તપ તીરથ વ્રત કીધાં નથી. જેજે.
નથી સંતોષ્યા સાધુને, નથી આખ્યાં વિપ્રને દાન;
ઓછાં કરમ જ્યાં આપણાં, ત્યાં ક્યાંથી રાયનાં માન;
માન ભોગવે ઉત્તમ નિત્ય, દત્ત વિના ક્યમ પામિયે વિત;
જો હોય ઈંદ્રાસનનો ખપ, તો કુંવર જૈ માંડો તપ. જેજે.
તપ માંડ્યો બ્રહ્માજીએ ત્યારે, પામ્યા પદ્માસન;

સેવા કીધી મનભાવતી ત્યારે, પ્રગટ્યા નારદ મુન;
મુનિયે માંડ્યો મોટો જાગ, તપ તીરથ વ્રત થયાં સુભાગ;
જો કરિયે શ્રીહરિ પ્રસન્ન, તો અભાગિયાં ટળિયે તંન; જેજે.

ધ્રુવ—તહને અભાગણિ હું ટાળું મા, છુંરે તહમારો તંન;
વનમાં જાઉં વેગે કરીને, સુખ સંભાઈ નહિ અન્ય;
સુખ સંભારે સાક્ષે જેહ, વિશ્વંભરે પરકિયો દેહ;
હરિ મળે તો તાપ ઓલાય, નહિતર પ્રાણ તજું વનમાંય. જેજે.

સુરતી—માતાને આંસુ આવિયાં ને, અંતર ઉપની દાઝ;
રાજાએ મહને પરહરી કુંવર, તુંએ કરે છે તાજ;
તુજ વિના હું રહીશ કેમ, ટોળાં વધુટી મૃગલી જેમ;
જળ વિના જેવી માછલી, મહારા પ્રાણ જશે ટળવળી. જેજે.

ધ્રુવ—ટળવળ માંરે માવડી તું હવે, દુઃખનો આવ્યો અંત;
ખીજ રોપાવીશ સુખનું તહેને, ફળ લાગશે અનંત;
અનંત કરુણા કરશે હરિ, આપણી આશા પુરશે ખરી;
એછે સાચે અનાથનો નાથ, તહેને ભજવા જાઉંરે માત. જેજે.

સુરતી—વળી માતા એમ ઉચરે કુંવર, પાંચ વર્ષનો તન;
ખીજું બાળક એકે નથી, કેમ હું વાળું મન;
કેમ મોકલું વનની વાટે, કહેતાં મહારાં હૈંડાં ફાટે;
આંખની આગળ રહોરે બાળ, ઘેર એકાં ભજ્યે ગોપાળ. જેજે.

ધ્રુવ—ઘેર ગોપાળ ન પામિયે, મનમાં મોહ ઉપજે માય;
ખાતાં પીતાં પહેરતાં માતા, કેમ દમાશે કાય; ૫૦
કાયા દમતાં સરશે કાજ, તપ કરતાં મળશે મહારાજ;
વનમાં જૈ વહેલો આવીશ, માતા દો મુજને આશીષ. જેજે.

સુરતી—આશીષ દે છે માવડી સુતને, હજો કુશળ કહ્યાણુ;
મસ્તકે રક્ષા માતની—કંઠે, કૃષ્ણની રક્ષા જાણુ;
કંઠે કરજો કૃષ્ણ રક્ષણુ, ઉરની આગળ નારાયણુ;
કટી કેશવ પુરુષોત્તમ પાય, એવી આશીષ દે છે માય. જેજે.
માને આંસુ આવ્યાં ત્યારે, થંભીને રાખ્યાં નીર;
મહારી જીભે કેમ કહું વળી, વનમાં વિચરો વીર;
વીર વચન કોનાં નવ ધરશે, તપ કરતાં માયા નવ કરશે;
તપથી તહમને મળશે હરિ, વીરા વેગે પધારજો ફરી. જેજે.

કવિ—ફેરા ફરિયો માતાને, ફરીને લાગ્યો ચર્ણુ;
 આજા માગીને સંચર્યો, વંદીને શુભ શુકન;
 શુકને મળી સવત્સી ગાય, સુવાસણી બેઠું ભરી જાય;
 વરકન્યા પરણીને વળ્યાં, વેદ ભણુંતા વિપ્રજ મળ્યા. જેજે.
 મળ્યા શુકન સહ હર્ષના, ધ્રુવજી નીકળ્યા નગર બહાર;
 આગળ જતાં ધ્રુવજીનેરે, મળિયા બ્રહ્મકુમાર;
 બ્રહ્મકુંવર ભગવાનને ચાહતા, હરિગુણ ગાતા વેણુ સુવાતા;
 કર જોડી કહે છે ભૂપ તન, ક્ષમા કરો તહમે નારદ મુન્ય. જેજે.

નારદ—નારદ કહે શીદ જાઓ છો, શું છે તહમારે કામ;
 કોણુ તહમારાં માતપિતા, શું છે તહમારું નામ;

ધ્રુવ—મહારું નામ છે ધ્રુવ નિર્ધાર, મહારા પિતાને બે છે નાર;
 રાવ રાણા બેઠા સહ રંગ, ઉત્તમને તેડ્યો ઉછંગ. જેજે.
 ઉછંગે બેસવા હું ગયો, મહારી ખાંત હૈયાની બોલી;
 દષ્ટિએ મુજને દીઠો ત્યારે, અપર મા એમ બોલી;
 અપર કહે અભાગણીકેરા, જે સુખ વાંછો વન જાઓ વહેલા;
 ફરી જનમ લે મહારે પેટ, તો તહને રાજ અપાવીશ નેટ. જેજે.
 નેટ નારદ કેમ ભોગવું, એનું આપ્યું ધન;
 સભા સધળી દેખતાં, મહને કહ્યાં કઠણુ વચન;
 કઠણુ વચન તે કેમ વીસરે, લોહા સમ હોય તો નીસરે;
 ખટંગતણો તો સહિયે ધાય, પણ એ બોલ સહ્યા નવ જાય. જેજે.

નારદ—જારે ઘેલા અત્યારથી, તે તું એવડો શો ધરે કાળ;
 માન કુમાન શું તહારે, તું તો પાંચ વર્ષનું બાળ;
 બાળકને શા ધરવા બોલ, ખાઓ પીઓ ને કરો કલ્લોલ;
 અપર માનાં એવાં હેત, વિસારીને વાળો ચેત. જેજે.

ધ્રુવ—ચિત્ત તે કષ્ટપેર વાળિએ, મહને બોલાવ્યો નહોં બાપ;
 કથાયમાં લેખ્યો નહિ હુંને, ઉકળું છું તે તાપ;

નારદ—તાપ કુંવર નહિ આણીએ રતિ, સુખદુઃખનું કોઈ સરિગત નથી;
 હરિયે નિર્મયું તેમજ હોય, કર્યા કરમ છોડાવે નહિ કાય. જેજે.
 કો કાળે વૃદ્ધિ હાણુ છે, તહેનો ન ધરો હર્ષ ને શોક;
 આણુચિંતવ્યું જે આવી મળે, તહેનો ધર સંતોષ;
 સંતોષી કુંવર ઘેર પધારો, અપર માના બોલ વિસારો;

આવ કુંવર તહારા બાપને કહું, રાજ અપાવું ને માને સહુ. જેને.

ધ્રુવ—સભામાં શું દેખાડિયે, સૌકોમાં વળી નાક;
સભામાં જ્યારે શોભશું, મન પુરશે અભિલાષ;
લાખ લાખેણો કરશે હરિ, ત્યારે મંદિર આવીશ ફરી;
તપ કરતાં જો હરિ નહિ મળે, તો મુજ પ્રાણ તજીશ બળે. જેને.

નારદ—બળ કીધે હરિ નહિ મળે, માનો મહાં વચન;
જન્મથકી જોગી દેહ દમે, સ્વપ્ને નહિ દર્શન;
દર્શન ત્હમને કેમ આપશે, વન જઈને વિમાસણ થશે;
વાઘ વડ વનમાં બહુ હશે, તે દેખીને તન ધ્રુવશે. જેને. ૧૦૦
જશે ચિત્ત સંસારમાં સારે, સાંભરશે રંગભોગ;
ભૂખ તરસ જ્યારે લાગશે, ત્યારે કુંવર મૂકશે જોગ;

ધ્રુવ—જોગ ઋષિ નહિ મૂકું સ્વામ, મન ઈંદ્રિયો રાખીશ ઠામ;
મેરૂ ચળે પણ હું ચળું નહીં, ઋષિજી તમ પરતાપે સહી. જેને.

નારદ—ઋષિ કહે તું નીસર્યો ત્યારે, જાને મધુવનમાંય;
જમનાજીમાં નાહીને તું, તપ આદરજો ત્યાંય;
ત્યાં જઈ કરજો અહ્વાસન, જળ પત્ર ને ફળ પ્રાશન;
વળી તું ભજજો હરિનું નામ, સ્વરૂપ સમરજો શ્રીધનસ્થામ. જેને.
શ્યામને શિશુ મુગટ છે—કાને કુંડળ મકરાકાર;
કોટે કૌસ્તુભ કટિમેખલા, પાય નેપુર ઝણકાર;
પાય પદ્મ શંખ ચક્ર ને ગદા, જોવું સ્વરૂપ સમરજો સદા;
કાનમાં અક્ષર કહું છું જેહ, દ્વાદશ અક્ષર ભણજો તેહ. જેને.
એ કરતાં ખટ માસમાં, તુજને મળશે વૈકુંઠનાથ;

કુવિ—આશીર્વાદ દેખ દાસને, મસ્તક મૂક્યો હાથ;
હાથ જોડી ધ્રુવ લાગ્યો અરણુ, આજ્ઞા માગી વિચર્યો અરણુ;
એહ કથા રહી એણે ઠામ, ઋષિ પધાર્યા રાયને ગામ. જેને.
મુનિ આવ્યા મહારાજને જોવા, રાયતણું સુખ મન;
માન દીધાં બ્રહ્મપુત્રને, વળી આખ્યાં આસન;

રાજ—આ શારે ઋષિ સુખનાં રાજ, ધ્રુવ વિના ચિંતા અતિ આજ. જેને.
આજ સભામાં ઋષિજી મ્હારે, ઉત્તમ ખોળામાંય;
ધ્રુવજી હોય તો આજ વધે બહુ, ઉછંગની શોભાય;
ઉછંજે બેસવા ધ્રુવજી આવ્યો, ત્હને તો મ્હેં નવ ખોલાવ્યો;

જીને વરાંસે વીસર્યું બાળ, અપર માયે દીધી ગાળ. જોજો.
 ઋષિ એ વચને નીસરિયોરે, વીરો ગયો છે વનં;
 વનમાં વાધ વર હશે ત્હેને, દેખી ધ્રુવશે તનં;
 તન ધ્રુવશે રે તડકે ટાઢે, મંદિરમાં માલતો લાડે;
 વાયુ વૃષ્ટિ કેમ સહેશે કુમાર, એની કાયા કામળ સાર. જોજો.
 કામળ પટકુળ પહેરતો, કેમ ઓઢશે મૃગચર્મ તેહ;
 મસ્તક બાંધતો મોળિયું કેમ, જટા રાખશે એહ;
 એહ આનંદે હરતો ફરતો, ઘોડાની અસ્વારી કરતો;
 કાંટામાં કેમ સૂશે બાળ, એની શય્યા અહીં છે સાર. જોજો.
 સારાં અન્ન આરોગતો તે, ણપત્રો કેમ ખાશે ?
 પાણી પીતો પળે પળે તે, જળવિણુ કેમ રહેવાશે ?
 ત્હેની વતી રહેવાશે કેમ ? તેહ વિના હું દાઝું એમ;
 સુધ વિનાનો થયો શરીર, વીસરતો નથી તેહજ વીર. જોજો.
 વળી વીરો અહિંયાં આવતો, રમતો રંગ અપાર;
 ભૂખ તરસ બ્યારે લાગતી, સુખડી માંગતો સાર;
 સારી સુખડી સુંદર મેવો, કાલું કાલું બોલતો એવો;
 તેણે અમને કીધાં તાજ, પુત્ર વિના શું કરવું રાજ. જોજો.
 શું કરિયે વડી સાહેબી, ચિત્ત ઠરવું નથી કોઈ ઠામ;
 શું કરિયે આ રાજ અને શું, કરિયે ધન ને ધામ;
 ધન ગયું અમારે આજ, પુત્ર વિના સૌ સુનો સાજ;
 પુત્ર વિના હું દુર્બળ દુઃખી, મહારા પ્રાણુ જશેરે ઋષી. જોજો.
 નારદ—ઋષિ કહે ત્હમે મા રૂવે, મ્હને મળ્યો હતો તે બાળ;
 આશીર્વાદ દધ મોકલ્યો, ભજવા શ્રી ગોપાળ;
 ગોપાળ ભજશે દીવસ થોડે, કુંવર ઘેર પધારશે કોડે;
 માંડો રાજ ને છાંડો દુઃખ, એવું કહીને વળિયા ઋષ. જોજો.
 કવિ—ઋષિને ચરણે લાગીને ધ્રુવ, વિચર્યો વન મોઝાર;
 મધુવન પહોંચ્યો પ્રેમથી, કીધો ત્યાં જઈ મન વિચાર;
 ત્યાં જઈ માસ કીધા ઉપવાસ, બીજે માસે ફળકંદ પ્રાપ્ત. ૧૫૦
 ત્રીજે માસ છઠે દિન એમ, ચોથે માસે જળના નેમ. જોજો.
 નેમ ધરીને નેહથકી ભજે, ઇશ્વર અશરણુ સરણુ;
 પાંચમે પ્રાણુજ રૂધિયા ધ્રુવજ, ઉભા રહ્યા એક ચરણુ;
 ચરણુ ચતુરભુજ ચિત્તમાં ધર્યાં, દાદશ અક્ષર મનમાં ભણ્યા;

એમ કરતાં વીત્યા ખટમાસ, હૃદયમાં ઓળખ્યા અવિનાશ. જેને.
 અવિનાશીને ઓળખિયારે, એમ ઉભો રાજનં;
 પૃથ્વી લાગી ડોલવા ત્યારે, ડોલિયું ઈંદ્રાસન;
 ઇંદ્ર અમર સૌ એકઠા થયા, વેગે કરી વૈકુંઠે ગયા;
 જઈ કેશવને લાગ્યા પાય, મધુવનમાં કોઈ કષ્ટે કાય. જેને.

દેવતા—કાયા કષ્ટી વશ રાખવી એ, ઇંદ્રિય મન અચેત;
 અચરત એ તો અતિ ધણું એમ, બોલ્યા અમર ધરી હેત;
 અમર કહે અમને બીક લાગી, રખે લિયે ઈંદ્રાસન માંગી;

વિષ્ણુ—વિષ્ણુ કહે સાંભળ સુરપતિ, રાજભોગ એ ઇચ્છિતો નથી. જેને.
 નથી ઇચ્છિતો સંપત્તિને કે, નથી ઇચ્છિતો સુખ તેહ;
 ચરણ ધર્યા ચિત્તે મહારા, ક્ષણું અળગો ન મુજથી એહ;
 મુજથકી અળગો નહિ એહ, એણે દમી છે પૂરણ દેહ;
 સદા સ્મરણ રાખે એ મહારૂં, કહોની એને કેમ વિસારૂં. જેને.
 વીસાર્યો વિસરે નહિ એને, આપીશ અવિચળ અર્થ;
 નામ નહિ લે તે તમતણું, કાંચ બીહો છો વ્યર્થ.

કવિ—ઇંદ્ર તણી આસવાસના કરી, સુરથાનક મોકલિયા ફરી,
 ગરૂડે ચઢી ચાલ્યા શ્રીહરિ, વનમાં આવ્યા વેગે કરી. જેને.
 ક્યો નાદ જ્યારે શંખનો ત્યારે, ધ્યાનમાંથી ધ્રુવ જગ્યા;
 નેત્ર ભરી નિહાળીનેરે, પ્રેમશું પાયે લાગ્યા;
 પ્રેમે કરી પરણામ્યા નાથ, હરિએ મેલ્યો મસ્તક હાથ;
 નિર્મળ વાણી હવી પ્રકાશ, સ્તુતિ કરે કર જોડી દાસ. ૧૭૫

ધ્રુવ—દાસ દયાળને વિનવું, તમો સર્વ જગતના ભૂપ;
 અકળ તહમારી ગતિ છે ન્યારી, અકળ તહમારૂં સ્વરૂપ;
 સ્વરૂપ નામ તહમારૂં જેહ, ગણતાં પાર ન પામું તેહ;
 સધળી વાતે છો તહમે સ્યામ, પ્રાણીમાત્ર કરે પ્રણામ. જેને.
 પરણામી પરમાત્મા શ્રીહરિ, સારંગપાણિ હોય;
 અદ્ભુત શક્તિ આપની, તહારો પાર ન જાણે કોય;
 પાર ન જાણે કોય લગાર, હું કેમ પામીશ તહારો પાર;
 એવું મુણી હરખ્યા નરહર, કુંવર કંઈએક માગ્ય તું વર. જેને.
 વર કેમ માગ્યું વિકૃલા હું તો, કરીશ તહમારી સેવા;
 વિષયભોગ સંસાર છે એ તો, સુપનાનાં સુખ જેવા;

સુપના જેવી કાચી કાયા, સંસારની ધરવો શી માયા;
માયામાં ન મ્હને મોકલો, વાહીને ન કરો વેગજો. જેજે.

વિષ્ણુ—વેગજો વીરા ક્ષણું ન કરું, વળી તું વહેલો આવીશ;
જે ફળ દુર્લભ દેવને મળવું, તે ફળ તું પામીશ;
તે ફળ તુજને આપું આજ, સંસારમાં ત્હારી ન રહે લાજ;
લોક કહે રજીની મુવો, સ્વજનોમાંથી પડ્યો જુજવો. જેજે.
પડ્યો સ્વજનથી જુજવો, ત્યારે મુરતીને દુઃખ થાય;
ધેર જીને વીરા તું ત્હારી, વાટ જુએ છે માય;
માને બાપતણું દુઃખ કાપો, ધહાંથી જૈને સૈને સુખ આપો;
મ્હારી આજ્ઞા પાળજ આજ, છત્રીશ હજાર વર્ષ ભોગવ રાજ. જેજે.
રાજ ભોગવી તું આવજે, ત્હને મોકલીશ એક વિમાન;
તેમાં ખેસી તું આવજે, ત્હારું થશે જગતમાં જાણ;
જાણ જગતમાં થશે રાય, તેણે વધશે તુજ મહિમાય;

કવિ—આપી વચન વળ્યા ગોપાળ, જમુનાજીમાં નાહું બાળ. જેજે.
બાળકને મારગમાં જતાં, ઉપન્યો મન વિચાર; ૨૦૦
જે ફળ દુર્લભ દેવ ગણે તે, મ્હને મળ્યા મોરાર;
મળ્યા મોરાર પણ હું નહિ કાળ્યો, હરિ તજીને માયા લાળ્યો;
આગળ ઋષિજી કહેતા એમ, ત્હમને ત્રીકમ મળશે કેમ. જેજે.
મુજને ત્રીકમજી મળ્યા, મ્હેં તો જાવા દીધા ફેક;
ફરી જઘડું સંસારમાં, મ્હને હસશે દુરીજન લોક;
લોક કહેશે એને બુદ્ધિ થોડી, રત્ન આપીને લાળ્યો કોડી;
પણ એક જશ હું મોટો લાળ્યો, હરિનાં દર્શન કરીને આળ્યો. જેજે.

લોકો—હરિ દર્શન કરીને આળ્યોરે, રાય ત્હમારો તન;

રાજા—હું દુઃખિયાને શું હસોછોરે, ત્હમે તે સર્વે જન;

દુઃખિયાને હસવા સાચા, વને ગયા કેમ આવે પાછા;

વને ગયા ને થયા ખટ માસ, તે કુંવરનો શો વિશ્વાસ. જેજે.

કવિ—ઉર વિશ્વાસ ન આળ્યો ત્યારે, આળ્યા નારદમુન;

નારદ—હરિ દરશન કરીને આળ્યોરે, રાય ત્હમારો તન;

રાય ત્હમારો તન ઘણું જીવો, એ કુળમાં પ્રગટ્યો છે દીવો;

કવિ—વચન સુણી રીઝ્યા નરપતિ, વળતી વધામણી આપી અતિ. જેજે.

વધામણીમાં આપ્યા રૂડા, રાયે એકાવળ હાર;

રથે એસીને સાંચરિયા, ને સાથે મૃત એ નાર;
નારીને શિરે સુવરણુ ઝારી, બેઠ બલી લીધી છે ભારી;
રાય રથેથી ઉતર્યાં જ્યારે, પુત્રે પરણ્યામ્યા તે વારે. જોજો.

ધ્રુવ—પ્રથમ પ્રણામ અપર માને, તહેં બેઠાડ્યા શ્રીપત્ય;

સુમતી—વળતી માતા એમ બોલ્યાં તું, વાણી બોલ્યો સત્ય;
વાણી બોલ્યો તે સત્ય કહી, આપણી આશા પૂરણુ થઈ;

સુરતી—વીરા હું જોતી હુતી વાઠ, તહેં મ્હારો ટાલ્યો ઉચાટ. જોજો.

કવિ—ઉચાટ મનનો ટાલ્યો કુંવર, તેણ્યો આનંદ ભેર;

હેતનાં આંસુ આવ્યાં ત્યારે, દુધની ચાલી સેર; ૨૨૫

સેર ચાલી તે કુંવરે પીધી, માતાએ ઘણી આશિષ દીધી;

સુરતી—ઘણાં વર્ષ જીવેરે તન, તહમે કર્યાં છે કુળ પાવન. જોજો.

પાવન કર્યાં કુળ આપણાં, વંશે વધાર્યાં નામ;

મહિમા વધાર્યો જગતમાં તે, તહેં ભજીને શ્રીરામ;

કવિ—રામભગત તડકામાં દીઠા, ઉત્તમે ત્યાં છાંયડા દીધા;

અન્ને ભાઈની પોતી રળી, હેતનાં આંસુ આવ્યાં વળી. જોજો.

વળી રોપાવ્યા બારણા આગળ, કોમળ કેળના થંભ;

અક્ષત અંકુર કુમકુમ ને જળ, ભરી ચઢાવ્યા કુંભ;

કુંભ ઉપર અક્ષર લખિયાજ, ધ્રુવને અવિચળ હોજો રાજ;

ઢોલ દદામાં ભેરી નાદ, ધ્રુવ પધાર્યાં નિજ પ્રસાદ. જોજો.

બૃહત્ કાવ્યદોહન.

પ્રીતમદાસ.

૫૬.

જગતનું સુખ ઝાકળનું છે પાણીરે, જાણી લે;

વણુસી જતાં વાર નહિ સત વાણીરે, જાણી લે.

સીસાબાજી સંસારનો છે ખેલરે, જાણી લે;

એ વિચારી અહંકાર તું મેલરે, જાણી લે.

જોતાં જોતાં જાણું છે તતકાળરે, જાણી લે;

રહેંટ તણી ગેડ્યો એવી ઘટભાળરે, જાણી લે.

એક ભરાયે એક ઠાલી થાયરે, જાણી લે;

એક અવતરે એક મરીને જાયરે, જાણી લે.

પરમારથને પંથે પગલાં માંડરે, જાણી લે;

કૂડ કપટ ને છળવિદ્યા તું છાંડરે, જાણી લે.
પાપ પુણ્યનો ઉત્તર દેવો પડશેરે, જાણી લે;
જમકિંકર જ્યારે આવી પડશેરે, જાણી લે.
માટે ગરવ તજી ગોવિંદગુણ ગાજેરે, જાણી લે;
પ્રીતમ પ્રભુને ભજીને પાવન થાજેરે, જાણી લે.

બૃહત્ કાવ્યદોહન.

અહ્લાનંદ.

ધોળ.

આ તન રંગ પતંગ સરીખો, જાતાં વાર ન લાગેજી;
અસંખ્ય ગયા ધન સંપત્તિ મેલી, ત્હારી નજરે આગેજી.
અંગે તેલ ટુલેલ લગાવે, માથે છોગાં ઘાલેજી;
જોખન ધનતું જોજી જણાવે, છાતી કાઢી ચાલેજી.
જેમ ઉંદરડે દારૂ પીધો, મસ્તાનો થઈ ડોલેજી;
મગરૂરીમાં અંગ મરોડે, જેમ તેમ મુખથી ખોલેજી.
મનનાં જાણે મુજ સરીખો, રસિયો નહિ કોઈ રાગીજી;
બહારે તાકી રહી બિલાડી, લેતાં વાર ન લાગેજી.
આજકાલમાં હું તું કરતાં, જમડા પકડી જશેજી;
અહ્લાનંદ કહે ચેત અજ્ઞાની, અંત ફજેતી થાશેજી.

ધોળ.

પ્રભુ બળ્યા વિણ ગાફલ પ્રાણી, આમે ઉમ્મર ખોઈજી;
મેડી મંદિર માલ ખજાના, કામ ન આવે કોઈજી.
માયા માયા કરતો મૂરખ, તૃષ્ણા માંહી તણાણોજી;
લોક તણી લજ્જાનો લેધને, કોટે બાંધ્યો પહાણોજી.
ઉંચે કુળ અવતાર લધને, કહે શું સાઈ કીધુંજી;
લખ ચોરાશી કેઈ લગડું, તાણી માથે લીધુંજી.
જીવ તણું કંઈ જતન ન કીધું, મન માયામાં મ્હોયુંજી;
રાત દિવસ તત્પર થઈ રળિયો, ઠાહું નીર વલોયુંજી.
લોક કુટુંબમાં મોટો થાવા, કામ બગાડ્યું ત્હાઈજી;
અહ્લાનંદ કહેરે પ્રાણી, હજી સમજ તો સાઈજી.

બૃહત્ કાવ્યદોહન.

દેવાનંદ.

૫૬.

કાયા માયા ફૂડીરે, રાખી ત્હારી રહેશે નહિ;
 જોને તું વિચારીરે, થેલા કેમ અક્કલ ગઇ—કાયા—ટેક.
 નંદ રાજને અજગળ નાણું, ભરી સંઘ્યા ભંડાર;
 ફાડી અંતે કામ ન આવી, જતાં ન લાગી વાર;
 ન ખાધી ન ખરચીરે, વેડે મુઝો ભાર વહી.—કાયા.
 રાવણુ રિધ સિધ પૂરણુ પામ્યો, ઇંદ્ર અધિક અભિમાન;
 અગ્નિ અવરાણું અંતર, ભુલી ગયો પ્રભુ ભાન;
 વાદળની છાયારે, જોતાં જોતાં છોટે ગઇ.—કાયા.
 ભજ ભગવાન માન તન મેલી, ખેલી કર બળવીર;
 લાલચ રાખે લક્ષ્મીવરની, ધરજો મનમાં ધીર;
 અંધમ ઉધારણુરે, અભેપદ આપે સડી.—કાયા.
 મૃગજળ ભરવા મૂરખ માણસ, દોડે સડે સંસાર;
 વાત વિચારી પાછો વળજે, પામ્યા નહિ કો પાર;
 દેવાનંદ કહે દેખીરે, વિવેકની વાત કહી.—કાયા.

૫૬.

કર પ્રભુ સંઘાયે દદ પ્રીતડીરે, મરી જવું મેલી ધન માલ;
 અંતકાળે સગું નહિ કોઇનુંરે—ટેક૦
 સંસ્કારે સંઘંધી સર્વે મળ્યારે, એ છે જૂઠી માયા કેરી જાળ—અં૦
 મ્હાઝં મ્હાઝં કરીને ધન મેળવ્યુંરે, તેમાં ત્હાઝં નથી તલભાર—અં૦
 સુખ સ્વપ્ના જેવું છે સંસારનુંરે, ત્હોને જતાં ન લાગે વાર—અં૦
 માટે સેવજે તું સાચા સંતનેરે, ત્હારા ટળશે ત્રિવિધિના તાપ—અં૦
 અતિ મોટા પુરૂષને આશરે રે, બળે પૂર્વ જન્મનાં પાપ—અં૦
 એવું સમજીને ભજ ભગવાનનેરે, સુખકારી સદા ધનશ્યામ—અં૦
 દેવાનંદનો બહાલો દુઃખ કાપશેરે, મન વાંછિત પૂરણુ કામ—અંત૦

પૂર્ણ કાવ્યદોહન.

નિષ્કુલાનંદ.

પદ ૧૮ મું.

એક વાત વળી સાંભળી છે સારીરે, કહું વિવિધ પ્રકાર જે વિચારીરે;
એક ખ્લાવરે એસાર્યો વળી વહાણેરે, માન્યું મૂરખ પડ્યો હું અંધીખાનેરે.
અહ્યો ફેર ને દીહું સર્વે ફરતુંરે, માન્યું મનમાં જે પામ્યો હવે મરતુંરે;
થયો આકળો અભાગી લાગી દહેરીરે, ખરા ખારવા વિશેષે જાણ્યા વેરીરે.
અદી ડોલને દીહું છે દુઃખદાહરે, મારી ઠેક છેક પડ્યો પાણી માંધરે;
એમાં દોપ કોહો કેને હવે દધયેરે, મળ્યો સતસંગ તરી તથ જધયેરે.
તથ સુખ પડ્યો દધિ દુઃખ માંધરે, એ પ્રકારમાં ન જાય ક્યાહરે;
સર્વે સુખ દુઃખ વાહાણું જે સહિયેરે, કહે નિષ્કુલાનંદ પાર થધયેરે.

પદ ૧૯ મું.

એક મૂરખને હાથ મણિ મળીરે, જોઈ ચાખી સુંધી ન લાગી ગળીરે;
હતો વેવલો ને કહાવતો વિવેકીરે, જોઈ ત્રાડી ફેડી નાંખ્યું નરે ફેંકીરે.
તેમ સતસંગ મળ્યો શિરેમણિરે, હતી બાળમુદ્ધિ કુમુદ્ધિને ઘણીરે;
તેણે સતસંગ રંગ અંગ ત્યાગ્યોરે, કાળા કામળાને કસુંબો ન લાગ્યોરે.
રહે પત્થર કોરો જે પાણી માંધરે, જેમ જળ મળે જવાસો સુકાધરે;
મળી મરકટને રાજ-સાજ સિદ્ધિરે, દેખી ટોપડું ને તરત ટેક દીધીરે.
મળી અલ્પગતિને વાત મોટીરે, કરે અનુમાન જ્ઞાન કહે ખોટીરે;
મળી અનુપમ મેઝ તેજ ત્યાગીરે, કહે નિષ્કુલાનંદ એ અભાગીરે.

બૃહત્ કાવ્યદોહન.

નિરાંત ભક્ત.

પદ.

કૃષ્ણ કહો ને કૃષ્ણ કહો, આ અવસર છે કહેવાને;
વળતું સર્વે વણસી જાશે, રામ નામ છે રહેવાને.
ખોટે પાયે ખેલ રચ્યો છે, જગત તણો તે જાણીને;
મહાસુખવાળાં મિથ્યા થાશે, મન ભાવે તે માણીને.

રાવણ સરખા રદ મળ્યા છે, અંતકાળની આંટીમાં;
 પળવારમાં પકડી લીધા, પ્રાણી જમની ઘાંટીમાં.
 લખેસરી લાખો હુંટાયા, કાળે નાંખ્યા ફૂટીને;
 કોડપતિનું કાંધ ના ચાલ્યું, અંતે ગયા ઉઠીને.
 એ સંકટમાં સરવે આવ્યું, છૂલ્લા આદે નરખોને;
 હરિ આશરાવાળા વચ્ચે, વેદ પુરાણે પરખોને.
 એવું બાણી ભજ મન પ્રાણી, ભાવ કરી ભૂદરનેરે;
 એ કહેવાનું રહ્યું તે કહીએ, નારી કો વા નરનેરે.
 હરજ સાથે હેત ઘણેરું, નિશદિન તાણી લાગીરે;
 નિરાંત કહે નારાયણ ભજતાં, ભવની ભાવટ ભાંગીરે.

બૃહત્ કાવ્યદોહન.

કૃષ્ણાખાઈ.

સીતાજની કાંચળી.

શ્રીરામજી કેરે ચરણે નમીને, સીતા કાંચળી પ્રીતેરે;
 શ્રીરામ લક્ષ્મણનું વંદન કરીને, ગાવું છું નૌતમ હો; રમતાં રદ
 લાગી રાણીને.

દશરથ સુતે આજ્ઞા પાળી, ધર તજી ચાલ્યા વંનરે;
 લક્ષ્મણ અંધવ જોડે લીધો, રનેહ ગાવું ધન ધન. હો રમતાં.
 પાંચવટીમાં નિવાસ કરીને, આનંદ બહુ ઉપજાવેરે;
 દિન પ્રત્યે ચોપટ બહુ ખેલે, જાનકીને મન ભાવે. હો રમતાં.
 પર્ણકુટીમાં સરોવર પાસે, જ્યાં ખેલે સીતારામરે;
 કનકતણા કુરંગ દીઠો એક, આવ્યો તેણે ઠામ. હો રમતાં.
 સોનાનાં શીંગ ને ત્વચા કનકની, નાભિયે કસ્તુરી બેહેકેરે;
 ડમરો ચરતાં દીઠો જાનકીએ, નાચે નૌતમ લેહેકે. હો રમતાં.

સીતા—તે દેખી સીતાને રદ લાગી, રામ એ મૃગ મારી લાવોરે;

આપણે જ્યારે અજોધ્યા જઈશું, કાંચલડી શીવડાવો. હો રમતાં.

રામ—સરોવર તીરે મૃગલો ઉભો, દીસતો ઘણો રૂડોરે,

ધેલી સીતા ધેલું શું ખોલો, મૃગ છે હેડે ફડો. હો રમતાં.

બ્રહ્માએ જ્યારે સૃષ્ટિ રચી ત્યારે, સોનાનો નથી નીપજાવ્યો; નથી દીડો નથી શ્રવણે સાંભળ્યો, કોઈક કારમો આવ્યો. હો રમતાં.

સીતા—પ્રત્યક્ષ પારખું મહારા પિયુજી, સાચો હશે તો સહાશરે; કૂડ કપટથી આવ્યો હશે તો, હમણું ફીટી જશે. હો રમતાં.

રામ—સાચો હોય ત્હેને ક્યમ હણિયે, ક્યાં ગયું ત્હમારું જ્ઞાનરે; પોતાના સ્વારથને માટે, હ્યો છો પશુના પ્રાણ. હો રમતાં.

સીતા—સીતા કહે સાંભળો રઘુનંદન, વિધા ત્હમારી કાચીરે; ઉગતો મારી લાવો મૃગને, તો જાણું વિધા સાચી. હો રમતાં.

રામ—ખીજાં વિધાનાં કામ ધણું છે, શાખા પત્ર ફલ ટુલરે; પોતાનો સ્વારથ સરતો હોય તો, પાપ ન કરિયે મૃજ. હો રમતાં.

સીતા—સીતા કહે એક મૃગને હણતાં, શાનું બેસે કર્મરે; મહારાજને મૃગયા રમવી, ખરો ક્ષત્રીનો ધર્મરે. હો રમતાં.

રામ—મૃગયા માટે અમે નથી આવ્યા, અમને શાની આશ્ચરે; જ્યાં જેવે આશ્રમે રહેવું, ત્યાં તેવો અભ્યાસ. હો રમતાં.

સીતા—સાધુપણું જ્યારે એવાં આદર્શી, ધનુષ્યાણુ શાને ઝાલોરે; સાધુ થઈને રહો એકાંતે, ધર્મ પોતાનો પાળો. હો રમતાં.

રામ—રામ કહે એ રાજપુત્રને, લખિયાં છે એંધાણરે; કદાપિ કોઈ બળિયો દુઃખ દે તો, ત્હેના લેવા પ્રાણ. હો રમતાં.

સીતા—શૂર્પનખા ભગિની રાવણની, ત્હેનો શો હતો વાંકરે; વણુ અપરાધે તે અબળાનાં, છેઘાં કર્યું ને નાક. હો રમતાં.

રામ—શૂર્પનખા કહે મુજને પરણો, તે મ્હારે મન નવ બાવેરે; એક થકી અમે વાજ આવ્યા તો, ખીજને કોણુ લાવે. હો રમતાં.

સીતા—સંસારમાં જ્યારે રહેવું કંથજી, કાયર થયે કેમ ચાલેરે; સંસારનો લ્હાવો મારા કંથજી, નારી માગે તે ચાલે. હો રમતાં.

રામ—ધેર બેઠાં માગો તે ચાલું, કાયર ના થાઉં ક્યમરે; વનમાં આવીને લેવાં રૂપણું, નહીં સતીનો ધર્મ. હો રમતાં.

સીતા—એવો કમખો મ્હેં નથી પહેર્યો, કોટિ ઉપાયો કંથરે; જાત ભલી ને ભાત અનોપમ, ઉજવલ અંગ અનંત. હો રમતાં.

રામ—એથી રૂડો કમખો શીવડાવું, સોનાના તાર નંખાવુંરે; વાર કુલ ઉપર વેલ ફરતી, વચ્ચે મોતી ટંકાવું. હો રમતાં.

સીતા—નીપજાવી જે વસ્તુ નીપજે, તેમાં શી વડાઈરે;

- આણીપણ ને અમુલક જેની, જગમાં દિશે જુગતાઈ. હો રમતાં.
 રામ-એવા સ્વાદ હતા જ્યારે તહમને, શીદ આવ્યાં છો સાથેરે;
 ઘેર બેઠાં નવ રહીએ ઘેલી, ઓઢત પહેરત ખાંતે. હો રમતાં. ૫૦
- સીતા-પતિવ્રત મ્હારું વ્રત પાળવું, પ્રિય વિના કેમ રહેવાયેરે;
 એક ઘડી નવ દેખું તો, બ્રહ્માંડ વહીને જાય. હો રમતાં.
 રામ-પતિવ્રતા જે હોય પ્રેમદા, પિયુનું માને વચનરે;
 મુખે ન માગે હૈયામાં દાઝે, ધીરજ રાખે મન. હો રમતાં.
- સીતા-દેખ્યા પાખે શાનું દાઝે, નજર પડે મોહ લાગ્યેરે;
 થોડું કામ ને આજસ કરવું, હજી નથી ગયો આઘો. હો રમતાં.
 રામ-એ આણસરજ્યું દુઃખ કોણ ભોગવે, થોડા સુખને વાસ્તેરે;
 વ્યાજ વધારતાં જાય સમૂળગા, ત્યારે રહિયે હાથ ધસ્તે. હો રમતાં.
- સીતા-વસ્તુ રાખીને દામ આપિયે, ત્યારે જાયે ક્યમરે;
 રળિયે તો મળિયે મોહનજી, નિષ્કળ ન હોય ઉદમ. હો રમતાં.
 રામ-ઓછું હોય તે ઉદમ માંડે, આપણે સરવે સુખરે;
 જળ કાંડે રહીને જે કૂવો, ખોદે તે મૂરખ. હો રમતાં.
- સીતા-સરિતાનાં જળ હોય ભારે ને, કૂપનાં ઉત્તમ કારીરે;
 મહા જોગીએ મૃગત્વચા ગ્રહી, જે દીડી કાંઈ સારી. હો રમતાં.
 રામ-તહેને તે વસ્તુ વાર વનિતા, જેને જે આવે ભોગ્યરે;
 ગૃહસ્થને રાજરિદ્ધિ રૂડી ને, જોગીને રૂડો જોગ. હો રમતાં.
- સીતા-ભલી ભુંડી અમારે ભાગ્યે તે, જેવી શરીરે સોહિયેરે;
 એવી કંચુકી આજ ન મળે, તે માટે મન મોહિયે. હો રમતાં.
 રામ-એવડો મોહ ન ધરિયે માનની, મનમાં સંતોષ સાહિયે;
 જ્યારે જેવું મળે તે અનુભવિયે, ઝાઝાને નવ ધાધયે. હો રમતાં.
- સીતા-સીતા કહે શા માટે ન કરિયે, સ્વાદ નવો નવો લેવેરે;
 જોખનનો લહાવો જુગજીવન, દિવસ ચારનો એ મેવો. હો રમતાં.
 રામ-અવસર કાંઈ ઓળખતી નથી, જેવો વેશ તેવું રમવુંરે;
 આપણે રાજ્યની રિદ્ધિ તજીને, આજે વનમાં ભમવું. હો રમતાં.
- સીતા-દુઃખના દિવસ કાલે વહી જશે, વહાણે પામસો રાજ્યરે;
 સવેળાનું સંઘર્ષુ હોય તો, અવસરે આવે કાજ. હો રમતાં.
 રામ-રાજ્ય બેસીશું ત્યારે મળશે, જેવી જોઈએ તેવી જાતરે;
 ચૌદ વરસ વનમાં ભમવું તો, રાત આડી ત્હેની શી વાત. હો રમતાં.

સીતા-સીતા કહે શા માટે ન માણું, તમ સરખો પિયુ જ્યારેરે;
 લક્ષ્મણ સરખા દિયરજી મ્હારે, લાડ કરું પછી ક્યારે હો રમતાં.
રામ-રામ કહે ત્હને એ શી લલુતા, અમળાનો અવતારરે;
 વનમાં રહીને જે લોભ કરવો, ન હોય એ ધર્મ લગાર. હો રમતાં.
સીતા-સીતા કહે સાંભળો મ્હારા પિયુજી, ઝાઝું કહે શું થાયરે;
 જે સ્ત્રીને નહિ માન પિયુનું, તે વાયે લીધી જાય. હો રમતાં.
રામ-રામ કહે તું વહાલી ન હોય તો, શિવનું ધનુષ શાને બાંજીરે;
 પરશુરામ સાથે જુધ કરીને, અન્નેધ્યામાં ગાજી. હો રમતાં.
સીતા-મનસા વાચાએ વહાલી હઉં તો, કહ્યું કરો મુજ કંથરે;
 ઘડીઘડી જે વિલંબ કરશે તો, પ્રાણનો આણીશ અંત. હો રમતાં.
રામ-રામ કહે હૈયે નવ હારો, આટલો દા રમી જઈશરે;
 ત્હમને જ્યારે તેડી લાગ્યો, જે કહેશે તે સહીશ. હો રમતાં.
સીતા-એ સોગટડે હવે કાલે રમાશે, હું નહિ ઢાલું પાસારે;
 ઘડી અધઘડીનો વિલંબ કરશે તો, કાંઈક જશે તમાસા. હો રમતાં.
 પાસા પછાડીને ધરણીધર ઉઠ્યા, ભાધને ભળાવી નારીરે;
 લક્ષ્મણુ આપ તું મઢિયે રહેજે, મૃગને લાવું મારી. હો રમતાં.
 ધનુષ લેઈ ધાયા ધરણીધર, કુરંગ ઉપર ડાઢ પીસેરે;
 જેમ જેમ દુંકા જાય જગજીવન, તેમ તેમ વેગજો દીસે. હો રમતાં.
 આપ ચઢાવી મૃગલો માર્યો, મેલ્યું કસીને બાણરે;
 મરતાં મૃગલે ચીસ નાંખી જે, લક્ષ્મણુ જાએ પ્રાણ. હો રમતાં.
 શબ્દ સીતાએ સાંભળ્યો લક્ષ્મણુ, રામ તેડે છે ત્હમારેરે;
 હરણુને હણુતાં કષ્ટ પડ્યું છે, શીઘ્ર થઈને સધારો. હો રમતાં.
લક્ષ્મણુ-લક્ષ્મણુ કહે એક હરણુને હણુતાં, કષ્ટ પડે તે શાનુંરે;
 રઘુ સરખા ચીસ નાંખે તે, વાત તો હું નવ માનું. હો રમતાં. ૧૦૦
સીતા-દક્ષિણ દિશે દિયરિયા મ્હારા, ઝાઝું રાક્ષસદળ છેરે;
 એકલડા જાણીને જાઓ, બેએ બાવીશનું બળ છે. હો રમતાં.
લક્ષ્મણુ-એકજ બાણે ચૈદ સહસ્ત્રને, મારે એવો મુજ બ્રાતરે;
 ચૈદ સહસ્ત્ર ચઢીને આવે તો, નવ હારે રઘુનાથ. હો રમતાં.
સીતા-વેળા વેળાનાં ક્ષણ છે દિયરિયા, એવડો ગરવ નવ ધરિયેરે;
 ક્યારે હારિયે ને ક્યારે જીતિયેરે, તે માટે સંચરિયે. હો રમતાં.
લક્ષ્મણુ-લક્ષ્મણુ કહે બાબી લખ્યું હશે તો, બ્રહ્માએ પાછું ન થાયરે;
 ત્હમને વનમાં એકલાં મેલીને, ડગલું નહીં ભરાય. હો રમતાં.

સીતા-સીતા કહે ત્હને શાનું દાઝે, જુજવી માતા માટેરે;

સગે બ્રાત શત્રુદ્ધ હોય તો, હમણું દોડે ઉઘાટે. હો રમતાં.

લક્ષ્મણ-મુજને રામજી વહાલા ન હોય તો, શીદ આવું હું સાથરે;

બોલે ભાવે ભક્તિ કરું છું, જાણીને જ્યેષ્ઠ બ્રાત. હો રમતાં.

સીતા-ભક્તિ કરો તે મુજને ન ભાવે, મીઠું બોલ્યે નહિ મીઠુંરે;

જુજ દુષ્ટનો વિશ્વાસ ન કરિયે, આજ પારખું દીઠું. હો રમતાં.

લક્ષ્મણ-ભલી સીતાજી ખુદ્ધિ ત્હમારી, મુજને એવો પ્રમાણ્યોરે;

રાત દિવસ મ્હેં સેવા કીધી, એકે ગુણુ નવ જાણ્યો. હો રમતાં.

સીતા-સીતા કહે ત્હારા ગુણુનું લક્ષણ, પડી વેળા પરમાણ્યોરે;

સાદ સાંભળીને સાંસો કીધો ત્યારે હેત જણાયું. હો રમતાં.

દિયરિયા ત્હને શાનું દાઝે, વહાલા નહીં શ્રીરામરે;

અંધવ હોય તો રણમાં દોડે, કરવાને સંચામ. હો રમતાં.

લક્ષ્મણ-ત્હમને અહિંયાં કો સાર મેલું, સાંસો કરું છું તેણેરે;

ત્હમને જે લાંછન લાગે તો, વળતા મરિયે મેહેણે. હો રમતાં.

સીતા-તેવાં બોળાં અમે નહિ દિયરિયા, મન વસિયા મહારાજરે;

અવર પુરુષ સાથે બોલું તો, લાગે કુળને લાજ. હો રમતાં.

લક્ષ્મણ-કેટલું બળ તમ અબળાકેરું, તનક તાલ ને હેલાંરે;

રાંધ્યું ધાન ને પ્રેમદા સરખી, વણસતાં નહીં વેળા. હો રમતાં.

સીતા-સીતા કહે તું શું સમજાવે, સાસુતણા સુત કાલારે.

એકલો ઉજડમાં શાને જાણે, પ્રાણ તને ત્હારા વહાલા. હો રમતાં.

લક્ષ્મણ-મુજને પ્રાણ જે વહાલા હોય તો, શીદ જઈ હું વંનરે;

વનદ્વજ મેવા વીણી લાવું છું, ખેઠાં કરોછો ભોજન. હો રમતાં.

સીતા-સીતા કહે તું શું દિયરિયા, મુજને રાખે વારીરે.

તું જાણે છે રામ પડે તો, હું ભોગવું આ નારી. હો રમતાં.

લક્ષ્મણ-ભલી સીતાજી ખુદ્ધિ ત્હમારી, મુજને એવું ન કહીયેરે;

એક દહાડો હસ્યો હઉં તો, સર્વે સાચું લહિયે. હો રમતાં.

સીતા-કપટી હોય તે કાષ્ઠશું હસે નહિ, રાખે મનમાં જાણીરે;

જળકાંઠે બગ ધ્યાન ધરે તે, મચ્છને લેવા તાણી. હો રમતાં.

કવિ-વચન બાણ વાગ્યાં લક્ષ્મણને, તાપ ઉપન્યો તનમારે;

બહુએ પેર પડી લક્ષ્મણને, ઝુરણ લાગી મનમાં. હો રમતાં.

શિલિમુખ રેખા કીધી લક્ષ્મણે, દીધી રામની આણરે;

કૂડે કપટે જે કાષ્ઠ આવે, ત્હેના જાળે પ્રાણ. હો રમતાં.

એમ કહી લક્ષ્મણ ગયા, તારુણીને લાગ્યો તાપરે;
કંઠણ વચન કહ્યાં દિયરને, ત્હેનું લાગ્યું પાપ. હો રમતાં.
લાગ જોઇ લાંકાપતિ આવ્યો, પાપિયે ચલાવ્યા ચરણરે;
પરદારાને હરવા કારણ, માથે લાગ્યો મરણ. હો રમતાં.
ભગવાં વસ્ત્ર ભેખ સંન્યાસી, કરમાં કમંડળ ધાર્યું;
હુધાર્થીને ભિક્ષા આપો, આવી એમ ઉચ્ચર્યું. હો રમતાં.
આવો પ્રભુજી એસો ઋષિજી, અમૃત બોધ્યાં વાણીરે;
ઉડીને આસન ત્યાં આપ્યું, ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મ જાણી. હો રમતાં.

રાવણ—કોણ પિતા કોને ઘેર પરણ્યાં, કોણ તમારો કંથરે;
ઉગડમાં એકલકાં મેલીને, ક્યાં ગયા બળવંત. હો રમતાં. ૧૫૦

સીતા—જનક પિતા ને દશરથ સસરો, કૌશલ્યાજી સાસુરે;
તાત તણાં વચન પાળવાને, અમે ત્રણે થઇ વન વાસ્યું. હો રમતાં.
સોનાના શિંગનો મૃગ આવ્યો તો, કંચુકીની થઇ અભિક્ષાખારે;
મૃગલો મારવા પિયુજી ગયા છે, કરીને શિલિમુખ રેખા. હો રમતાં.

કવિ—શિલિમુખ રેખા ઉપર મેલી પાવડી, પાપી બોલે મર્મરે;
એપર પગ મેલી દો ભિક્ષા, રહેશે તુમારો ધર્મ. હો રમતાં.
પાપીનો પ્રપંચ ન પ્રીછ્યો, ભામિની થઇ હૃદયે ભોળીરે;
પોતાની વાત જે પરને કહેશે, તે રહેશે આંખો ચોળી. હો રમતાં.
સીતાએ સીતાજી આવ્યાં, પગ પાવડિયે ધરિયોરે;
ઉપાડી લીધી અપખાને, હરણ કરીને સંચરિયો. હો રમતાં.
ત્યારે તારુણીને ત્રાસજ પડિયો, ધાગે લક્ષ્મણ રામરે;
આ પાપી કોઇ હરી જાય છે, કરીને દુષ્ટનું કામ. હો રમતાં.
તે શબ્દ સાંભળી પંખી આવ્યો, દશરથનો જે મિત્રરે;
સીતાને મૂકાવા કારણ, માંડ્યું જીદ્ધ વિચિત્ર. હો રમતાં.
રાવણે એક કપટ જ કીધું, પર્વત પાછળ રહીનેરે;
રુધિરાળા પાપાણુ ગળાવ્યા, ભારે પડિયો થઇને. હો રમતાં.
ત્યાંથી રાવણ લેકેને ગયો, લાંકાના ગઢ માંયરે;
મૃગ મારીને રામજી વળિયા, જે જે રાધવરાય. હો રમતાં.
નથીરે સીતા નથીરે સીતા, નથીરે મદુલી માંયરે;
કાગારોળ ત્યાં થઇ રહ્યો છે, ચક્રકોળ વાતે ત્યાંય. હો રમતાં.
પગલે પગલે શોધતાં ત્હેને, ગયા તે બેહુએ ભાધરે;
ઋષ્યમૃક પર્વતમાંડી પહોંચ્યા, જ્યાં છે વાંદરાનો રાય. હો રમતાં.

સુગ્રીવ સાથે કરી મૈત્રી, વાળીને નાંખ્યો ભારીરે;
 વાળીનું રાજ્ય સુગ્રીવને આપ્યું, ઉપર આલી નારી. હો રમતાં.
 નર વાનર એકઠા કરીને, સાગર બાંધી પાળ્યરે;
 રાવણને મારી કરીને, વિભિષણને આપ્યું રાજ્ય. હો રમતાં.
 જુદું કરી સીતાને લાવ્યા, ઢાલ નિશાન વજડાવીરે;
 સીતાજીનાં લાડ પાળ્યાં ને, કાંચલડી શીવડાવી. હો રમતાં.
 સ્વામિ આત્મા ઓળંગીને, મમત ધર્યો બહુ મનમાં;
 સતી સીતાને દુઃખ ઉપનું, તાપ વ્યાપિયો તનમાં. હો રમતાં.

(સાંપ્રતકાળ.)

નર્મદાશંકર.

દેશાભિમાન.

જય જય ગરવી ગુજરાત !
 જય જય ગરવી ગુજરાત,
 દીપે અરણું પ્રભાત.
 ધ્વજ પ્રકાશશે ઝગઝગ કસુમ્બી, પ્રેમશાર્ય અંકીત;
 તું ભણુવ ભણુવ નિજ સંતતિ સકિને પ્રેમભક્તિની રીત.—
 ઉંચી તુજ સુંદર જાત,
 જય જય ગરવી ગુજરાત.
 ઉત્તરમાં અંબા માત,
 પૂરવમાં કાળી માત,
 છે દક્ષિણ દિશામાં કરંત રક્ષા, કુંતેશ્વર મહાદેવ;
 ને સોમનાથ ને દ્વારકેશ, એ પશ્ચિમ કેરા દેવ—
 છે સહાયમાં સાક્ષાત,
 જય જય ગરવી ગુજરાત.
 નદી તાપી નર્મદા જોય,
 મહીને બીજી પણ જોય,
 વળી જોય સુભટનાં જુદું રમણને, રતનાગર સાગર;
 પવેત ઉપરથી વીર પૂર્વજે, દે આશિષ જયકર—
 સંપે સહાયે સહ જાત,
 જય જય ગરવી ગુજરાત,
 તે અન્હિલવાડના રંગ,
 તે સિદ્ધરાજ જયસિંગ.

તે રંગ થકી પણ અધિક સરસ રંગ, થશે સત્વરે માત;
શુભ શકુન દીસે મધ્યાન્હ શોભશે, વીતી ગઈ છે રાત—

જન કુમે નર્મદા સાથ,
જય જય ગરવી ગુજરાત.

૨મશાન.

(દોહરા.)

નદી દરિયો મેદાન ને, છે ગંભીર આકાશ;
દશદિશ ખાવા ધાય છે, શોક બ્હીકનો વાસ.
મશાણુ દખમું નામ છે, ત્રીજું કબરસ્તાન;
જેતાં શોકાતુર કરે, લુલાવી દે સહુ તાન.
ઘોર ચિતાથી ગોર હું, કંઈ છું જ્યારે લોક;
અથાક ગુણ વિચારતાં, થાકી પામું શોક.
રાતા પીળા રંગના ભડકા ત્યાં દેખાય;
ધુમાડો સિંદૂર સમે, ગગન ભણી તે જાય.
ચોપાસે જેતાં મળે, જેતાં તો આકાશ;
શિક્ષા રૂડી વળી મુજને, કર કર પુણ્ય પ્રકાશ.
ભલા ભલા જાતા રહ્યા, જઈશું આપણ કાલ;
પવન હોરપર આવતો, કુલે ભમતો કાળ.
ભરંસો નહિ ધડી એકનો, ઝડપે જેતાં માંભ;
ધણી ધણી રીતે બાળતી, મોત તણી તો લાલ.
ગુલાલાસમ છોરઓ, ગાલ લાલી તણ દેય;
તરણુ વાટિકા થાય છે, જંગલ સરખી તેહ.
સમજ સમજ મન માનવી, મોત તણું ભય રાખ;
કાળ વિષે કર કાળજી, થવું બગીને ખાખ.
થશે આમ કોદિ ખરું, મરવું નક્કી જાણ;
પાપ તણ કરું પુણ્ય હું, નહિ તો મ્હોટી હાણ.
શરીર મરે નહિ જીવરે, સમજી રહું હુંશિયાર;
પુણ્ય થકી નહિ આપદા, ભય પાપીને ધાર.

ક્ષણિક સંસાર.

(દોહરા.)

મોહરૂપ સંસાર છે, ક્ષણભંગુર વણસાડ;
માણસ નિત્ય ઠગાયને, પાપો કરે અનાડ.

હર્ષ હાસ્ય દુઃખ અશ્રુ તે, ખોટાં ચળકે એહ;
 સાચ વસ્તુ નહિ અહીં કંઈ, સાચ હરિનો નેહ.
 કીર્તિની કલગી તણી, તેજ જૂહી થાય;
 વાદળ રંગો સાંજરે, જોતોમાં ઝટ જાય.
 પ્રીતિ આશા રૂપના, ખરેજ ખમીલતા મોર;
 ભૂખર વાયુ મોતનો, લેતું મોહું જોર.
 ભવના ભરદરિયા વિષે, તોફાનો બહુ થાય;
 લેમાં પામર પ્રાણિયા, ધસડાતા સહુ જાય.
 દુખિયારી મુસાફરી, ઘોર અંધારી રાત;
 અહીંથી તહીં મોજાં વતી, ખાય પછાડા જાત.
 મુદ્ધિ કીર્ણુ રળિયામણો, તર્ક તણો ચળકાટ;
 એજ કંઈ દરશાવતા, ભુલી પડેલી વાટ.
 અહા નીતિને ધર્મ તે, શાંત ધીર નિરધાર;
 નહીં કોઈપણુ તે વગર, સ્થિર મનનું જન ધાર.
 માટે પામર માનવી, રાખી રહે સત્સંગ;
 નિશદિન હરિની લેહમાં, રમ તું રૂડો રંગ.

સાહસ.

(લાવણી.)

સહુ ચલો જીતવા જંગ, ખ્યુગલો વાગે;
 યા હોમ કરીને પડો, પ્રતેહ છે આગે. ૨૬.
 કેટલાંક કરમો વિષે, ઢીલ નવ ચાલે,
 શંકા ભય તો બહુ રોજ, હામને ખાળે,
 હજી સમય નથી આવિયો, કહી દિન ગાળે,
 જન બહાનું કરે નવ સરે, અર્થ કો કાળે;
 અંપનાવવાથી સિદ્ધિ, જોઈ બળ લાગે,
 યા હોમ સહુ ચં યા હોમ
 સાહસે કર્યો પરશુએ, પુરો અર્જુનને,
 તે પરશુરામ પરસિદ્ધ, રહ્યો નિજ વચને;
 સાહસે ઇંદ્રજિત શૂર, હણ્યો લક્ષ્મણે,
 સહસે વીર વિક્રમ, જગત સહુ જાણે;

થઈ ગઈ જંગમાં મઈ હક નિજ માંગે.

યા હોમ૦ સહુ ચ૦ યા હોમ૦

સાહસે કોલંબો ગયો, નવી દુનિયામાં,
સાહસે નેપોલ્યન બીડ્યો, યુરપ આખામાં;
સાહસે દયુથર તે થયો, પોપના સ્થામાં,
સાહસે સ્કોટ દેવુંરે, વાળ્યું જોતાંમાં;
સાહસે સિકંદર નામ, અમર સહુ જાગે,

યા હોમ૦ સહુ ચ૦ યા હોમ૦

સાહસે ગાતિના બંધ, કાપી ઝટ નાંખો,
સાહસે જાઓ પરદેશ, બ્લોક નવ રાખો.
સાહસે કરો વેપાર, જમે સહુ લાખો,
સાહસે તજ પાખંડ બ્રહ્મરસ ચાખો;
સાહસે નર્મદાદેશ, દુઃખ સહુ ભાગે.

યા હોમ૦ સહુ ચ૦ યા હોમ૦

પરદેશગમન.

રોળાવૃત.

જવાય નહિ પરદેશ, બ્રષ્ટ થાવાને બ્હાને;
કર્યા સ્વાસ્થી શાસ્ત્ર, ખીકણે ને નાદાને.
રખે કુવતની જાણ, થાય પરરાજાઓને;
રખે દોર નિજ જાય, ભમાબ્યા ક્ષત્રીઓને.
ગુલમગાર બહુ જવન સ્વારીઓ કરતા તેથી;
જાળવવા કુળ ધન, કર્યું, કરવું બંધ ભેથી.
રસ્તામાં દુઃખ મ્હોટ, ઘણાં મ્હોટાં દરિયાનાં,
પ્રવાસ કાંધા બંધ, કરે શું ખીકણ માના?
સુખિમાના શા ભોગ, દૂર પરદેશે જાયે,
વિચાર દુઃકા એમ, પછી ફળ ક્યાંથી થાયે?

(ઝંમ) અટકે અટકી રહી, જ્ઞાન સંપત્ત ન વધાર્યા,
દેશાટનથી લાભ, થતા ઝાઝા અટકાવ્યા;
પરરાજાઓની રીત, રીત લોકોની સારી,
ધંધા ને વેપાર, હુન્નરો બ્હોળા ભારી.
નવ જોયાં નવ જોય, દેશ કયમ તાજો થાયે,

દર્પણ વણ ક્યમ કરી, ખોડ ખાંપણ તે જાયે;
 વધે ઘણો ઉદ્યોગ, ગરીબડાં સુખી થાયે,
 પ્રવાસના ફળ મ્હોટ, ગર્વ આળસ તે જાયે;
 નવું નવું જોવાય, સાર સહુનો લેવાયે,
 ચરે ફરે જે જીવ, ઘણું સારું કહેવાયે;
 પ્રવાસ કરતાં દુઃખ, કીધેથી સુખો વાધે,
 સ્વાર્થ અને પરમાર્થ, દેશનું કારણ સાધે,
 પ્રવાસમાં જોવાય, ઘાટ અદ્ભૂત ઈશ્વરના,
 પહાડ નદી ને રાન, ધોધ રંગો તરવરના;
 સમુદ્ર સરવર તીર, જનાવર બહુ જાતોના,
 ધન્ય ધન્ય પ્રભુ ! જન, સુખી થાયે જોતામાં.
 ખઠીકણ કાયરા હોય, વળી રહે સંતોષી તે,
 પ્રવાસથી બહુ ડરે, રણે શત્રુ શું જીતે ?
 જીવ્યા કરતાં જોયું, બહું કહેવાએ જનમાં;
 જોવાની નહિ હોંસ, મુવેલો જીવતો જગમાં.
 ઘણા વરસનો શ્રમ, ઘણી બુદ્ધિનો કીધો;
 ફળો ચખાયે રહેજ, ધરંતાં રસ્તો સીધો;
 દેશાટનથી થાય, દેશમાં પુષ્કળ માયો;
 ચણો નર્મદા ક્ષેત્ર, નવો ને મક્કમ પાયો.

સુરત.

રોળાવૃત.

આ તે શા તુજ હાલ, સુરત સોનાની મૂરત,
 થયા પુરા બેહાલ, સુરત તુજ રડતી સૂરત !
 ચક્રચક્રતું તુજ રૂપ, સોળશે સત્તરશેમાં;
 કિશ્કા લાતી કોટ, મચેલા રંગો જેમાં.
 રંગ રંગ નીશાણુ, ચુરપ વેપારી ધામે;
 અંદર દુરજ માંહી, ધામધુમો બહુ જામે;
 જાત જાતનાં જન, જુજવા રંગો માથે,
 બાત બાતના વેશ, રસાલામાં મુખી સાથે,
 દેશ દેશનો માલ, વળી અહીંનાં અંદરનો,
 રહે આવે ને જાય, ખડાર લક્ષ્મીમંદિરનો;

બંદરમાં જુથ બહાણુ, જેહને જેતાં રાચો;
 દોલતની તે ખાણુ, મણિ પારસ તે સાચો.
 ધંધાધારી લોક, વળી કારીગર ઝાઝા;
 ઉંચ નીચ સહુ કોય, થયેલા ધનથી તાગ્ન.
 નવાખ બક્ષી મીર, વળી ખીજ સરદારો;
 સોદાગર ને શેઠ, જતરે જતા હજારો.
 વખાર ને દુકાન, મહેલ હવેલી ને ઘર;
 વાડી વજીહા બાગ, ઝગઝગ કરી રહ્યા જર.
 હાથી ઘોડા ઉંટ, પાલખી રથનાં વાહન;
 દોડાદોડી ખુબ, તકતકે તન મન ને ધન.
 સુરત તું લંકારખ, સુતું ઉછળતું સંધે;
 રાયરંક સહુ ભાઈ, સંપમાં રહેતા બંધે.
 તહેવારોના ઠાઠ, જુદા જુદા લોકોમાં;
 શોભાનો નહીં પાર, વસ્તુઓના થોકોમાં.
 અસવારી સોહાય, ફૂલો સોના રૂપાનાં;
 વેરાતાં લુંટાય, ગવાયે જશ હાકમના.
 બંદર કેરો ખહાર, અહા તાપી તટ કેવું ?
 બહાણોનો શો ઠાઠ, જેઘને ખુશ થઈ રહેવું !
 કિલ્લા ડકા રહોય, વળી ઓવારા કેવા !
 ખરે બપોરે તોય, ઘાટ નહિ જેવા તેવા.
 સુરત ત્હારી શી સુરત, જનો કહાંના લલચાવ્યા !
 શીરંગી ને અંગ્રેજ, વલંદા ક્રાંસિસ આવ્યા.
 ધુસ્ક્યા જ્યમ અંગ્રેજ, વલંદા ત્યમ બહુ બહેક્યા;
 પછી વંહ્યું બહુ કામ, સંપને આધે ફેંક્યા.
 ખટપટનો લાઇ લાભ, શિવાજીએ ભડ ભાળી;
 ચોંસટ ને સિત્તેર, સોળનામાં કરી ખાલી.
 પછી પાછી તૈયાર થઈને, ચઢી ચઢી બહુ;
 માત્ર સેંકડો એક, પછી પાછી પડતી કહું.
 ઉપરા ઉપરી માર, સુલતાની અસમાની;
 પડવા માંડ્યો ખુબ, નિશાણી છે બહુ ધાની.
 પડ્યાં ન ઉઠ્યાં ભાઈ, રાજ મ્હોટાં મ્હોટાંઓ;
 આસિરિયા ને મિસર, ઓસ ને રોમ ગયાંઓ !

કહાં હસ્તિનાપુર, અરે કહું દિલ્હી કહાં છે ?
 સિદ્ધપોર પાટણ, અરે તે પૂણા કહાં છે ?
 હતા કિરંગી અહીં, ફ્રાંસિસ અને વલંદા;
 નથી કોઈનું ચલણ, વલણ બહુ જનો કરેરે,
 સમયે ચઢતું કોઈ, સમયથી ઢળી પડે રે.

કુબીરવડ.

શિખરિણી.

ભુરો ભાસ્યો ઝાંખો, દુરથી ધુમસે પહાડ સરખો;
 નદી વચ્ચે ઉભો, નિરભયપણે એક સરખો;
 દીસ્યો હાર્યો જોદ્દો, હસ્તિણું હ્રદે ધ્યાન ધરતો;
 ચંદ્રવારે એકાંતે, કુબીરવડ એ શોક હરતો.
 કદે દેખાવે એ, અચરતી જણાયે જગતમાં;
 ખરે એ મ્હોરાંનો, મગરૂખ રહે દેશ નવ કાં ?
 મનાયે સત્સંગે, પવિતર કુબીરા ભગતમાં;
 પ્રજાની વૃદ્ધિએ, નિત અમર કહેવાય નવ કાં ?
 મળે આઠા ઉભા, અતિ નિકટ નીચે ઉપર જે;
 વડો ઝાઝા તોયે, સહુ ભળી ગયે એક દીસતો.
 વળી સંધાઓનું અસલ જીવનું એક મૂળતો;
 કીયું ડાળું પહેલું, કંઈ ન પરખાએ શ્રમ કરે.
 ધસેડયો પાડીને, અસલ વડ રેલે જન કહે;
 તણાયા છે ભાગો, ઘણી વખત જો એ વડતણા.
 તથાપિ એ થાયે, કુટ વિસ ગુણ્યા સો પરિધમાં;
 ટુટી ડાળોમાંથી, પ્રથમ તરકેરી નીકળતા.
 ખુંચે તેવા તંતુ, વધી જઈ નીચે જે લટકતા;
 જટાની શોભાથી, અતિશ શરમાઈ શિવ ઉઠ્યા.
 જટાને સંકેલી, વડ તજી ગિરિએ જઈ રહ્યા.
 ઉનાળાનો ભાનુ, અતિશ મથી ભેદી નવ શકે;
 ઘટા ઉંચે એવી, જન શીતળ છાયા સુખ લીએ.
 ખુલી બાબુઓથી, બહુ પવન આવી જમીનને;

કરે ચોખ્ખી રૂડી પછી મિત થઈને ખુશી કરે;
 ઘણાં જંતુ પાંખી અમળ સુખ પામે અહીં રહી.
 ઘણા જાત્રાળુઓ, અહીં ઉતરતા પુણ્ય સમજ;
 ઘણા શીકારીઓ, ગમત કરતા રહે બહુ અહીં;
 હજારો ભોકાને, અડચણ સમાતાં અહીં નહીં.
 ઘટા થાળાં લીધે, ઘણીક ફરવાને ગલી થઈ,
 બખોલો અંધારી, રમણીય બહુ બેઠક બની;
 નિરાંતે જેમાં તો, ખુશી થકી રમે લાલ લલના,
 નિરાંતે જેમાં તો, ખુશી થકી રહે જોગી જપમાં.
 ઠરી મ્હારી આંખો, કબીરવડ તુંને નિરખીને,
 ખરી પાપી બુદ્ધિ, ખરીજ રૂડી જાત્રા થઈ મ્હને;
 વિશેષે શોભે છે, ગભીરવડ તુંથી નરમદા;
 કૃતાર્થી મ્હોટો હું, દરશન વડે છું નરમદા.

અવસાન સંદેશ.

પદ.

નવ કરશેો કેઈ શોક—રસિકડાં, નવ કરશેો કેઈ શોક—ટેક.
 યથાશક્તિ રસપાન કરાવ્યું, સેવા કીધી બનતી—રસિકડાં
 પ્રેમી અંશને રૂદન આવશે, શક હરખારો મનથી—રસિકડાં
 મર્મ ન સમજે બકે શંખશક, વાંકું ભણે બહુ પાણુથી—રસિકડાં
 એક પીડમાં બીજી ચ્હીડથી, જળશે જીવ અગનથી—રસિકડાં
 હતો દુખિયો થયો સુખિયો, સમજે છુટયો રણુથી—રસિકડાં
 મુઝો હું ત્હમે પણ વળી મરશે, મુક્ત થશે જગતમથી—રસિકડાં
 હરિકૃપાથી મમ લેખ ચિત્રથી, જીવતો છઉં હું દમથી—રસિકડાં
 વીર સત્યને રસિક ટેકીપણું, અરિ પણ ગારો દિલથી—રસિકડાં
 જીદાર્ધ દુઃખ તે નથીજ જવાનું, જાયે માત્ર મરણુથી—રસિકડાં
 મરણુ પ્રેમીને ખચિત મોહું છે, દુઃખ વધેજ રૂદનથી—રસિકડાં
 જગતનીમ છે જનન મરણનો, દૃઢ રહેજો હિંમતથી—રસિકડાં
 મ્હને ત્રિસારી રામ સમરજો, સુખી થશે તે લતથી—રસિકડાં
 નર્મ કવિતા.

દસપતરામ.

લક્ષ્મી.

(દોહરા.)

ઓ લક્ષ્મી તું અવનિમાં, અહ્લુત દેવી એક,
 મોટા તુજ મહિમા થકી, ઉપજે ખપે અનેક;
 જીવન જેવી જગતને, તું પ્રિય પ્રાણાધાર,
 તુજ અર્થે જન તન તજે, પામે કષ્ટ અપાર.
 તું તોડાવે સંપત્તિ, તું જોડાવે સંપ,
 તુજ કારણ ભમતા ભમે, જીવ ન પામે જંપ;
 પુત્ર પિતા સાથે લડે, પુત્રી સાથે માત;
 લક્ષ્મી માટે લક્ષધા, લડે બ્રાત ને બ્રાત.
 કેંક કરે છે કાસદાં કેંક કરે વેપાર;
 ચોરી કરવા ચોરજન, તુજ કારણ તૈયાર.
 લાંચ ખાય છે લાંચિયા, સતી તજે છે સત્ય;
 ધર્મી કરે અધર્મને, તે સૌ ત્હારું કૃત્ય.
 પંડિત તો આજળ રહે, મૂરખ પામે માન;
 વખાણુ પામે વિધવિધે, વિશ્વ વિષે ધનવાન.
 તુંતો તત્ત્વ ત્રિલોકમાં, જન્મરૂં ત્હારું જોર;
 સૌ તુજથી કહેવાય છે, સાહુકાર કે ચોર.
 કોઈ ધરાય ન તુજ થકી, મળે લાખ કે કોડ
 ઘણી મળે તેમજ ઘણી, માંડે દાડાદોડ.
 મનસુખા મોટા કરી, સંગ્રહ કરે સદાય;
 અણુચિંતો પણ એકમાં, જીવ તજીને જાય.
 બહુ લક્ષ્મી ત્યાં દુઃખ બહુ, કાંતો થાય કમોત,
 જોતાં જોતાં જાય છે, ગોફણુ ગોળા સોત.
 જોણે શુભ કારણ કર્યા, લઈને ત્હારો લ્હાવ;
 જરૂર તે જીતી ગયા, દુનિયા મધ્યે દાવ.
 જોણે જરૂર જોડી કરી, કર્યું ન રૂડું કામ;
 વ્યર્થ ગયા તે વૈતરા, દાખે દસપતરામ.
 પૈસાનો વડી પદ્મીનો, વિશેષ શો વિશ્વાસ;
 રાવણુ કેરી રિદ્ધિ પણ, પળમાં પામી નાશ.

અરે મહાશ્રીમંતથી, ભલો અલ્પશ્રીમંત;
દહન દેહ દિનકર કરે, શશી શીતળતાવંત.
ઉત્તમ સૌથી આજ છે, દુનિયા મધ્યે દામ;
જેની ગાંઠે દામ તે, ડાહ્યો દલપતરામ.
સર્વ થકી શ્રીમંત કદી, કોઈ થયો કુંભાર;
ખર ઉપર અંખાડી શુભ, લાગે નહિ લગાર.

દેશાટન વિષે.

દોહરા.

વિદેશમાં વિચર્યા વિના, પેટ ન પૂર્ણ ભરાય;
પશુઓ પણ પરભાતથી, જંગલ ચરવા જાય.
ઘેર રહે લક્ષ્મી ઘણી, હોશે કેમ હમેશ;
રાજા રાજ્ય વધારવા, વિચરે દૂર વિદેશ.
વિદ્યા સદ્ગુણ વિનયતા, હોય ચપળતા હામ,
કરે ન પરદેશે જતાં, દેખે તે નર દામ.
વિદેશમાં વિચર્યા વિના, મળે ન મોટું માન;
સમુદ્રમાં વખણાત શું, સીપ તણાં સંતાન.
બુખે વિદેશે સંચરે, કરે ભલેરાં કામ;
પ્રેમ ધરી વિધિ પાળતાં, નિર્મળ કરવું નામ.
જો ધનની ઇચ્છા ધરે, તો ખડું માની ખચિત;
મહાસમુદ્ર મથન કરે, એજ અનાદિ રીત.
પ્રયાણ કરી પરદેશમાં, પરવરી લાંબે પંથ;
કાઠિ કળા કૌશલ્યના ગુણીજન લાવો અંથ.

અરૂણોદય.

ઉપજાતિ.

ઘણો કરે છે નિધિ ધૂધવાટ, ગાજી રહ્યો છે બહુ સર્વ ઘાટ;
જાણે ગયું પુત્રનું રાજપાટ, કોધે કરે ગર્જન એજ માટ.
પંખી મધુરા સ્વર ઉચરે છે, જુદી જુદી જાત અનેક જો છે,
જાણે થશે આજ નવીન રાય, ગાંધર્વ તહેના ગુણ ગાન ગાય.
જનો સ્તુતિ ઇશ્વરની કરે છે, માહાત્મ્ય તહેતું મનમાં ધરે છે;
જાણે રવિનું શુભ રાજ્ય જાગે, પ્રભુ સમીપે મુખ એમ માંગે.
હૃદયા જનો અચળ અલ્પ દીસે, જામો ન અંગે નહિ પાધ શીશે;

જાણે થતાં બે નૃપની લડાઈ, લોકો તણી લક્ષ્મી ગઈ હુંડાઈ.
 રહે કુભાર્યાં પતિ સાથ રહી, પ્રભાતમાંથી લડતી જ ઉઠી;
 સુરાજ્ય થાતાં પણ અંતખોર, સુખે ન બેસે ઠરીને નડોર.
 પતિવ્રતા કામ પવિત્ર જાણી, વહે પતિ આગળ પ્રેમવાણી;
 સુરાજ્યનો જોગ રહો જડે છે, સુખાણુ સંપી સુખ ભોગવે છે.
 શેહેરમાં માર્ગ જળે સિંચાય, જેથી પુરીમાં ગરદી ન થાય;
 જાણે રવિદૂત તણી સવારી, પંચારશ જાણી પુરી સુધારી.
 રાતે રહેલા જન ચોક્કીદાર, હેમાં કરે નાયક ફેરફાર;
 જાણે જુના રાયતણા સિપાઈ, વિદાય કીધા નવી ફેજ ધાઈ.
 દેવાલયો ને વળી રાજ્યદ્વારે, વાળાં તણા ઘોષ ઉઠે સવારે;
 જાણી પ્રજાએ સુશ્રીને વધાઈ, સામા જવાની કરી છે સન્નઈ.
 મુખ્યાં ઉધાડાં પુરદુર્ગદાર, પ્રવાસીઓ પંથ પણે અપાર;
 છૂટે ઇવેનો જઠરામિ વાસ, હરે ફરે જેમ ફરે વિલાસ.
 પ્રવાસીઓ જાન્ય અનેક રસ્તે, પ્રવાહની પેર દિશે સમસ્તે;
 જાણે રવિથી હિમ પીગળાને, વહી નદીઓ બહુ નીકળાને.
 ઉતાવળો કોઈ વહે અગાડી, અગાડી જનનાર રહે પછાડી;
 પૃથ્વી શાનિ આગળ ચાલી જાય, જો જેમ તે વક થયો જાણાય.
 ઉતાવળો જે જન પંથ ધાય, થાકી રહે ને મનમાં મુંઝાય;
 ઉતાવળો થાય હરેક કામે, તે જેમ હેમાં નહિ સિદ્ધિ પામે.

આજ્ઞાસ.

મનહર છંદ.

આજ્ઞાસથી અભિમાન એટલું તો કિતમ છે,
 અભિમાનીને તો માન તાકવાનો ટેક છે;
 લોભી પણ આજ્ઞાસથી કાયક લેખાય લેશ,
 લાલચથી લઈ બેસે ઉઘમ અનેક છે;
 કોંઈજન કંઈ કચનથી કુચાલ હોંકે,
 વધારે નહિ તો પણ એટલો વિવેક છે,
 આજ્ઞાસને કેના જેવી કહું દલપત કહે,
 આજ્ઞાસ સમાન ભુંડી આજ્ઞાસ જ એક છે.

ખોટી સમજ.

છોટાં છોકરાં વરાળી કાળી શું ફુલાવાતું છે,
 ફુલાવાતું ફેક એતો કાંટા છે કલેશના;

પ્રવાસની ના પાડે તે દેશના શું હિતસ્વી છે,
હિતસ્વી ન હોય એ તો દુસ્મનો છે દેશના.
ધર્મનો ન મર્મ નાણે તે શું ધર્મગુરુઓ છે,
ગુરુઓ નહિ હરામખોર છે હમેશના;
વનિતાનો વિધાભ્યાસ વારે તે શું વિદ્વજ્જન,
વિદ્વજ્જન નહિ મોટા વૃપભ મહેશના.

અન્યોક્તિ.

ઉંટ કહે આ સમામાં, વાંકાં અંગવાળાં ભુંડાં;
ભૂતખમાં પક્ષીઓ ને પશુઓ અપાર છે;
બગલાની ડોક વાંકી, પોપટની ચાંચ વાંકી;
કૂતરાની પુંછડીનો, વાંકો વિસ્તાર છે.
વારણની સુંઠ વાંકી, વાઘના છે નખ વાંકાં;
ભેંસને તો શિર વાંકાં શીંગડાનો ભાર છે.
સાંભળી શિયાળ બોલ્યો, દાખે દલપતરામ;
અન્યનું તો એક વાંકું, આપનાં અઘાર છે.

સમુદ્ર.

વસંતતિલકા.

પૃથ્વી સમુદ્રતળની નિધિ માત નાણે,
પૃથ્વી ખીણ નિજ પ્રિયાવત તે પ્રમાણે;
માટે સમુદ્ર કદી સ્ત્રીધનને ન રાખે,
કોણી ચીજ જગ તીર કોણી નાખે.
મોતી પ્રવાળ નિધિમધ્યસ્થળે વસે છે,
જે શંખલા છીપલિયો તટમાં દીસે છે;
મોંઘી ચીજે મનુષ્ય જેમ ધરે પટારે,
સોંધી ચીજે રખડતી રહી જાય દારે.
જો આ ગરીબ મચ્છ દૂર જઈ પડે છે,
પામી વિભોગ નિધિનો તન તર્કડે છે;
સિંધુ દિલે ન સમજે નિજ હાથ દેવો,
મોટા તણે જગતમાં ઉર સ્નેહ એવો.
લે છે નદી નદતણું વળી લે ખીજનું,
વર્ષાદનું જગ લઇ ભુવને ભર્યાનું;
પીવા તૃપિત જનને પળીએ ન દેવું,
સિંધુ શીખ્યો કૃપણ ભૂપનું કામ એવું.

નવલરામ.

સ્વદેશસ્તોત્ર.

ગરવી.

મહારી ભરતભૂમિ !

રૂપાળી, રઢિયાળી, યશાળી, સુશીલ પુનિત !

} ૨૬.

તારા ચરણ ભૂમી, (૨)

આનંદે વંદુ જય જય હરદમ નિલ !

દુનિયામાં દેશ અનેકજ છે;

સૌ સૌમાં કાંક વિશેષજ છે !

પણ તું તો અલૌકિક એકજ છે:-

મહારી ભરતભૂમિ !

કાણુ આવે હિમાલયની હારે !

કેહિનુરે અન્ય હોરા હારે;

વણુ શેલડીં સરસ સાકર ક્યાં રે !-

મહારી ભરતભૂમિ०

શી કળદ્રુપતા સ્થળ સ્થળ સોહે !

નવરંગી રમણી મનઝં મોહે !

જાણે વાડી વિશ્વંભરનીજ હોએ, !

મહારી ભરતભૂમિ०

સાથે વિશ્વંભર વહાલી તું ઝાઝી,

સમૃદ્ધિ સ્વાભાવિક બધીં સાજી,

તહને પ્રભુએ કરી પ્રિય પ્રમુખાજી.

મહારી ભરતભૂમિ०

દેખી દુનિયા મરે છે દિલ દાઝી,

પણ ફીકર ન રાખ પ્રભુ તું રાજી !

હાય ! હાલ તહેનીં છે ધતરાજી !

મહારી ભરતભૂમિ०

તારો વાંક નથીજ, તથાપિ એ,

અમે બ્રહ્મ કપૂત મૂંઢ, પાપીએ !

દેવ છેક દુબ્યો !-દુભિયે હજીએ !

મહારી ભરતભૂમિ०

મદ, આળસ, ઇર્ષ્યા, ને અનીતિ
મતિ મતલબી આંધળી નીચ અતિ;
સુખ સાર્વજનિક સમજે ન રતિ;

મહારી ભરતભૂમિં

જાણી જન્મભૂભક્તિ તો નામે નહીં,
એક પેટની વેઠ અખંડ લહી;
ઉંચી ઓડ બગદીએ કીધી ન કહીં,

મહારી ભરતભૂમિં

એવા જનને ધિક્ક ધિક્ક ધિક્કજ છે,
કીડી કાગડા એથી તો ઠીકજ છે;
જેને જાતિની દાઝ અધિકજ છે !

મહારી ભરતભૂમિં

હોટેટાટ, કાશીર જે કહો,
જંગલીમાં જંગલી જે લોકો;
જન્મભૂમિભજન અનભિસ ન કો,

મહારી ભરતભૂમિં

સ્ત્રીઓ પણ અમળા જે બાકી,
તહેણે દેશભક્તિ સમળા દાખી;
ઇતિહાસ છેજ એનો સાખી,

મહારી ભરતભૂમિં

જન્મ જન્મી જન્મભૂમિ જે ન ચહે,
સૃષ્ટિકર્મ વિરૂદ્ધ રાક્ષસ એ;
રે રાક્ષસે રૂડા, સ્વપક્ષે રહે,

મહારી ભરતભૂમિં

આવા બ્રહ્મ સંગે ભંડાઇ માતા,
જે જગને સુજનતા મૂળ દાતા;
જેનો જશ જશવંત હજી પણ ગાતા,

મહારી ભરતભૂમિં

તું તો સત્ત્વગુણી તત્ત્વજવેતા,
દેશ દેશથી પંડિત જ્યાં વહેતા,
ચર્ચ શિષ્ય સહોત્સાહે રહેતા,

મહારી ભરતભૂમિં

તહારાં કાર્ય ત્યારે ચવને ભાળ્યાં,
મહા શીળ નિર્મળ, બુદ્ધિવાળાં;
અહા ! “દેવાં કમાડે પડે ન તાળાં.”

મહારી ભરતભૂમિ.

સેવું નિત્ય પુનિત તવ રજ ચૂમી,
ધન્ય ભાગ્ય નવલનાં તું જન્મ ભૂમિ;
તહારી ભક્તિ રોરગ રહીજ ધુમી,

મહારી ભરતભૂમિ.

બાળગરબાવળી.

વિજયાશંકર.

કવિની સ્થિતિ અને તહેનાં કારણ.

કવિત.

કવિના કવનનું મનન ડોઈ કરે નહિ,
કવિજન કવે તે તો લોક જાણે લવે છે;
તનરોગ વૈધ ને વક્રીલ દાખે ધનરોગ,
મનના વિકાર કવિજન કવે છે;
વૈધને વક્રીલની જરૂર પડે જગતમાં,
કવિની જરૂર કો કચિત્ત અનુભવે છે;
જડ'બુદ્ધિ જમાનો એ જડ સીજો જાણવે છે,
એજ અનુભવ વિજયનો થયો હવે છે !!
સ્વર્ગ નર્ક પૃથ્વી વર્તમાન ભૂત અને ભવિષ્ય,
જ્ઞાનવડે કવિ સંધુ જ્ઞાનમાં ખતાવે છે;
જ્યાં ન પહોંચે રવિ ત્યાં કવિની ગતિ એવી કહેતી,
વાસ્તવિક વિશ્વ પાસે કમુલ કરાવે છે.
માનસિક સ્થિતિઓનો કવિ અનુભવી વૈધ,
કવિ આગે કોની કદિ ઉસ્તાદી ન જાવે છે;
જડ આ જમાનો ક્યાંથી જાણે ચૈતન્ય-પ્રતાપ,
અનુભવીનેજ કવિનું કવન ભાવે છે.

પૈસે કોઇ પૂરો ને અકલે અધુરો પોતાને,
માને નહિ નિશ્ચે કરી આખા આ ભુવનમાં;
કવિને વખાણુનાર થોડા તહેનું કારણ કે,
ધણા પોતાનેજ કવિ માનનારા મનમાં.
ભૂતવાસ પીપળે સુથાર ચિત્ત ખાવળીએ,
જડ આ જમાના તણું તન અને ધનમાં;
જગૃત કે સ્વપ્ન માંલ્ય વિજય કવિતા ગાય,
અહોનિશ કવિનું ચિંતન છે ચૈતનમાં.
કવિ થવા કો મન ન કરે તહેનાં બે કારણ,
ગાંધનું ગોપીચંદન ધસવાનો ખેલ છે;
વળી જેની પાસે ધન, વિદ્યા બણી કરે મન,
સંસ્કાર વિના કવન કરવું મુશ્કેલ છે.
રાષ્ટ્ર રચનાને કો કો ચૂટકા અભ્યાસે આવે,
અંગ અર્થ ચમત્કૃતિ આવવી ન સહેલ છે;
વિજય જ્યાં જડ ને ચૈતન્યનો વિવેક નથી,
ન સુઝે કીચો તંબાકું કે નામસ્વેલ છે.
જ્ઞાન અને તર્ક તણી ખાણુ જાણો કવિને,
હુંટાવે ખોભે કાવ્યદાન કો કાળે ન ખોટ છે;
હુંટો ભાઇ હુંટો અંશી રસિક જનો સૌ હુંટો,
કવિસ્થિતિને ન કોદી ભરતી કે ઓટ છે.
એથી કો અમસ્તી ન સસ્તી જાણો કવિતાને,
કિંમત કદર જાણી ભોજરાજે મ્હોટ છે;
જડ ઓ જમાના તુંને ભોજરાજની છે આણ,
વિજયવાણીને જાણુ ચૈતનની ચોટ છે.

વિજયવાણી.

કેશવલાલ હરિરામ ભટ.

કો' સેવા નર વિશ્વમાં અવતરી શું કામ સારાં કરે.
શાદૂલવિકીડિત.

આજ્ઞા અંતરમાં ન ધારણુ કરે માતા અને તાતની,

આશા શું કરવી પછી પ્રતિદિને સેવા તણી વાતની,
 કહે છેના કરતાં અપાર અવળે પંથે સદા સંચરે;
 કો' તેવા નર વિશ્વમાં અવતરી શું કામ સારાં કરે ?
 જાતિનું અભિમાન લેશ ન જડે કલેશો વિશેષે સહે.
 કાયાથી મનની અને વચનથી જે દીનને દુઃખ દે;
 શક્તિ સર્વ પ્રકારની અવરને આડા થવા વાપરે,
 કો' તેવા નર વિશ્વમાં અવતરી શું કામ સારાં કરે ?
 સાઈ ખાય પીએ સદા સુખ સહુ સંસારનાં ભોગવે,
 જાણે છે નિજનું સમગ્ર સુખ તે જે ભોગવ્યું આ ભવે;
 જીભેથી જળરા સદૈવ પણુ તે વાંદાવડે ખંડી મરે,
 કો' તેવા નર વિશ્વમાં અવતરી શું કામ સારાં કરે ?
 કામ ક્રોધ તણા અતિ પ્રબલથી ને લોભ મોહે થકી,
 લુચ્ચાઓ મદ—મત્સરે કુમતિમાં સર્વસ્વ માને નકી;
 અંધા જે અદકાં દુરાચરણને પંથે ચઢીને મરે,
 કો' તેવા નર વિશ્વમાં અવતરી શું કામ સારાં કરે ?
 જે દુષ્ટો યમને અને નિયમને જે, ગણીને તળે,
 વહેલા વલ્લખાં વડે વિષયને એકાગ્ર ચિત્તે ભજે;
 જન્મીને શમથી અને દમથકી હાથે કરી હીન રહે;
 કો' તેવા નર વિશ્વમાં અવતરી શું કામ સારાં કરે ?
 વિદ્યા—ઉદ્યમ આદિ સર્વ સુખના હેતુ તળે હર્ષમાં,
 આ દેહે અગણિત આદર વડે આવે ન ઉત્કર્ષમાં,
 શાસ્ત્રોના ઉપદેશ લેશ મનમાં જેને નહિ સાંભરે,
 કો' તેવા નર વિશ્વમાં અવતરી શું કામ સારાં કરે ?
 નીતિને ન ગણે સદાચરણમાં જે પ્રીતિ રાખે નહિ,
 અહ્લાનંદ તણા સમગ્ર સુખનો જે સ્વાદ આખે નહિ.
 ખીજના ધન ધામને ધરણીને હેતે કરીને હરે,
 કો' તેવા નર વિશ્વમાં અવતરી શું કામ સારાં કરે ?
 ધારે ધર્મ ન ધ્યાનમાં પ્રતિદિને જે શુષ્કવાદે વડે,
 આર્થોના ઉપદેશને નહિ કદા કર્મો વદી કાન દે;
 આધિ વ્યાધિ ઉપાધિની યુવતિને જે જન્મ થાતાં વરે,
 કો' તેવા નર વિશ્વમાં અવતરી શું કામ સારાં કરે ?

વિદાય.

અમે તો આજ તહારા, બે દિનના મેમાન,
સફલ કરેા આ સહજ સમાગમ, સુખતું એજ નિદાન.
આવ્યા જેમ જશું તે રીતે, સર્વે એમ સમાન;
પાછા કોઈ દિન નહિ મળીએ, ક્યાં કરશે સન્માન.
સાચવળે સંબંધ પરસ્પર, ધર્મે રાખી ધ્યાન;
સંપી સદ્ગુણ લેળે દેળે, દૂર કરી અભિમાન;
લેશ નથી અમને અંતરમાં, માન અને અપમાન;
હોય કશી કડવાશ અમારી, તો પ્રિય કરશે પાન.
કેશવ હરિએ કરુણા કીધી, ન ભરો લુલી ભાન;
તારવે તાન રહે છે ત્હેને, થાય ન જરીએ જનન.

કેશવકૃતિ.

બુલાખીરામ.

જે જાયું તે જાય.

દોહરા.

જે ક્યું તે આથમે, કુલ્યું તે કરમાય;
એહ નિયમ અવિનાશનો, જે જાયું તે જાય.
અરે અમુધ એ આદમી! મનમાં શું મલકાય;
ઘાટ થશે શો ઘડી પછી, જે જાયું તે જાય.
ધુળવતા ધમ ધમ ધરા, પડતા જેના પાય;
એવા નર ઉપડી ગયા, જે જાયું તે જાય.
કુકે પરવત ફાડતા, કંઠે વજ્રસમ કાય;
ખાયા કાળના ખપરમાં, જે જાયું તે જાય.
રાવણ સરખા રગડમલ, બળિયા બળીસમ રાય;
કાળે તેને ફૂટિયા, જે જાયું તે જાય.
લોજ સુવિક્રમ ભૂપતિ, મથે ગુણ ગવાય;
કાયમ એ કથને રહ્યા, જે જાયું તે જાય.
પરપોટા જ્યમ પાણીનો, કાચકળશવત કાય;
વાર ન લાગે વણસતાં, જે જાયું તે જાય.

અરધી આવરદા ગઈ, હૈયે ન ધરો હાય;
 પછો થકી પરતૈશ તું, જે જાયું તે જાય.
 કોઈ ત્હને કરનાર નથી, સર્વેશ્વર વિણ રહાય;
 ખોળ તેહને ખાંત કરી, જે જાયું તે જાય.
 તર્યું તેહ ખૂડે ખચીત, ભર્યું તેહ ઠલવાય;
 ક્યાં ભરંસો કાલનો, જે જાયું તે જાય.
 મરણ કરે છે મલપતું, પરડે જ્યાં તું પાય;
 કરે ન તોય વિચાર ક્યમ, જે જાયું તે જાય.
 પ્રતિ દિવસ તું પેખી લે; વાયુ મૃત્યુનો વાય;
 બુલાખી તુજ બળ કેટલું, જે જાયું તે જાય.

કાવ્યકૌસ્તુભ.

મલખારી.

કાલનો ભરંસો નથી.

દોહરા.

“ આજ મ્હને અવકાશ ક્યાં ? કરીશ કામ એ કાલ, ”
 જે મૂર્ખો આવું બંદે, ત્હેના હાલ હવાલ.
 એક ઘડીપર ભાવ ક્યાં ? કોણે દીઠી કાલ ?
 કલ કાળ લઈ આવશે, ઉડી જશે વરાળ.
 તરિયો તે તુજ પાપતું, આગળ ધોર અખાત;
 વાટ જોઈ બેસી રહે, રહીશ ધસતો હાથ.
 ભવ પાણી આવી ચઢે, તરવું અતિ મુશ્કેલ;
 મોજાં ચઢશે જોસથી, સમજ વેડીઆ બેલ.
 નહિ કરતો તું વાયદા, કરજે સઘળું હાલ;
 ભુંડા ભવિષ્યના પેટમાં, ગુપ્ત કાળ વિકરાળ.
 જે કરવું તે આજ કર, કાલે શો અવકાશ;
 વધુ કામ કાલે નડે, આજ થકી સુણ ખાસ.
 ટુંકી મુદત માનવી, નિત્ય માગણી થાય;
 વધે કામ ક્ષણ ક્ષણ જવે, આયુષ ધટતું જાય.
 માટે માગે સુખ જો, બન્ને ભવની માંય;
 કાલ ભરંસે ના સુધશ, કર જે હમણાં થાય.

અગવડથી સગવડ મળે, દુઃખ વેડે સુખ હોય;
કામ કરી આરામ કર, નહિ તો પાછળ રોય.
ધસડી જઈ આ ઘર થકી, પુછશે જામ જવ સ્વાલ;
જવાબ શો ખેંરામ દે, કીયા કામની કાલ.

ગુજરાતનું ભાવિ ગૌરવ.

રોળાવૃત્ત.

સુણુ ગરવી ગુજરાત, વાત કંઈ કહું હું કાને,
સમજુ છે તું સુખત, સમજશે સહજજ સાને;
વસ્તી વસુ સુખ તહને, વળી વેપાર વણજનું,
જ્ઞાન ધર્મે પણ સુખી, દુઃખ નહિ અધિક કરજનું.
નથી તેમ તું રહિત અન્ય મ્હોટા સદ્ગુણથી,
વધો નામના હજી, વડીલ આર્યોના પુણ્યથી.
પણ ક્યાં બુદ્ધિ વિશાળ, કવિ-ઋષિ-વીર ગયા ક્યાં
રણ ગજવે, રંગ ભૂમિ-સર્વ એ સ્થિર થયા ક્યાં ?
પાડી દેહ પવિત્ર, ગયાં ક્યાં રક્ષક એવા ?
ક્યાં તે સ્વદેશ દાઝ ? પ્રજા રાજની સેવા ?
મહત્ત્વ પુત્ર ક્યાં ગયા, માત, તુજ ઉંચા કુળના ?
છોને નીકળ્યા બીજા ધણાએ-ઓછા ભૂલના.
ક્યાં પ્રાચીન ચાતુર્ય ! અસલતા ક્યાં રે તહારી ?
નાતમ નરની નાર, જણ્યું શું વંશ વધારી ?
પુત્ર જણ્યા બહુ પેર, જણ્યા પણ જોગવિયા નહિ;
સુખ સ્વપ્ને દોઢલ, જાગી ત્હેં જોગવિયા નહિ.
છયાસીલાખ નિજ પ્રજા, છતાં વંજા રંડાણી—
આર્યપુત્રી અનુપમા, હિંદ સુંદરી હિંદવાણી,
ખેડી પનોતી, હાય ! દુર્દશા આખે દેશે;
જ્યાં જોઉં ત્યાં સ્વાર્થ, ભટકતો બિન બિન વેષે;
ન મળે શૌર્ય ઉમંગ, આર્ય અભિમાન કશું રે;
દેશદાઝ વણ પડી, પરાધીન પ્રજા પશુ રે.

ત્રણ સૈકા વહી ગયા, વશ પડી રહી બીજાને;
 જતા આવતા સર્વ યવનની, આણુ તું માને.
 હાય ! કેમ જીવાય, પરાધિન એ સ્થિતિમાં ?
 છુટી પડે અવતાર, ગુલામી દેખીતીમાં.
 માડી ! ઉઠ, કર જોડ, ક્ષમા માગી લે બહેલી;
 કર્તવ્યે પડ બહાર, હિંદમાં સહુથી ખેલી.
 રજપુત વીર જગાડ, રાજ્યકર્તા કર સાચા;
 બ્રહ્મ બાળ વિદ્વાન, જ્ઞાન જીજ્ઞાસુ જાચા.
 દેશ દેશ વગડાવ, શંખ તુજ સ્વાધીનતાનો;
 બધે ઐક્યતા ભજવે, પરાજય હરી ભિનતાનો.
 પીટવ દાંડી પરમાર્થ, સ્વાર્થ સંહારી, માડી;
 સુધરે પુત્ર પરિવાર, પરસ્પર પ્રીતે ઘાડી.
 કિતરે પનોતી હવાં, વખત આવે છે સારા;
 તત્પર થા, ગુજરાત, હક ભોગવવા ત્હારા.
 ગઈ ગુજરી જા બુલી, શોક તેના શા કરવા ?
 મરતાં ગઈ તું બચી, વળી કાં સુવે મરવા ?
 તજ મિથ્યા કલ્પાંત, હામ હૈડે ધર માતા;
 કર સજીવન નિજ વતન, શિર ઉપર છે સુખદાતા.
 પૂર્વ જન્મનાં પાપ, નર્મદાજળ શુદ્ધ કરશે;
 નવીન જન્મ શૂરવીર થકી એ ખોળો ભરશે.
 હું ક્યાં જોવા રહું, નવીન એ જન્મજ ત્હારો ?
 માતા દુઃખ મુઝવણે ગાળી નાંખ્યો જન્મારો.
 હશે ! ન મુજ મન દુઃખ, વિશેષે એહ વિષેનું;
 અર્પી દઉં સો જન્મ, એવડું, મા, તુજ લહેણું.
 સો આપું લઈ એક, સહજ આપું હું એકે,
 ગુર્જર દેશ ફરી જોઉં, દીપ્તો સત્ય વિવેકે.
 પણ તે દિન હજી દૂર, નથી મારા વારામાં;
 મોડે બહેલે, ભલે, જોગ પડતાં સારામાં.
 નમન હાલ, ગુજરાત, માત ! આ સલામ છેલી;
 સફળ થજો આશીષ, ભક્તપુત્રે આપેલી.

બાળાશંકર ઉદ્ધાસરામ.

બોધ.

ગઝલ.

યુગરે જે શિરે ત્હારે જગતનો નાથ તે રહેજે,
 ગણ્યું જે પ્યારું પ્યારાએ અતિ પ્યારું ગણી લેજે.
 દુનિયાની જુઠી વાણી વિષે જે દુઃખ વાસે છે,
 જરાએ અંતરે આનંદ ના ઓછો થવા દેજે.
 કચેરી માંહી કાજનો નથી હીસાખ કોડીનો,
 જગતકાજ થઇને તું વહોરી ના પીડા લેજે.
 જગતના કાચના યંત્રે ખરી વસ્તુ નહિ ભાસે,
 ન સારા કે નહારાની જરાએ સંગતે રહેજે.
 રહેજે શાંતિ સંતોષે સદાએ નિર્મળે ચિત્તે,
 દિલે જે દુઃખ કે આનંદ કોઇને નહિ કહેજે.
 વસે છે ક્રોધ વૈરી ચિત્તમાં ત્હને તજ દેજે,
 ઘડી જાયે ભલાઈની મહાલક્ષ્મી ગણી લેજે.
 રહે ઉન્મત્ત સ્વાનંદે ખરું એ સુખ માની લે,
 પીએ તો શ્રી પ્રભુના પ્રેમનો પ્યાલો ભરી પીજે.
 કદુ વાણી સુણે જે કોઈની વાણી મીઠી કહેજે,
 પરાઈ મૂર્ખતા કાજે મુખે ના ઝેર તું લેજે.
 અરે પ્રારબ્ધ તો ઘેડું, રહે તે દૂર માગે તો,
 ન માગે દોડતું આવે ન વિશ્વાસે કદી રહેજે.
 રહી નિર્મોહી શાંતિથી રહે એ સુખ મ્હોડું છે,
 જગત બાજગરીના તું બધા ઝલગલ જવા દેજે.
 પ્રભુના નામનાં પુણ્યો પરાવી કાવ્યમાલા તું,
 પ્રભુની પ્યારી ગ્રીવામાં પેહેરાવી પ્રીતે દેજે;
 કવિરાજ થયો શી છે પછી પીડા ત્હને કાંઈ,
 નિજનંદે હમેશાં બાલ મસ્તીમાં મગા લેજે.

છોટમ કવિ.

૫૬.

આજ અનુપમ જ્ઞાન ઉપન્યું ભલી રચના ભાળી,
 અહ્ભુત ખેલ અખિલ કર્તાનો, મહેં નજરે જોયો ન્યાળી. આજ.
 ઉંચું જોઉં તો અવનિ જેવા, અગણિત અધર ફરે મોળ;
 કોઇ એક તાતા કોઇ એક શીતળ, ભેદ ન ભણે જન ભોળ. આજ.
 ભૂતળ ઉપર ભાત ભાત્યની, અગણિત જીવ-તણી જાતિ;
 નરનારી નાડ રૂપ અવનવાં, નામ જીજ્ઞાસાં બહુ ભાતિ. આજ.
 અર્મ પુતળાં ચૈતન્યદોરી, ખેલણુહારને હાથ ખરી;
 જેમ નચાવે તેમ સહુ નાચે, કળ તુટે તે જાય મરી. આજ.
 સરજનહારને જાય શોધવા, ઘટમાં જેની બુદ્ધિ ઘણી;
 પોતપોતાનું કલ્પિત કહે છે, ભાત-ભાતની વાતભણી. આજ.
 એક પુતળું એમ વહે છે, સહજ થાય છે સૃષ્ટિ સહુ;
 અળગો કોઇ નથી કરનારો, ઉપજે આપો આપ બહુ. આજ.
 એક કહે સૌ રૂપે સ્વામી, આપ ઈચ્છાએ જીવ થયો;
 સ્વર્ગ નર્કમાં પોતે વિલસ્યો, અરૂપ હતો તે રૂપ થયો. આજ.
 એક કહે સહુ કરમે ઉપજે, જેનાં કર્મ હશે તેવાં;
 નીચ ઉંચ ને સ્થાવર જંગમ, છે કરમે બનિયાં તેવાં. આજ.
 કોઇ કહે સહુ કામ ઈશનાં, માયા સંગે મોજ રમે;
 માયામાંથી રૂપ બનાવે, અંત્યે માયા માંહી શમે. આજ.
 એમ અનેક મતો જગમાંહી, કલ્પિત વાત લહે સાચી;
 ઉપનિષદનો અરથ વિચારે, તે જન વાત કહે સાચી. આજ.
 નિજ ઈચ્છાએ સૃષ્ટિ સરજે, નિજ ઈચ્છાએ નાશ કરે;
 આદ અંત્ય પ્રભુ એક બિરાજે, છોટમ એ સિદ્ધાંત ધરે. આજ.

પ્રભાતસંમ્રહ.

મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી.

કીસ્મત.

ગઝલ.

કહો તું જાય છે દોરી દગાબાજી કરી કીસ્મત !
 બરોસે તહે લઈ શાને ! આ હરરાજી કરી કીસ્મત !

થવા નિજરૂપ દુનિયામાં ઉતરવાનું ક્યું કીસ્મત !	
કરી તુજરૂપ રંજડી લપેટી ધા કરે કીસ્મત !	કહીં.
ચલાવી પુષ્પમાલાપર નીચે સર્પોં ભર્યાં કીસ્મત !	
સનમ દીદારમાં નાંખી પલક જુદાઈની કીસ્મત !	કહીં.
લગાડી કાર્ય કારણની ખરાબર સાંકળો કીસ્મત !	
ભરાવ્યા ત્યાં શી રીતે ત્હેં ઉલટના આંકડા કીસ્મત !	કહીં.
પીછાની બે અને બેને કહી ને ચાર હે ! કીસ્મત !	
લખાવ્યા હાથથી શાને ! ત્હેં બેને એક આ કીસ્મત !	કહીં.
ગણી મ્હાડું વળી મ્હાડું ભર્યું દિલ પ્રેમથી કીસ્મત !	
તથાપિ ત્યાં ભર્યું શાને ? શી રીતે ! ઝેર ત્હેં કીસ્મત !	કહીં.
ધરી આશા તણો પાયો ચણાવી તે ઉપર કીસ્મત !	
કહીં ક્યારે ! લીધો તાણી એ પાયો ત્હેં અરે કીસ્મત !	કહીં.
મુકાવીને મીઠું ખોળે ભરેંસે શીશ હે કીસ્મત !	
કપાવી શી રીતે ગરદન વહે ના ખૂન પણ કીસ્મત !	કહીં.
ઉઠાવી અસ્તિથી દિલને લગાડ્યું નાસ્તિમાં કીસ્મત !	
દરદ દિલ રોવું ત્યાંયે તે વગોવાયું ભર્યું કીસ્મત !	કહીં.
વહે આંખો ગળી ધારે-ધ્રુવે દિલડાઘને કીસ્મત !	
ખુદાઈની મીઠાઈમાં ભરી ખારાઈ ક્યાં કીસ્મત !	કહીં.
મુંડાવી કે રંગાવીને કરાવ્યો ત્યાગ ત્હેં કીસ્મત !	
તથાપિ ત્યાં બઝાડી શી ! ઉપાધિ બેવડી કીસ્મત !	કહીં.
મુખે અદ્વૈત ઉચ્ચારી લહી મનથી પુરું કીસ્મત !	
કવિતા આ બઢાવાનું ક્યું શું દ્વૈત ત્હેં કીસ્મત !	કહીં.
કહીં કહીં આ દગાબાજ કરે હા ના તું શું કીસ્મત !	
મ્હને માલીકનો કાને પડે ભણકાર ત્યાં કીસ્મત !	કહીં.
રમાડ્યો આ દગાબાજ વિષે છું બહુ ખુશી કીસ્મત !	
મળ્યો માલીક વેચાયો, કરી લે ચાહે તે કીસ્મત !	કહીં.

હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.

ભરતદુઃખાર્તી ચિંતામણી.

ગઝલ.

અમે દાઝું દિલે દર્દી-અમારી હિંદ આજની !

ગર્હ સત્તા જનેતાની અમારી કર્જ આજની.

અમે.

અમે શૃંગાર-રસરંગી, અમે શૂરવીરના સંગી !
 દશા કરૂણા વળી ક્યાંથી ? કરે તગદીર ના ચારી ! અમે.
 અમારા શૂર ક્ષત્રિય ધન્ય ! અમારા વીર રજપુત ધન્ય !
 હવે રહ્યું કોણુ જે નાંખે સિપાહી બોહોં ઓવારી ! અમે.
 ઉઠાવું હાથ ? શું કરવા ? ચલાવું પાય ? ક્યાં ધરવા !
 જીગર ઓસવાધ ઉઠું જતું ! જખમ ઝર્પી રહ્યો કારી ! અમે.
 ન મળશે વૈદ કો વાર ? ન જડશે જંત્ર કો જાદુ !
 રીઆશે રાંકડી ક્યાં સુધી ? હશે હુરિ ક્યારે હુંશિયારી ? અમે.

ભાવિ પદ.

ભાવિ નહિ શીટનાર—કદાપિ ભાવિ.
 કોમળ કુંદ જાઈ તણાં કુલડાં ખીલી ખરી પડનાર ! કદાપિ ભાવિ.
 શીત સુવાસિત મંદ પવન વહી-લહેર લલિત જનાર ! કદાપિ.
 ગમન કરે ગગને શશિ સૂરજ છાયા ગ્રહણ ગ્રસનાર !
 ઘાટ હજાર ઘડો ઘટ ભીતર, હોય થવાનું થનાર ! કદાપિ.
 છો દળવાદળ આગળ આવો, તેજ ઝગે ઝાતકાર ! કદાપિ.
 હુરિ હુરિ ખેદ કરે શું વળશે ? શાંતિ સુખદ સ્વીકાર ! કદાપિ.
 કુંજવિહાર.

(નવીન કાળ.)

ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી.

ત્રેમયોગી.

(રાગ ઓખાહરણનો;)

“ જોગીરાજ ! ઉભા રહો જરી, મહેને વાટ બતાવેલી ખરી;
 પડી વનમાં આ રાત અંધારી, ભમું એકલો ધરને વીસારી,
 નથી પગલાં ઉપડતાં મહારાં, થાકે આવે છે આંખ અંધારાં.
 પંથ પુરો થતો નથી આજ, વાધું હું ત્યાં વધે વનવાટ !
 દીવા જેવું પહોળું દેખાય, જવા ત્યાં મુજ મન લલચાય;
 ત્યાં તો રહેતા હશે કોક સંત, મહારા દુઃખનો આલુશે અંત.
 જોગીરાજ એ વાટ બતાવો, દયા એટલી મુજપર લાવો.”
 જોગી બોલ્યા: “ બેઠા, રખે જતો, એણી પાસ રખે લલચાતો;

એ તો ભુતનો બડકો જાણુ, બોલાવે ને કરે પછી હાણુ.
 ભુખ્યાં તરસ્માને આદર આપે, ભુખું સુકું મળે તે જમાડે,
 એવી આ છે શુદ્ધ મુજ રંક, ખેટા ત્હેમાં તું આવ નિઃશંક.
 ફળ ને વણુ ખેડેલું ધાન, શય્યા કાજ કુંડાં ધાસ પાન,
 રૂઢાં ઝરણું નિર્મલ પાણી, સુખ, શાન્તિ, ને આનંદ વાણી—
 એવું અક્ષય પાત્ર છે અહીં, હુરિ પ્રત્યક્ષ થાય છે સહી.
 ખેટા, એવા આશ્રમમાં તું આવ્યો, ગયો સમજ ચિન્તાતણો વારો.
 દુઃખ સંસારનાં નથી સાચાં, મન માનવનાં એક કાચાં;
 મળે કોળીઓ ઉદર ભરાય, તસુ પૃથ્વી સારે સુવા કામ;
 પણ વાર છે કરવો સમાસ, ત્હોય મન ન કરે કરી હાશ.
 બ્રહ્મએ તો સરજેલું છે સુખ ! મન મનનું ખોળી લે છે દુઃખ. ”
 નિશાકુસુમ સરે શાંત શાંત, તેમ જોગી બોલ્યા શબ્દ દાંત;
 આગળ પાછળ ચાલ્યા બેય, ઝાંપો ઉઘાડી પેઠા છેય,
 રાત વાધી, વડેલાં ખેલે, અન્ય સૌ પડયાં નિદ્રામાં મેળે;
 તેવે સમે જગે જોગીરાજ, ધીમે તાપે કરે સ્વયંપાક.
 તપે અંગારા એકાંત શાંત, રંગ આપતો મંદ પ્રકાશ;
 ધીમે ધીમે બળે છે કાષ્ઠ, ધીમે ધીમે બોલે એનો તાપ;
 બોલે તોરી ભરાઈ ભીંત માંભ, દોડે અહીં તહીં ખેલે માર્ગર;
 દાર વાગે વાંસળી-સમો વાય, પ્હોર રાતના ચાલ્યા જાય.
 જોગી આ સહ શાંતિ ઝીલે છે, શાંત વાતો કરતા ખીલે છે,
 ધીમું ધીમું બોલે ને હસાવે, થાકેલાનો થાક નસાડે.
 કથા ગોષ્ઠી કંઈ કંઈ કહાડે, બોધ આપે ને શાંતિ પમાડે;
 અન્ન મધુરું જમે ને જમાડે, એપર અતિથિને રુચિ કરાવે,
 પંથી ખાધું ન ખાધું કરે છે, પંથી શુણ્યું ન શુણ્યું કરે છે,
 હૃડા વિચારમાં પડી જાય, ગાલે ઉતરે છે આંસુની ધાર.
 એની દેખી દશા એવી જોગી, દયા આણી થયા દુઃખજોગી.
 અન્ન પડતું મૂકી પાસે આવ્યા, ફરી ફરી વળી પુછવા લાગ્યાઃ—
 “બોલ ખેટા ત્હને શું થાય ! ત્હારે હૈયે શાનો પડ્યો ધાય ?
 ધરનો વૈભવ ત્વજી અહીં આવ્યો ! એણું આવ્યું કે કોઈએ કહાડ્યો ?
 દગો દીધો કે મિત્રે શું, ભાઈ ? મળી કશું હૃદયની શું નારી ?
 ખેટા, વાત વિચાર તું સાચી, માયા સંસારની બધી કાચી.

કહાવે લક્ષ્મી તો ચંચળ નારી, ન્હાસી જય દર્ધ હાથ તાળી;
 સુખ એતું કરે ચમકાર, જોતા જોતામાં થાય અંધાર;
 સુખ એતું તો મૃગજળ જેવું, થતાં સમીપ પડે ખોટું એવું.
 મિત્રતામાં એ મળે ન કાંઈ, એ તો સ્વાર્થની છેજ સગાઈ;
 એને નામે ભુસ્કાય તે ભોળા, એને વિશ્વાસે રહે તે તો રહોળા;
 લક્ષ્મીને કીર્તિ જ્યાં જ્યાં જાય, છાયા જેવા મિત્રો પુંડે થાય.
 જે એ છાયાને ઝાલવા જાય, ધસે હાથ ને ખત્તા તે ખાય.
 સ્ત્રીની પ્રીતિ તો એથીએ ખોટી, મોહજળ નાંખે જોતી જોતી;
 જળ નાંખે, જોતામાં ફસાવે, શવે ત્યાંજ એ ધુતકારી નાંખે,
 કહાવે અબલા ને નરને નચાવે, ગોરી શુભાન ભરી પછી રાચે;
 નરના દુઃખની મશ્કરી કરતી, નારી પ્રીતિ ખરી નવ ધરતી.
 પ્રીતિની હુંફ પંખી ધરે કો, સુરલોકમાં હો કે નહિ હો,
 પ્રીતિને નામે સળગાવી આગ, નારી નરને કરે છે ખાખ;
 મોહમાયા ને જોગણી કહાવે, નારી નરને ન જાંપે સુવા દે,
 બેટા, શાને વેઠવી એની શરૂ? એની પ્રીતમાં મુકની પુજો! ”
 જોગી બોલતો ઉશ્કેરાય, પંથી સાંભળતો શરમાય.
 નીચું જુવે, ને ડસડસી રુવે, ગાલે નારંગીનો રંગ ચુવે;
 બહાણે નાજુક વાદળી ચાલે, રંગ ઉજળા પળે પળ ફાલે,
 સુંદરતાના લલિત ચમકાર, અંગે ઉઠતા તેવા જણાય.
 જોગી જુવે છે, આભો ખતે છે, પંથી નવો નવો વેપ ધરે છે,
 આંખો ચંચલ થઈ ચળકે છે, ઓઠ કુંપલો પડે ઉઘડે છે;
 પંથી સુંદરી રૂપ થઈ જાય, જોગી બડકે ઉચો નીચો થાય !
 હાથ જોડી રોતી બોલી બાળા:-“ ક્ષમા કરજો મ્હને, જોગીરાજ !
 જગપાવન ને નિર્વિકાર, શાંત દાંત વસો યોગીરાજ.
 એવા દિવ્ય આશ્રમની માલ્ય, પગ મુક્યા પાપણીએ આજ;
 તમ દર્શનનો અધિકાર, નથી જેને એવી હું છું નાર,
 ક્ષમા કરજો મ્હને યોગીરાજ, કહી દઉં મ્હારાં વીતકની વાત.
 સુણી અબળા તણા અપરાધ, કૃપા કરજો, અહો કૃપાનાથ !
 * ” તાપી તટે સૂર્યપુર સ્થાન, વસે તાત મ્હારા ધનવાન,

* સદ્ગત સાક્ષર શિરોમણિ ગોવર્ધનરામભાઈએ ગ્રોહડસ્મિથની આ
 યેમકથાનું ભાષાંતર અત્રેથી અધુરું મૂકી પોતાની વાર્તાના પ્રવાહને અનુ-
 સરતી નવીન કવિતા રચી છે. એ સુંદર નાનકડાં કાવ્યનું ભાષાંતર પુરું

“લાડધેલી હું એકની એક, દ્રવ્ય યોગ મહને અટળેક;
 “ભળ્યા તાત સુધારાને ટાળે, મહને વર્ષ થયાં પુરાં સોળે,
 “આવે માગાં જાણે કાટ્યું બહાણુ, ખરાં ખોટાં કરે પ્રેમગાન,
 “કરે વાતો ખ્યાતો સહ વડેરી, નિશો હેમનો ધુન્ય અનેરી.
 “એક સ્નેહી અમારો અતુર, ન્યાણે નેહે મહને રહી દૂર,
 “રૂપે ગુણે વિદ્યાએ સંપન્ન, માન્યો યુવક એ મહારે મન;
 “સાદો શાણો નહિ અહંતાન, નહિ સત્તા સુવર્ણનું ધ્યાન,
 “સરસિજ સમાન વિશુદ્ધિ, જળ ઝાકળ શી શુદ્ધ બુદ્ધિ.
 “સરસિજ ખીલે કરમાય, પળવારમાં ખિન્દુ સુકાય;
 “એણે સુંદરતા એક સાધી, ત્હેની અંચળતા મહને લાધી;
 “એણે ભુરજી બાળા ભોળી, મહારે હૈયે જગી પ્રેમહોળી,
 “પણ અંચળ મહારો સ્વભાવ, લાગ્યા પ્રેમી પંખીને કંઈ ધાવ.
 “પ્રીતી દાખવું ખીજે, એ ખીજે, પ્રેમી સીઝે મહારે મન રીઝે,
 “મહારા ઢંગ જોઈ મુકી મામ, વન સેવ્યું તજી ગ્રામ ધામ;
 “પામ્યો પ્રેમી મહારો હરિશર્ણુ, માયું માયું હવે હુંયે મર્ણુ;
 “માર્યો અભાગણીએ મહેં કાન્ત, વને રવડીને શોધું દેહાન્ત.
 “મહારે કાજે ગયા સ્વર્ગ પ્રાણુ, એને કાજે તજું હુંય પ્રાણુ.”
 “જોગીરાજ વદા “શાન્ત! શાન્ત!”, બુજ્યંત્રે ભીડી બાળા કલાન્ત.
 “મુઝા આકુળ વ્યાકુળ જોય, જોગી ગાઢ આલિંગે ને રોય,
 “મહારી મીઠી મેઘાવિની અપળા, પ્રીતિમૂર્તિ પવિત્ર હે પ્રમદા;
 “ન્યાળી લે આ અતુરનું ગાત્ર, પામ્યો પ્રેમ અને પ્રેમપાત્ર,
 “મહારે રંકનું તું બહાલી રતન, પ્રીતે પાળીશ હું કરી જતન;
 “કરી ચિંતા ચિતા દેશપાર, રહેશું આનંદે નાર ભર્થાર,
 “શુદ્ધ નિર્મેળ સ્નેહમાં બેસું, દહાવ સંસારના સર્વ લેશું;
 “તહારે દુઃખે મહને દુઃખયોગ, હરિ રાખે અખંડ સંયોગ.”

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૪.

કરનાના હૃદયથી સદ્ગતની શૈલીનું યથાશક્તિ અનુકરણ કરી બાકીના
 ભાગનું ભાષાંતર આ ‘સાહિત્ય રત્ન’ ને અર્પેજ કર્યું છે ને તે સંવત
 ૧૯૬૩ ના જ્યેષ્ઠ માસના વસંતના અંકમાં છપાવ્યું હતું.

નરહરિલાલ ત્રિપાઠી.

હિન્દુ લક્ષ્મી કૃત્રિમતા.

(પ્રવાસે નીકળેલાં એક પરદેશી પતિપત્ની કોઈ હિંદુ બાળાને સતી થતી બચાવે છે, શુદ્ધિમાં આવ્યા પછી પુછ્યાથી તે બાળા પેતાનો સવિસ્તાર હેવાલ આ દયાળુ દંપતીને કહે છે.)

હરિગીત.

મુજ વ્રતમાં નથી કો નવાઈ, સિવાય પણ હું શું કહું ?
 પુછ્યું તથાપિ તહમેજ તો હું નકાર પણ શી રીતે ભણું ?
 મુજ જોવું વ્રત ધણાકનું સુણુશો પુછે આ દેશમાં;
 પરદેશી સજ્જન ! હિન્દુઓ ગાળેજ જીવન ક્ષેશમાં.
 નર જાત સુખી હશે અહીં કદી મ્હાલતી સ્વચ્છન્દથી !
 પણ નારીને રોવા વિના નહિ કર્મમાં ખીજું કંઈ.
 પંડિત પિતા તણી આત્મજન ભણી કંઈ હું તાત પ્રતાપથી;
 મન વિકસિયું, ઉર ચ્હોટિયું સદ્ગુણ વિષે બહુ ભાવથી.
 હું નાનપણથી આશ આથી ઘણી ધરી મન માણતી;
 પણ હાય ! હિંદુ તણે લલાટ લખ્યા ન લેખો જાણતી.
 સૈશવ વિષે કર પીડિયો અચાત એક સિશુજને.
 ઉઠાહના જ કરારમાં સહી કીધી મુજ મુજ ગુરૂજને.
 તાતે કહ્યું “ તુજ કાન્ત આ, બહુ ભાવ એ પર રાખજે;
 પ્રિયપતિ ગણી એ સાથ ત્હારો જીવ જોડી રાખજે ”
 હું બોલી “ કાન્ત ગણાય છે, ઉર વારિધિના ચંદ્રમા
 મુજ ચિત્તમાં આના પ્રભાવથી વીચિ જાગે કેમ ના,
 સન્ધિ થયો નથી, છે નહિ, નકી ન કે થાશેજ તે,
 અમ ચિત્તનો, તો સીખવો, પ્રિય તાત, ક્યમ મુજ કાન્ત એ ?
 તમ પાસ ભણતાં હું ભણી, મન જોડવાં વિધિ હાથમાં;
 વિક્ષેજ પશ્ચિની એકલા દિનનાથ કેરા સાથમાં.
 સંસાર માંહી પ્રયાણ કાજજ, પાન્થ ચેતન સર્વ છે;
 જે એકથી જ ભલાં પ્રવાસ વિષે વળી, કહ્યું એવું છે.
 એ મિત્રતાનો હેતુ, પણ રસ ઐક્ય વિષુ નહિ મિત્રતા;
 નહિ ગ્રહે ઉરપારો વિગુણ ચિત્તસ્થળી પર સ્થિરતા;
 રસ ઐક્ય વણુ મન ઐક્ય નહિ, એ સત્ર સીખવ્યું તે દિને;

મન અમ્ય વણુ નહિ મિત્રતા પ્રભવે, ગુરુ કો રીતે.
 સ્ત્રી પુરુષ કેરું લક્ષ એવી મિત્રતાનો હેતુ છે;
 ઘણી વાર આપની પાસથી મહેં, તાત એવું જ ગુણ્યું છે.
 અન્યોન્ય કેરી ન્યૂનતા પુરે અનુગુણુ દમ્પતી;
 વિનિમય કરે નિજ રસ તણા ઉર ઉર આગળ ઉઘડી.
 સંસાર સ્વાર્થ અભિન્ન થાતાં ભેદનું કારણ નહિ;
 સ્ત્રી પુરુષની તેથી જ સહમાં મિત્રતા ઉત્તમ કહી.
 એ મિત્રતા વા સ્નેહ કહો, તે હાદ્દ દંપતી ભાવનું,
 રસઅમ્યથી ઉત્પન્ન થઈ રસઅમ્યને જ વધારતું.
 રસઅમ્ય તો નહિ હોય ત્યાં ક્યમ મિત્રતા એ સંભવે!
 રસઅમ્ય વળી વિધિ વણુ નહિ કદી ધૃતિર કો સરળ શકે.
 હે તાત ! તે સજવા તણી આજ્ઞા કરી આપે મહેને;
 તો કેમ કરી કરવું અશક્ય જ એવું તે શીખવો હવે.
 હું કિંકરી છું તમ તણી, કંઈ હોય શક્તિ સાધ્ય જ;
 શિર વેચી પણ તમ વચન પાળું, શક્તિ એટલી સાધ્ય છે.
 વિધિહસ્તગત ઉરતંત્ર પણ ક્યમ કરી કંઈ ગતિવાળું હું ?
 મુજ ઉર તણું પર ઉર સાથ શી રીત લક્ષ કરાવું હું ? ”

માલિની.

શુણી વચન સહ આ, તાત દિડ્-મોહ પામ્યા,
 ખરખર જળધારા, લેમને નેત્ર ચાલી;
 નીચું ઘણુંક નીહાળી, દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકી,
 કર દઈ જ લલાટે, એલિયા દીન વાણી.
 “ મહારો ક્ષમા કરે અપરાધ ! પુત્રી ? પ્રિય પ્રાણ ! ઘણી તું ડાહી !
 તુજ ઉર મહેં ખોસી-અરે-અનળણ્યે ખરે ! કટારજ સાહી.
 હું ભુલ્યો વૃદ્ધ થઈ આજ કીધો ચુકી ધાવ, હાય તુજપર મહેં ?
 ઓ દુષ્ટ હિન્દુ આચાર ! ભુલાવ્યો મુજને.
 આ હિન્દુ લોકનો ચાલ સહ એ માર્ગ એક લેવાનો,
 જઈ જતાની પાછળ કુવે પડી મરવાનો.
 ધનતિમિર તુલ્ય આચાર થયેલ પુરાણ તેથી થઈ ગયે;
 જન લોચનવન્તા અંધ હાય ! જગ માંહે.
 મહેં દીઠો ન સવળો પન્થ !
 હું ખની ગયો મતિ મન્દ !

મુજ વૃદ્ધ દરિદ્રનું રત્ન
 પરિપોષ્યું કરી બહુ યત્ન,
 તે જામ મેષની પકે લોકની પુઠે નાંખ્યું દુઃખદરિયે !
 એનું કીધું પરાધીન જીવન જનક-વૈરિયે,
 પ્રિય પુત્રી ! કહે તું સત્ય ક્યુંજ અકૃત્ય કૃત્ય મહે આજે,
 ત્હારા જીવન માંહે ઝેર ભેળિયું ! સાચે.
 ત્હારો જનક થયો તુજ શત્રુ હાય પણ નમું હવે તુજ ચરણે,
 માફ થશે જ પ્રાયશ્ચિત્ત હવે તો મરણે,
 નહિ હવે નિષ્કૃતિ કાંઈ સુઝતી મુને ! રોધને રહેવું,
 ત્હારે જનકે પાચું ઝેર મરણ સુધી રહેવું.

હું જીવી કંઈ શું હવે ?
 મુખ દેખાડું શું ? કહે;
 સહુ હૃદયશલ્ય શી રીતે ?
 રોધ રોધ મરીશ તું વીત્યે !

હવે જેમ તેમ દિન કહાડ કૃતકપતિ સાથ સ્નેહ કૃત્રિમમાં,
 બહુ સમજુ મહારી તું બાળ મુકીશ તે આજ દૈવ શિર મનમાં.
 પણ સ્વીકાર આ પદપાત ! અને અપરાધ ક્ષમા કર મહારો !
 નહિ જીવે-હવે નહિ જીવે-પિતા કાંઈ ત્હારો !!! ”

ઉપજાતિ.

વૃશંસ મહારાં વચનો સુણીને,
 પિતાજી આવી રીત ભાન પામ્યા;
 પંચત્વ પામ્યા પડી પાદ મહારે,
 પ્રત્યક્ષ તે સર્વ હજી મ્હને છે.
 નિહાળી એ સર્વ, ન ચિત્ત મહારું;
 કાટ્યું, ન વા પ્રાણ વિરામ પામ્યા !
 પાપાણની કીધો મુને વિધિયે;
 રોધ રહી મુખ કરીજ કાળું.
 અહો પિતાજી ! નવનીત-ચિત્ત !
 દષ્ટિ કરી સ્વર્ગથી પુત્રી કેરું.
 દાક્ષિણ્ય ખોડું નીરખી હરોળ,
 નિઃસ્વાસ ઉડા મુકતા હજીયે !

હૂર ક્ષિતિજમાં સમુદ્રગર્જન.

(કટાવ.)

નષ્ટ થતું નથી, કંઈ જગતમાં, નાથ તણો
આભાસ માત્ર છે, ભાન માત્ર છે, અગાધ ઉદધિ;
ઉપર તરંગો, જતા આવતા ચહડતા ત્વેમે,
શાંત થતા વળી, ભરતી ઓટમાં, ભિન્ન દેશમાં;
ઉભરાતું ને, ધટતું દીસતું, જળધિ તણું જળ,
પણુ તે સર્વજ, ખોટું ! ખોટું ! જળધિ તણું જળ;
હતું તેટલું, છે ને રહેશે ! ચંદ્ર અને રવિ,
જંઝાને ધન જેવા સાથે, યુદ્ધ કરે ને;
ખેલે ત્યારે, થાય ઉચો ને, નીચો ઝાઝો,
પડે, ઉઠે, સ્થિર થાય, કમ્પભો, ધરા ભોગમાં,
ભરી ગર્જના, શાંત થાય, પણ અંતે એકજ,
હતો તેટલો, અગાધ ભરપૂર નાથ સલિલનો, રહેતોને;
આભાસ માત્ર, દીસે નાશનો ! હતું તેજ હજી છે ?
પૃથ્વી તણું પડ, જળધિ તણું જળ, બંધાયાં નહિ,
હતાં તથાપિ તત્ત્વ રૂપાન્તર હતાંજ ત્હેનાં;
હજીય એ છે, જે ડુંકથી, પ્રેરાતાં તે હજી,
પ્રેરે છે, ને, જતાં હતાં ત્યાં, હજીય જાય છે,
હતાંજ ત્યાં છે.

વિવેકબ્રજનો વિનિપાત.

શુભ્ર સ્વર્ગમાં વસનારી તે ચળી પડી હૂર-શિરે,
પડવા માંડેલી પડી પાછી ! ટકી ન, હૂર ! હૂર-શિરે.
પડી ! ગિરિપર; ઉચ્ચ ગિરિવર મુકી પડી એ પાછી—
અવનિપર આઘોટતી ચાલી ધુળવાળી ઘણી ચાતી.
મલિન ગંગા ! ક્ષારસમુદ્રે પેડી અંતે એ તો !
બ્રહ્મ થયું જરી ત્હેનો, શતમુખ વિનિપાતજ નિર્મલો !
બ્રહ્મ થઈ મતિ ત્હેનો શતમુખ વિનિપાતજ નિર્મલો !

શુભ્ર.

શુભ્ર.

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૧.

કુમુદની રનેહયાચના.

અવનિપરથી નભ ચહડ્યું વારિ પડેજ પાછું ત્યાંને ત્યાં;
 દુંકં કંઈ દુંકં રહેવાને સરજેહું આ ધરતીમાં.
 નભ વચ્ચોવચ્ચ રંગીન થાતાં ગરુડરાજની પાંખ થકી,
 સુભગ ઘડીક એ બન્યું નવાઇ ન, એ દશા જો નાજ ટકી.
 પણ ઉંચા નભના સંચારી, પક્ષીરાજ તું આવ્યો છાં,
 ધરતીપર, ત્યાંથી ઉડ પાછો; પક્ષ-હીનનો દેશજ આ,
 ક્ષણવાળી પાંખો સોનેરી, રચ રસયંત્ર તું રસધરમાં !
 વિશાળ બ્યોમ માપી લે ને નહા સૂર્યકિરણના સરવરમાં !
 ગિરિ શિખરે, ધનમાં, ને નભમાં ઉંચો તું ઉડશે જ્યારે
 સૂર્યબિમ્બથી સળગી ઉતરતા કરઅંબાર વિષે જ્યારે
 સુવર્ણપક્ષની જશે ભભક ભળી, તે સમયે તુજ કીર્તિને,
 જોઈ જોઈ પૃથ્વીપરથી પૂજશું ઉરમર્મથી અનુભોદીને,
 નહિ ઉડાયે પોતાથી પણ પ્રિયની વિમાનગતિ જોઈ,
 રાત્રવું એટલું રહ્યું ભાગ્ય તે રાખ ! નીકર રહીશું રોઈ.

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૧.

ચંદ્રકાંતની રંક અવસ્થા જાણી સરસ્વતીચંદ્રને
થતા વિચાર.

પ્રિય ચંદ્રકાંત, પ્રિય બ્રાત, તુજ સંસાર દુઃખમય ભાસે,
 મહારી આજજ ઉઘડી આંખ જીવે છે દુઃખ તુજ સુજ પાસે !

દુઃખ દૈત્ય સમું દેખાય,
 તુજ કોરી કાળજી ખાય;
 દુઃખ, અનેક ધરતું વેષ,
 ત્હને વોટી વળે ચોમેર;
 તે મધ્ય ઉભો તું સર !
 નથી દુખને ગણતો શર !
 નથી ગણતો વિધિનો દોષ,
 નથી ધરતો કોઈપર રોષ.

દુઃખ પશુની મૃગયા કાળ જગત-વનમાં તું ધસે એકાંત,
 મન બ્યાયામે અમુઝાવી શરીર કૃશ કરે સુહૃદ વિહાન

પ્રિય ચંદ્રકાંત !

ધનબિંદુ કાળ તપ કરતો,
ધન આપું તો ન કર ધરતો,
ધન સંગ્રહ કાળે મથતો,
પ્રિય જનના દોષ ન ગણતો !

ઐ સ્વાર્થી જનોના લોભ તૃપ્ત કરવા તું બને ઉદાર
ધન-રૂઢિર ચુસાયે ત્હોય અધન વિદ્વાન ધરે ઉત્સાહ !

પ્રિય ચંદ્રકાંત ! ૦

તુજ કુટુમ્બ કૃમિનું જાળ,
ધરતું તુજ દુઃખનું ન ભાન,
કરતું કોલાહલ નાદ,
દેતું ન સ્વસ્થતા દાન.

છે સ્વાર્થી સગાં, ને નારી સ્વાર્થીની સગી ત્હારી, ઐ ભાઈ !
તે પર તું વત્સલ રહે; દેહને દમે, તપસ્વી તું ભાઈ,

પ્રિય ચંદ્રકાંત ! ૦

નથી મ્હને મર્મ આ કહેતો,
અંતર્વેણ અંતર સ્હેતો.

ધિક ધરતો હું અવતાર, ધિક ભંડાર ભર્યા ધનના મહેં !
ધિક કીધ સાહસથી ત્યાગ, ધિક ન રંકતા જોઈ ત્હારી મહેં !

મુજ દેશ હાથ તું રત્ન
દીધું વિધિયે, કરીને યત્ન;
તે ઉદરયાતના કાળ
ધુલ—ઢગલામાં ઢંકાય !

ઐ ભાઈ ! ભાઈ ! મુજ ભાઈ ! દુઃખ તુજ જોઈ હૃદય મુજ ફાટે
હુંથી થતો સુહૃદનો દ્રોહ; દેશનો દ્રોહ; જોઈ રહું આ તે !

પ્રિય ચંદ્ર૦

ધનવાન દેશમાં ઝાઝા
ન ધરે અજ્ઞાનની માઝા.
ધન ધુળ વિષે તે ભેજે
ધન જઈ સમુદ્રે રેડે.
ધન પાપ પુંજમાં શીણે,
ધન ધુવે મૂર્ખ રસ હીણે !

ધનવાન સહનાં માપ માપતી લક્ષ્મી નાય નયવી આ.
ગણુવધૂ ગણિકા દઇ તાળી, નાયતી પછી ન્હાસતી પળમાં !

શેા કહાડું મૂર્ખનો દોષ ?

શીદ શોધું મૌખ્યના કોષ ?

મુજ બણ્યા ગણ્યા વિદ્વાન ઘણા ધનવાન તેય છે કેવા ?

ધન મળતાં જડતા નવી ધરી બણ્યું બુદ્યા હોય બધું તેવા !

(પણ) શો કહાડું અન્યનો દોષ ?

શીદ ભરૂં પરનિન્દા કોષ ?

મુજ છેજ લક્ષ્મી આસન

છે સરસ્વતી સુપ્રસન્ન.

નથી હોય ક્યો વિચાર.

હજી સુધી તો મનની માંદ !

જગ જોવા ગૃહ તજી આવ્યો.

પ્રિય સુહૃદ ન પણ પરખાયો !

તુજ દષ્ટિ આગળ ચાલે

ન નિકટ-નહિ અંતર—ભાજે !

પ્રિય મિત્ર મર્મને જોયું, હૃદય મુજ રોયું, સ્વપ્ન ધરી જાગ્યો

પ્રિય મિત્ર ! તુજ સંતાપ સમજજો હવે ઘડીમાં ભાંગ્યો !

નર રત્ન કંઈ કંઈ ગુપ્તપણે,

બહુ આધિ વ્યાધિ ઉપાધિ સહે.

જન રંકની ત્યાં કરવી શી કથા.

ધન રાશિ નિરર્થક મુજ પડયા.

નર રત્ન કંઈક દરિદ્ર દશા,

તણી ધુળ તળે ઢંકાઈ રહ્યાં,

નર રત્ન વિશોધન નાજ બને,

ધન સાધન મુજ અસાધક રહે.

નરપીયુષ શોધન નાજ બને.

ધન આપધિ મ્હારી નકામી રહે.

નર વ્યાધ કંઈ મુજ દેશ વિષે.

દુઃખપંજર માંહી પુરાઈ રહે.

શરબન્ધન મોક્ષ ન કોઈ કરે,

ધિક નિષ્કળ મુજ સહિ ધનને.
ધરતી રસ સુન્દર કોમળતા,
ફળ પુષ્પ ધરે નહિ નારીલતા,
ન ખીલે રસપોષક માળી વિના.
શું સિંચે રસ માળી સ્વવિત્ત વિના.
ધનરાશિ અચેતન મુજ રહ્યા!

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૪.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

વિધવાનો વિલાપ.

(ચાપાઘ.)

ચાંદની દશ દિશ ચળકી રહી, સરિતામાં જતી એ વહી;
રમે રમત લહરીની સંગ, સુતી રેત્યમાં ઉજળ અંગ.
તટતર નિરખતાં નિજછાય, સુતી જે સરિતાની માંછ;
ખેતર સવળા હાસ કરત, દૂર ઝાડી ખડુ ધોર દીસત;
જુતડાં શાં વડવૃક્ષ અનાંત, ઉભાં જ્યાં દષ્ટિ તણો અંત.
ત્યાં ચાંદની કંઈ નવ ફાવતી, અથડાઇ પાછી આવતી;
અંડ પવન શું વડજૂથડું, જુદું કરતું જ્યારે વડું,
ધોર ધુધાટ કરતું તેહ. સુણી કંપે સરિતાની દેહ.
કંપે તટતર જળમાં પડ્યાં, કંપે ઉપર તર પાનડાં.
કંપે સવળી શાન્તિ તહીં, ને કંપે અંદા જળ મહીં;
તો પણ એ સ્થળ રમ્યજ દીસે, રમવા જોશું સુરચુવતિને.
પણુ જો ! પેલાં વડઝુંડથી, અંદા જેવી ધનવૃન્દથી;
નીકળી આવે દૈવી દેહ, શકે હશે વનદેવી એહ !
કેમ સંભવે માનવરૂપ, ગાત્ર આવું ને કાન્તિ અનુપ ?
પણુ, જો ! ધીરાં પગલાં ભરી, આવી સમીપ વળી સુન્દરી,
જો ઢંકાઇ ગઈ તર વૃન્દ, પાછી નીકળી જો, ગતિમન્દ.
ને પાછી એ તો નવ દીસે, પાછી ચાલે ખેતર વિષે,
એમ આવી પહોંચી એ અહીં, નહી રેત્ય ચળકંતી જહીં;
ને આ ઉભી નદીને તીર, ને એકી જ્યાં નિર્મળ નીર.
માંહી નીરખિયું નિજ મુખડું, જેમાં સ્પષ્ટ વસે દુઃખડું;

હશે, હશે, એ માનવ ખરે, જો નેનથી આંસુડાં ઢળે;
 ને ન્હાનકડું આ શું દીસે, બાળકડું કંઈ ખોળા વિષે,
 છુટા કેશ અનિલમાં રમે ને આંખડી શી યોગમ ભમે !
 હા ! પણ જો, કંઈ મધુર સ્વરે, વિલાપ એ સુંદરી શો કરે !

ગરબી.

(આસો માસો શરદ પૂનમની રાત્રી જો, એ દાળ.)

હા દૈવ ! શું વિપરીત દુખડું દીધલું;
 કાં ન પડી હું પહેલી રે મુખ મોતને ?
 જમડા ! ત્હેં મુજ જીવન લુંટી લીધલું;
 ઝડપી લીધો નાથ, અનાથ મુકી મ્હને;
 મોત ધડયું શીદ માનવને શિર ધસી ત્હેં ?
 ધડિયું તો શીદ તરણ ઉપર પહેલું પડે ?
 ને મોતે હરી લીધાં તે શું કો સમે;
 વાતલડી કરવાનો મારગ કહીં જડે ?
 ઓ અંદા ! તું જાણે સધળી વાતને;
 જે મોતતણા દાસ અમે નવ જાણિયે,
 વિનવી કહેજો આટલું મહારા નાથને;
 “ દાસી દીન ઉપર કંઈ રોષ ન આણિયે;
 ભુલી ન જશો નિજ દાસીને કંથ જો;
 સ્વર્ગ સુખે રહી એકલડા આનંદમાં,
 મુજને દાખવજો એ સ્થળનો પંથજો;
 બોલાવી દોડી વળગીશ ભ્રમ કંઠમાં. ”
 અનિલ ! ત્હને કાં ગમે રમત મુજ કેશ શું ?
 નિર્દય જગના જનને એ નવ પાલવે;
 તો અળગી હું સહુ થકી કોરે વસું,
 ન પડે રસ મુજને જમમાં કાંઈ હવે;
 ઓ ઉંચા, ઉંચા, આકાશ ! તું કાં મ્હને;
 ઉંચકી લખને નવ રાખે નિજ અંગમાં ?
 છુટું કૂર જગતના જનથી હું, અને,
 વસું સુખે આ તારલિયાની સંગમાં,
 સરિતા ! તુજ હપડે કેવો આ આંદો,

વસિયા તેવા મ્હારે હાડે નાથજી,
 મ્હેં ન કીધો અપરાધ કદીએ આટલો.
 તોય ગયા રીસાઇને મુજને તજી.
 તજી વળી આ બાળકડી જો બાપડી;
 કાં બાપુડી ! કોણુ ત્હને પીડા કરે ?
 નાણી દયા તુજ તાતે બેટા બાપડી,
 જોતાં મુખ્યાં આપણને દુખ સાગરે;
 ઓ શીળી ચંદા ! ઓ સરિતા કોમળી,
 ઓ આકાશ ઉદાર ! અનિલ સુકુમાર ઓ !
 ત્હમે નહીં નિર્દય થાવાનાં કો ઘડી,
 મ્હારા ને મુજ બાળકીના આધાર છો.
 જો આ અનિલ કુંજો કર તુજપર ફેરવે,
 ચંદા ચૂમે તુજને પુરા પ્રેમથી,
 હાલેડાં ગાય નદી મુજથી મીઠે રવે,
 અહીં જગજન કેરી પીડા તુજને નથી.
 આપણુ જે એકલડાં અહીં વાસો વસી;
 રહીશું સુખમાં રમરણ કરી તુજ તાતનું,
 રમજો નદી લહરી સંગે મીઠું હસી.
 થાજે મોટી એમ રહી દિન રાત્ર તું,
 ને મુજ લાડકડી જ્યારે મોટી થશે;
 જગત બધું ધુમીશ ત્યારે નિજ જાત્ય હું,
 કદી મરે નહીં એવો નર પછી ત્યાં હશે,
 પરણાવીશ મુજ લાડકીને તે સાથ હું.

કુસુમબાળા.

ઉત્તરા અને અભિમન્યુ.

અનુક્રુપ— “ધાઓ, ધાઓ, અરે નાથ ઉગારો અભિજાળથી;
 લવતી જમકી જાગી, નવેઢા આંસુ ઢાળતી.

વસંતલિલકા—“મોંઘી કળી હૃદયની સુકુમાર મ્હારી !

કોણુ ત્હને મધુર નિંદર માંહિ ડારી ?

સુતો સમીપ અભિમન્યુ પતિ પ્રચંડ,

તે જુલી કોણુ રમતો અહીં મૃત્યુ સંગ ?

એવું વદી જ રણધીર નવીન નાથ.
 દાખે ધીરે ધબકતું ઉર ઉર સાથ;
 ખીલી ગુલાબ કળી ઝાકળ બિન્દુ ધારે;
 એવા કપોલપર આંસુ ધીરે સમારે;
 ને સ્પર્શી ત્યાં અધરથી મૃદુભાવ ધારી
 પુછે ફરી ફરી પ્રિયાવદને નિહાળી—
 “શું છે ? મીઠી ! થયું શું ? આવડી કેમ કાંપી ?
 મુઝા ફરી હૃદય સાથ ધીરેથી આંપી.

અનુકુટપ્—ઉપેડી ભૂમિથી નેનો, રોપિયાં પતિ નેનમાં,
 લસતાં દીર્ઘ પદ્મોમાં, આંસુડાં ગુંથીને નવાં.
 ફરી કંઠ ઉચ્ચો કાંઠ, અખોલા ક્ષણ એ રહે,
 પછી દીન બની સ્વપ્ના, તણી વાર્તા બધી કહે.—

ઉદ્યોર—“આજે નાથ ! બન્યું વિપરીત, ત્હમને તે કહું શી રીત્ય ?
 જાણે પુરૂષવેષ જ ધારી, મ્હેં અશ્વે કરીછ સવારી;
 ધારી ધનુષ બાણ હું ચાલી, મુગ્યા કાજ વનપથ ઝાલી;
 સુંદર એક ત્યાં સહકાર, તે પર બેહું છે સુકુમાર;
 જુગલ કપોતકેરૂં મીહું કરતું પ્રેમકેલિ દીહું;
 મૂર્ખા હું ખરે બની કાંઠ, બીજું કાંઠ સુઝ્યું નાહિ;
 ને શર ફેંકી નર તરૂડાળ, પરથી પાડિયો તત્કાળ;
 સહસા ત્યાંહી અગ્નિ કરાળ, ઉપની કપોતી કેરે ભાળ;
 આબ્યો મુજકને ભરી ફાળ, કુદતો એહ અગ્નિ કરાળ;
 ઘુલ્હા તીવ્ર નયવી અનેક, મુજને વીંટી વણિયો છેક;
 ‘છોડી સર્વ બીજા’ અંગ, અંબોડો ધર્યો નિઃશંક;
 છળીને એકદમ પછી જાગી, કરવા રૂદન હું તો લાગી.”

સોરઠો—એમ વદીને નાર સહસા આંસુ રેડતી;—
 “સ્વપ્નાનો શો સાર હશે કારમો નાથ એ ?
 અભાગણી હું મોઝી ! ઉઘી મતિ શાણે સુઝી ?
 બીજું જડ્યું નહીં કોઈ ? કપોત પ્રેમી શેં હણ્યો ?

વસંતતિલકા—શાને મીઠી તું ગભરાય અરે અતિશે ?
 આ સ્વપ્નમાંહી નવ વાસ્તવ કાંઈ દીસે—
 જો ! પેલી વાગી રણ દુન્દુભિ રમ્યધોર—
 રે ! અશ્વ ! અશ્વ !—સખિ કંઠ હવે તું છોડય ”

ઉધોર—“ જહાલા ! ન્હોય ફુંડભિનાદ;
એ તો મેઘ ગાજ્યો આજ;
બંધન કંઠનું કેમ છોડું ?
મુજને ભય નથી કંઈ થોડું;
ગેલી અમ્મિ ડરી ઝાળ;
આવે ઝો ! જુઓ, શી કરાળ !—

શિખરિણી—“ અરે ઘેલી ! એ શું, બકતી !
બધી એ સ્વપ્ન બ્રમણા—

દ્રુતવિલંબિત—તુરગ જો ! મુજ કાંઈ ખુંખારતો.
‘રણ ચઢો’ કંઈ એમ, પુકારતો;
નહિ વિલંબ હવે કરવો પ્રિયે !
કદી જ ધર્મ તજ્યો નથી ક્ષત્રીયે. ”

ઉધોર— “ ક્ષત્રીય ધર્મ જો પ્રિય થાય
તો તો કરી કોટી ઉપાય
સર્વે સંકટોથી નિત્ય,
અબળા રક્ષવી એ રીત્ય;
પેલી તીવ્ર અશ્મિજ્વાળ.
મુજ પુઠંગ ફરે ચિરકાળ,
ત્હેનાથી બચાવો નાથ !
અબળાનો તજો નવ હાથ.

વસંતતિલકા—“ છે એક જો સખળ નિર્ભળનો જ પાતા;
જહાલી ! હવે સ્થિર થઇ ધર ચિત્ત શાંતા,
જો દેખું આ અસિ પહોણે ચમકે અનંત,
તે ચિત્ત આ ચમકીને બન્યું વેગવંત. ”

દ્રુતવિલંબિત—અધર વેગથી અધરે અડી,
નૃપકુમાર પ્રિયા અળગી કરી;
ત્વરિત અશ્વ પલાણી પાત્યો રણે,
તુરગનાં પગલાં યુવતિ મુણે.

અનુક્રુપ—દષ્ટિપાર થયે કાન્ત, પદધોષ ગયો ડુબી,
ભુલી ત્રિકાળને મુઝા, અનિમેષ રહી ઉભી.

દૃઢચીણા.

માનવયુદ્ધયુદ્ધ.

રાણાવૃત્ત.

જન સમુદાય વિશાળ સિન્ધુ ત્હેમાં યુદ્ધયુદ્ધ હું
 શો કરતા કદડાટ ! ને નર્તુ શું વળી કદવું !
 તરંગરાજ અનંત, નાવ મ્હોટાં જે ગળતા,
 તે પણ ક્ષણમાં પડે, ત્યાં મુજ તે શી ગણના ?
 ક્ષણપર હું ઉપન્યો, હુબીશ બીજી ક્ષણ જતાં;
 પણ તે અરસા માંહિ રંગ વિધવિધ મુજ થાતા;
 કો વેળા આ વ્યોમવરણ ભુરો મુજ કાચે,
 કો વેળા ગંભીર રંગ ધનતણો છવાયે.
 ને વળી કદી સહુ રંગ ભજે ઈંદ્રધનુષ કેરા,
 ખીજા, ભુરા, લાલ, બધા આછા ને ઘેરા,
 તે સહુનું પ્રતિબિમ્બ પડે મુજપર કો સમયે,
 તે ધરી લહું આનંદ, અકથ સુખ ત્યાં મુજ હૃદયે.
 ને કદી ઉજ્જવળ અંગ કનકશું ધારી હરખું,
 બ્યારે રવિનું બિમ્બ ઉપર લટકતું નિરખું;
 કદી અંદ્ર નિજ શાન્ત નજર કરી મુને નિહાજે,
 ત્યારે તો મુજ કાન્તિ રુપેરી રંગે મ્હાલે.

કુસુમમાળા.

મધ્યરાત્રિયે કોયલ.

વિષમ હરિગીત.

શાન્ત આ રજની મહીં મધુરો કહીં રવ આ-હૃદ્.
 પડિયો ઝીણો શ્રવણે અહીં ? શું હું સ્વપ્નમાં સુખ આ લહું ?
 મન્દ વાદ સમીર આ દિશ જે વહે રવ એ ફરી,
 નહિ સ્વપ્ન, એ તો ગાન પેલી ગાય કોયલ માધુરી.
 મધ્યરાત્રિ સમે ત્હને અલી કોકિલા ! શું આ ગમ્યું ?
 હાં, મેઝુલો વરસી રહો તેણેથી તુજ મનહું બમ્યું;
 દુઃખ નવ સ્વપ્ને દીધું ને સુખ મહીં તું રેલતી,
 આ રમ્ય રાત્રિ મહીં અધિક આનંદ ગાને ખેલતી.

નીતરી રહી ઘોળી વાદળી બ્યોમમાં પથરાઈ આ,
 ને ચાંદણી ઝીણી રીઝી વરસી રહી શી સહુ દિશા ?
 ગાન મીઠું, અમીસમું તેણે ભર્યું તુજ કંઠમાં,
 આ શાન્તિ અધિક વધારતું તે જાય ઉભરી રંગમાં.
 નગર બધું આ શાન્ત સુતું, ચાંદની પણ અહીં સુતી,
 ને વાદળીઓ ચપળ તે પણ આ સમે નવ જગતી;
 અનિલ ધીરે ભરે પગલાં પળે શાન્તિ રખે સહુ,—
 ત્યાં ઉછળતી આનંદ રેલે કોકિલા બોલે—દૂહ !
 સૃષ્ટિ સઘળી શાન્ત રાખી મુજને જ જગાડતો,
 ટહુકો મીઠો તુજ પવન લહરી સંગ જે બહુ લાડતો;
 ગાન તુજ સીંચે હૃદયમાં મોહની કંઈ અવનવી,
 જુલી ભાન, તજ મુજ રમ્ય શય્યા, હૃદય દોડે તવભણી.
 દોડી ખેલે મધુર તુજ ટહુકાની સંગે રંગમાં,
 આનંદ સિંધુ તરંગમાં નાચતું એ ઉછરંગમાં,—
 હા ! વિરમી પણ ગયો ટહુકો હૃદય લલચાવે બહુ,—
 ફરી એક વેળા, એક વેળા, બોલ્ય, મીઠી ! હૂહ હૂહ !

કુમુદમળા.

કાળચક્ર.

રોળાવૃત્ત.

મહા નદીનો ઓધ ધુધવતો ચાલ્યો જાએ
 કાળચક્રનો ત્યાં પડે ચીલો ન જરાએ;
 ગગન ચુમ્બી ગિરિરાજ ઘડયો કઠૂણ પથરાએ,
 કાળતણું ત્યાં ચક્ર ધસાઈ ખાંડું થાએ.
 ધ્યાન ધરતો ઉડું પડ્યો નભભણી નિહાળે
 સિન્ધુરાજ ગંભીર ઘોષ કરતો કંઈ મહાલે,
 કાળચક્ર જે ધુમે ન્હાતું શું ત્હેની નજરે
 હસી મંદ તે ભણી લગીરે મન તે ન ધરે.
 ને છેદી ગિરિશીશ ચણે મંદિર મ્હોટાં જે,
 નિજ આજ્ઞા અનુસાર ખેંચી નદીઓને ગાળે;
 નાએ સાગર પીઠે, ન જાણી મહિમા ત્હેને.

બેસી કાચલા માંહી જગતધણી માનવ તે તો,
તે તો માનવરાજ. ધુમે જે ગર્વે ભરિયો,
લઈ મંદિર નિજ સાથ સાથ લઈ નાવ નગરિયો.
ચક્ર અડતાં વાંત કાળતણું, થાએ ચૂરો,
તે જાણ્યું નવ જોય જય ક્યાં ઉડી શૂરો.

કુસુમમાળા

દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યા.

ઇંદ્રજીત મંદોદરી સંવાદ.

ઉપજાતિ.

ઈ—“યતઃ મ્હને જોઈ સદાય રાજી, ઉદાસ દેખું પણ આજ માણ
નિર્માલ્ય દુષ્ટામ્બુજ વક્ત્ર શાથી ? ચિંતા વધી શી અવળી કિયાથી ?
નથી જરાએ ઉતપાત કીધો, સંગ્રામ માગી મનથી ન લીધો;
વાગ્યો ચઢી શત્રુ નિવારવાને, બીડું લઈ હાથ દીધો પિતાને.
બાળી ગયો લંકા પ્રદેશ એક, વાલીસુતે ગાળ દીધી અનેક;
પાડી પિતા મુકુટ લીધ નાક, ક્યાં છે અમારો તલબાર વાંક !
પાછા જતા હોય હજી કદાપિ, ફુટેલ કાકો મુજ હાથ આપી;
સીતા તણી કોઈ ચઢે ન જહારે. છાંટો નથી રીસ પછી અમારે.
હાથે કરીને પણ રાઠ માગી; પછાડવા દે તવ એ અભાગી;
વિદેહ કિષ્કિન્ધ ન આ અયોધ્યા, લંકા વિષે એ જડશે ન શોધ્યા.
સંગ્રામ ઇંદ્રાદિ સમીપ કીધો, ત્હેમાં નથી સંશય લેશ લીધો;
તરી મહાસાગર આવવામાં, ડુબીશ શું હું હલકા ધરામાં.
રાખો જરા હિમ્મત માત મહારી, પાળો અણ્યામાં નહિ હોંશિયારી,
શું થાય એવી દશબાર બાંધ્યે, દોઢા જનોને લઈ જાઉં કાંધે,
કરાવતો સ્નેહ કદાચ શંકા, સૈનિક તો જે વીરલા અટકા;
વળી જુઓ આ તતખીર મહારી, છે અંબિકાની પણ મહેર સારી.
લીધો જીતી મેં સુરવર્ગ સર્વ, હણ્યો રસાતાલનરેન્દ્ર ગર્વ;
જે રામ સ્થામે જીત માત થાશે, ત્રિલોકમાં કીર્તિ ઘણી ગવાશે.
નિઃશંક થાશે જય આજ મહારો, અન્યોન્ય કેરાં બળને વિચારો;

ક્યાં બાળ બે વાનર રીંછ સાથ, ક્યાં વીર સેનાન્વિત લંકનાથ.
 જતો યદા શત્રુ મહાન સામે, આજ્ઞા કરી બ્રહ્મીક ધરો ન નામે;
 થઈ દયા આ વખતે તહમારી, બે બાળનો બહારવટો વિચારી.
 સુતો જગાડી યમ, મોત માંગે, તેને હણ્યામાં નહિ પાપ લાગે;
 અમસ્તકાં શું કરવા મુઝાઓ, લેવા મ્હને દો જગજીત લ્હાવો.
 જોણે ગ્રહો છે જય વાવટાને, દયા અને ભીતિ ઘટે ન લહેને;
 સત્તા અને દુશ્મન દાવ જતાં, ફરી ફરી હાથ ચઢે ન માતા;
 માથે રહ્યો છે અરિ આમ ગાજી, આજ્ઞા વિના ના ફરકાય માજી;
 આપો વિચારી જનની! કરારે, આજ્ઞા અને આશિષ વારવારે.
 સંગ્રામનો સંનિધ કાળ આવે, મ્હને મહા ઉત્સવ તુલ્ય ભાવે;
 ફરી ફરીને નહિ લાગ આવે, જો માત તહારા મનને મનાવે.
 મ'દોદરી માત હું પાય લાગું, ફરી ન તહારા સમ કાંઈ માગું;
 કુલાય ધાલી અરિ આમ ધેરો, આજ્ઞા કરો આટલી આજ ફેરો.
 એ રીતિનાં નમ્ર વદી વચન, ઉભો રહ્યો માત સમીપ તન;
 ત્વરા વધી છે રણમાં જવાની, પ્રભુ રૂઠ્યે બુદ્ધિની થાય હાનિ.
 સમી શિજે સીત ન આપવાના, બની ગયા પુત્ર પિતા દિવાના;
 બેદાન મેદાન થઈ જવાના, તથાપિ કે'નાર નથી જ માન્યા.
 છઠ્ઠી તણા લેખ ન થાય ફેક, ભલે ધરે કો હલપાર શોક;
 રણાંગણે જો અવસાન થાશે, લંકા જતાં સ્વર્ગ નિવાસ થાશે,
 ખરો ફરી નિશ્ચય એ પ્રકાર, બેલી મૃગાક્ષી મનનો વિચાર;
 ચિંતા છટા ન્યાય દયા સહિત, જતાં જતાંએ જ્યમ થાય હિત.
 મ—“ભરી તહમે અંતક સાથ બાથ, જાણી ધર્યા પાવક મધ્ય હાથ;
 પડે તહમારા સહુ વક પાસા, તોએ કહો શી જીતવાની આજ્ઞા.
 પીડ્યા સખા સામઢને પ્રજાને, સત્યાર્થ કે'તાં કનડચો સગાને;
 સતી તણા શાપ ખરા થવાના, આ યુદ્ધમાં તો નહિ ફાવવાના.
 સીતા હરી ઝેરું બીજ વાવ્યું, કુદૃષ્ટિ પાણી કડવું સિંચાવ્યું;
 ઝેરી કુંકાર્યો અભિમાન વાત, મીઠાં ફોનોની કરવી ન વાત.
 કપિ કપિ તો પણ રોળ વાળી, ગયો તહમારી નગરી પ્રજાળી;
 એવા મળ્યા આ રણમાં અપાર, જશે અહ્યા ભાઈ ખચીત ભાર.
 સુવર્ણ લંકા મણિયુક્ત મહેલ, સુપુત્રને કુળવધૂ ઠરેલ;
 સ્વધર્મ ખ્યાતિ અધિકાર સાજ, બેહું જવા એ સરવસ્વ આજ.

લીધાં ધણાં માન વિમાન મધ્ય, ખાધાં પીધાં લાડ કર્યાં અવધ;
 નથી રહ્યો વૈભવ એક ન્યુન, આજે બધુંએ પરવાર્યું પુન્ય.
 પ્રત્યક્ષ જાવા કૃતિ પુન્ય પાપ, અયોગ્ય ચેષ્ટા રીતભાત આપ;
 આવી ધરી સીતનું રૂપ છાની, શાને ધરો હિમ્મત અખિકાની.
 મહેશને જે અધિકાર આપે, બ્રહ્માણ્ડ સ્થાપી પણ જે કથાપે;
 તે રામની આમ રખાય રામા, સંકલ્પ એ શા કરવા નકામા ?
 વળી થશે તું કુળનું કલંક, જે ખોઇ આવ્યો રણમધ્ય લંક;
 હારી રહ્યો જે મુખ તું બતાવા, અત્યારથી તો નહિ દેઉં જવા.
 ચેતાય તો તો હજી બાઈ ચેતો, દેશે ક્ષમા રામ કૃપાળુ એ તો;
 જે ના હોય ચિત્ત ન તો ઈલાજ, બલે રણે સિંહ સમાન ગાજ.
 જે રાઠ થતાં જય પૂર્ણ પામે, કરીશ ના તો અપમાન નામે;
 બેસારજે તું રથમધ્ય રામ, સ્તુતિ કરીને કરજે પ્રણામ.
 હારી જતાં પુઠ રખે બતાવો, દેહાર્થ બેટા ! શિર મા નમાવો;
 જીવ્યા છતાં જ્યાં અપકીર્તિ મળે, થજે રઘુનાયક બાણ શર્ણ.
 ખોવાઇ જશે કદી પુત્ર બહાલો, થઇ જશે એ કદી કેર કાળો;
 લંકાપુરી જીવે અરણ્ય થાશે, તથાપિ તહારો જીવ શિવ થાશે.
 નથી કરી ત્હેં કૃતિ એક સારી, અન્યાયની બુદ્ધિ હમેશ ધારી;
 પુણ્યોદ્ધના પૂર્વજના પ્રભાવે, પ્રભુ મળ્યા તે પણ વેરભાવે,
 માટે હવે શો કરવો વિચાર ? સંભારતાં ઈષ્ટ થવું તૈયાર;
 થઇ જજો લક્ષ્મણ રામ સામે, સુકીર્તિ કે સુકિત સદૈવ પામે.
 લક્ષ્મેન્દ્ર વજ્ર સમાન બાણ, શ્વસુરની ફેણ સમેા કૃપાણ;
 કામાસ્ત્રની તુલ્ય કુલિશ ધાર, ત્હને હજો લાખ હજારવાર.
 વસો કરે કાર્તિક પશુરામ, છાતી થજો હિમ્મત કેડે ધામ;
 રે'જો દિલે પૂર્વજ વીર્ય ધારી, ત્રિભૂતિ રક્ષા કરજો ત્હમારી.
 રૂંવે રૂંવે રૂંદ્ર રહ્યો નિહાળી, વસો લલાટે પણ લલકારી;
 રખે ખુવો લંકનું પુત્ર પાણી ", એવાં વદી આશિષવેણુ રાણી.
 અંતર્વ્યથા અંતર મધ્ય રોકી, કરામ્યુજે પુત્રની પીઠ ઠોકી;
 આજ્ઞા અને આશિષ ચિત્ત ધારી, શકારિ લાવ્યો મનમાં ખુમારી;
 કરે નમસ્કાર ફરી ફરીને, જોવી નથી જેમ પુનઃ સતીને.
 હજી લગીયે સુઝ ના લગાર, અજ્ઞાતો હાથ ગયો સુરાર;
 થશે ફરી બંધન એ બયેથી, શું સિંહ છુટ્યો નિજ ખાંડેથી.

કાલે સહારે સતીએ જણેલો, હજી લગી તો દુધથી ભરેલો;
આલ્યો કરાવા સતીધર્મ ભંગ, અલિહ ત્યારે જગમાં કુસંગ.

દીર્ઘતવધ કાવ્ય.

લોભ.

ભજંગી.

જવું એક દહાડો યદા જો મરીને, પછી કામ શું દામને સંગ્રહીને;
પછી પ્રીત દારાતણી હોય કેવી, પછી શી સગાઈ સગાં સાથ લેવી.
થવાના જનો કાળના સર્વચારા, પછી પાપના બાંધવા કેમ ભારા ?
પછી શા દગા વૈર વિશ્વાસઘાત, પછી કેમ માયા વિષે સન્નિપાત !
યદા નામનો થાય છે સઘ નાશ, પછી આશ પર્યંત શી જય આશ;
પછી કીર્તિ પૃથ્વીતણો મોહ કેવો, પછી ભાર આભાર શા કાજ લેવો ?
નથી કાવવાના યદા કાળ સહામે, પછી આદરે સાહસો કેમ હામે;
પછી રાત દહાડો નહિ શેં વિરામે, ભજી લક્ષ્મીને ધણું દે ન નામે.
રમાનો લગારે કરીને ભડસો, રખે ભુલભુલામણી મધ્ય ધુસો;
ઘટે ના અજંપો ગતપ્રાય સાર, નથી આપણું ત્યાં કશું મહાઈ તહાઈ ?
નથી દેહ પોતાતણો તોય હાથે, પછી ખેંચવો કેમ સંસાર માથે.
પછી ધારવું કેમ દેહાભિમાન, ચલા લક્ષ્મીનું ધારવું કેમ ધ્યાન ?
જવાનું જવાનું જવાનું જરૂર, પછી રાખને કુમળું કાંક ઉર,
પછી આકળો લોભમાં શું ફસાય, પછી આમ બહેઆકળો કેમ થાય ?
ફરે છે યદાકાળનું શીશ ચક્ર, પછી શું ગળે પારકું દ્રવ્ય નક્ર,
પછી રોજ સુઝે નવા કેમ ચાળા, પછી શેં કરે કર્મના છેક કાળા !
બળી ભસ્મ થાશે સુરૂપી શરીર, નહિ હોય ત્હેને મહામૂલ્ય ચીર,
નહિ હોય ત્હેને જરા લાડપાડ, રહે જ્ઞાનને ચાટવા માત્ર હાડ.
ઘરે કીટને કર્મના વીંટ કાયા, નથી રાખતા તે વિષે સુઝ માયા,
નથી આપણી સાથ ત્હેને સંબંધ, નથી યોગ, બાણી થવું છેક અંધ.
ઘટે શ્લેષ્મને નડેને રક્તસ્થાન, ઘટે તેહને આટલું શાનું માન !
ઘટે કેમ ગંધાણુને મોગરેલ, ઘટે જ્ઞાન ત્હેનો કર્યું કુદ્ર મેળ.
કશી છે શરીરે કહો ભાઈ શોભા, પડ્યો રોમના જેટલા યત્ર ગોભા,
કશું છે ધનીના વપુ કેઈ મૂલ્ય, રહે શેષમાં કાજળી અસ્થિ ધુળ.
બન્યું માટીમાંથી વપુ થાય માટી, પછી શું રમા જોષને જય ફાટી,
પછી શી અનુકૂલતા ભાતભાત, ઘટે માટીનો સુસને ના ઉચાટ.

બન્યો પંચમહાભૂતનો દેહ એક, પછી શો પરાયા વિષે હોય ટેક,
 પછી આત્મકારાગૃહે મોહ કેવો, પછી દૈન્ય ધારી રમા શાની સેવો.
 નથી કોઈ અધાપિ પર્યંત કાબ્યો, નથી દેવને ઘેરથી કોઈ આવ્યો,
 વળી કાળથી ઇંદ્ર તોએ ચવાયો, અરે ! તું ન સંસારથી તોય કાયો.
 હવું ના હવું થાય જોતાં હમેશ, નહિ નામ કે કામનું સ્મરું લેશ,
 પછી લોભથી શું ભમે દેશ દેશ. ઝપાડે હરી આ જો નાનકે નેન
 મુખનગુચ્છ.

ઉદોગ.

હરિગીત.

ઉદોગ કેરો યોગ લહેરો ભોગ કેરી આણુશે;
 ઉદોગ દઈ આનંદ જનનાં કુષ્ટ સર્વે કાપશે.
 ઉદોગથી શ્રી, વિજય, ભૂતિ, ઘેર આલ્યાં આવશે,
 ઉદોગથી જન કેસરી સમ જગત મધ્યે મહાલશે.
 ઉદોગથી યશપૂર્ણ દુષ્મન ચૂર્ણ જગમાં થાય છે,
 આધિ ઉપાધિ આધિ ટળતાં પાપ પણ બળી જાય છે.
 છે લોહ જેવો દેહ ચઢશે કાટ જો નહિ વાવરો,
 પેસી સજો વિખરશે પછી લેશ રહે નહિ પાધરો.
 જર્જર થશે ને સત્ત્વ જશે, ધારશે નિર્માલ્યતા,
 ઉદોગના જળ રહિત છે રસહીન શુષ્ક વપુલતા.
 ઉદોગ સાથે લક્ષ્મી અચળ, અળ તો પણ, ઠરે,
 ઉદોગની સાથે વસે, ઉદોગ સાથે સંચરે.
 ઉદોગથી કાઠી તથાપિ ધાન્યનો સંગ્રહ કરે,
 ઉદોગથી મધમાખ ઉત્તમ મધુતણો સંચય ભરે,
 ઉદોગથી સુગરી સુંવાળું ને રૂપાળું ધર ચણે,
 ઉદોગથી પોપટ તથાપિ વેદના મંત્રો ભણે.
 ક્ષણુ એશ કે આરામ ઉપર નામ પ્રેમ ન રાખજો.
 ધરી ધર્મ કર્મ પવિત્ર કરતાં, શર્મનાં ફળ આપજો.
 ભય ક્રોધનો અવરોધ કરજો લાજ ખોટી વર્જજો,
 આવે અચિંત્યા અંતરાયો યુક્તિથી નિવારજો.

મુખનગુચ્છ.

પેટની વેઠ.

પડી પેટની વેઠ, સરવને પડી પેટની વેઠ,

ખીજું એથી હેઠ સરવને, ટેક.

નૃપ, પ્રધાન, ગરીબ, તવંગર, મજૂર, ચાકર, શેઠ, સરવને.

યોગી ને સંન્યાસી વિલાસી, કરે પેટનો વેત, સરવને.

અવર ઋણુનો કરી ઉધારો, દેવી પેટને ભેટ, સરવને.

અવર પીઠ હત પેટ બદલ તો સુનીતિ ચાલત શ્રેષ્ઠ સરવને.

અમરસત્ર નાટક.

કલાપી.

(લાઠીના સહગત ઠા. સા. શ્રી સુરસિંહજી.)

ભરત.

અનુક્રુપ—ભરત ઉમ્મરે પહોંચી, છોડી વંભવ રાજ્યને. ૧
વનમાં ગાંડકી તીરે આશ્રમ આંધીને રહ્યો.

વસંતતિલકા—એકારના રટનમાં દિન જય ચાલ્યા,
એકાગ્ર ચિત્તથી ભજે પરિશ્રદ્ધ રાજ;
આહાર કન્દ ફલનો કરતો સદા એ,
એકાન્ત શાન્ત સ્થલમાં સુખથી વસે છે. ૨
હૈયું સદા સહુ પરે સમતા ધરે છે,
જેના પ્રભાવથી વને ખીલતું રહે છે;
એ યોગતેજ તરુમાં ચળકી રહ્યું છે,
તિર્યચ ત્યાં અધિક હર્ષ મહીં કરે છે. ૩

શિખરિણી—જટા પીળી શીર્ષે, કૃશ અવ્યયો ઉપર રહી,
દીસે છે તે મ્હોટી, મધુર કુલના પુંજ સરખી;
સમાધિ વેલાએ, જલશીકરથી સિક્તા બનતી,
અને એ મોતીકાં, વિખરી ખરતાં કેશપરથી. ૪
વિભૂતિના સ્પર્શે, સુરખ દિસતાં આદ્રિ વિપુલ,
રહે ઘેરાયેલાં, પ્રણવપ્રણયી દિવ્ય નયનો;
મટી ત્હેના તેજે, કુદરત તણી સૌ વિષમતા,
સુખે નેત્રો જોતાં સતતગતિની બ્રહ્મચર્યા. ૫

મંદાકાન્તા—રે સંસારી ! નિમિષ ભર તું ફેંકજે દષ્ટિ આંહી,
આ દષ્ટિનું અનુકરણ કેં, રાખ સંસાર માંહી;
ભોળા ! ત્હારી, ઘડમથલમાં શાન્ત થા શાન્ત થા કેં,
સ્થિતિની તું, ઉપર ચઢી જો, ત્યાગની દષ્ટિ આંહી. ૫

આ ત્યાગીનાં નયન ફરીથી જોઇ લે એકવાર,
શું તેમાં, ના, સતત વહતી પ્રેમની એક ધાર;
હા ! તૈયારી, સહુ અરપવા, ત્યાગમાં એ નથી શું ?
ખીજના કેં દુઃખથી ગળા એ, નેત્ર જાસે નહીં શું ? ૭

ઉપભતિ—તપસ્વીના આ તપમાં રહી છે,

મહા દયાની અતિ તીવ્ર રેખા;
કુલો, લતા ને તરુ મેઘ માંહી,
આનંદ પીતાં નયનો સદા છે.
પ્રભાત કાલે નભની સુનેરી,
સન્ધ્યા સમેની સરની લહેરી;
વાયુ તણી શીતલ ગન્ધથી એ,
આભારી હૈયું ઋષિનું દ્રવે છે.

અનુક્રુપ—સંધ્યાકાલે પ્રભાતે એ, તપસ્વી નદીએ જતો.
સ્નાનાદિ ત્યાં કરી નિત્યે, ટેલતો વનમાં હતો.

ઉપભતિ—નદી વહે છે ગિરિથી રમન્તી,

કુલો તણાં ગીત હજાર ગાતી;
માયત્રીનો મંત્ર જપે નદીમાં
ઉભો રહીને ઋષિ એક દી ત્યાં.

મંદાકાન્તા—ત્યાં ધૂધૂધૂ ગિરિ નદી મહીં માજતો નાદ આવે.

મેઘનાં ત્હેનાં પ્રતિધ્વનિ તણાં ભેખડે આથડે છે;
વારિ કંપ્યું ડગમગી ગયાં રૂંગ અદ્રિતણાં, ને,
ત્રાસે નાસે વનચર બધાં, કોઇ ધ્રુજ પડે છે.

ઉપભતિ—સિંહધ્વનિથી જય ગર્જનાથી,

ડરી મૃગો કેં ઋષિ પાસ આવે;
શ્લંગ મારી હરણું કુદે છે,
તપસ્વી તે ચિત્ર ઉભો જુવે છે.

વસન્તતિલકા—ત્યાં એક બાળ મૃગ કેા હજી ને અશક્ત,
કૂદી જતાં ઝરણુ તે જલમાં પડ્યું, ને;
એ પૂરમાં તરફડી ધસડાતું જોઇ,
લાઝ્યું ઋષિહૃદય એ અનુકમ્પવાને.

અનુદ્રુપ—ઉપયોગી થવા પ્રેરે, તપસ્વી દિલને દયા,
પડે છે વારિમાં તેથી, યોગી તે મૃગ ઝાલવા.

માલિની—બલ કર મહીં આવ્યું, પૂરને વીંઝવાને,
ગરીબ મૃગ બચાવા, કાંઈ ચિન્તા દિલે છે;
ઋષિ પદ ગ્રહી લેનો, ખેંચીને બહાર લાવ્યો,
હરિણ ઉગરવાથી કાંઈ આરામ આવ્યો.

શિખરિણી—જરા મીંચાયેલાં, નયન મૃગનાં સુન્દર દીસે,
અને લેના ભાવે, ઋષિ તરફ કેવા મૃદુ દીસે !
ઋષિતું હૈયું આ, નિરખી શકતુંતું રસિકતા,
થતું જોઈ ઘેલું, કુદરત તણી આ મધુરતા.

અનુદ્રુપ—પંપાલ્યું, પાણી પાયું, ને આશ્રમે ઉંચકી ગયો;
તૃણાદિ ત્યાં દઇ લેને, કૂદતું ઋષિએ કર્યું.

શિખરિણી—રમે છે, કૂદે છે, ઋષિચરણ ચાટે જીભ વડે,
અને એ યોગીની મૃગપર અમીની નજર છે;
ઉગી લેને શિરે, ચળકતી રૂપાળી શીંગડીઓ,
ઋષિની પીઠે એ, કરતી ચળ ન્હાની કુમળીઓ.
ઋષિની છાયા શું, ધરતું દિનરાત્રિ ઋષિ કને,
પિતા માતા બન્ધુ, સહુ મૃગ ઋષિને સમજતું;
ઋષિ લેને દેતો, કુમળું તણ ને પર્ણ કુમળાં,
અને બાંધે માલા, કુસુમકલીની ડોક ઉપરે.

ઇન્દ્રવજ્ર—સ્નાનાદિ ક્રિયા કરીને ઋષિ એ,
આશિષ દેતાં મૃગ બાલને, ને;
“ તું જીવતો રહે, ” વદતો દયાલુ,
ચુમ્બી લઇને હસતો દયાલુ.
આભાર જીલી મૃગ ના ગયુંતું;
જોતાં ઋષિને દિલ રીઝતુંતું;
કેં ગેલથી તે ઋષિને હસાવે,
ને એ મહાત્મા દિલને હલાવે.

મંદાકાન્તા—હૂરે જતાં, મૃગ વન મહીં, યોગી ખેચેન થાતો,
ખોવાતું તો શ્રમ લઈ વને, શોધવા હૂર જતો;
પીઠે લેને ઉંચકી વળતો, આશ્રમે હર્ષભેર,
સુખી લેને, નિરખી વહતાં, નેત્ર આનંદ રેલ.

અનુબુદ્ધ પૂ—અહોહો ! અલ્પ જીવોના, પ્રેમમાં બલ છે બહુ !
ખેંચાતાં પ્રેમથી તે સૌ, ખેંચી પ્રેમવતી શકે.

મંદાકાન્તા—યોગી ચાલ્યો, જપ તપ લુલી, પ્રેમ ખેંચાણુ માંહી,
આવ્યો ને તે, અટકી ન શકે આટલે દૂર આવી;
ધક્કો દેતાં, હૃદય પીગળે, આર્દ્રતાને, અરેરે !
ખેંચે લેને હૃદય કુમળું કોણ ઠેલી શકે છે ?

અનુબુદ્ધ પૂ—ભીનાં નેત્રે ઋષિ ધીમે, ક્યારે ક્યારે કહી જતો,
“ દૂર થા ! દૂર હૃથી થા ! રે બહાલા મૃગબાલ તું ”

મંદાકાન્તા—ખેંચે છે તે, પ્રણયી દિલને ઠેલવું, હાય ! શાને,
ધક્કો દેવા, મૃદુ હૃદયને, યોગી ! તું કેમ ઇચ્છે ?
તહારા આવા, નિયમ સઘળા, શુષ્ક લાગે મ્હને તો,
મીઠી વૃત્તિ, કુદરતી અરે ! બાળવા ઇચ્છતો ક્યાં ?
બહાલું છે તો, કયમ દૂર કરે ? નેત્રમાં કેમ અશ્રુ ?
ધક્કો દેતાં, પ્રણયી દિલને, શ્રેય હું તો ન માનું;
આવાને શું, તુજ હૃદયને, ચાહતાં પાપ થાય ?
સ્વાર્થી તું છે, પણ પ્રણયથી, કાંઈ તહાઈ ન જાય.
સાક્ષી પૂરે, તુજ જીગર જો, આંસુથી વાતને આ,
લેની સામે, કઠિન બનીને, થાય છે આગ્રહી કાં ?
પીવા લેને, હૃદયઝરણું, ટેવ છે લેંજ પાડી,
બીજે ક્યાં તે, જનહૃદયની, પામશે, લહાણુ આવી.
એ તો તહારાં, સમિધ ફુલને, સ્પર્શતાંએ ડરે છે !
તું બીજે તો, મૃદુ મૃદુ થઈ, ગેલ કેવાં કરે છે !
તું રીઝે તો, તુજ તરફ એ હોંશથી દોડી આવે !
એ નેત્રો શાં, તુજ જીગરથી, વાત છાની કરે છે !
કિન્તુ યોગી ! તુજ ફરજ તું, કાંઈ જૂદી જ માને !
આ પ્રીતિ કેં, તુજ હૃદયને, માર્ગ બૂઝા બતાવે !
હું સંસારી, નવ કહી શકું, યોગ્ય આ, વા નહીં આ,
તોયે આવી, તુજ મગજની, શુષ્ક રીતિ રુચે ના,

અનુદુપ્—રાગને ત્યાગની વચ્ચે, હૈયું એ ઝુલતું હતું,
એક દી યોગી ઉરે આ, હૃદયારો નીકળે કંઈ;

વંશસ્થ—“ કંઈ દુઃખે છે! દુઃખ તો જણાય છે!

“ કહીં દુઃખે શું? પણ ના કળાય તે!

“ મહને મ્મયે આ મૃગ છોડવું નહીં!

“ કહીંય આસક્ત થવું મ્મયે નહીં!

“ બ્રહ્માંડ આખું નિજ માનનાર જે,

“ બને ન વ્યક્તિ કદી પાળનાર તે;

“ ન ન્યૂન કોઈ નવ કો વિશેષ વા,

“ ન દૃષ્ટિએ ભૂમિ ચંદ્રે પડે ન વા.

“ ન ઓટ ત્હેને ભરતી નહીં હશે,

“ તળાવ જેવો ઉદયિ રહે ભલે;

“ દયા ભલે કેં ઉપયોગની થતી,

“ દયાથી આસક્ત થવું ઘટે નહીં.

અનુદુપ્—“ બચાવું મ્હેં ભલે ત્હેને, હવે છો કુદતું શરે;

“ પડે જો સિંહપંજે તો, નિર્માયું તે ભલે બને.

શાહલવિકીડિત—“ ચાલે સૌ પર જેમ ચક્ર ફરતું, નિર્માણતું સૃષ્ટિએ,

“ તેવું તે મૃગ ઉપરે સુખથી છો, એ ચક્ર ચાલે હવે;

“ રોકાશે મુજથી નહીં, ક્યમ પછી, ચિન્તા નકામી ધરે?

“ જે મ્હારું જગતું બને સહુતણું, તે છો બને તે તણું.

માલિની—“ ફર સુખથી હવે તું, શોધીને કોઈ ટોળું,

“ ફરી કદી પણ મ્હારા, આશ્રમે આવવું ના;

“ જપતપ કરનારો, પાળશે આ ત્હેને ના.

“ અરર! પણ સુખે તું, છોડશે કેમ સ્નેહ?

અનુદુપ્—ઋષિ! ત્હારી સ્થિતિ જોઈ, આવે છે મુજને દયા;

“ આવશે બહાલથી ત્હેને, પંપાળીશ હવે ન શું?

ઇન્દ્રવજ્ર—નેત્રો રમે આ તુજ વાદળીથી,

કીડા ગમે છે કંઈ માછલીની;

સન્ધ્યા સમે કેં વધુ હર્ષ આવે,

તો કેમ ત્હારું મૃગલું તજે છે!

વંશસ્થ—રમાડ ત્હેને પણ લુપ્ત ના થજે,

ઋષિ! ન એ શું તુજથી બની શકે?

દયા વધુ છો ઉપયોગની થતી;

દયા બતાવે હજુ ઉચ્ચ માર્ગ કેં.

અનુહુપ્—પડે જો સિંહપંજે તો, નિર્માયું તે ભલે બને;

રડજે તું નહીં ત્યારે, કિન્તુ હાલ રમાડજે.

મંદાકાન્તા—છોડી દેવા, રસ મધુર સૌ, સાધ્ય લાગે ત્હને જો,

તો ના શાને, પ્રણયી બનતાં, સાચવે ત્યાગ ત્હારો ?

હું મંસારી, મુજ હૃદય આ, ખીલતાં હર્ષ પામું,

તું યોગીને તુજ હૃદયને, બાળવું યોગ્ય લાગ્યું.

માલિની—સુખ અનુભવનારો, કિન્તુ આંસુય પાડે,

જરૂર સ્થિર નહીં તે, કમ્પતો તાર આલે;

રૂદન નહિ તજતું, હાસ્યના ત્યાગ પહેલાં,

કટુ નકી કટુ લાગે, સ્વાદનું ભાન થાતાં.

અનુહુપ્—બને તે કેમ કોમળી, આહવું ને ન આહવું ?

બને તો તું ભલે ત્હને, છોડી દેજે રમાડવું !

* * * * *

શિખરણી—વહા કેં દહાડાને, મૃગ પ્રિય હજુ છે ઋષિદિલે,

વહેશે કેં દહાડા, મૃગ પ્રિય રહેશે ઋષિદિલે,

અહાહા ! અંધાયો, જગત તજનારો મૃગ મહીં,

અરે ! છુટયો કાંસો, સમજણુ છતાં એ કદી નહીં !

મંદાકાન્તા—ધીમે ધીમે, શરીરપર એ મૃત્યુના હસ્ત લાગ્યા,

કિન્તુ ઓછી, નવ થઈ અરે ! બન્ધની કાંઈ પીડા;

પંપાળે છે, શિથિલ કરથી, યોગી ત્હેતું કુરંગ,

નિત્યે નિત્યે વધુ વધુ હજુ, યોગમાં થાય ભંગ.

અનુહુપ્—જટાથી ટેકવી માયું, સૂતો છે ઋષિ એક દી,

મૃત્યુથી તૂટતી નાડી, જોરથી ધબકી રહી.

ઈન્દ્રવજ્ર—પાસે ઉભું છે દુખિયું કુરંગ,

શું થાય છે તે સમજ્યું હતું તે,

ચાટે ઋષિના કર ને કપાલ,

ને નેત્ર નેત્રે મળી દઈ રેતાં;

લીના હતા માલ ઋષિ તણાએ,

અશ્રુ હતું એક તહીં રહેલું;
 બોલ્યો ઋષિ, “ રે! મુજ બાલ બાપુ !
 “ આ આશ્રમે હા ક્યમ જીવશે તું ?
 “ તું એકલાની સ્થિતિ શું ? અરેરે !
 “ ટાળું હવે શોધીશ ક્યાં નવું તું ?
 “ રે! શું થશે મૃત્યુ અકાલ તહાં ? ”
 પંચતવ પામ્યો વદી એમ યોગી.

અનુદુપ્—કથા એવું કહે છે કે, જન્મશે મૃગ એ ઋષિ !
 વાંછના જે રહી તે તે, પૂરી સૌ કરવી પડે.

એક આગીઆને.

(હરિગીત.)

તુજ પાંખ ચળકે પર્યુનાં ઝુડો મહીં ચકો રચી,
 અહાંડને પોષી રહી તે દષ્ટિ અહીં એ છે નકો;
 તુજ ઉદરપોષણમાં તહને તુજ રૂપ ઉપયોગી થતું,
 તુજ નેત્ર આગળ દીવડો કૈં શ્રમ વિના દેખાડતું.
 વળી કોઈ કન્યા પાતળી તુજ તેજ ઉપર મોહતી,
 જે ભાલને ચોંડી તહને ત્યાં હર્ષથી ચળકાવતી;
 વળી કોઈ વિસ્મિત સ્મિત ભરી તુજ તેજ માત્ર નિહાળતી,
 ના સ્પર્શતી એ બીકથી તુજ રજ રખે જાતી ખરી.
 અદશ્ય ના ધનથી અને ના ધૂમસે મેલું થતું,
 તુજ તેજ તે મુજ ઉપવને હું નિત્ય જોવા જાઉં છું;
 મમ પ્યારીનાં ફુલડાં અને મુજ વૃક્ષ જ્યારે ઉંઘતાં,
 તું જાગતો રાત્રિ બધી ત્યારે રમે છે બાગમાં.
 તું જાગજે, તું ખેલજે, ને પત્ર પત્રે મ્હાલજે,
 ચળકાટ તહારો એજ ખલુ તુજ પુનની તલવાર છે;
 તું કેમ એ માની શકે આધાર તહારો એજ છે,
 એ જળ તું જાણે નહીં હું જાણું ને રોઊં અરે.
 રે! પક્ષી કોની દષ્ટિએ તું એજ અપકાટે પડે,
 સંતાપ જાતાં નહાસતાં એ કાર્ય વૈરીનું કરે;

ધૃતિ જે ત્હને જીવાડતી, ધૃતિ તે ત્હને સંહારતી,
 જે પોષતું તે મારતું એવો દીસે કંમ કુદરતી.
 આ પ્રેમ સંસારી તણો, તુજ તેજ જેવો છે નહી,
 એ અમૃતે શું ઝેરનાં ખિન્દુ ભર્યાં વિધિયે નથી ?
 અમ એમ જીવિતં, એજ મૃત્યુ, એજ અશ્રુ ને અમી;
 જે પોષતું તે મારતું શું એ નથી કંમ કુદરતી ?

શિકારીને.

અનુક્રૂપ.

રહેવા દે! રહેવા દે! આ સંહાર યુવાન તું,
 ઘટે ના કૂરતા આવી, વિશ્વ આશ્રમ સન્તતું;
 પંખીડાં, ફુલડાં રૂડાં, લતા આ ઝરણું, તર,
 ઘટે ના કૂર દૃષ્ટિ ત્યાં, વિશ્વ સૌન્દર્ય કુમળું.
 તીરથી મારવા પક્ષી, વ્યર્થ આ કૂરતા મથે,
 તીરથી પક્ષી તો ના ના, કિન્તુ રચ્ચળ મળી શકે.
 પક્ષીને પામવાને તો, છાનો તું શુભ ગીતને,
 પક્ષી ત્હેના પ્રભુ સાથે, હૈયામાં મળશે ત્હને.
 સૌન્દર્યો વેડકી દેતાં, ના ના સુંદરતા મળે,
 સૌન્દર્યો પામતાં પ્હેલાં, સૌન્દર્ય બનવું પડે.
 સૌન્દર્યે ખેલવું, એ તો, પ્રભુનો ઉપયોગ છે,
 પોષવું, પૂજવું એને એ એનો ઉપભોગ છે.
 રહેવા દે! રહેવા દે! આ સંહાર યુવાન તું;
 અધે છે આર્દ્રતા છાંય, ત્હેમાં કેં ભળવું ભલું.

મ્હને જોઇને ઉડી જતાં પક્ષીઓ.

મંદાકાન્તા.

રે પંખીડાં! સુખથી ચણુજો, ગીત વા કાંઈ ગાજો,
 શાને આવાં, મુજથી ડરીને, ખેલ છોડી ઉડો છો ?
 પાસે જેવી, ચરતી હતી આ, ગાય તેવો જ હું છું,
 ના ના કો દી, તમ શરીરને, કાંઈ હાનિ કરે હું.

ના પાડી છે, તમ તરફ કે, ફેંકવા માળીને મહેં.
 ખુલ્લું મહાઈં ઉપવન સદા, પંખીડાં સર્વને છે,
 રે રે! તોયે, કુદરતી મળી, દેવ ખ્હીવા જનોથી,
 છો ખ્હીતાં તો, મુજથી પણ સા, ક્ષેમ ત્હેમાં જ માની.
 જો ઉડો તો, જરૂર, કર છે, ફૂર કો હસ્તનો, હા !
 ખહાણો ફેંકે, તમ તરફ રે ! ખેલ એતો જનોના !
 દુઃખી છું કે, કુદરત તણા, સામ્યનું અમ્ય ત્યાગી.
 રે રે સત્તા, તમ પર જનો, ભોગવે ફૂર આવી.
 કેકારવ.

ખબરદાર.

અમારો દેશ.

(દિવ્ય.)

અમે ભરતભૂમિના પુત્રો ! અમ માત પુરાણ પવિત્ર,
 રે ! જેના સુંદર સુત્રો, ઝલકાવે ઉચ્ચ ચરિત્ર,
 અમ અંતરને ઉદ્દેશી, કરશું હોકાર હમેશ,
 અમે દેશી, દેશી ! ઓ દિવ્ય અમારો દેશ !
 અંધાર વિષે અથડાતાં, કે કરતાં નિલ પ્રકાશ;
 પડતાં રડતાં રગડાતાં, કે કરતાં હાસ્ય વિલાસ;
 પગપળ અમ ઉરનિધિ એ શી, હા ઉછળે ઉર્મિ અશેષ ?—
 અમે દેશી, દેશી, દેશી ! ઓ દિવ્ય અમારો દેશ !
 ક્યાં હશે હિમાલય જેવો ? ક્યાં પુણ્ય પવિત્રજ ગંગ ?
 ક્યાં મળે અલૌકિક એવા; સહુ દેશ તણા બહુ રંગ.
 ક્યાં મુનિ ઈશ્વરજન ખેસી; કરતા પ્રભુપંથ ઉજ્જેશ ?—
 અમે દેશી, દેશી, દેશી ! ઓ દિવ્ય અમારો દેશ !
 ક્યાં રામ શુધિષ્ઠિર કુમ્ભા ! ક્યાં ગરજ્યા અર્જુન લીમ ?
 ક્યાં રણપૂત વીર ઝઝુમ્યા, બલ દાખવવા અસીમ ?
 રે બુલિયે તે રીતે શી, અમ અંતરથી લવલેશ !—
 અમે દેશી, દેશી, દેશી ! ઓ દિવ્ય અમારો દેશ !
 નથી રે જીવવું પરઆશે; છે પારકી આશ નિરાશ;

નથી કર ધરવો કેા પાસે, સ્વામ્યનો છે ઉદ્ધાસ:
 કંઈ પુણ્યપ્રભા જ પ્રવેશી અહીં દે અમને ઉપદેશ:—
 અમે દેશી, દેશી, દેશી ! ઓ દિવ્ય અમારો દેશ !
 ધમધમ ધરણી ધ્રુવવીશું, અમ દેશ તણું કરી ગાન;
 જયજય જયનાદ કરીશું, દધશું મોંઘા અમ પ્રાણ !
 એ ભક્તિ વસી ઉર, તેશી, દેને શક્તિ પરમેશ !
 અમે દેશી, દેશી, દેશી ! ઓ દિવ્ય અમારો દેશ !

પ્રકાશિકા.

હલદીઘાટનું યુદ્ધ.

(મેવાડના પ્રતાપરાણાને મોગલ શહેનશાહ અકબરના મહાન સૈન્ય સાથે હલદીઘાટના રણમાં થયેલા ઘોર યુદ્ધનું અહીં વર્ણન છે. આ યુદ્ધસંગીતની રચના અંગ્રેજ બેલેડ જેવી રાખી છે.)

દિવ્ય.

“ વીરા ! ચાલો ઝટ રણમાં
 હર હર હર નાદે ધ્રુમતા,
 રણધીરા હે રજપૂતો,
 રે ચાલો હલદીઘાટે,
 “ વીરા ! શું સૌર્ય ગયું છે ?
 મેવાડ પરાધીન બનશે ?
 નહિ, નહિ, નહિ, રણમાં ચાલો !
 રે ધ્રુમો રાણા સાથે,
 “ વીરા ! તમ આજે રણમાં,
 રજપૂત ગૌરવ હજી પણ છે,
 રે આજ પ્રતાપ પ્રતાપે,
 ને સાથે ઝુઝશે લેના,
 ગર્જન કરી એમ પ્રતાપે,
 હોંકાર કરી ત્યાં ઉછળ્યા,
 અંદાવત સંગાવત ને,
 રિપુને હણવાને કુધા,

કાઢો તાતી તલવાર !
 કરિયે અરિનો સંહાર !
 મુજ અંગ તણા શણગાર !
 શૂરા બાવીશ હજાર !
 શું રજપૂત થશે ગુલામ ?
 શું જશે શિશોદિય નામ ?
 ઝગકાવો તમ હથિયાર !
 શૂરા બાવીશ હજાર !
 બેશે અરબલિત પ્રવાહ;
 તે જશે અકબરશાહ !
 ધ્રુમી રહેશે રણ મોઝાર,
 શૂરા બાવીશ હજાર, ”—
 ઝુઝવ્યું રણે શરીર;
 શડોડ, શિશોદિય વીર,
 ઝાલા, ચોહાણ, પ્રમાર;
 શૂરા બાવીશ હજાર.

મોગલયુવરાજ સલીમને,
 લઈ સૈન્ય અસંખ્ય જ ઉભા,
 પણ મૃગ ટોળામાં કુદે, વનરાજ
 ત્યાં કુદ્યા તેમ પ્રતાપી;
 ઘડ ઘડ ઘડ થાય ઘડાકા,
 કડ કડ કડ તૂટી પડતું,
 ત્હેને ન જરા ગણકારી,
 ત્યાં મૃત્યુ મુખે હોમાતા;
 આજે નથી પાછું ફરવું,
 રિપુને હણવું કે મરવું,
 એવું કહી સહુ ઝુકાવી,
 રે રેલ સમાં ત્યાં રેલે,
 રણવીર પ્રતાપ બધે ત્યાં,
 ખંડ આજ પ્રકાશિત કીધું,
 ભેદી અરિહાર ધર્યો તે,
 હર હર હર કરતા ગરબ્યા,
 આકાશ ધરા ત્યાં કંપ્યાં.
 રણક્ષેત્રે આરંભાયો,
 ઢગના ઢગ વીરો પડતા,
 લડતા અગણિત મોગલ ને,
 માર્યા રક્ષક ને મહાવત,
 ને સલીમતણા ગજપર ત્યાં,
 પણ ગજ નિજ પતિને લઈને,
 રાણા સહ પાછળ દોડ્યા,
 “ અક્ષા હો અકબર ” કરતા,
 નથી ભીડ બન્યા હજી કંઈ,
 ત્યાં ફરી વળ્યા ચોપાસે,
 ને ઘેર્યા રાણા સાથે,
 પણ વીર્ય અપૂર્વજ કાંઈ,
 એકલડો સોની વચ્ચે,
 અર્જુન શું આજે ત્હેનો,
 હા ધન્ય પ્રતાપ ! અને તુજ,

અંબરપતિ મહાવીર માન,
 કંઈ સિંધુતરંગ સમાન !
 કરી હોંકાર
 શરા બાવીશ હજાર !
 ખુબ તોપ તણા ચોપાસ,
 નીચે આવે આકાશ !
 ધરી અંતર શૌર્ય અપાર,
 શરા બાવીશ હજાર !
 સમરાંગણુ છે અવસાન;
 છે એજ અમ્હારી લ્હાણુ !
 મોગલને મારે માર;
 શરા બાવીશ હજાર !
 કરતો ધુમી નાદ પ્રચંડ,
 રણમાં નિજ શૌર્ય અખંડ !
 ખુદ સલીમ હતો જે ઠાર,
 શરા બાવીશ હજાર !
 ડોહ્યાં ચૈદે અક્ષાંડ !
 શો ભીષણુ હલ્યાકાંડ !
 નહિ શખનો કાંઈ સુમાર;
 શરા બાવીશ હજાર !
 રાણાએ રાખી રંગ;
 નિજ અશ્વે મારી છલંગ,
 ત્યાંથી નાઠો તે વાર;
 શરા બાવીશ હજાર !
 ત્યાં કુદ્યા મોગલ સર્વ;
 નહિ રણમાં ખોશે ગર્વ;
 કીધો પ્રભુનો ઉદ્ધાર,
 શરા બાવીશ હજાર !
 છે પ્રતાપ કેઈ આજ !
 તે ધુમી રહ્યો સિંહરાજ,
 થશ પામ્યો છે વિસ્તાર !
 શરા બાવીશ હજાર !

એ યુદ્ધ થકી ત્રણ વેળા,
ઉગારી લાવ્યા બળથી,
પણ જોઈ વીરો નિજ પડતા,
નહિ બળ્યું હવે નથી સધળા.
અતિ રોષ થકી બની ગાંડા,
ઝમ ઝમ ઝમ ચપળા જેવી,
બાણે ન પ્રતાપ હવે કંઈ,
નથી રહ્યા હવે સહુ ત્હેના,
એ સ્થિતિ રાણાની જોઈ,
મુકી જત્ર પ્રતાપનું માથે,
દિલીશ્વર કેરું ઉલટ્યું,
રે ટપ ટપ ધરણી ઢળતા,
પણ રિપુને હણતા પહોંચ્યા,
છોડવી મૃત્યુમુખમાંથી,
પણ ઝાલાવીર પડ્યો ત્યાં,
ને રત્ન સહસ્ત્ર ગુમાવ્યાં,
ઘડ ઘડ ઘડ થાય, ઘડાકા,
કડ કડ કડ તૂટી પડતું,
એ સૈન્ય અસંખ્ય વિખેથી,
નહિ ક્યાં અરે કંઈ સધળા,

*

*

*

*

રાણાએ તે દિન અંતે,
પણ જગતે જોયો ત્હેની,
નથી ભારતજન કદી ભુલ્યા,
સહુ સ્મરે પ્રતાપ અને તે,
હા ધન્ય વીરા રજપૂતો,
શું કીર્તિ ત્હમારી જગમાં,
ધર ધર અહીં હરનિશ ગાસે,
રે ધન્ય પ્રતાપ અને ઝો,

રજપૂત ચોક્કા દર્ઠ પ્રાણ,
નિજ રાણાને નિર્વાણ.
ફરી ભેદી ધર્યો અરિહાર !
શૂરા બાવીશ હજાર !
ધેર્યો રાણાને ત્યાંય;
ચમકી અસિયો રણમાંય;
મોગલથી બચે લગાર,
શૂરા બાવીશ હજાર !
ઝાલાપતિ લઈ નિજવીર,
રણમાં દોડ્યો રણધીર;
ત્યાં સૈન્ય અસંખ્યજ ત્યારે
શૂરા બાવીશ હજાર !
વીર રજપૂત રાણા પાસ;
લાવ્યા રજપૂતની આશ !
નિજ ધર્મ બળવી સાર,
શૂરા બાવીશ હજાર !
ખુશ તોપ તણા ચોપાસ,
નીચે આવે આકાશ !
નીકળ્યા રજપૂત પછી બહાર,
શૂરા બાવીશ હજાર !

છોડ્યું રણ હલદીઘાટ
શૂરી અસિનો અળકાટ.
એ યુદ્ધ તણા બળકાર,
શૂરા બાવીશ હજાર !
છે ધન્યજ તમ તલવાર,
કદી કરમાશે પળવાર ?
તમ શૌર્ય ગીતો નરનાર,
શૂરા બાવીશ હજાર.

પ્રકાશિકા.

ગુણવંતી ગુજરાત.

ગુણવંતી ગુજરાત, અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !
 નમિયે નમિયે માત ! અમારી ગુણવંતી ગુજરાત ! (ધ્રુવ)
 મોઘેરા તુજ મણિમંડપમાં આ ઝુકી રહ્યાં અમશીશ;
 માત મીઠી ! તુજ ચરણ પડીને માગીએ શુભ આશિષ !—

અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !
 મીઠી મનોહર વાડી આ ત્હારી નંદનવનશી અમોલ;
 રસપ્રલહં વીણતાં વીણતાં ત્યાં કરીએ નિત્ય કલોલ !—

અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !
 સંત મહંત અનંત વીરોની બહાલી અમારી માત !
 જય જય કરવા ત્હારી જગતમાં અર્પણ કરિયે જાત !—

અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !
 ઉંડા ઘોર અરણ્ય વિષે કે સુંદર ઉપવન માંય;
 દેશ વિદેશ અહોનિશ અંતર એકજ ત્હારી ઢાંચ !—

અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !
 સરસરિતા રસભર અમી ઝરણાં, રતનાકર ભરપૂર;
 પુણ્યભૂમિ ક્ષણ કુલ ઝઝૂમી, માત ! રમે અમ કિર !—

અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !
 હિન્દુ મુસલમિન, પારસી સર્વે, માત ! અમે તુજ બાળઃ
 અંગ ઉમંગ ભરી નવરંગે કરિયે સેવા સહુ કાળ !—

અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !
 કિર પ્રભાતસમાં અજવાળી, ટાળી દે અંધાર !
 એક સ્વરે સહુ ગગન ગજવતો, કરિયે જયજયકાર !—

અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !
 નમિયે નમિયે માત ! અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !

મેઘને.

(મિશ્ર હરિગીત.)

(૧)

ઓ મેઘ વૃષ્ટિ લાવજે,
 તુજ રેલ અહીં રેલાવજે !

ગડગડ કરી,

ભડભડ ભરી,

રણવાદ્ય તુજ વગડાવજે !—

ધરણી વિષે કંઈ તાપના સંતાપ છે.

પુઠે પડ્યાં મનહરમુખી કંઈ પાપ છે.

એ સર્વને તુજ રેલમાં ધસડી જઈ હોમાવજે;

ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! દૂર દૂર સર્વ એ ઝેવડાવજે !

(૨)

આકાશને સહુ છાછ દે.

તુજ સફળ દળની વધાઈ દે;

સર સર સરી;

રસ રસ ઝરી,

જગને અમીરસ પાછ દે !—

નિર્દોષ કંઈ જગખાળકો અથડાય છે,

જીવન નીરસ ગણીને નિરાશ જ થાય છે.

તું હેમનાં ઉર છાછને આશા નવી અંકાવજે,

ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! રસ રસ અંતરે ઉછળાવજે !

(૩)

તુજ આણુ રંગીન તાણુજે,

મહીં રંગ હસતા આણુજે;

દિનકર તણા,

મુખ સમના,

હયના ખુખાર પ્રમાણુજે !—

શુદ્ધ પ્રેમને જગમાં હું જોઉં રીખતો;

અહુ શોકધેરા રંગમાં દૂખી જતો;

એ પ્રેમમાં તુજ આણુના રંગો મુદિત રંગાવજે,

ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! તુજ શીત હાસ્ય માંહી હસાવજે !

(૪)

અયિ ! ફૂદતો કંઈ આવજે !

ભર સિંધુને ઉછળાવજે !

જળ પૂરમાં

ખુબ શરમાં

નદીને ઝરા દોડાવજે !

આ દેશનું વીરત્વ મંદ પડી ગયું,

ઉડ્યું તેજ કાળપ્રહાર સહીજ રડી રહ્યું,

ત્હેને જગાવી મંત્ર કુંડી ઉર્મિએ ઉઠાવજે,

ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! હર હર વીરહાક ખડાવજે.

(૫)

ઓ મેઘ ! વૃષ્ટિ લાવજે !

પશુ પંખીને હરખાવજે !

તુજ રવ ભરી,

છળ છળ કરી;

ઉર ગાનમાં છલકાવજે !

કવિ અંતરે કદી શુષ્કતા આવી વસે,

નીરસ કદરહીણુ જગતથી મંદજ થશે;

ત્હેને ફરી તું જગાવીને, તુજ ગાનપાન કરાવજે,

ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! તુજશું કલ્પના જડેવડાવજે.

(૬)

રસધર ! ઉતર આકાશથી !

રમીએ અહીં ઉદ્ધાસથી.

જગ આણુદીઠા

અદ્ભુત મીઠા,

કંઈ ખેલ રાસ વિલાસથી !

મુજ હૃદયને ચમકારથી ચમકાવી દે !

રસ દિવ્ય ધામ થકી ઉડો લાવી દે !

રે આવ ! કુદીએ નાચીએ, કંઈ વિવિધ ભાવ જગાવીએ,

ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! જગને રસ રસે નહવડાવિયે.

મણિશંકર રત્નજી ભટ. (કાન્ત)

અતિજ્ઞાન.

વસંતતિલકા—ઉદ્ગ્રીવ દષ્ટિ કરતાં નભ શૂન્ય ભાસે
ઝાંખી દિશા પણ જણાય અનિષ્ટ પાસે;
જમી ગઇ તરત ઘોર કરાલ રાત,
લાગી બધે પ્રસરવા પુર માંહિ વાત.

અનુક્રુપ—ધન્વપ્રસ્થજનો આજે, વિચાર કરતા હતા
એક બાબતને માટે, શંકા સૌ ધરતા હતા.

ઉપજાતિ—સુયોધન પ્રેષિત દૂત એક,
દેખાવમાં ધાતક દુષ્ટ છેક;
જતો હતો અંધ થતી નિશામાં,
સુશુભ રાજગૃહની દિશામાં.

અનુક્રુપ—શાને આવ્યો હશે ત્હેની, કલ્પનાઓ ચલાવતા,
ભય સંદેહ દર્શાવી, શિર કાંઈ હલાવતા.

વંશસ્થ—નિમૂઢ શંકા પુરવાસીઓની આ,
જરાય નિષ્કારણુ તો નહોતી વા;
કરેલું આમંત્રણુ ધર્મરાજને,
રમાડવા છુત અનિષ્ટભાજને.

અનુક્રુપ—હા-કહીને રજા આપી, યશસ્વી જ્યેષ્ઠ પાંડવે,
બોલાવ્યા ત્રણ બંધુને, મળવાને પછી હવે.

દ્રુતવિલંબિત—શિશુ સમાન ગણી સહદેવને,
ખબર આ કંઈએ ન કર્યા હતા;
અવર સર્વ ગયા વૃપની કને,
પરમ દુઃખિત અંતરમાં થતા.

અનુક્રુપ—કનિષ્ઠ દ્રૌપદી સાથે, પોતાના વાસમાં હતો,
સતી ખેદ હતી જોતી, વદને વધતો જતો;

વંશસ્થ—ત્રિકાળનું શાન હતું કુમારને,
નજીક આંખે નિરખે થનારને;
સ્વપક્ષનો છુત વિષે પરાજય,
વળી દીસે દ્રૌપદી માનનો ક્ષય.

અનુહટ્પ—જાણે બધું તથાપિ કંઈ કહેવાની રત્ન નહિ;
શમાવી ન શકે તેથી, મુંઝાય મનની મહીં.

વંશસ્થ—નહીં શકું છેક બચાવી કોઈને,
અશક્ત જોવો રહું બેસી રોઈને;
ખરો દીસે દુઃખદ શાપ આ મ્હને,
નિહાળું છું ભૂત ભવિષ્ય જે કને.

અનુહટ્પ—“ હા ! ધિક્ હા ! ધિક્ કૃતઘ્ની હું, આમ મૈન ધરી રહું,
આવતું વાદળું દેખી, મુખથી ન કંઈ કહું. ”

વંશસ્થ—વિચારતાં નેત્ર જલે ભરાય છે,
શરીરતું ચેતન ત્યાં હરાય છે;
લધ જઈને પ્રિય વક્ષની સમી,
ગ્રહી કરે મસ્તકથી રહો નમી.

અનુહટ્પ—રહી જરા ફરી પાછો, છૂટો થાય શરીરથી—
પ્રિયે, સ્પર્શ કરું શું હું ? અધિકાર જરા નથી.

વંશસ્થ—“ કરાય શું નિષ્કલ જ્ઞાન સર્વ આ,
થનાર ચીજો નવ થાય અન્યથા;
સદૈવ ચિન્તા દિલમાં વણા કરું,
અનેક હું એકલડો સલા કરું.

પુષ્પિતામ્રા—રજની મહીં સખી ધણીક વેળા,
નયન મળે નહિ, ઉંઘ જાય ચાલી;
કરી તુજ ચિરકેશ સર્વ બેળા,
વદન સુધાકરને રહું નિહાળી. ”

ઉપભતિ—આવું કહું ત્યાં શિર શળ ચાલ્યું,
રહું નહીં મસ્તક જાતઝાલ્યું;
મારી કુમારે અતિ આર્ત—હાય,
કહું “ હવે એકજ છે ઉપાય, ”
ચાલી જરાને ગ્રહી એક શીશી,
ખાલી ભરી દંતથી ઓષ્ટ પીસી;
ખાલી કરી કંઠ વિષે ત્વરાથી,
ગયો બધો એ બદલાઈ આથી.

અનુક્રુપ્—સતી બેભાન શય્યામાં, ગંધથીજ પડી ગઇ,
સુતો જ્યોતિષી પ્યાલી ને, છાતી સાથે જડી દઇ !

મહેમાનોને.

મહેમાનો ! ઓ બહાલાં ! પુનઃ પધારજો !
તમચરણે અમ સદન સદૈવ સુહાય જો !
કરજો માફ હજારો પામર પાપ જો.
દિનચર્યામાં પ્રભુ પાસે પણ થાય જો !
મહેમાનો ! ઓ બહાલાં ! પુનઃ પધારજો !
ઉન્નત ગિરિશૃંગોનાં વસનારાં તહમે;
ઉતર્યા રંકધરે, શો પુણ્ય પ્રભાવ, જો !
શુશ્રૂષા સારી ના અમને આવડી;
લેશ ન લીધો લલિત ઉરોનો દહાવ જો;
મહેમાનો ! ઓ બહાલાં ! પુનઃ પધારજો !

ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ.

વીરની વીદાય.

મહારા કેસરબીના કંથ હો !
સિધાવો જી રણવાટ.
આમ ધુજો, ધરણી ધમધમે, રાજ !
ધેરા ધેરે શંખનાદ;
દુંદુભિ બોલે મહારાજનાં, હો !
સામન્તના વીરવાદ;
મહારા કેસરબીના કંથ હો !
આંગણુ રણધ્વજ રોપીઓ હો !
કુંજર ડોલે દાર;
બંદીજનોની બિરદાવલી હો !
ગાજો ગઢ મોઝાર;
મહારા કેસરબીના કંથ હો !
પુર પડે, દેશ કુલતા હો !

ડગમગતી મ્હોલાત;
કીર્તિ કેરી કારમી, રાજ!
એક અખંડિત ભાત;
મ્હારા કેસરભીના કંથ હો!

નાથ! ચઢો રણુધોડલે રે,
હું ઘેર રહી ગુંથીશ;
અખતર વજની સાંકળી હો!
ભર રણમાં પાઠવીશ,
મ્હારા કેસરભીના કંથ હો!

સંગ લેશો તો સાજ સજીં હો!
માથે ધરું રણુમ્હોડ;
ખડ્ગને માંડવ ખેલવા,
મ્હારે રણુલીલાના કોડ;
મ્હારા કેસરભીના કંથ હો!

આવતાં ઝાલીશ બાણને હો!
ઢાલે વાળીશ ધાવ;
ઢાલ કુટે મ્હારા ઉરમાં રાજ
ઝીલીશ દુસ્મન દાવ;
મ્હારા કેસરભીના કંથ હો!

એક વાટ રણુવાસનીરે,
ખીજી સિંહાસનવાટ;
ત્રીજી વાટ શોણિતની સરિતે,
હો! શરના સ્નાનનો ધાટ;
મ્હારા કેસરભીના કંથ હો!

જયકલગીએ વળજે, પ્રીતમ!
ભીંજશું કાગે ચીર;
નહિ તો વીરને આશ્રમ મળશું,
હો! સુરગંગાને તીર;
મ્હારા! કેસરભીના કંથ હો!

રાજસુગટ! રણુરાજવી હો!
રણુધેલા! રણુધીર!

અધીરો ઘોડીલો થનગને, નાથ !
વાધો રણે, મહાવીર !
મ્હારા કેસરબીના કન્ય હો !

જ. મ. પુચ. (લલિત) અનેરી આશા.

૧

સ્મિતભરી સહચરી નિરંતર કાર્ય ધુરંધર બનશે;
અંતરનાં કેં હેત અનેરાં ઉર છલોછલ ભરશે,
ત્યારે અમી ઝભશે, શાંતિમાં દુઃખડાં શમશે;

૨

સળત બેઠું જાતભોગથી પરહિતમાં પરવરશે.
અડગ ધૈર્યને શૌર્યભર્યા સંતાન હિંદમાં સરશે;
ત્યારે દેવો અવતરશે, વિરલા નરવીર તરવરશે;

૩

પોતાનાં પ્રિય દેશીજનનાં દુઃખ પરસ્પર ધરશે,
જન્મભૂમિનાં ભોળાં ભાંડુ ભેળાં હળશે મળશે;
ત્યારે પ્રભુતા સંચરશે, સ્વર્ગસમ સુન્દર હિન્દ થશે.

૪

હિન્દજનો અર્જુન ધૂધવશે ને બ્રહ્માંડ નયવશે;
હામગતા હુંગર ડોલવશે, રંગરાગ રેલવશે,
એવું ઐક્ય થશે, એવી લલિત લીલા ખીલશે.

દા. ખુ. બોટાદકર.

પ્રેમ અને સત્કાર. (ગઝલ)

લખ્યું છે પત્રમાં પ્યારા! “નથી સત્કાર મહેં કીધો
ખયર વિવેકની મુજને, નથી તો તું ક્ષમા કરજે,”
અહો! સત્કારને અંગે સુહૃદ! એ બોલવું છાજે ?
ચહેજે પ્રેમ આદરને નહીં એ પ્રેમ પ્રેમીનો.
અખંડિત પ્રેમને, પ્રાંધુ ? જરૂર શું હોય આદરની ?

“ પધારો, આવજો, બેસો ” વૃથા એ વાદ શા સાર; હૃદય સત્કાર જ્યાં થાતો ઉભય ઉરમાં વિના માગ્યો, નયન સત્કાર નવ ઇચ્છે, વદન સત્કાર શાને તો ? વિનય રસના તણો એવો ખતાવે પ્રેમમાં ખામી, પ્રપંચી કાજ રહેવા દો, ન ઇચ્છે પ્રેમનાં પાત્રો. હશે દિલ પ્રેમનાં ભરિયાં, રહે જુદાં છતે સંગે; વિનય સત્કારને એમાં નથી અવકાશ મળવાનો. પધારો એમ કહેવાથી પધારે તે પધાર્યા ના, નિમંત્રણ પ્રેમીને શેનાં ? અનાદર પ્રેમીને શાનો ? મળ્યાં છે ચિત્ત વિણુ યત્ને, શરીર તો જોડવાં છે ક્યાં ? કરે કર આપવો શાનો ? મને મન જ્યાં મળેલાં છે. સુહૃદનું આગમન થાતાં ઉઠે સત્કાર કરવાને, અરે એ તો જનો જુદા, ખરેખર બાહ્ય પ્રેમી તે. બલે એ થીંગડાં દેવાં, હજો અતિ ઇષ્ટ શિષ્ટાને, સ્પૃહા સત્પ્રેમના ભોગો જનો તે ત્હેની ક્યમ રાખે ? વિનયની પૂરણી માગે, અધુરી તેટલી પ્રીતિ, પ્રતીતિ પ્રેમની કરવા નથી અધિકાર આદરને.

રત્ન કણિકા.

- દોહરા—કુલદીપક થાવું કઠિન, દેશદીપક દુર્લભ;
જગદીપક જગદીશના, અંશી કોઈ અલબ્ય. ૧
- જનની જણુ તો ભક્તજન, કાં દાતા કાં શર;
નહિ તો રહેજે વાંઝણી, રખે ગુમાવે નર. ૨
- પ્રાચીન.
- દયા ધર્મનું મૂળ છે, પાપ મૂળ અભિમાન;
તુલસી દયા નવ છાંડિએ, જ્યાં સુધી ઘટમાં પ્રાણ. ૩
- તુલસીદાસ.
- દીઠે કરડે કૂતરો, પીઠે કરડે વાઘ;
વિશ્વાસે કરડે વાણિયો, દયાયો કરડે નાગ. ૪
- કડવા હોયે લીંબડા, ત્હેની શીતળ છાંય;

બોલકણા હોય બાંધવા, તોય પોતાની બાંધ. ૫
 ચાતક ચક્રવા ચતુર નર, પ્રતિદિન કરે ઉદાસ;
 ખર ધ્રુવડ ને મૂરખ જન, સુખે સુવે નિજ વાસ. ૬
 ગણપતરામ.

ક્ષણભંગુર આ દેહની, જનને મમત અપાર;
 પય પરપોટા પેઠ પણ, પળમાં નાશ થનાર. ૭
 હલકા જન હલકા રહે, લીયે પલકમાં લાજ;
 ઉતરાવે છે પાઘડી, માંકડ ભરી સમાજ. ૮
 અમ્મણાત.

વાણીશ્વરા વાણિયા, રણશ્વરા રજપૂત;
 સુખશ્વરા જનકાદિકો, દુઃખશ્વરા અદ્ભૂત. ૯
 નવલરામ.

તુલસી આ સંસારમાં, ભાત ભાતના લોક;
 સઉથી હળીમળી ચાલીએ, નદી નાવ સંજોગ. ૧૦
 તુલસીદાસ.

ઉજ્જડ ખેડાં કરી વસે, નિર્ધનિયાં ધની હોય;
 ગયાં ન જોખન સાંપડે, મુઆ ન જીવે કોય. ૧૧
 શામળ.

કહે નેપોલ્યન દેશને, કરવા આબાદાન;
 સરસ રીત તો એજ છે, ઘો માતાને જ્ઞાન. ૧૨
 નર્મદાશંકર.

નામ રહંતાં ઠક્કરો, નાણા નવ રહંત;
 કીર્તિ કેરાં કોટડાં, પાડ્યાં નવ પડંત. ૧૩
 પ્રાચીન.

કોયલ નવ દે કોઈને, હરે ન કોતું કાગઃ
 મીઠાં વચનથી સર્વનો, લે કોયલ અનુરાગ. ૧૪
 દલપતરામ.

જે મારગ કેસરી ગયો, રજ લાગી તરણ્યાંય;
 એ ખડ ઉભાં સુકશે, નહિ આખે હરણ્યાંય. ૧૫
 કંથા ! તું કુંજર ચડ્યો, હેમકટારો હથ્થ,
 માઝ્યાં મુક્તાક્ષ મળે, (પણ) બીખને માથે ભઠ્ઠ. ૧૬
 પ્રાચીન.

પલકે પલકે પલટે ઢંગ,

એ તો અખા માયાના રંગ.

૧૭

અખો.

સિંહણુખાળ લુખે મરે, કદી તણુ નવ ખાય;

(ટેકી જન આપત્તિમાં, નીચ માર્ગ નવ જાય.) ૧૮

કરવી તો પ્રીત રહેલ છે, નિભાવવી નહિ રહેલ,

ખાતાં કેદ પડે મજા, જેરવવી મુશ્કેલ.

૧૯

નર્મદાશંકર.

મળે વાયરે વાદળાં, વાયે વિખરી જાય;

ઝણુ સંબંધે સકિ મળ્યાં, લઈ, દઈ, પંથ પળાય. ૨૦

વાંકાનેર નાટક કંપની.

બાળકને માઆપનો, જે સંબંધ લુલાય;

તો તો મહારા તાતજી, આ દુનિયા પલટાય. ૨૧

ગુજરાતી નાટક કંપની.

વાડ થઈને ચીલડાં ગળે, સોંધી વસ્તુ ક્યાંથી મળે;

ખળું ખાતું હોયે જે અન્ન, તો જીવે નહિ એકે જન.

નવાણુ પીતું હોયે નીર, જીવ જંતુ ક્યમ ધરે શરીર;

રાજ થઈને લુંટી લે, પ્રજા કોણુ આગળ જઈ કહે. ૨૨

શામળ.

(ગોપીવચન)-વ્રજબાહુરે, વૈકુંઠમાં નથી જવું;

ત્યાં મુજ નંદકુંવર ક્યાંથી લાવું.

વ્રજ. ૨૩

દયારામ.

(સરસ્વતીચંદ્રનો સંન્યાસ.)

ગઝલ.

શરીરે ભસ્મથી છાયો, ઉરે અત્યંત સંતાપ્યો,

ઉડો જવાળામુખી જેવો, હવે સંન્યાસ આ તેવો. ૨૪

ઉડે પક્ષિગણો જેમ, હવે મહારે જવું તેમ,

સમુદ્રે મોળું રૂહે તેવું, હવે મહારેય છે રૂહેવું. ૨૫

નહીં ઉચે નહીં નીચે, મળે આધાર ધન હીંચે,

નિરાધાર નિરાકાર, હવે મહારીય એ ચાલ. ૨૬

સ્ફુરે પોતે ન દેખાય, કુમુદની ગન્ધ અહી વાય;

અરણ્યે એકલો વાયુ, જીવન એ ભાવિ છે મ્હાં. ૨૭
 જહાંગીરી—ફકીરી એ ! લલાટે છે લખાવી મ્હેં;
 પ્રભાએ હું, નૃપાણે હું, ઉરે એા એકલી, તું—તું. ૨૮
 ગોવર્ધનરામ.

હરિશ્ચી—સતત સુખના લ્હાવા લેવા કસાવું ધડી ન કાં ?
 અવનતિ સહી લેવી શાણી ! ન ઉન્નતિ માટ કાં ? ૨૯
 લલિત.

દેહલક્ષ્મીની વિધવાને, પુનર્લક્ષ્મી સમી મુક્તિ નથી,
 સ્નેહલક્ષ્મીની વિધવાને, પુનર્લક્ષ્મી સમું પાપ નથી. ૩૦
 ન્હાનાલાલ.

મંદાકાંતા—છે વૈધવ્યે વધુ વિમલતા, જ્હેન ! સૌભાગ્યથી કેં,
 છે ભક્તિમાં વધુ વિમલતા, જ્હેન શૃંગારથી કેં. ૩૧
 કલાપી.

હરિગીત—પ્રિય સ્વામીને શાંતિ મળે એવું અનેરું આદરું,
 ત્યારેજ આ અવશેષ જીવન જગતમાં જીવ્યું ભલું. ૩૨
 વસન્તવિનોદી.

રજનું કરે ગજ, એકનું અખજ,
 અખજ કવિની કલ્પના કદી ન રહે કખજ. ૩૩
 ધીરજકાકા.

કાંઈ નથી સુખ સાધન ધનમાં,
 સાપ બહુ વસતા ચંદનમાં. ૩૪
 ખરું રૂપ સ્ત્રીનું નથી ખાલડામાં,
 ઝવેરી જીવે રૂપ નહિ દાખડામાં. ૩૫
 ડાહ્યાભાઈ.

વસંતતિલકા—તું ઘેરું રાખ બધું રાખ સમાન માન;
 નંદાદિલાખ પળમાં પળિયા સ્મશાન. ૩૬
 અસાત.

છે માનવી જીવનની ઘટમાળ એવી,
 દુઃખ પ્રધાન સુખ અલ્પ થકી ભરેલી. ૩૭
 નરસિંહરાવ.

છપ્પા—સંસ્કૃત બોલ્યાથી શું થયું, શું પ્રાકૃતથી નહાસી ગયું;
ભાષાને શું વળગે ભૂર, જે રણમાં જીતે તે શૂર. ૩૮
પતિવ્રતા જે પતિને ભજે, અનાયાસે અવરને તજે;
ત્હેનાં વસ્ત્ર સાંધ્યાં જ્યમત્યમ, ત્હેની બરાબરી વેશ્યા કરશે ક્યમ. ૩૯
અખો.

સ્વપ્ને નિર્ઘન પામે ધન, સ્વપ્ને વંઝા પ્રસવે તન,
જાગે ન હાલો ઉછંગ, સ્વપ્ન મૃગજલના તરંગ. ૪૦
શામળભટ.

ગીતિ—સાગરની મંભીરતા, તબલવવાને તરંગ અફળાયે,
અધિ ન લેખવતો કંઈ, મર્યાદામાં સદાય સુહાયે. ૪૧
નિરમળ જળ અરપીને, મેઘ સુશોભિત કરે જીવ્યો અધિ;
ક્ષારપણું ધારીને, મિષ્ટપણું દે ઉદારતા લધિ. ૪૨
પ્રેમાનંદનાં નાટકો.

કથા કામિની કવિતા, પ્રસન્ન રાખી કરે સદુપદેશ,
સ્થળ સમય ને શ્રોતા, પરખી ધારે વિચિત્ર બહુ વેશ. ૪૩
લક્ષ મરેા પણ ત્હેનો, પાલનકર્તા મરેા નહિ ક્યારે,
તારા નિત્ય ગરે પણ, શશિ રવિ ગ્રહણે વ્યથા વ્યોમ ધારે. ૪૪
દોલતરામ.

દોહરા—રત્નાકર જેવો પિતા, લક્ષ્મી જેવી પ્હેન,
ભિક્ષાટન પણ શંખને, જીવ્યો ભાગ્યની રૂહેણ. ૪૫
જે થાવાનું હોય છે, તેવી બુદ્ધિ થાય,
સહાય પણ તેવી મળે, તેવો પણ વ્યવસાય. ૪૬
દોલતરામ.

શિખરિણી—મરે ભૂખે ભાવે, મૃગપતિ કદી ના તૂણ ચરે,
તપે તાપે તોયે, સુખડ ન સુગંધી પરહરે. ૪૭
હરિગીત—કાયા કલેવર કારમું, છે ગંદકીનો ગાડવો,
સમજી જને સમજી જઈ, અભિમાનને વણસાડવો. ૪૮
ડાહ્યાભાષ.

સવૈયા—ધર આંગણમાં પંક અને ધરમાં જળથી બહુ હોયે ભેજ,
રડારોળ છયાંની થાએ, માંકડ મચ્છરવાળી સેજ.
ટાહું જળ નહાવા, લુપ્ત ખાવાને ધરમાં ધ્રુમ અપાર,

હુંડા બોલી ભામિની, પતિ ક્રોધી, એ ગૃહસ્થને ધિક્કાર. ૪૯
 નાટ્યશાળામાં સાડી પહેરી પુરુષ બને છે સુંદર નાર;
 હાવભાવથી જડકામુકતું ચિત્ત હરે છે જોતાં વાર,
 પાત્ર કુપાત્ર બન્યું પણ ત્હેને દેવો ક્ષણુ જ્ઞાનો ધિક્કાર,
 સુત્રધાર નચવે ત્યમ નાચે પરાધીન જીવિત વ્યવહાર. ૫૦

દોલતરામ.

સંપત ગઈ તે સાંપડે, ગયાં વળે છે વ્હાણુ,
 ગત અવસર આવે નહિ, ગયા ન આવે પ્રાણુ. ૫૧
 શામળ.

ડગલે ડગલે ડુંગરા, વિકટ પ્રેમનો પંથ;
 કૃપા કરે શ્રીરામ તો, સંત પામતા અંત. ૫૨

દાહરા—સિંહમૂછ ભોરિંગમણિ, કરપીધન, સતીનાર,
 તે જીવતાં પર કર નવ ચઢે, ત્યમ ક્ષત્રી તલવાર. ૫૩
 શામળ.

કાયા કાચો કુંભ છે, જીવ મુસાફર પાસ,
 ત્યાં લગી તારો જાણુજો, જ્યાંલગી શ્વાસેશ્વાસ. ૫૪
 ડાહ્યાભાઈ.

ગજલ—કંઈ લાખો નિરાશામાં,
 અમર આશા છુપાઈ છે. ૫૫
 મણિલાલ.

શાલિની—જોતાં જોતાં જો ઘડો જય કુટી,
 જોતાં જાયે જંત્રનો તંત્ર તૂટી;
 ના થાવાનો કાળ તો લેશ ખોટી.
 સારે જ્ઞાને તું મરે આમ કૂટી. ૫૬
 દોલતરામ.

ઉપભતિ—જાણી અક્ષણે શિર અક્ષમ સાથે,
 ડુબે મહાસાગર મધ્ય હાથે,
 આંખો છતાં મૂરખ અંધ થાય,
 ત્હેને કહો શી કરવી સહાય. ૫૭.
 દોલતરામ.

ગીતિ—રામ સમીપે લડતાં, લવ કુશને ક્યાં હતી લગીર શંકા,
 યુધ્ધે ચઢતાં પહેલાં, વાગે શૂરાતણા વિજયડંકા. ૫૮
 રણુકો ભારે કરતો, ખાલી ઘટને મયૂર બહુ પ્રલપે,
 ચિત્તા બાળ ન બોલે, તોપણ સમયે શિકાર ઝટ ઝડપે. ૫૯
 કાળ અનંત અનાદિ, જીવિત જનનાં ક્ષણિક ભક્ષપ્રાય.
 મ્હાઈ મ્હાઈ કરતાં, પામર ભવસિંધુમાં કુખી જાય. ૬૦
 દોલતરામ.

શાદુલવિકીડિત.

દેવી પ્રીતિ પિતાતણી પણ રહે વચ્ચે ઘણી આયના,
 માતાનો ઉભરાય સ્નેહ પણ ત્યાં હૈયું ઉઘાડાય ના,
 રાખે મિત્ર અપૂર્વ સ્નેહ પણ ના વિશ્વાસ નિત્યે રહે,
 માટે ક્ષાર જગાધિમાં કુળવધૂ મીઠી સુધાશી વહે. ૬૧
 દોલતરામ.

(સત્યભામા પ્રત્યે કૃષ્ણ.)

અંદ્રે આ ચતુરા કરી પોંડ તહને, શું નિષ્કલંકી લહી ?
 ચક્રે ભેદું અભેદ એહ અરિને, જાણે નભે એ વહી;
 કામે લન્નિજત શું થઈ દુઃખી કરી, તો હું હણું જો પ્રિયા !
 બાળા ! બોલ્ય રસાળ વેણુ વદને, કોણે કરી આ ક્રિયા ! ૬૨
 પ્રેમાનંદનાં નાટકો.

(રોષદર્શિકા સત્યભામા આખ્યાનની નાન્દી.)

અંબર—અંકે લેઈ શિવાને, શિવ મુદમનથી, મોહ મળે રહ્યાતા,
 એવે ત્યાં શંભુ હસ્તે, પ્રિય વર વિજયા, ભૂંગી અર્પી ગયાતા;
 તહેમાંની અલ્પ ભોજે, પ્રથમ શિર ધરી, પાર્વતીને કહ્યું લ્યો,
 ગંગા પહેલી સતીથી, ગ્રહણ નવ કરે, ભોગવ્યું આ રહ્યું ઘો. ૬૩

શાદુલવિકીડિત—અણંગે પ્રણમી સતી મનવતા, પ્રત્યક્ષ પોતે પ્રભુ,
 ના, ના, ના, વિજયા ગ્રહું નવ કદા, ગંગા ગણી હે વિભુ !
 નંદારૂ વને ગયાજ વિજયા લાગ્યા કહે શે' દુલ્હું ?
 અર્પી સર્વ સતી સુખી શિવ કરે, તે પાદમાં હું હુલુ. ૬૪
 પ્રેમાનંદનાં નાટકો.

ચેખ ઉદયગિરિ, દૃષ્ટિ ઉઘી કરી,
 સૂર્ય ધીમે ધીમે આમ આવે.

નાગેશ્વર.

વસંતતિલકા—જેણે નહીં જન્મતાં પુરુષાર્થ સાધ્યો,
 ઉચ્ચાચ્ચ જે પદ નહીં કદીયેજ પામ્યો;
 તે જન્મ વ્યર્થ ધરતો ધૂળ તેથી સારી,
 વંદોળિયે ચઢી ઉડે ધડી બોમમાંહી.

૬૬

ગોવર્ધનરામ.

અનુબુદ્ધ—દુઃખીના દુઃખની વાતો, સુખી ના સમજી શકે,
 સુખી જે સમજે પુરૂં, દુઃખ ના વિશ્વમાં ટકે.

૬૭

ખુબરદાર.

દયા છે ઇશ્વરી માયા, આ સંસાર કદુ મહી,
 દયામાં અહ્મપ્રીતિનું, કાંઈ ભાન જતો કરે.

૬૮

કલાપી.

સાષ્ઠિ—પીંપળ પાન ખરંતાં, હસતી કુંપળિયાં,
 મુજ વીતી, તુજ વીતશે, ધીરી બાપલિયાં.

૬૯

ડાહ્યાભાષ.

શું તેજ ભરતભૂમિ આ એ ?
 અહરસે ભીના ઋષિવરની તે અહરવેદી તે આ એ ?
 હા તેજ ધન્યભૂમિ આ એ,
 તે આર્ય માત અમ આ એ.

૭૦

કેશવલાલ.

(નાટ્ય.)

[પ્રેમાનંદ.]

શ્રીદામાની સફળ યુક્તિ.

(દ્વારકાના શ્રીમાન સત્રાજિતને કૃષ્ણ સાથે અલુપ્તનાવ હતો. સત્રાજિતની સુંદર સુતા સત્યભામાના દર્શન માત્રથી કૃષ્ણનો તહેના પર પ્રેમ બંધાય છે. કૃષ્ણ અને સત્યભામાના મેલાપની સત્રાજિતને ખબર પડતાં તે તહેને એક ઓરડામાં કેદ કરે છે. તહેની ભાળ કાઢવા કૃષ્ણ પોતાના બાળરત્નેહી ચતુર ગોપ શ્રીદામાને મોકલે છે. શ્રીદામા જઈને સત્યભામાની સખી નાગરિકાને મળે છે.)

નાગરિકા—(સખેદ) શિવ શિવ ! હવે મહારાથી કંઈ પણ થઈ શકશે નહિ. એ બિચારી સારકા કોઈ પાંજરામાં પુરાઈ રહી છે, તે નથી થતાં દર્શન કે નથી શુણ્ણતો શબ્દ. શ્રીદામા ! હું શું કરું. જે

મહારાથી નથીજ અને એવું, ત્હને માટે મ્હારે કેમ કરવું તે તુંજ કહે.

શ્રીદામો—પણ તે પીંજરાનું પારણું કેણીગમ છે તે તું જાણે છે કે નહિ ? જા જાણતી હોય તો તું અને હું એ જાણ જઈ પારણું ઉધાડી નાંખીએ.

નાગરિકા—સખા ! પારણું તો એજ કે મ્હારી સખીની માની કોટે જે કુંચી છે તે જો હાથ આવે તો હું સસલમામાને મળી સર્વ સમાચાર જેમ કોઈ ન જાણે તેમ લઈ આવું. પણ એ તો બોરંગના માથાના મણિ જેવું છે.

શ્રીદામો—ત્યારે તું જા અને ગમે તેમ કરી લઈ આવ્ય. પદ-રાણીની સખી તે કંઈ કદ વેઠ્યા વગર થવાય ?

નાગરિકા—મહારાથી તે આવેય નહિ અને હું લેવા જાઉંએ નહિ !

શ્રીદામો—વાર, હું જો ત્હને તે આણી આપું તો ?

નાગરિકા—એડશી મારવી જવા દે; જો તું તે લાવી આપે તો સસલમામાના મનની સહુ વાત પલકમાં ગમે તેમ કરી આણી આપ્યા વગર રહું નહિ.

શ્રીદામો—ત્યારે ચાલ્ય તારે ત્યાં ! (કાનમાં) જો હું આમ કરું તો કેમ ?

નાગરિકા—ભાઈ ! તું જાણે અને ત્હારું કામ જાણે ? તું જો મ્હને કુંચી આણી આપીશ તો હું મ્હારે શિરસાટે પણ કહેલું છે તેટલું કરીશ.

શ્રીદામો—(કંઈક વિચાર કરી) વાર ત્યારે ચાલ્ય હવે ઉતાવળા. જે મહારાથી થાય છે તે હું કરવાને પાછી પાની કરું તેવો નથી, (એમ કહી બંને ઉતાવળાં ચાલ્યાં જાય છે.)

(પછે એ ત્રણ પુરકુમાર પ્રવેશ કરે છે.)

ચંદ્રક—અલ્યા ચાતુરક ! મ્હેં તો આમ આમ (હાથ હલાવી) કરતેક જે એક લગાવી દીધો કની કે એ બ્રહ્મભણાનું પાઘડું ડક લઈ હેલું પડ્યું એટલે ઘડ ઘડ હડી કાઢી મારવા ધાયો.

ચાતુરક—ભાઈ ! હું તો ત્હેં ઉડાવેલી ગીફી લેવા આવે સુધી ગયોતો તેથી મ્હને પહેલાં શું થયું ત્હની ખબર નથી. અમે ! તે તું મ્હને કહી બતાવ્ય જોઈએ.

ચંદ્રક—(આમ તેમ જોતો) અલ્યા ? એમાં તે શું કહેવું તું. મહેં વખત મારી અને તું ગિલ્લી લેવા ગયો તે વેળાએ એ જ્ઞામણુ મહેંને પુછવા લાગ્યો કે તહેં વિદરભવાળી વૈદરભીનું ધર લલ્લું છે ? બંદાએ ના કહી ત્યારે એણે મહેંને ગાળ ભાંડી એટલે મહેં આમ આમ (હાથ હલાવી) કરી લગાવી કે એનું પાધકું પડી ગયું તે તો દોસ તહેં પણ દીકું ! પછે આપણે અહીં નાસી આવ્યા તે તો તહેંને ખચરજ છે.

(એવામાં કોઈ આવતું હોય એવો પડખો સંભળાય છે.)

ચાતુરક—(પડખા સાંભળી) અલ્યા ! નાસરે બાપ ! ! જો પેલો જ્ઞામણુ મારવા આવ્યો. (એટલે ખંતે જણુ નાસવા માંડે છે અને સત્યવ્રત પ્રવેશ કરે છે.)

સત્યવ્રત—ચંદ્રક ? ચંદ્રક ! અલ્યા ! કેમ નાસો છો ?

ચાતુરક—(તહેંને જોઈ) ભાઈ ચંદ્રક નાસીશ મા; એ તો આપણો દોસ સત્યવ્રત છે.

સત્યવ્રત—તહેંમે એવું શું કયું છે કે બીધેલા જેવા જણાવ છો ?

ચંદ્રક—(સત્યવ્રતના કાનમાં) ભાઈ આમનું આમ થયું ?

સત્યવ્રત—હવેથી એવું કરતા મા હો; એવા જ્ઞામણુ તો બાળીને ભસમ કરી દે.

ચંદ્રક—અમે ! પણ અમે એનું પહેલાં એાણું નામ દીધું તું ? અમને શું કરવા પુછવા આવ્યો ? અમે એના બાપના ચાકર છીએ કે એને બતાવવા જઈએ ? (એવે માથામાં મહોટું ટીપણું ધાલી હાથમાં લાકડી ઝાલી જોશીયુઆ પ્રવેશ કરે છે.)

જોશીયુઆ—(લાકડી ઠોકી) ઉભારયો ત્હમરી માના છોકરા માઈ ! (એમ કહી મારવા દોડે છે અને ત્રણે છોકરાં નાસી જાય છે પછે જોશીયુઆ નિઃશ્વાસ નાંખી), એ પ્રભુ ! આટલું આટલું અથડાયા તોય વિદરભેદશવાળી મળી નહિ. હવે હું તે શું કરું અને ક્યાં વાસો વસું ? (બ્રાહ્મણની આ સ્થિતિ જોઈ એક શત્રુજીત નામનો યાદવ તહેંને પોતાની કને બોલાવે છે.)

શત્રુજીત—(મહારાજ કને આવ્યા જોઈ) ભગવંત ! આજે આ પુરને તહેંમે પાવન કર્યું છે તેથી તહેંના ધનભાગ્ય છે; વાર આપને ક્યાં જવાની ઈચ્છા છે અને કોને શોધો છો ?

જોશીયુઆ—વત્સ ! આ તે લોક કહે છે તે ઠૂપાપાઠ્ય છે કે શું ? હર હર ! હું અહીં આવી ક્યાં ચઢ્યો ?

શત્રુજિત—ભગવંત ! તમારે ક્યાં જવું છે ?

જોશીયુઆ—વત્સ ! અમારા દેશની રૂકમિણી અહીં પરણી છે તેની કને જવું છે.

શત્રુજિત—અહો ભગવંત ! એ તો અમારાં સ્વામિની થાય. શું કરું ઋષિરાજ ! જો મહારાથી ચલાતું હોત તો હું તમને અવશ્ય ત્યાં સુધી પહોંચાડી આવત પણ નિરૂપાય. સાધુ ! તમને આ ગલીમાંથી આમ વળશો કે વિચિત્ર સાથે વાતો કરતો મેહેલ જણાશે; એજ પ્રાસાદમાં અમારાં સ્વામિની બિરાજતાં હશે.

જોશીયુઆ—ભદ્રં ભવતુ. (એમ કહી ચાલવા માંડે છે અને થોડે જઈ ઘરને ઓટલે ચઢી પુછે છે કે રૂકમિણીનું ઘર ક્યાં ?)

ચાંમતી—(ઘર બહાર આવી પગે લાગી) ભગવંત ! હું સમજી નહિ કે તમને મળે શું કહ્યું ?

જોશીયુઆ—અહો સૌભાગ્યવતી ! અમારા વિદર્ભ દેશની રૂકમિણી અહીં પરણી છે તેના પરિણયનું મુહુર્ત આપનાર અમેજ છીએ. અમારે કંઈ ગરજ પડી માટે મળવા આવ્યા છીએ. જો તમને તેના ઘરની ભાળ હોય તો બતાવી દે; ત્યાં કંઈક થશે.

ચાંમતી—ભગવંત ! એ તો આ પુરનાં રાણી છે. એ! એમનું ઘર દેખાય. પણ મહારાજ મહારો હાથ જોતા જવ તો મહારે ઘેર આવી ગંગાસ્નાન કરાવી ગયા જેવું થાય ?

જોશીયુઆ—ઠીકરતો; જોશી, ડોશી અને વટેમાર્ગુ એ ત્રણે ફાકટીયાં છેજ ! પણ તમે અમારાપર ઘર બતાવવાનો ઉપકાર કર્યો તો અમારાથી જે ત્યાં હિત થાય તે અમારે કરવું જોઈએ. (પછે તેને પગથી તે માથા સુધી જોઈ) બાઈ ! તમારે એક પુત્રી છે. (ફરીથી ધ્યાન કરી) પૈસે ટકે તમને પુર છે. (વળી હાથની રેખા જોઈ) તમારે તમારા સ્વામી સાથે બિયાબાઈ છે. (પુનઃનાસિકા ઘસણ કરી) હવડાં ત્યાં મન ઘણાજ ઉદ્વેગમાં છે અને કોઈ ઘણ વસ્તુનું દર્શન થતું નથી. હે સૌભાગ્યવતી ! અમે કહી તે બધી વાત સાચેસાચી છે અને જો તું જૂઠી છે એમ કહે તો ઉઠી ચાલ્યાજ નહીએ.

ચારમતી—દૈવચ ? સર્વ સાચેસાચું છે. પણ ભગવંત ! કહો જોઈએ મહારી સુતાને (નિઃશ્વાસ નાંખી) મનગમતો સ્વામી મળશે કે નહિ ? મહારાજ એનું નામ સત્યભામા; જો જો હો; અરેખરૂં કે' જો હું ત્હમને ખુશી કરીશ.

જોશીયુઆ—ત્હમારી તે સુતાને બોલાવો એટલે ત્હેનો સર્વ જોગ નક્કી કરી ત્હમને સમજાવું; જોયા વગર કંઈ જણાય નહિ.

ચારમતી—(નિઃશ્વાસ નાંખી) ભગવંત ! તે હવડાં અહીં છે નહિ. ઋષિરાજ ! ત્હમારા જેવાને તો સર્વ જણાય માટે ત્હેને સાસરું સાંઠું મળશે કે શી રીતે ? એ બધું જો કહેવાય એવું હોય તો જોયા વગરજ કહો.

જોશીયુઆ—(વિચાર કરી) વાર ત્યારે ઠીક સાંભળજો હો ! (રાશીઓનાં નામ દષ્ટ અને આંગળીના વેઢા ગણી) અરે બાપ ! ત્હમારી પુત્રી તો મહા ધુરંધર રાજપુરૂષની પટરાણી થાય એમ લાગે છે. જુઓ શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે જેના ગ્રહ આવા હોય ત્હેને આવું અવશ્ય મળે.

શ્લોક.

જો ચોથા લુવને કદા શનિ રહ્યો, તો ભાગ્ય મ્હોટું ભણ્યું;
પ્રાસાદો વસવા મળે મણિ સમા, સોનું ન જાયે ગણ્યું;
આમો દેંક મળે ટળે દુઃખ સહુ, રાણી બને રાજની,
એવા યોગતણી સુતા પુજતણી, છે બાપ એ કાજની !

શ્લોક.

સાતમે સ્થાનકે શુક્ર જો આવિયો,
ભાગ્ય ત્હેનું ભણ્યું, દેવને ભાવિયો—
સ્વામી એવો મળે સંશયે શે રહું
કન્યકા ત્હારી તો, એ ગ્રહે છે કહું—

ચારમતી—દૈવચ ! એ તો ત્હમારું કહેવું જૂઠું પડે એવું જણાય છે.

જોશીયુઆ—સૂર્ય ચળે, પૃથ્વી ચળે, મેરૂ ચળે, નભ ચળે, પણ અમારું વચન કદાપિ ચળે નહિ. માત્ર કંઈ દોષ હોય તો તે અમારા કહેવા પ્રમાણે નિવારવો જોઈએ.

ચારમતી—ત્યારે ભગવંત ! ક્યો દોષ હશે કે મહારી સુતા હવડાં મહા કષ્ટને વેઠે છે; અને ત્હેનું ઇચ્છેલું ઉડી જઈ અણધાર્યું

મળવાની તૈયારીઓ થઈ ચુકી છે.

જોશીયુઆ—અહો સૌભાગ્યવતી ! ત્હારા ખોટા અહ ત્હેને નડે છે. (કોટ સામી નજર કરી) તેમ ત્હારી અહો પ્રત્યેની કૃતિ પણ એવી અવળી છે કે ન થતું હોય તે વિદ્ય થાય.

ચાંમતી—ગણુક ? ત્યારે મ્હારા વશા ગણી જોઈ કહો કે મ્હને ક્યા અહ નડે છે ? અને તે નડતર હું કેમ કરું તો અટકે ?

જોશીયુઆ—(ધ્યાન ધરી) જો સાંભળ્ય; ત્હારે આટલા અહ વાંકા છે.

શ્લોક.

જો ચોથી સૂર્ય રાશિ, જનમ તણીજે વક એ તો રહી છે.
માહું તેથી બને છે, તનમન તુજને, કષ્ટ ચિંતા કહી છે;
અંગો અંગે અતિશે, અગનિ સળગતી, શાંતિ સ્વપ્ને ન લાધે,
ત્હારા એવા બધા છે, અહ નવ નરતા, કાંતિ ત્હારી ન વાધે.
અપિચ—

શ્લોક.

છે શનિશ્વર બારે જો, દુઃખ દે તુજને અતિ,
મ્હોટી પનોતી અપે એ, જેની ગહન છે ગતિ.

ચાંમતી—ભગવંત ? એ દોષ નિવારણ થાય એવો કાંઈ ઉપાય હશે ?

જોશીયુઆ—ઉપાય ન હોય એમ તો સમજવુંજ નહિ.

ચાંમતી—ત્યારે બૂદ્ધે ! બતાવો જોઈએ; જો અધરામાં અધરું હશે તોપણ હું મારી લાડસંધેલી કુંવરી માટે કરીશ,

જોશીયુઆ—બાઈ ! ત્હારે જે જન્મ રાશિથી સૂર્યની ચોથી દશા બેઠેલી છે તે તો ત્હારા ધરમાં અહોરાત્ર સૂર્યનું પૂજન થાય છે એટલે બહુ બાધકારક નથી; પરંતુ જે બારમો શનિશ્વર ત્હારે થયો છે અને ત્હેની સાથે સાડાસાતી પનોતી બેડી છે ત્હેનો તો પરિહાર કર્યા વગર છૂટકો નથી.

ચાંમતી—મ્હારાજ જે કરવું પડશે તે હું કરીશ. ત્હમે કહેતાં ખંચાશો નહિ.

જોશીયુઆ—અમે શા સારૂ ખંચાઈએ ? અમારે નથી લેવું કે નથી દેવું. જો બાઈ સાંભળ્ય; એક તો ત્હારે લોહાએ અડકવું નહિ;

ખીનું જે ત્હારા ઘરનાં જીનાં માણસ હોય ત્હેને જોયા વગર ખાવું નહિ; જે ખખડાટ ભભડાટ થાય તે જોવા જવું નહિ; શનિશ્વરના જાપ કરાવવા; કાળાં વસ્ત્ર દાનમાં આપવાં તથા સારો બ્રાહ્મણ જોઈ ત્હેને નિત્ય સવાશેર અડદ આપ્યા કરવા. એટલું યથાર્થપણે કરીશ એટલે ત્હારી જે લોભાને પાથે પનોતી બેઠેલી છે તે બદલાઈને રૂપાને પાથે થશે.

આરમતી—(સહર્ષ) અહો દિવ્ય દેવ ! એમાં તે શું ? એટલું તો હું હાલતાં ચાલતાં કરું તેવી છું. હવડાંથી જ ત્હમે કહ્યું તેમ વગર ભુલે કરવા માંડું છું.

જોશીયુઆ—અરે બાપ્ત્ર ગ્રહ તો મ્હોટા મ્હોટાને ભુલાવે તેવા છે, જો (કોટભણી આંગળી કરી) ત્હારે હૈંડે ચઢીનેજ લોભાની પનોતી બેઠી છે અને તું તો ભુલ્ય ન કરવાનું કહે છે.

આરમતી—હા હા મહારાજ ! ખરી વાત. (એમ કહી કોટેથી કુંચી કાઢી ગોખલામાં મૂકે છે અને પછી દૈવજ્ઞને પાંચ મોહોરો આપવા જાય છે) હ્યો દિવ્ય દેવ ! આ દક્ષિણા. “કુલ નહિ ને કુલની પાંખડી.” (એમ કહી પગે લાગે છે.)

જોશીયુઆ—હે સૌભાગ્યવતી ! અમારે અન્નચક્ર વ્રત છે; અમે કોઈનું દાન લેતા નથી. વાર અમારા કહેવા પ્રમાણે કરશો અને તે વડે ત્હમારું કામ થશે એજ અમે દક્ષિણા સમજીએ છીએ. બેસો હવે અમે જમશું.

આરમતી—(પગે લાગી) મહારાજ ! ત્યારે ત્હમે તો ખરેખરો પરમાર્થ કર્યો હો; ઋષિદેવ પધારજો. ઓલું (આંગળી કરી બતાવે છે) ઉંચું ઘર દેખાય છે ત્યાંજ રૂકમણિ દેવી ત્હમને મળશે.

જોશીયુઆ—શુભંભવતુ (એમ કહી આશીર્વાદ દઈ ચાલ્યા જાય છે અને આરમતી પણ પોતાના ઘરમાં પેસે છે.)

(શોચનીય સ્વરૂપે નાગરિકા પ્રવેશ કરે છે.)

નાગરિકા—અરે ! શ્રીદામાને તે શું થયું ! મુઓ પકડાઈ ગયો કે કેમ ? જો એમ કંઈ થયું હશે તો હું તો રજીનીજ મરવાની છું. જેમ “ઘોખીનો કૂતરો નહિ ઘરનો કે ઘાટનો” તેવી મ્હારી દશા થવાની છે (એવે કોઈ આવ્યાનો ખખડાટ સાંભળી કાન દે છે.)

શ્રીદામો—(સસ્મિત) કેમ નાગરિકા ! કંઈ ત્હારે દશા બસા

જેવડાવવી છે ? અમે દાટેલાં ધન પણ કહી શકીએ એવા છીએ.

નાગરિકા—હવે કહ્યું કહ્યું ! જે જેથી થયા છે તો કહો જોઈએ, મહારી સખીને જે મેડીપર પુરી દાદરે તાળું વાસ્યું છે ત્હેની કુંચી હવડાં ક્યાં છે ?

શ્રીદામો—(સહર્ષ) દક્ષિણ દિશાના મ્હોટા તાકા કનેના ન્હાના ગોખલામાં છે. જા જઈ જે, અને કદાપિ ના જડે તો આવી ફટ કહેજે.

નાગરિકા—શીશી ને ફટાક. ના જડે તો ફટ કહેજે; એમાં કંઈ આપવું લેવું છે !

શ્રીદામો—(નાગરિકાને ગળે હાથ મુકી) જા જા ખચીત (પછે કાનમાં વીતી વાત કહે છે) તું જઈ આવી અને સમાચાર કહીશ ત્યારે મારાથી દેવ કને જવાશે.

નાગરિકા—જે એમ તું કુંચીનું નક્કીજ કરી આવ્યો છું તો હું એક પલકમાં ખબર લઈ આવી જાણુજે. મ્હને પણ મહારી સખીના ખાપ મનાવી તેડી જવા આવ્યાતા પણ હું ત્હારે કાળે ગઈ નહિ અને પછે જવાનો વાયદો કર્યો છે. જે જેશે તો મળીશું અને જે નહિ જીવં તો ત્હારું ધાયું કામ કરી પાછું વળીશું. પણ તું આ ત્હારો વેશ કાઢી નાખી ખેસજો હો. (એમ કહી ચાલી જાય છે અને શ્રીદામો પણ પોશાક બદલવાને રવાને થાય છે.)

સત્યભામા રોપદશિકા આખ્યાન

પ્રાચીન કાવ્યમાળા ૨૬.

લીમ ને હનુમાનનો મેળાપ.

(દ્રૌપદીની પ્રાર્થનાથી લીમ કુબેરની તલાવડીમાં સહસ્ર પાંખ-ડીવાળાં કમળ લેવા જાય છે; માર્ગમાં ભૂત, પ્રેત, પિશાચ આદિ વિ-ધોને દૂર કરતો, હિંસક પશુઓને નહિ ગણુકારતો મ્હોટાં મ્હોટાં વૃક્ષોને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખતો મહોન્મત્ત લીમ આગળ વધે છે. વનદેવતાઓ એને અટકાવે છે પણ ગદાપ્રહારના ભયથી અલોપ થઈ જાય છે. વનદેવતા હવે શું કરવું ત્હેના વિચારમાં પડે છે.)

(જે દેવતાઓ પ્રવેશ કરે છે.)

વક્રવલ્લિ—(સખેદ) સખી નવમલ્લિ ! મ્હને આ અવસરે આ

અવાસાદિ કિંચિત્તમાત્ર પણ સુખકર ભાસતાં નથી, તેમ મહારા મનની સ્થિતિ પણ તોફાની સાગર મધ્યેની નૌકા જેવી થઈ રહી છે. એક તો દેવ થઈ નરથી હારી નહાસવું પડ્યું તે અને બીજું જો તે ધન-દની તલાવડીમાં જઈ કમળો તોડશે તો ત્હેના શાપનું કષ્ટ ન સહન થાય તેવું સ્હેવું પડશે ! પ્રભુ કરે તે માથાપર !

“પશ્ય પશ્ય તો કે સદાવડી ! !”

નવમસ્થિ—(આશ્વાસન પૂર્વક) સખી એમ સંતાપ કર્યાથી શું ? મહારા વનના જટાસુરને એણે જે માર્યો તે ધા મ્હને હજીએ રૂઝાવ્યો નથી. સખિ ! મહારા સુખ અગાડી ત્હાં સુખ તો સોમા ભાગતુંય નથી. વનખલિ કરી એ દાનવ મ્હને જે ભોજન અર્પેતો હતો તેવા ભોજનનું તો ત્હેને સ્વપ્ન પણ નહિ આવ્યું હોય ! કિંતુ કેમ કરિયે ? “અશક્તિમાન્ મહેત્ સાધુ”

વક્રવલ્લિ—શું સખી ! જટાસુરને મારનારો એજ કે ! હાય ઠીક થયું કે આપણે નહાસી છુટીઓ. પણ બ્હેની ! એ મુઓ કમળ લેવા ન જાય તેમ તો ગમે તેમ કરી કરવું જોઈએ હો ! જે તું મ્હને કંઈએ ઉપાય નહિ બતાવે તો પછી ચક્ષરાજના શાપામિત્રી દગ્ધ ન થતાં એ વિકાળ વ્યાધનાજ સુખમાં જઈ પડીશ !

નવમસ્થિ—(વિચાર કરી) સખી ! એ તલાવડીભણી જવાનો માર્ગજ બંધ કરી દીધો હોય તો કેમ ? આખું વિશ્વ પથે પળનારું છે એટલે જો પથજ પુરી દઈએ તો પછે એ કેમ કરી જઈ શકે ?

વક્રવલ્લિ—(સાંભરી આવ્યા જેવો અભિનય કરી) હાં હાં, હલા ! ઠીક ! એ તો મુઓ જેમ પાણી પાણીનો પથ કરે તેમ કરે તેવો છે પણ તલાવડી ભણી વળતાં જો માર્ગ આવે છે એટલે જો તલાવડીનો માર્ગ બંધ કર્યો હોય તો સીધે રસ્તે ચાલ્યો જાય અને જો (તાળી આપી) અને જો એ પંથે પળે તો પુરોજ થઈ જાય, સખિ ! “ટાઢે પાણીએ ખસ જવાની” ત્હેં સ્હેલો સટ ઉપાય ઠીક શોધી કાઢ્યો ! ધન્ય છે પ્રિય સખી ધન્ય છે ?

નવમસ્થિ ! તું જ્યારે જીવપર આદરી જેહી ત્યારે મહારે ખરો ઉપાય બતાવવો પડ્યો. સખી ! “ક્યાં કેળ ને ક્યાં કૌચ.” ત્હારાથી તે એના સ્હામું શી રીતે ઉભી શકાય ?

(એવે ઉતાવળે દોડતી અનુચરી પ્રવેશ કરે છે.)

અનુચરી—(નમન કરી) અહો માતા ! કૂર માનવે આપણા આખા કદલીવનનો નિમિષ માત્રમાં નાશ કરી નાંખ્યો. અરે સહ્યશ્વર ! રક્ષણ કરો !

વક્રવલ્લિ—(નિશ્વાસ નાંખી) શું કદલીવન ! મહારૂં પ્રિય કદલીવન ! ત્હેનો નાશ !! હા દૈવ ! (એટલું બોલી બેશુદ્ધ થઈ જાય છે.)

નવમલ્લિ—(આશ્વાસન કરી) સખી ! આ સમય શોક કરી સુઈ રહેવાનો નથી. જો વાર થઈ તો ધારેલી ધારણા ધુળ થશે, પાણીના પૂરનો વેગે એ મુઆના વેગને પહોંચી શકે તેવો નથી.

વક્રવલ્લિ—(સત્વર સાવધ થઈ) સખી ત્હારું કહેવું યથાર્થ છે. માટે ચાલ્ય; “ હવે હુંટાયા પછે શો ભય છે. ”

અનુચરી—જેવી દેવીની આરા. (માર્ગે બતાવી) એ માર્ગે કરતાં આ માર્ગે રહેલો પડશે.

(અનુચરીને બતાવેલો માર્ગે સર્વે ચાલ્યાં જાય છે.)

(ગાઠ ગિરિકરાડમાં બેઠેલા હનુમાન્ તથા વાયુદેવ પ્રવેશ કરે છે.)

વાયુદેવ—વત્સ વાનરવર્ય ! ત્હારે મ્હને પ્રસન્ન કરવા એટલું કાર્ય અવશ્ય કરવું. અધુના એ આ માર્ગે જવા આવશે જોજે હો ? જો અલ્પ અસાવધપણું રાખીશ તો તે નિશ્ચે આ નાકપથના નાકાને વટાવી જશે ! મ્હેં શું કહ્યું, અને એને કેમ અટકાવવો એ સર્વ તું સારી પેઠે સમજ્યો કની !

હનુમાન—(નમન કરી) હા પિતાશ્રી સમજ્યો, હવે ત્હમે એ કાર્યની ચિંતાથી નિવૃત્ત થશો તો પણ નભશે.

વાયુદેવ—વત્સ ! ત્હારું કલ્યાણ થાવ. એ આવી પહોંચે ત્યાર પહેલાં મ્હારે અહીંથી જવું જોઈએ, માટે હું આ કાર્યનો સર્વ ભાર ત્હારે શિર મુકી જાઉં છું. (એવે વિચિત્ર વિદ્યારી નાંખે એવો લી-મનો સિંહનાદ સંભળાય છે અને વાયુદેવ તે નજીક આવ્યો એમ હનુમાનને બતાવી ત્યાંથી આકાશમાં ગતિ કરે છે.)

હનુમાન—આજ મ્હારો હર્ષઉદ્વિગ્ન અંતરમાં શી રીતે સમાઈ શકશે !!

માલિની.

અનુજ લધુવધીને, આજ હું બેઠું બાવે,
અમળકમળ લેવા, માનવી ધન્ય આવે;

પ્રિય સુખકર જોને, હોય સંબંધી ભાઈ,
પ્રબળ જગત માને, ધન્ય ત્હેની કમાઈ!

(એમ કહી હુપકાર શબ્દ સાથે પૃથ્વીપર પુચ્છપ્રહાર કરે છે.)

(ભીમ તે શબ્દ કરનારને શોધતો આમ તેમ ફરે છે.)

હનુમાન—(મંદસ્વરે) અહો મહાકાય ! ત્હારું શું ખોવાઈ ગયું છે ? તું શું શોધે છે ! આવ્ય અહીં આવ્ય, હું ત્હારું દુઃખ દૂર કરીશ, અને ત્હારું જે ખોવાયું હશે તે ખોળી આપીશ; તું એટલું નથી જાણતો કે “ ઘૈડાજ ગાડાં વાળે ” કે “ ઘૈડા વિના ગાડાં ન વળે. ”

ભીમ—(સઆશ્ચર્ય) અરે તું કોણ છે ? શું વાનર ! અને ત્હેને વાચા !! અહો શાખામૃગ ! કહે કહે આવા વર્ણનીય સ્વરૂપવાળો તું કોણ છે ? કોણ છે ?

“ આમરવૃત્ત. ”

સાથિયા સમાન ભુજ એ મહાન ગોઠવી,
તે પરે રહ્યા છું પ્હોળું નહાતું મુખ ઓઠવી;
સ્કંધ દીર્ઘને હદે વિશાળ ત્હારું વાનરા !
રક્તાવક્ર કોણ છે તું કોણ ? શેં પડ્યો ધરા ?

(આ પ્રકારે ત્હેને પુછ્યા છતાં જ્યારે તેણે કંઈ પણ ઉત્તર ન આપ્યો કે આંખ સરખીએ ન ઉઘાડી ત્યારે ભીમે એકદમ કોપાવે-શમાં આવી દીર્ઘ સિંહનાદ કર્યો જેથી અનેક પશુપક્ષી તરફડી પૃથ્વી-પર પડવા લાગ્યાં તે જોઈ હનુમાને પોતાની ખીળા રંગની બે આંખો કિંચિત્ ઉઘાડી, ત્હેનાપર દૂર દૃષ્ટિ કરી આ પ્રમાણે કહ્યું:—)

હનુમાન—અરે ભલા માણસ ! તું કોણ છે ? હું મહારી વેદનાથી વ્યાકુળ થઈ હવડાં જરા સુષ્પ રહ્યોતો તે મહને ત્હેં શા કાજે જગાડ્યો ? શું તું માનવ છે ? માનવો તો સર્વ પ્રાણીપર દયાવાન હોય છે તે આમ યુમો પાડી નિરપરાધી પ્રાણીઓનો ધાત કેમ કરે ? અમે પશુ જાતિ કદાપિ ધર્મને ન જાણીએ, કિંતુ ત્હારા સમાન મહાન મતિમાન મનુષ્ય આવું દૂષિત ને પુણ્યને હરનાર દૂર કર્મ કેમ આચરે ? હાં હાં ઠીક, જે કરવાતું તે ત્હેં કર્યું જ નથી, શ્રવણ કર્યાં શ્રવણ કર્યાં !

“ વસંતતિલકા. ”

વૃક્ષો તણી નવ કરી, નર સેવના ત્હેં,
ધર્મો ન ધ્યાન ધરિયાં, મતિના વના ત્હેં,
ગર્વિષ્ટ શિષ્ટ ! થઈ ત્હેં મૃગ આદિ માર્યા.
પાપિષ્ટ ! ઇષ્ટ મળિયું ? વધ અર્થ સાર્યા ?

અપિચ—કહે, કેમ માનવવના, વનમાં તું આવ્યો ?
આ દેવલોક પથ શેં, મનમાં તું લાવ્યો ?
નિશ્ચે મરે ન ઉગરે, ખરી વાત મ્હારી,
વિશ્વાસ રાખ્ય વળી જા ! મનમાં વિચારી.

કહે કહે, ત્હારે કંઈ ભક્ષણ કરવું છે ? જો એમ હોય તો હું
ત્હને સ્વાદિષ્ટ ફળ આપું તે ભક્ષણ કરી ચાલ્યો જા. મૃત્યુને વશ મા
થા મા થા ! અરે દીન માનવ ! મ્હને ત્હારી દયા આવે છે ! કહે
તું કોણ છે કોણ ?

લીમ—(સકોપ) એસ ધર્મિષ્ઠના દીકરા ! કહે ! તું કોણ છે શા
કારણથી વાનરનું સ્વરૂપ ધારી મ્હોટો ધર્મવેત્તા થઈ બેઠો છે ? હું કોણ
છું તે ત્હારે જાણવાની જાણાસા હોય તો શ્રવણ કર્ય શ્રવણ કર્ય:-

ઉપજાતિ.

ક્ષત્રિય જાતિ, કુરુકુલ મ્હારું;
છું ચંદ્રવંશી, વીરહાક મારું;
વાયુ પિતા, માતળ કુંતિ વાર ?
કહે વાનરા ! કેમ મુને તું વાર ?

હનુમાન—

ગીતિ.

વીરા ! ત્હારે વેણે, કંપે કાયા કહું ખરું તુજને;
શક્તિહીન થયો છું, માટ ખસેડી ભલે પજો મુજને.

લીમ—(સકોપ) શું ત્યારે તું ત્હારી પોતાની મેળે નહિજ
ખસે, એમ ત્હારું કહેવું છે ? હું ત્હારું આ લાંબુલ પકડી ત્હને ખ-
સેડી ચાલ્યો જાઉં ? પ્રાણીને નીપજવનાર પરમેષ્ઠિ જેટલા માનપાત્ર
મનાય છે તેટલાજ કે તેથી વધારે પ્રાણીનો સંહાર કરનાર શંકરદેવ
પણ મનાય છે (ઇત્યાદિ બોલી તે વાનરને નિર્મળ ધારી નાથ કર-
વાના હેતુથી ડાબે હાથે ત્હેતું પુંછડું પકડી ખેંચવા માંડ્યું પરંતુ તે

લેશ માત્ર હાલું નહિ.)

હનુમાન—અહો મહાવીર ! રણવીર ! શરવીર ! જરા સાચવીને મ્હને ખસેડજે ! હું ઘણોજ શક્તિહીન થયો છું ! ભાઈ તું કાંપે છે કેમ ? શું લાંગુલ ત્હારાથી નથી ઉચકાતું ? ના ના એમ હોય નહિ ! ! આ કાળમાં ત્હારા જેવો ચોધો અમે સાંભળ્યો નથી ! ત્હેનું બળ આટલું કેમ હોય ?

લીમ—(બ્રકુટી આદિ ચઢાવી અત્યંત કોપ કરી) મૂઠ મર્કટ; ઉપહાસ કરી લે, અને જેનું ધ્યાન ધરવું હોય ત્હેનું ધરી લે, (એટલું બોલી બે હાથેથી ત્હેનું પુંછડું પકડી અત્યંત બળવડે ખેંચવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને લે જ્યારે રજમાત્ર પણ હાલતું નથી ત્યારે નિઃશ્વાસ નાંખી તે વાનરની પ્રશંસા કરે છે) અહો ધીરવીર ! તું સાક્ષાત્ શંકર, બ્રહ્મા કે વિષ્ણુ પણ નથી ? ઇંદ્રાદિ દેવોનો પરાભવ તો અમે કરેલોજ છે એટલે તું તે છે એમ પણ મ્હારાથી કહેવાતું નથી (નમન કરી) મ્હાડું માન મર્દન કરે એવો માત્ર મારો બ્રાતા કપિરાજ કહેવાએલો છે, માટે શું તમે સાક્ષાત્ તેજ છો ? જો એમ હોય તો મ્હારે ખેદ કરવાનું કંઈ પણ કારણ નથી.

હનુમાન—(અત્યંત પ્રસન્નતાથી ઉઠી ઉભો થઈ) લીમ ! ધન્ય છે ધન્ય છે ! ! ત્હેં મ્હને ભલો ઓળખ્યો (આલિંગન દદ) બ્રાતા આ માર્ગે જતાર માનવમાત્રનું મૃત્યુ થાય તેવું હોવાથી મ્હેં ત્હાડું માન મર્દન કરી જતાં અટકાવ્યો. હું ત્હારાપર ઘણો જ પ્રસન્ન થયો છું માટે ત્હારી ઇચ્છામાં આવે તેટલાં વરદાન તું સત્વર માગી લે માગી લે !

લીમ—(બે કર જેડી નમન કરી) પ્રથમ તો મ્હને એજ કહો કે ત્હમે ચિરંજીવ શાથી થયા ? તમ્હારા ઇષ્ટદેવની અયોધ્યાપુરી તથા અહીં આવી વસવાનું કારણ કીયું ?

હનુમાન—(પ્રસન્ન થઈ) વત્સ ! રાજિવલોચને મ્હને દશકંઠ વર મારી અયોધ્યામાં આવી રાજ્યાસને બેઠા પછી વરદાન માગવા કહ્યું; ત્યારે મ્હેં અસાધ્ય હે માત્ર એટલુંજ માગી લીધું કે જ્યાં સુધી જગતમાં રામના ગુણ ગવાય ત્યાં લગણુ હું નાશ ન પામું અને અહો રાત્ર રામ ગુણ શ્રવણ કર્યા કરું, એટલુંજ જો પ્રભુ પ્રસન્ન થયા હો તો આપો. એ મ્હારી મનસા પ્રભુએ પુરી કરી જેથી મ્હારી ઇચ્છા-

માં આવે ત્યાં હું નિવાસ કરી રહું છું; છતાં અહીં અપ્સરાદિ આવી નિરંતર રામગુણ ગાન કર્યા કરે છે એટલે મ્હારે સર્વ ભૂમિ સમાન માનવાને બાધ જેવું નથી.

લીમ—(ખાત્રીપૂર્વક પોતાના ભાઈ હનુમાન્ છે એમ જાણી લેના પગમાં માથું મુકી) હે બ્રાતા હું મ્હને પોતાને ધન્ય માનું છું કે આજ હું આપનું અલૌકિક દર્શન કરી શક્યો ! હર્ષ વડે સર્વ હૃદય ભરાઈ ગયું છે એટલે વરદાન માગવાની જગા બાકી રહી નથી ! માત્ર મ્હારી કમળ લેવાની પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ થાય એટલું જો પ્રભુને રૂચે તો કૃપા કરશે.

હનુમાન્—(તેને માથે હાથ મુકી) વત્સ ! હું ત્હને પ્રસન્ન થઈ વરદાન આપું છું કે તું જ્યારે સિંહનાદ કરીશ ત્યારે હું ત્હેની સાથે મહાશબ્દ સંયુક્ત કરીશ જેથી સર્વ શૂરવીરોનાં તેજ ક્ષય થશે. જો ત્હારી ઇચ્છા હોય તો દિવ્ય કમળ ત્હને હુંજ લાવી આપું.

લીમ—(નમન કરી) જ્યેષ્ઠ બ્રાતા ! જેમ ત્હમે મ્હને વરદાન આપી પ્રસન્ન કર્યો, તેમજ પાર્થને એકવાર દર્શન દઈ ત્હને સ્વેચ્છિત વરદાન આપવા કૃપા કરશે; અને દિવ્ય કમળ કિંકરણ પ્રાપ્ત કરી શકે એવા ઉપાયની યોજના કરે !

હનુમાન્—સમય આવ્યે હું અર્જુનને મળી તે જેમ પ્રસન્ન થશે તેમ કરીશ. જો ત્હારે દિવ્ય કમળ સ્વપ્રાક્રમથી જ લેવાં હોય તો જટાસુર કે જેને ત્હે હણ્યો છે, ત્હેનો ભાઈ ઘટાસુર વનદેવતાઓની શીખવણીથી કમળવનમાં જવાનો માર્ગ બંધ કરી બેસી રહ્યો છે ત્હેનો નાશ કરી ઉત્તરમાં અવળો વળી કુબેરના અતુચરોનો પરાભવ કરી કમળ બ્રહ્મ જજે ! કિંતુ બ્રાતા ! ત્હને ગમે તે કષ્ટ કરે તથાપિ વનદેવતાઓ જે સ્ત્રીજાતિ મનાય છે ત્હેમનો તું નાશ કરીશ નહિ.

લીમ—(નમન કરી) હું આપના કહેવા પ્રમાણે સર્વ કરીશ.

હનુમાન્—(લીમને વન દેવતાઓએ પુરી દીધેલો માર્ગ બતાવી) વત્સ એ માર્ગ જવાશે. (એટલું કહી હનુમાન્ અંતર્ધાન થઈ જાય છે.)

લીમ—(સઆશ્ચર્ય) અહાહા ! મ્હારા જેવો આ ભૂમિમાં કોણ ભાગ્યશાળી છે ! (રંધી રાખેલો માર્ગ જોઈ) હાં ઠીક; મ્હારે આજ સ્થળે માર્ગ પાડી જવાનું છે. (એમ વિચાર કરી વૃક્ષાદિને તોડી ફેડી

જવા જેટલો માર્ગ કરતો કરતો ચાલ્યો જાય છે.)

પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન.

તપોવનમાં વાઘનો ત્રાસ.

(તપોવનમાં વાઘ આવી ચઢવાથી મુનિઓ ગભરાય છે ને નાગનાથ તથા મહાભાગને રાજ સંવરણને તેડવા મોકલી ખીજ બધા મુનિઓ, સ્ત્રીઓ ને બાળકોને વચ્ચે રાખી ટોળું વળી ઉભા રહે છે. મુનિઓ વાઘનું નામ સાંભળતાં કેવા ભયભીત થઈ જાય છે તેમજ વાઘને હણનાર રાજને શાપથી બાળી ભસ્મ કરી દેવા કેવા તત્પર છે તેનું અત્રે રમુજ વર્ણન છે.)

(વર્તુલાકારમાં ઉભેલા અનેક મુનિઓ, મુનિપત્નીઓ, મુનિકુમારો તથા મુનિકુમારીઓ પ્રવેશ કરે છે.)

પહેલો મુનિ—અરે વામદેવ ! સહુને સહુની પડી છે. નાગનાથ તથા મહાભાગને સંવરણ પાસે ગયે અતિ કાળ થયો પરંતુ “ વપુ પોષાયું એટલે વિશ્વ પોષાયું ” એ ન્યાયે હેનો ભય દૂર થયો એટલે તહમારા ભયની તે શા માટે ચિંતા કરે ?

ખીજો મુનિ—ના ના સોમદેવ ! એમ તો કેમ કહેવાય ? આપણુ સર્વેએ મળી હેમને યોગ્ય માન્યા અને બધા ભયમાં રહી હેમને નિર્ભયસ્થાને મોકલવા યત્ન કર્યો, તે હેમના જાણવામાં સતાં એમ કેમ કરે ?

મુનિપત્નીઓ—એમ ન કરે ત્યારે હવે હેમનાં દર્શન કરજો જોઈએ. અમે તો કહ્યુંતું કે કામેશ્વરને મોકલો પણ અમારું કહ્યું કરે કાણ ?

મુનિકન્યાઓ—માતાજી ! એય બિચારા શું કરે ? વાઘનું નામ સાંભળી રાજએ સહાય કરવાની ના પાડી હશે ત્યારે તેડવા જનાર શું કરે ?

મુનિકુમારો—અમને મધ્યે રાખી વૃદ્ધ વૃદ્ધ આગળ પાછળ કેમ ઉભા રહ્યા છો ? અહો ! અમે તો ઘણાય વાઘના કાન પકડી હેની સાથે ક્રીડા કરીએ છીએ. આ અમારી લાકડી જોઈ ! એનાથીજ વાઘને મારી નાખીશું ! જવા ઘો અમને; અમારા તો પગ દુઃખે છે !

મુનિપત્નીઓ—આપુ ! આ બાધ તપમહિમાનું ઉદ્ધંધન કરનાર

છે ! અને વાઘણુ સાથે હોવાથી વફરાયલો છે; માટે આમ આવો નીચા નમી વચ્ચે ઉભા રહો.

મુનિકુમારો—(લાડકીસહ) ના ના, અમે તો જન્મને તે વાઘને મારી આવીશું એના તે શા ભાર છે ? (એવે રથના પડધા તથા ચક્રનો અવાજ થાય છે તેથી વાઘ ઉતરી આવ્યો એમ સમજી મુનિઓ ગભરાય છે અને એક ઉપર એક પડી જાય છે અને વાઘા પણ અંધાધ જાય છે એવા મુનિકુટુંબનું અવલોકન કરતો રથારૂઢ રાજા પ્રવેશ કરે છે.)

સંવરણુ—(આશ્વાસનપૂર્વક):—

ગિતિ.

આ સંવરણુ સહાયે, આવી પોંત્યો હવે ન શીકર કશી;
તપ સ્વાધ્યાયન સાધો, વાઘો સમ્યક સદા સુશીલ ઋષિ !

(કોઇ પણ જવાબ દેતું નથી.)

મુરથ—આયુષ્મન્ ! આ પરાક્રમ અવલોકવા યોગ્ય છે.

સુરેશ્વર છંદ.

નથી નથી સુર અસુર સમર્થ નથી, હરિ વિધિ સદાશિવ જેવા,
નથી નથી નાગ નથી વડભાગ, ભલે ભૂમિ દેવ કરે સહુ સેવા;
નથી નથી વૈશ્ય નથી નથી શુદ્ર; નથી પશુ કે અસુધારી એવા,
કથી ન કથા કદી જાય જરૂર, ભલે ત્રિપુરારિ, મહા ભય દેવા !

સંવરણુ—આર્ય મુરથ ! સત્ય છે. અહો મુનીશ્વરો ! હું સર્વ તપસ્વીઓનો કિંકર આ તપોવનનું રક્ષણ કરવા આવી ઉભો છું. તેથી આખાલશ્વરે નિર્ભય થઇ વર્તવું ઉચિત છે. અહો ઋષીશ્વરો ! સાવધ થાવ, સાવધ થાઓ.

મુનિઓ—(ધીમેથી આંખ ઉઘી કરી જોઇ માંહોમાંહે) અરે બ્રાતા ! માતા ! ત્રાતા ! આ તો આપણું ત્રાણ કરવા મહાત્મા સંવરણુ રથારૂઢ થઇ પધારેલા છે માટે સાવધ થઈ એમને જે કહેવાનું તે કહીએ.

સંવરણુ—(નમન કરી) અહો, ભૂદેવો ! ઉઠો ઉઠો હવે કંઈ પણ ભય નથી.

પહેલો મુનિ—હવે કંઈ પણ ભય નથી; કિન્તુ ભય આવવાન શા કાળે દીધો ? શું તું અમારો પ્રભાવ નથી જાણતો ?

શાર્દૂલવિકીડિત.

જો કે પાવક સર્વ ગર્વ કરી રૂઢે તેથી ન કાંઈ બળે,
જો કે અગ્નિ ઝરે ત્રીજા નયનથી, તે દેવથી શું વળે ?
વારિમાં વડવાગ્નિ વૈરી થઇ રૂઢે, ના જોર ત્હેનું મળે,
શાપાગ્નિ સમ અગ્નિ કેા નથી નથી, પામે તું તે આ પળે.

સંવરણુ—(નમન કરી) મહાનુભાવ ! હું મહર્ષિઓના સામર્થ્યથી સર્વ પ્રકારે તો નહિ પરંતુ કિંચિત્ જાણીતો છું; તથાપિ મહારી અ-જાણુમાં વ્યાઘ્રે વિનાશ કર્યો ત્હેની ક્ષમા કરશો.

બીજો મુનિ—અરે ! અમે કંઈ વ્યાઘ્રથી બહીતા નથી; પરંતુ ત્હાણું કાર્ય અમારે શા કાળે કરવું જોઇએ ? (એવે ગર્જના કરતો વ્યાઘ્ર પર્વતપર દેખાય છે ત્હેને જોઈ સર્વ મુનિઓ એક મેક ઉપર પડી જાય છે. અને કેટલાક ઓ વા વા ધ ધ એમ બોલતા બ્યાંના ત્યાંજ ઉભા રહે છે.)

સંવરણુ—(વ્યાઘ્રને જોઈ સહર્ષે) આર્ય સુરથ ! જરાક રથ આગળ લે એટલે હું એને યમપુરીનો માર્ગસ્થ કરું. (સારથી તેમ કરે છે અને રાજા શર સંધાણુ કરી વ્યાઘ્રને મારે છે. વ્યાઘ્ર આમ તેમ ઘણો નાસવાનો યત્ન કર્યા છતાં શરથી ભોકાઈ આત્મનાદ કરી પૃથ્વી-પર પડે છે.)

સુરથ—(રાજાને પુનઃ શરસંધાણુ કરતો જોઈ) હાં હાં, નરેશ્વર ! શ્રવણુ કરો.

વસંતતિલકા.

જો શલ શંભુનું કદી, વળી પાછું આવે,
જો વજ્ર વાસવ તર્ણુ, ન અરિ શમાવે;
બ્રહ્માસ્ત્ર બ્રહ્મતર્ણુ જો, અરિ ના નમાવે,
ત્યાંથી ન સંવરણુનું, શર પાછું આવે.

સંવરણુ—શું આર્ય સુરથ ! ત્યારે તે વ્યાઘ્ર મરાયો જ કે ?

સુરથ—એમ કહેવું શા કાળે જોઇએ ? તે તો શરસંધાણુ થતાંજ-યમપુરી ભણી જઈ પહોંત્યો. આયુષ્યમન !

દોહરો.

સિંહણી ગર્ભ કદી ધરે, જો નૃપ ! બીજા વાર;
તો બ્યા પુનઃ શરે ચઢે; નિશાન લહી નિરધાર.

સંવરણુ—તો હવે આપણે મુનીશ્વરોને સાવધાન કરવા જોઇએ.

(રથમાંથી ઉતરી મુનિ પાસે જઈ) મહાશયો ! શાર્ફલનો અંત આપના સેવકથી આવ્યો છે, માટે હવે નિર્ભયતાથી તપશ્ચર્યાનો આરંભ કરો.

ખેંડ મુનિ—(સાવધ થઈ) શું શરશિરોમણિ ! તહે વાઘ વાઘણુ ઉભયનો અંત સ્વલ્પ સમયમાં આણી દીધો ? વાહ ધન્ય છે ! ધન્ય છે !!

સંવરણ—મહારા જોવામાં તો એકલો વ્યાઘ આવ્યો તહેને જ મહેં માર્યા.

ખીંડ મુનિ—(સકોપ) અહો ! વાઘને મારવામાં તે શું પરાક્રમ કરવાનું હતું ? એને તો અમે આ અમારી જ્યેષ્ઠિકાથી પણ પુરો કરી નાંખત; પરંતુ જે વિક્રાળતા રહેલી છે તે વાઘણુમાં જ છે.

સંવરણ—મહાતુભાવ ! તે વાઘણુ મહારા જોવામાં આવી નથી; પરંતુ આપ સ્થિર થાવ; હું તહેનો નાશ કરી સ્વલ્પ કાળમાં અહીં આવું છું.

ત્રીંડ મુનિ—હવે અમને એકલા મુકી ક્યાં જાય તે ? શું હવે અમારે થોડા સાર તહેને શાપ દેવો કે ?

સંવરણ—આર્ય સુરથ ! આ સર્વ ઋષીશ્વરોનું તહમે અહીં રહી રક્ષણુ કરો. હું તે દુષ્ટાને વિહારી બેઠો વળી આવું છું. પર્વતપર રથને ચઢવાનો માર્ગ પણ નથી.

સુરથ—જેવી દેવશ્રીની ઇચ્છા. પણ સેવકને સેવા કરવા સાથે લીધો હોત તો ઠીક !

સંવરણ—ના ના, તેમ કરવાની કંઈ જરૂર નથી. તહમે આ સર્વ મુનિઓ સહ જલસ્થાનપર બેસો અને આપણું સેન આવે તહેને પણ ત્યાં નિવૃત્ત કરો. ! આ હું આવ્યો ! (એમ કહી ધનુષ્યબાણુ લઈ રાજા જાય છે અને પછી રથ તથા મુનિઓ પણ જાય છે.)

(પર્વતપર વાઘને શોધતી વાઘણુ આવે છે અને તે રાજાને નીડરપણે ઉપર ચઢી આવતો જોઈ ભય પામી પાછી ભાગી જાય છે.)

સંવરણ—અરે શું વાઘણુ પાછી નહાસી ગઈ ? આ કંઈ કૃત્રિમપણું કે માયા તો નથી ? જો એમ ન હોય તો માનવને જોઈ એ પાછી નહાસે કેમ ? અરે હાં, ઠીક સ્મરણ થઈ આવ્યું.

ભુજંગી છંદ.

નથી વાઘણી હું તહેને શત્રીબાણું,

અરે જાય ક્યાં આ ભર્યું માંસ ભાણું;

ઉભી રૂઢે ઉભી રૂઢે તદા તો પ્રમાણું,

ભલે ન્હાસી જા બાણુ છે ના અજણ્યું !

(એમ કહેતો ત્હેની પાછળ દોડી જાય છે.)

તપત્યાખ્યાન.

ગણપતરામ રાજરામ.

ઝાલા રાજ માનસિંહની રાજ્ય લક્ષિત.

હલદીઘાટના યુદ્ધમાંનો એક પ્રસંગ.

માનસિંહ—શ્રરા ઝાલાઓ ? જેમ ચંદ્રમા વાદળામાં પેસી ગયો હોય ને નજર ન આવે, તેમ મોગલ દળમાં મહારથી જેવો આપણો મહારાણો પ્રતાપસિંહ ક્યારનો ધુસી ગયો છે તે ખોલ્યો જડતો નથી, માટે ત્હમારા ભાલા ચળકવો ને એ ભાલાઓથી મોગલ દળનું વાદળ ચીરી આપણો પ્રતાપી પ્રતાપ શું કરે છે તે જુઓ ! આ વખત ત્હમારું પરાક્રમ દાખવવામાં પાછી પાની કાઢશો મા ! ત્હમારા રાજને રાણાને જમણે હાથ બેસવાનો હક ત્હમારા ભાલાના જોરે આજ અપાવો ! આપણે રાજના સહાયક છીએ એ વાત કલિજુગમાં ન ભુલાય એવી નિમકહલાલી જણાવી ગયલી બાજ પાછી લાવો ! આજે આપણે હાથે એવું પરાક્રમ થાય કે જેથી રાણાજીના તેમજ આપણા પૂર્વજ હરખાય, ને આપણી છાપ રાણાજીના કુળમાં ‘ યાવત્ચંદ્ર દિવાકરૈ ’ ન ભુસાય સારે આપણે આજ મદદે આવ્યા પ્રમાણ ! રે, આ જીવંતર શા કામનું છે ? ડાહ્યને સાથરે સુધ્ધ દેહ તજે તે ક્ષત્રી નહિ, પણ ખાતરી જણવો ! રજપુતે તો રણસંગ્રામમાં નામના કરી બાણુની પથારીએ પોઢી આ ક્ષણભંગુર દેહ-દુઃખનું ગેહ-તજ દેવો, ને અચળ કીર્તિનો વારસો પોતાના પાછળ રહેલાં સંતાનને માટે દેવો, એજ જન્મ્યાનો લ્હાવ લેવાનું છે.

એક ઝાલો યોદ્ધા—ઓ બાપજી ! રાણાજીએ તો મોગલ દળમાં રાજ વર્તાવ્યો છે. લાંબી દાઢીવાળાઓનાં રઝગતાં તુંબડાં મહારા ઘોડાની હટકટે ચઢતાં મ્હેં જોયાં છે; સહુમરાજી રાજ થતા રાણા-

જનાં વખાણુ પોતાના જોદ્ધાઓને સંભળાવતા જતા મ્હેં જોયા છે. રામસિંગજી પણ તરવાર તાણી તૂટ્યા છે. શીસોદિઆઓએ ખાણુની અખાડમાસ જેવી હેલી કાઢી છે, ને રાણાજી મોગલોને ભાજીમુળા પેઠે લેખતા, સલીમશાહના હાથી ભણી ઉડી પડ્યા છે ! માટે આપણે આ વેળા વિસામો લેવાની નથી. થોડા વખતમાં આપે પરાક્રમ ઝાઝેર કીધું છે, પણ આ સમો પગ વાળવાનો નથી.

માનસિંહ—સાચી વાત છે મહારા વહાલા વીરા ! હવે આપણે એવી કારમી કીકિયારી કરી ઓચિંતો એવો હલ્લો કરો કે આકાશ-માંથી વીજળી પડી પર્વત ફાડી નાંખે છે તેમ મોગલદળનાં કાળજાં શાટી જાય; અને એ દુષ્ટ વાદળાં વેરાતાં આપણે આપણા પ્રતાપી રાણાને ભેટીએ; (ખીજ થોદ્ધાઓ સામું જોઈ) આપણા ઘોડાઓને અને આપણને થાક લાગતો નથી; રણમાં પડતાં રજપુતો આ કાયાનો ધર્મ ભુલે છે. તેઓ પોતાના દેહને વાયુના ગોળાવત્ ગણે છે; માટે રે, વાયુવેગે અંચરી મેદાનમાં મળેલાં મોગલનાં વાદળાં વિખેરી નાંખે !

ઝાલા થોદ્ધા—હર, હર, મહાદેવ ! ! !

(હાથીને હોદે બેઠેલો સલીમ ને ઘોડે બેઠેલો પ્રતાપ પ્રવેશ કરે છે.)

પ્રતાપ—(પોતાનો ઘોડો સલીમના હાથી ઉપર તલપાવી બાલાથી મહાવતને હેઠો પાડતાં) ઓ કાયર શાહના સુત સલીમ ! હાથી ઉપર ઓડવેલી વજ્રની પેટીમાં શું પેડો છે ? બહાર નીકળી પ્રતાપના બાલાના ફગનો સ્વાદ કેવો છે તે જરા ચાખી જો ! (એમ કહી ત્હેના હોદ્દામાં બાલો મારે છે પણ તે લોહજડિત હોવાથી ત્હેનો હાથ જુદો પડે છે એટલે) અલ્યા તરકડા ! તું લડવા આવેલો જણાતો નથી; બેગમની પેઠે જુદ્ધમાં શું થાય છે તે જોવા માત્ર જનાનખાનામાં રહ્યો ઝાંખવા આવ્યો જણાય છે.

(મહાવત પડ્યો એટલે હાથી નિરંકુશ થતાં પાછો નાસે છે. પ્રતાપ ખાણુ ગોળી ને તરવરના સાત જખમ થયે છતે વકરાયલા વાઘની પેઠે ત્હેની પાછળ પડે છે, એ સ્થળે દારૂણયુદ્ધ મચે છે તે વેળે પ્રતાપને બચાવવા દેલવાડાનો ઝાલો રાજ માનસિંહ પોતાના જોદ્ધાઓ સાથે આગળ ધસે છે.)

માનસિંહ—ઓ સૂર્યવંશી રાણા ! ઇંદ્રાસન લેવા ઉતાળો થા મા. હજી મેવાડને ત્હારા વડે મહિમાવાન થવા દે; ઇંદ્રાસનનો ત્હારો હક

વિધાતાએ પોતાની પોથીમાં નોંધ્યો છે, તે કોઈથી મિથ્યા થવાનો નથી; માટે એ મહારાણા ! આ તહારી આસપાસ ઉલટેલાં તીડનાં ટોળાં એાં થવા તહાં છત્ર અળગું કરી જરા ઠરીને આ તહાં લુણપાણી ખાનારું પાણી જો ! (પ્રતાપ ત્હેનો પોકાર નહિ સાંભળતાં પ્રાણુધાતક સાહસ કરે છે. એવે પોતાના ચોદા સામું જોઈ) શરા ઝાલાઓ ! શું જુઓ છો ? રાણાજી ઉપરનું છત્ર તાણી લઈ આમ લાવો ! ને એ મરણિયા થયેલા શરાને વિમાનમાં પગ મુકતો થોભાવો ! એના વડે મેવાડ માનવંતું થવાનું છે. આપણે એના સાહિત્ય છીએ; એ જતે આપણુ સર્વ નકામા થઈ પડીશું. મેવાડનો સૂરજ ધધિરે ઉગાવ્યો છે, માટે એ છે ત્યાં સુધી દિવસ જાણુજો પછી અંધારાં ઉલેચવાનાં થશે, માટે આ વખતની કરેલી મદદમી કામની છે, અજર ન કરો, રાણાને અળગા કરો, ને ત્હેમનું છત્ર આમ ધરો !

પ્રતાપનું છત્ર ઝુંટવી ત્હેને અળગો કરી, ઝાલો પોતાના ચોદાઓ સાથે માથે છત્ર ધરાવતો રણમાં ધસે છે; ત્હેને રાણો જાણી મુગલ ચોદા ત્હેના ઉપર મધમાખોની પેડે ફરી વળે છે. પૂર્ણ પરાક્રમ કરી ઝાલો સ્વર્ગે સંચરે છે, તેમજ રામસિંહ પણ રોળ વર્તાવી ત્હેનો સોળતી થાય છે. હુલદીધાટના રક્ષણાર્થે મળેલા બાવીશ હજાર બખ્તરિયામાંથી માત્ર આઠ હજાર જીવતા પાછા હોં છે, ને એ પ્રમાણે આ લડાઈનો અંત આવે છે.

પ્રતાપનો ટેક.

(પ્રતાપ શરણે આવવાને ખુશી છે એવી ખોટી ખબર અકબરને મળી છે એવી અફવા પ્રતાપસિંહને કાને પડતાં એ અટકા ટેકી વીરને ઉપજતા વિચાર,)

પ્રતાપ—(પરિક્રમણુ કરતાં) એ કતાર ! સૂર્યવંશી શીશોદિયાની આ વેળા લાવવી ત્હેને ઘટતી નથી રે, સસલાએ સિંહને, કાગડાએ ગરડને ગાંજ્યો સાંભલ્યો નથી, તેમજ શીસોદિયાના પાટવીને ત્હેના કોઈ પણ શત્રુએ નમાવ્યો સાંભલ્યો નથી; પણ તે ઠલંકની થડી હે હરિ ! ત્હેં આ ભાગ્યહીન પ્રતાપને માટે આણી ત્હેના કુળનું પાણી ખોવાનો બનાવ બનાવ્યો. હાય ! હાય ! મ્હારે હવે આ જગતમાં જીવું જોયતું નથી રે ! જીવું તે શું માત્ર અપજશ જોવાને ?

નાક કાપતાં પહેલા ઘડી માથુ જુદું થવા દેવું હજરગણું સાઈ છે. સ્હાકાત્રણ મણુની કાયામાંથી ચણાપુર નાક ગયું તો પછી શું રહ્યું ? રે હાય ! તેમ થયું; પરિયાતું પાણી ગયું ! હવે જે રહ્યું તે મહારા ખપનું નથી. જવનના સામો જઈ નીચો વળી સલામ કરવાને પ્રતાપ ક્યુલ થયો, આ કલંક શું જે તે છે ? અરે પ્રભુ ! જે ત્હારે આવો દી લાવવો હતો તો આ પેઢીના પુણ્ય પરવારેલાં રાજકુટુંબને સવેળા મંકેલી લેવું જોઈતું હતું, રાણીઓ ને રાજપુત્રો એ સર્વને એક ચિતામાં સુવાડવાનો જોગ એક ઘડીએ લાવ્યો હોત તો એ મંકટ હું સહી શકત; આ કાયામાં કારમો રોગ મુક્યો હોત તો પણ વેડી શકત; પણ આવાં કાળાં કલંકના કોવાઢા હું સહી શકતો નથી હર ! હર ! હર !

(ક્લો થઈ આકાશ સામું જોઈ) ઓ જગતના સંહાર કરનાર, મહાર્દ્ર ! આ વેળા ત્હારો રૌદ્રસ રેડી આ પૃથ્વીનો પ્રલય કર ! ને આ અગડેલી આછનાં સોગંધાં ઉઠાવી લે ! ઓ મેઘરાજ ! ત્હારો મહા પ્રલયનો મહિમા જણાવી આ અવનિ ઉપર જમલો પાપનો કાંપ ઘોઘ નાંખ ! (સૂર્ય સામું જોઈ) ઓ સૂર્ય દેવ ? તું ત્હારી સોજે કળાથી તપી વિશ્વમાં વિસ્તાર પામેલા અનીતિના વેલા આળી ભરમ કરી નાંખ ! (માથું ધુણાવી) રે, સો ગંગાજળ સ્નાન કરતે, ન ભુસાય એવા કલંકનો કાળો ડાઘ બેઠો, એથી વધુ દુઃખ બીજું કયું આવવાનું હતું ? રે, જે જગોમાં રહી લાજને માટે ન ખમાય એવાં મંકટ સહન કરતે પણ આખરને આળ આવ્યું, તો એવી ભૂમિમાં રહે આગળ ઉપર શો ભો નહિ આવે તે સમજતું નથી. હજર ભય આવી ચુક્યા, પણ તેથી આ પ્રતાપ બીર અન્યો નથી; પણ આ ભોએ તો કાળજી એવું હાથકાવ્યું છે કે હવે આ દેશ છોડી પરદેશ જવું એમાંજ શોભા છે. સગાં અને સામંતોને ખચર કહાવવી કે પૂર્વજોની પૃથ્વીમાં પાપીઓના પગ ફરવાથી તે દોષિત થઈ છે. માટે એમાં નિર્દોષ રહી શકવાના નથી; કાંઈ પણ ચાંદુ આવ્યા વિના રહેવાનું નથી. માટે જેને ઉજળા રહેવું હોય તે સવેળા ઉચાળા ભરી લાલજો !

પ્રતાપ નારક.

દોહતરામ કૃપારામ.

વિદ્યાધરનો વિનોદ ને ધનપાળની ધૂર્તતા.

(અંતઃપ્રસ્થના ચક્રવર્તી સિદ્ધરાજની મહારાણી માયાવતીના ભાઈ મહનસિંહે ધનપાળ શેઠના પુત્ર ધર્મપાળની પત્ની સતી સુભદ્રાને વિષયવાસનાથી લેનાજ મંદિરમાં કેદ કરી હતી. મહારાજ અમરસત્ર સિદ્ધરાજનો મુખ્ય માંડળિક હતો. ધર્મપાળ અમરસત્રનો મિત્ર થતો હતો ને સુભદ્રાની આપત્તિ જાણી તે નિવારવા અમરસત્રે નિશ્ચય કર્યો હતો. અમરસત્રે પોતાના વાચાળ મિત્ર વિદ્યાધરને સુભદ્રાની તપાસ કરવા મોકલ્યો હતો તે તપાસ કરી પાછો ફરે છે ત્યાંથી આ પ્રવેશ શરૂ થાય છે. એની વાત ચાલે છે તેવામાં ધનપાળ શેઠ પોતાની પુત્રવધૂનું રક્ષણ કરવા અમરસત્રને વિનવવા આવે છે. ધનપાળ અમરસત્રના પિતા ગજસિંહના વખતમાં લેના કારભારી હતા પણ અમરસત્રે એ લોભી શેઠને અધિકારથી દૂર કર્યા હતા. વિદ્યાધર જાણી જોઈ શેઠની વાતમાં અંતરાય નાંખે છે ને આડી વાત નીકળતાં ફરી કારભારમાં દાખલ થઈ જવાની લાલસાથી શેઠ મુદ્દાની વાત કરવી રહેવા દે છે.)

સ્થળ—અમરસત્રનો બગીચો.

(વિદ્યાધર પ્રવેશ કરે છે.)

વિદ્યાધર—અહો! પરપીડાને હરવામાં રાજને શો હંડાગ્રહ ! નથી એને ખાનપાન કે માનનું ભાન, નથી એને રાજક્રિયાનું ધ્યાન, નથી એને સ્વાર્થની સાન, રાજમહાલમાં ચંદ્ર, દીપ અને રત્નજ્યોત્સ્નાને ઝાંખી કરનાર પ્રેમાળ પ્રમદાનાં દીન, પણ આકર્ષી કટાક્ષ પણ એને અસર નથી કરતાં. અરે! ગાઢલિંગનમાં સુખ અને બળ આપ નારી મહામાયાની છાયા પ્રેયસી નિદ્રાની પણ એને સ્પૃહા નથી. અહો પરજન ઉપરના સ્નેહે આત્મસ્નેહને પણ કેવો દબાવ્યો છે? સર્વથા, વિકારોનાં યુદ્ધ અને લેમના જ્યાજ્ઞની ખુખી પણ કંઈ વિલક્ષણ છે. નિત્ય સમાગમથી અનાદર થતાં વસ્તુમહત્તા ન સમજાય તો ભલે, બાકી આ પરમવિવેકી અને શરાગ્રણી રાજ સ્ત્રીની દયાથી શ્રીને પણ વીસરે, આત્મસંરક્ષણનો ધર્મ ભુલે, એ કંઈ ઓછી વાત? ખીજ તરફથી સદૈવ અતૃપ્ત વિષય—વિકારથી ઘેરાયલા રાજશ્યાલ મહનસિંહને ક્યાં લાજની કે ધર્મની સ્પૃહા છે! અથવા અત્યારેજ હું જઈ આવ્યો

ત્યાં પેલી પરાધીન સતીને સતીત્વ ઉપર પ્રેમ છે એટલો પતિ ઉપર પણ ક્યાં છે ? પોતાની જાતની પણ ત્હેને ઉપેક્ષા છે. ખરેખર વૃશ્ચિક જેવા વિકારો એક બીજાને ખાય છે અને તેના ધારણ કરનારને ડસે છે, માટેજ નિર્વિકાર રહેવું એ શાસ્ત્ર પ્રમાણ છે. પણ જોઈ વાડ, મહારાજા અત્યારે શું કરે છે ? અરે “ શું કરે છે ” શું ? એની એ વાત; શી રીતે ને કેમ રક્ષણ કરવું. અરે, ઓ પેલા ફરે, ચાલો એમની પાસે જાઉં.

(અમરસત્ર બગીચામાં ફરે છે.)

અમરસત્ર—(મૂછ ઉપર હાથ ફેરવતો.)

(રોબાવૃત્ત.)

બલે માસના માસ પડે કરવા ઉપવાસો,
બલે આજથી સદા પડે કરવો રણવાસો;
બલે વસ્ત્રમાં રહે એક લંગોટી તુટી,
ધર્મ્ય કર્મથી કદા, નથી જવાનો ચુકી.

અથવા—શું થાશે જો દેહ, ગેહથી જુદો થાશે,
શું થાશે જો જીવ, દેહથી આઘો નહાસે;
શું થાશે જો નામ વંશ સાથે ભુસાશે,
મરત મદનનાં હવે કુચ્છિત નહિ રહેવાશે.

માટે--

(ગીતિ.)

ધર્મ સાથ ભદ્રાનો, અવિચ્છિન દૃઢ્યોગ અમર કરશે;
કપટ ચપટ ચંપાશે, સત્ય ન્યાય ને શાર્ય કીર્તિ ધરશે.

પણ હજી વિદાધર કેમ ન આવ્યો ?

વિદાધર—(પાસે જઈને) હું તો ક્યારનોએ આવ્યો છું.

અમરસત્ર—ત્યારે પાસે કેમ નથી આવતો ?

વિદાધર—પાસે નથી ત્યારે આઘોએ ક્યાં છું ?

અમરસત્ર—કેહે હવે, શું કરી આવ્યો ?

વિદાધર—શું તે કહ્યું હતું તે.

અમરસત્ર—પણ કેહે તો ખરો, શું કર્યું ? કેમ થયું ? અથેતિ વાત કહેને.

વિદાધર—એટલું બધું જાણવું હતું, ત્યારે તો આવવું પાછળ પાછળ.

અમરસત્ર—આમ શું કરે છે ? કહી દે સત્વર, જાણુતો નથી કે ત્હારા સંદેશ ઉપર સતીના જીવનનો અને અસિના યજ્ઞનો આધાર રહ્યો છે ? (તરવાર ખેંચે છે.)

વિધાધર—હવે રાખો મ્યાનમાં, અહીં તો કોણને નથી મારવી.

અમરસત્ર—હવે બીજી વાતો કરવા કરતાં સરળતાથી યથાર્થ વ્રતાંત કહે તો કેવું સાઈ ? નાહક જીભ હલાવવી એમાં શો લાભ ?

વિધાધર—ત્યારે નાહક શસ્ત્ર હલાવવામાં શો લાભ છે ? પણ એમ ન જાણુશો કે જગતમાં ત્હમે એકલાજ છો. ત્હમાઈ હાથમાં જોર, મ્હાઈ જીભમાં.

અમરસત્ર—વ્યસ્ય, તું મારો બરાબરિયો કંઈ છે ?

વિધાધર—બરાબરિયો કેવો ? હું તો ત્હમારાથી મ્હડતો. ત્હમારે હાથમાં શસ્ત્ર રાખવું પડે, મ્હારી જીભ તો સાપણ પેડે ધારે ત્હેને ડસે ને કમહુધા જેવી ધારે ત્હેને અમૃત પાય. આજ હું ન હત તો ત્હમે શું કરનાર હતા ?

અમરસત્ર—બરાબર. તું મ્હારાથી મ્હોટો, પણ હવે કહે વાઈ શું કરી આવ્યો ?

વિધાધર—શું તે અહીંથી ગયા, સતી સુભદ્રાને મળ્યો, વાત કરી, ત્હમારો સંદેશો સમજાવ્યો, ત્યાંથી પાછા આવ્યા, અને ત્હમને મળ્યા.

અમરસત્ર—પણ શું ક્યું તે માંડીને વાત કહેની.

વિધાધર—અમે આત્મશ્લાઘા નથી કરતા.

અમરસત્ર—પણ કહે તો ખરો કે એની કેવી સ્થિતિ હતી ?

વિધાધર—શું કહું !

(ઇંદ્રવિજય છંદ.)

પૂર્ણ સુધામય ઓણલતા, થઈ નાગણુ શું ધરકે ડસવાને,
સ્નેહ તણાં ધર લોચનથી, વડવાનત્ર શો પ્રકટયો દહવાને;
કુંતલ-અંબર હેઠ શીજો, મુખ-અંદ્ર પ્રચંડ થયો રવિ કોધી,
કોમલ કંજ સમી કર-અંગુલી, બાણુ બની હણુવા અરિ શોધી.

અથવા—

(શાદૂલવિકીરિત વૃત્ત.)

ધાર્યો રક્તપદામ્બુજે યુવતિએ આંચલ્ય કાળે મૃગ,

કેડે સિંહ શિવારિને પકડવા, હસ્તામ્બુજે પત્તગ;
કાંડે કંકણ ચક્ર શું ધરી કરે, ધમ્મિ શિરચ્છેદની,
રાખી શંખ સુકંઠમાં વિજયનો, ચંડી કરે છે ધ્વનિ !

અમરસત્ર—(કાન દાખીને) બસ પરચીના રૂપતું વર્ણન અયોગ્ય છે, સુરને તો તેના ગુણનાંજ સંકીર્તન કરવાં થટે છે.

વિદ્યાધર—ત્યારે તે સાંભળો !

(શિખરિણી વૃત્ત.)

દયા સાટે એને રગ રગ બળે ક્રોધ-ભલુકો,
વધ્યો શ્વાસોચ્છ્વાસે પ્રણય બદલે, વૈર ચસકો;
ચહડ્યું રોમે, રોમે, જલદ વિષ સૌહાર્દ બદલે,
સતી કાપે ત્યારે વિકૃતિ પણ અંગે બહુ ખલે.

અમરસત્ર—વાહ મિત્ર ! જોઈ સતી સ્ત્રીની શક્તિ ? વાર, પણ ત્યારે સંદેશો તે સમજ ?

વિદ્યાધર—ન સમજ હોય તો બંદા પાછા આવે ખરા ? કામ ચોક્કસ કરીને આવ્યા છીએ. તમારી પેઠે ધરમાં એકે તડાકા મારવાના નથી.

અમરસત્ર—કેમ ધરના તડાકા ?

વિદ્યાધર—અમારી પેઠે કરો ત્યારે ખરા, નહોય એ વાતો. કા-જળની કોટડીમાંથી વગર ડાઘે પાછા આવવું તહેમાં તો જોઈએ છીએ મનોબળ.

અમરસત્ર—ખરું ભાઈ, ખરું. ઠીક કર્યું તહેં.

વિદ્યાધર—“ વચ્ચનેપિ કિં દરિદ્રતા ” ? “ ઠીક ” કહ્યું એટલે પતી ગયું. ભાઈ તમારા રાજનાં હૈયાં સમુદ્ર જેવાં કલાં છે તે ખરુંજ છે. એમાંથી કશાનો પતોજ લાગે નહિ ને.

અમરસત્ર—મિત્ર, તું પણ એમ કહેશે ? તહેં મહારી આજ કિંમત કરી ?

વિદ્યાધર—“ રાજા મિત્રં કેન દુષ્ટં શ્રુતં વા ” એ વાત ખરી જ છે, નહિ તો આટલા શ્રમનું ધનામ “ ઠીક કર્યું ” એટલુંજ મળે ?

અમરસત્ર—એટલું કેમ ! તું માગે તે. બોલ કંઈ છે માગવાનું ?

વિધાધર—નહિ અપાય હોં.

અમરસત્ર—તહેની તારે પંચાત નહિ.

વિધાધર—ઠીક છે, ત્યારે માગીશું, લ્યેને આ માગીએ.

અમરસત્ર—બહુ સારું. માગ ત્યારે.

વિધાધર—જે જે માગું છું હોં—ના નહિ કહેવાય.

અમરસત્ર—માગ, માગ, (પ્રતિહાર પ્રવેશ કરે છે.)

પ્રતિહાર—જય જય મહારાજ.

વિધાધર—અલ્યા મૂર્ખ ! જે જાણુની વાતોમાં વચ્ચે આવનાર મૂર્ખ તું જ્યારે ને ત્યારે નડતો છે.

અમરસત્ર—કેમ પ્રતિહાર શું છે ?

પ્રતિહાર—આપની સમક્ષ આ વાચાળ વિધાધર આમ કરે છે તો પાછળથી અમારી કેવી વલેહ કરતો હશે ? આમ એને મ્હોડે ચલાવે—

અમરસત્ર—વિધાધરને છુટ છે.

વિધાધર—(મનમાં) મ્હારે ખીજું શું માગવું છે ? એની કૃપાથી કૃતાર્થ છું. પણ એજ માગું કે ત્હેમના આત્મનિરપેક્ષ અને ખરોપકારી સૌર્યને અમરપનો પટ ન બેસે. ઠીક છે. (તાણીને પ્રતિહારને) લે ખાતો જા-હી-લી-પણુ યાદ રાખજે કે ચાહીનું ફળ સારું નથી.

પ્રતિહાર—સારું ભાઈ ધણીની માનીતી ઢેડી ગામ અભડાવે.

(અમરસત્રને) મહારાજ ! ધનપાળ શેઠ આપની હજીર આવવા વિનવે છે.

અમરસત્ર—ઝટપટ બોલાવ. હું આ લતામંડપમાં આસન ઉપર બેસું છું.

વિધાધર—ચસ્ય ! શું કરશો એ શેઠને !

અમરસત્ર—તું ઠાવકો રહેજો. ઉચિત ઉત્તર આપીશું.

વિધાધર—આપ મ્હને ઠપકો દેનારા “ડાહી સાસરે ન જાય અને ઘેલીને શીખામણુ દે.” (પ્રતિહાર ધનપાળ શેઠને લતામંડપમાં દાખલ કરી જાય છે)

ધનપાળ—જય જય મહારાજધિરાજ (દંડવત પ્રણામ કરી પાઘડી ઉતારે છે.)

અમરસત્ર—શેઠ! પાઘડી પેહેરે આવો એસો મહારી કને.

ધનપાળ—ના, પૃથ્વીનાથ. આપ તો અન્નદાતા છો. અમે—હું તો આપના પગની રજ છું. (નીચે પડી સલામો કરે છે, અને અમરસત્ર ઉઠી તેનો હાથ પકડી પોતાની સાથે બેસાડે છે, અને ધનપાળ શેઠ ધીમે ધીમે આઘો ખસે છે અને સંકોચાય છે.)

અમરસત્ર—કેમ શેઠ, આપનાં પગલાં અહીં ક્યાંથી કંઈ આસા!

ધનપાળ—અમરભાઈ—અરે, બૂલ્યો—મહારાજ અમરસત્ર, આખો ઘેર આવવામાં શી નવાઇ છે?

વિદ્યાધર—નવાઇ એજ કે આપ કામ વિના આવ્યા.

ધનપાળ—(મનમાં) કામ તો છે, પણ આ શંખ આમ ડોલેનાને બેઠો, હવે તો ઘાટેજ રહેવું. (તાણીને), હા, ભાઈ, પણ કામ વિનાએ અન્નદાતાને ઘેર આવવું એમાં શાનું સપાડું?

અમરસત્ર—શેઠ, પ્રકૃતિ સુસ્થ છે?

ધનપાળ—જી હા. આપની કૃપાથી—પણ—પણ—ભાઈ—

વિદ્યાધર—શું છે? ભાઈને તો કાલે રાત્રે સાજા સામા બેયા છે ને?

ધનપાળ—હા પણ પછી—

અમરસત્ર—કેમ શેઠ અટકી ગયા? પછી શું તે કહ્યો—જો અડચણ ન હોય તો.

ધનપાળ—(મનમાં) જરા ભાવ ખાઈને કહીશું. (તાણીને) શું કહું? કંઈ કેહેવાનું નથી; કેહેશે એ છોકરો આપને.

અમરસત્ર—બહુ સારું, જેવી આપની ઇચ્છા.

ધનપાળ—(મનમાં) આણે તો આગ્રહ કર્યો નહિ અને હું માનમાં રહ્યો. (તાણીને) જી, આપની તબિયત બહાલ છે?

અમરસત્ર—આપની કૃપાથી.

ધનપાળ—પ્રભુ આપનું બહું કરે. અમે ઘરડા તો તાંબાના રૂપિયા જેવા નકામા થઈ ગયા. પણ વાર, આપનો દિન દિન અધિક પ્રતાપ જોઈ રાજ થઈએ છીએ. આ એકનો એક છોકરો છે તે આપને સોંપ્યો છે. વાર કુવામાં હશે તો હવાડામાં આવશે. આપનું રૂડું ઇચ્છવું એજ હવે તો અમારું કામ, છતાં કંઈ સેવા ફરમાવશે.

તો ઘરડો ઘરડો સેવક પાછો નહિ પડે. (બાકી આંખે રાજ્ય સ્હામું જુએ છે.)

વિદાધર—એ તો કહેશે, બાર ઉપાડો, તે ઉપાડશે?

ધનપાળ—એજ કરતો હતો કેની! બાપજીની કૃપાથી આ વખત આવી છે તો ભલે, બાકી હું તો વગર પગારનો ચાકર છું.

વિદાધર—આટલું ધન ભેગું કર્યું તોયે હજી વગર પગારના છો કે?

અમરસત્ર—વિદાધર! પિતાના મિત્રનું ઉપહાસ થાય કે? બસ કર!

ધનપાળ—કંઈ નહિ, બાપજી! મ્હોડે ચઢાવેલો છે, તે બોલે; કહું ત્હેમાં શું લેઈ ગયો?

વિદાધર—શેઠ તમારી પાસેથી લેઈ જાય તેવો કોઈ હશે?

અમરસત્ર—કેમ ધર્મપાલ શું કરે છે?

વિદાધર—શું કરે છે તે માથું કુટે છે, ને ફાં ફાં મારે છે, ને વેવણીં વીણે છે, એમાં શું પુછો છો?

ધનપાળ—(મનમાં) (અમરસત્ર વિદાધર ઉપર ક્રોધ જણાવે છે) આણે ઠીક લામ આપ્યો. (તાણીને) મહારાજ, એના ઉપર ક્રોધ કરશો મા! એ અરધું ખર્ચ કહે છે અને અરધો મસાલો ભેળવે છે.

(પ્રતિહાર પ્રવેશ કરે છે.)

પ્રતિહાર—કૃપાનાથ! પિશુનમધ્વજી આપને મળવા આવ્યા છે.

અમરસત્ર—(મ્હોં બગાડીને જરા વિચારી) કહો કે અહુણું કામમાં છે. (પ્રતિહાર જાય છે ત્હેને પાછો બોલાવી) આવવા દો.

પ્રતિહાર—જેમ આજ્ઞા—(પિશુનમધ્વને તેડી લાવે છે.)

પિશુનમધ્વ—કેમ, મહારાજ પ્રસન્ન છો!

અમરસત્ર—(જરા મ્હોં ચઢાવીને) હા.

પિશુનમધ્વ—મહુ દીવસે આપણે મળ્યા. કહો, રાજ્યમાં ખેરીયત છે? કહે છે આપે તો સર્વ રાજ્યાધિકાર ન્હાના ભાઈને આપ્યો.

અમરસત્ર—હા.

પિશુનમધ્વ—(મનમાં) આણે તો વાત ડુંકાવવા માંડી. ઠીક છે. (તાણીને) એ તો મહારાજ્યસભામાં આવતાં આપને વિલંબ

થયો, તે બાબત હલકા લોકો નિંદા કરતા હતા. મત્સરધૂમને તો આપ ઓળખો છો, તે મહેં વિચાર્યું કે જઈને ચેતાવું. આપના પિતાને ને મહારે બહુ સ્નેહ.

વિદાધર—મહારાજ એવી વાત સાંભળતા નથી.

પિશુનમલ્લ—વિદાધર ત્હમે વાત ન સમજો, કરીએ ધાર્યું પણ બાણવું તો ખરું, કેમ શેઠ ? ખરું કહું છું કે નહિ ?

ધનપાળ—ત્હમે આટલું ચાલીને ખબર કહેવા આવ્યા અને મહારાજ ન સાંભળે એમ બને નહિ.

વિદાધર—કોઈએ નિંદાનું બાણ માર્યું હતું, તે રસ્તામાં પડ્યું હતું, ત્યાંથી ઉચકી લાવી મહારાજની છાતીમાં કર્ણદ્વારા પ્રવેશ કરાવવા પિશુનમલ્લજી આવ્યા છે, તે એવો કોઈ ગાંડો નથી કે એમનું સાંભળે.

પિશુનમલ્લ—તો, ભલે, મહારાજની ઇચ્છા ન હોય તો મહારે ગરજ નથી. મહારો તો જીવ બળે મારે કહેવા આવ્યો છું, કેમ મહારાજ, શી મરજી છે ?

અમરસત્ર—આંખ, કાન કે જીભનો વિશ્વાસ રાખવા કરતાં બુદ્ધિનો, ધર્મનો, અને અનુભવનો રાખવો એ સારી વાત છે.

વિદાધર—ચોખ્ખું કહો કે અમારા કાન પારકી જીભને આધીન થતા નથી.

પિશુનમલ્લ—(મનમાં) આમ પત્તો નહિ મળે, રજા લેઈને સંતાઈને સાંભળવું. (તાણીને) ભલે મહારાજ, રજા લેઉં છું.

અમરસત્ર—સીધાવો.

પિશુનમલ્લ—(મનમાં) આણે તો “ આવજો ” પણ ન કહ્યું. હું પણ મલ્લ છું. જુઓ, શું થાય છે. (ઉડીને જઈને, બાણ ઉપર થઈને લતામંડપ પાછળ લપ્તાઈને ઉભો રહે છે.)

ધનપાળ—(મનમાં) કહેવાની ખરી તક આવી ત્યારે આ ચાડીયાએ આવીને અંતરાય નાંખ્યો. ખેર ! (તાણીને) મહારાજ વિદાધરની ટેવ સુધારવા જેવી છે. આ પિશુનમલ્લને અમથું ખોટું લગાડ્યું, બોલે એ, પણ ખોટું તો આપનું જ દેખાય. વળી ધર્મપાળ માથું કુટે છે એમ એનાથી બોલાય ! આપ એમાં ધર્મપાળ માથું કુટે ? એની આપત્તિ તો આપ નિવારણ કરશો.

વિદાધર—(મનમાં) આ કપટીએ લામ સાધ્યો ખરો

(તાણીને) કેમ શેઠ ! પિશુનમણ્ણને શું એવું કહ્યું હતું કે મહારાજન આગળ ત્હમે આમ મ્હારો વાંક કહાડો છો.

ધનપાળ—કંઈ નહિ બાપુ, ત્હારી જીભ લાંબી, તે જરા કહેવું પડે, તે ત્હારા સારાને જ માટે.

વિધાધર—જેમ ત્હમારું પેટ મ્હોટું તે જે આવે તે “હોઘ્યા” અર્થ જય તેમ મ્હારી જીભ લાંબી કે જે આવે તે ખોલાય.

ધનપાળ—(મનમાં) આ બુઝ્યાએ વાત કડાવી, હશે જેઉં છું. (તાણીને) તું એમ કહે તો એમ.

વિધાધર—હાજ તો “વાણિયાભાઈની નીચી મૂઠ.”

અમરસત્ર—મૂર્ખ નથી જાણતો કે,

ગીતિ.

માત, પિતા, ગુરુ, રાજ, અભ્યાગત, ઋષિ અને જ્યેષ્ઠ ભાઈ, વૃદ્ધ અમાલ્ય, સુજનની, પાસે ધરવી ઘટે નમંતાઈ.

વિધાધર—(પોતાના કાન આમળીને) હા હા, એ તો વીસરી ગયા, પણ—

ગીતિ.

સ્વાર્થી, શેઠ, નિઃસ્નેહી, કૃતદ્ર, લોભી, મદાન્ધ ને માની;

પિશ્ચુન, વિતથવાદીને, ત્યજવા જાણી સ્મશાનની વાની.

અમરસત્ર—વિધાધર ! વિધાધર ! શું બોલે છે ?

ધનપાળ—કંઈ નહિ બાપજી, ગુરુજનના અપમાનમાંજ એનાં માન છે.

વિધાધર—અને લઘુજનનાં ધનમાંજ ત્હમારાં તાન છે. મહારાજ ગજસિંહનું ધન હુંટી લેઈ, હવે તો દયા રાખો, ધનપાળ શેઠ.

ધનપાળ—અરે, ભલા આદમી, મ્હારે લીધે મહારાજ ગજસિંહ જેવા પવિત્ર આત્માને તું કાં વગોવે છે ?

ગીતિ.

વિધાધર—ગજ તો ધુળ ધરે છે, પૃષ્ઠ અને શિર ઉપર રમત માટે, ધુળ ધુળ તો પણ રહે, ચગદાવાની, ખરી જતાં, વાટે.

ધનપાળ—(આંખમાં રીસ દેખાડી) પૃથ્વીનાથના દેખતાં તો વિચાર રાખ.

વિધાધર—ઓહોત ! ધનપાળ શેઠ ! આવડી બધી આંખમાં

રતાશ કેવી ? ધુળની વાત કહી, કંઈ આપની આંખમાં તો ધુળ નથી નાંખી ?

ધનપાળ—(વધારે રીસ દેખાડી) કૃપાનાથનો મારીતો નહતો તો ખતાવત ત્હને આમ બોલ્યાનું કળ. શું કહું ! મહાદેવને મળે સાપ વીંટાયો છે.

વિદ્યાધર—(ચાળા કરીને) વાહરે, મહારા ગરડજી. પણ ખરે-ખરે,

(વસંતતિલકા.)

ભોળા ઝણી ગરજી માણસ સાથ શરૂ

ધૂતો મળે વિનયમાં ન રહો અધુરા,

નિઃસ્નેહ સ્વાર્થ હૃદયે ધનનીજ માળા,

ક્યાંથી ઘડ્યા તમ સમાન ધનાઢ્ય કાળા ?

અમરસત્ર—હું દેખતાં આ અવિનય ? વિદ્યાધર, દૂર જા, ઉઠ.

(તલવાર ઉપર હાથ ધરે છે.)

વિદ્યાધર—આ હીંડ્યા, ત્હેમાં તલવાર ઉપર શો હાથ ? “ખરું કહેનાં માએ માર્યો.” (જાય છે.)

ધનપાળ—મુઓ, એના ઉપર રીસ શી ? પણ એવાનો મંગ આપને ન શોભે.

અમરસત્ર—ટેવ પડી છે એને, પણ પેટ સાફ છે. વાર, બે ઘડી ગમત કરાવે છે.

ધનપાળ—હાજ તો બે ઘડી રાજના રમકડાં છે.

અમરસત્ર—કહો શેઠ, હવે એકલા છો, કંઈ ફરમાશ ?

ધનપાળ—કંઈ નહિ કૃપાનાથ, આપની કૃપા.

અમરસત્ર—(મનમાં) કેવો સદ, હજી કહેતો નથી (તાણીને) ખડું સાર, કહો કંઈ નવી જીની વાત.

ધનપાળ—નવા જીનીમાં સેવકની વાત થાય છે, કે કોણ જાણે શું એ કર્યું કે અમર મહારાજે દૂર કર્યા, ઘડપણમાં અપકારીતિ થઈ પણ વાર, આમ આટલી પ્રીતિ રાખો છો તો મ્હોટાનો આશ્રમ કોઈ દહાડો પણ સફળ થશે.

અમરસત્ર—(મનમાં) સો લોભ ! (તાણીને) લોકના બોલ્યા સ્હામું શું જોવું ? લોક તો આમેય બોલે ને તેમેય બોલે કોઈ મ્હરું કેહે, કોઈ આપનું કેહે.

ધનપાળ—(મૂછના અગ્ર ઉપર અંગુઠો અને આંગળી મૂકી, મનમાં) હીક વાત ચાલે છે, આમાંથી પાછા દાખલ થઈ જવાય તો એકની ચાર સુભદ્રા લાવીશું. માટે એ વાત જવા દેવી, (તાણીને) જી-હા-મ્હોડે કેહેવું એ સ્વાર્થ ઠરે, બાકી મહારા કરતાં આપની અપ-કીર્તિ વધારે કેહે-લોકો તો કેહે, ગજસિંહ મહારાજની આટલી આટલી ચાકરી કરી તેની કંઈ ખુજ નહિ એમ કેહે.

અમરસત્ર—શેઠ, જગત કોણે જીતાયું છે, અંતઃકરણ વિરૂદ્ધ ન કરવું એટલે પ્રથમ તો ગમે તેમ પણ પરિણામે સ્થિર યશ મળે છે.

ગીતિ.

અખિંધ તરંગો જ્યાં, લોક-વચન શિર વહો વહો નહિ વા,
અમલિન પુલિન સમું પણ, અંતર દે નહિ સુકૃતિ ખટૂંગ ચળવા.

ધનપાળ—કંઈ નહિ મહારાજ, પાળતા આવ્યા છો તે પાળશે એમાં કહેવું પડે તેમ નથી. બાકી આમાં તો સુકૃતિયે છે ને યશ પણ છે.

અમરસત્ર નાટક.

નર્મદાશંકર.

મંદ દીસતા સુધારકોને બોધ.

એકવાર આપણે વિચાર એકદમ જાતિભેદ તોડી નાંખવાનો હતો ને ત્હેને માટે તૈયારીપર આવી રહ્યા હતા; એક વાર આપણે પુનર્વિવાહનો ચાલ ચલાવવાને આતુર થઈ જઈ તે અર્થે ઉદ્યોગ કરતા હતા; એકવાર આપણે વક્ષભક્તને તોડી પાડવાને ખાધ પીને મંડ્યા હતા, એકવાર આપણે નવું મંદિર કહાડવાની તૈયારી કરતા હતા; એકવાર આપણે સર્વોપયોગી વિષયો ઉપર સુંદર ભાષણો કરતા હતા; ને વર્તમાનપત્રોમાં લખતા હતા. એકવાર આપણે ખોટે માર્ગે પૈસો મેળવવાને આહા? કેવા ધિક્કારતા હતા! એકવાર આપણે પરસ્પર મળતા ને લોકોપયોગી વિચારો કરતા હતા; એકવાર આપણે આપણું જોર વધારી વહેમજનનના ઉપર મોટો ધસારો કરવાની તજવીજમાં ખંતે રહેતા હતા પણ તે દહાડા ક્યાં ગયા? અફસોસ! આજકાલ તો આપણે પૈસાનેજ પરમેશ્વર જાણી પૂજ્યા કરીએ છીએ, આજકાલ

આપણે કહીએ છીએ કે ભાઈઓ જેમ બને તેમ પૈસા પેદા કરે. ને પછે નચિતે મનમાન્યો સુધારો કરીશું; આજકાલ આપણે કોઈ કોઈને મળતા નથી; આજકાલ આપણામાં કોઈની દાઝ નથી; આજકાલ આપણે કોઈ કોઈના મિત્ર નથી; આજકાલ આપણામાં વિવેક નથી; આજકાલ આપણામાં શૌર્ય, ઉદ્યોગ ને ખંત નથી; (એક માત્ર પૈસો કમાવાની વાતમાં તે છે ખરાં) ટુંકામાં આજકાલ આપણે માણસ નથી. ‘ સુથારનું ચિત બાવળીએ ને ઉઠતે મહેડે ઝાંખરાં ’ તેમ આપણું ચિત પૈસા તરફ ને આપણું મહેડાંપર પણ મુક્યાની સરમ છે.

પૈસા મેળવ્યા પછી સુધારો કરીશું એ આપણું બહાનું છે; આપણામાંના જેઓને પૈસા મળ્યા છે તેઓમાંના ઘણાક કરતા નથી; કરે છે તે આડી રીતના કરે છે, કરશે તોપણ આડી રીતના. જીવાનીના જ્ઞેશમાં થાય તે કામ ઘડપણમાં કરવાની ઉમેદ બાંધવી છેલું નામ તે બહાનું કે નહિ? માત્ર પૈસાથીજ સુધારો થયો એવું ધતિહાસમાં કોઈ ઠેકાણે જોવામાં આવ્યું નથી. નિયમ તો સર્વત્ર આજ જોવામાં આવે છે કે દેશનો સુધારો કરવામાં પ્રથમ વિદ્યા ને ઉચ્ચ પ્રતિભા સહજી જોઈએ, પછી દ્રવ્યની સહાયતા હોય તો સુધારો વહેલો પ્રસરે. ન હોય તો મોડો પ્રસરે, અર્થાત્ લોકમાં વિદ્યા અને પ્રેમ શૌર્યાદિક સહજી હોય તોજ તેઓ સુધરેલા કહેવાય. હેમાં સુધારાવાળા ઉપદેશકોમાં તો એ ત્રણ વાત પહેલી જોઈએ. જે જે ઉપદેશકો થઈ ગયા છે તેઓ પ્રથમ નિર્ધન હતા; હેમાંના કેટલાકે પોતાના ઉદ્યોગમાં રહીને પૈસો પેદા કર્યો હતો; પણ આપણે તો ‘ શીરા સાર શ્રાવક થવું ’ એ કહેવત પ્રમાણે સ્વાર્થનો ને પરમાર્થનો ખરો ઉદ્યોગ છોડી દઈ, દેવ ટળી રાક્ષસ થયા છીએ. રાક્ષસ તો સારા કે શત્રુના ઉપર શૌર્ય વાપરે, પણ આપણે તો શૌર્ય વિના જનાની થઈ ગયા છીએ. વગર આવડતને લીધે ઉત્પન્ન થતી ચીડમાં ‘ કમજોર ગુસ્સા બહોત ’ તેમ માંહો માંહે એકેકને પોતાની પાસેથી દૂર કરવામાં (રખેને હવે સુધારાવાળો કહેવાઉ ને વહેમી મંડળમાં અળખામણો થાઉં) અને એક બીજાને ચાવવામાં આપણું બાયલું રાક્ષસીપણું વાપરીએ છીએ. ઉપદેશકોએ તો દ્રવ્ય-માનનો લોભ ન રાખતાં દેશના કલ્યાણને અર્થે ખંતે પોતાનું કામ કર્યા જવું જોઈએ. પૂર્વે આપણામાં તેમ હતું. બીજા દેશોમાં તેમ હતું ને આજ પણ છે. પેટને સાંસા પડતા એવા યુરોપખંડના કેટલાક વિદ્વાનો જેમ તેમ

ગુનરો કરી મ્હોટાં પુસ્તકો લખે છે, જે પુસ્તકો તેઓના મરણ પછી લોકની જાણમાં આવે છે ને પછી કેટલેક વર્ષે અંથકારો પિતર રૂપે પોતાનાં યશસ્વી કૃત્યોની કીર્તિની વાસના લે છે—ધન્ય ધન્ય ! વાર, પૈસો મળ્યો એટલે મદ ને આગસ ઘર ધાલેજ. જેટલું જીરૂસાનું બોલવું લખવું છે તે દુઃખના વખતનું જ સાંઝે હોય છે. પૈસાથી વિચારવાળું ને મહેનતવાળું કામ કરવાનું મન થાય નહિ. તેમ ન થાય તો કામ સાંઝે પણ થાય નહિ; અર્થાત્ પૈસાથી અને પૈસા મળ્યા પછી સુધારો કરીશું એ કહેવું કેવળ બાનું છે. વળી એમ કરતાં પૈસા કમાવા પછવાડે રોજ ૧૨ કલાક ગાળવા તો અઠવાડીયામાં ૧ કલાક પણ મિત્રને મળવામાં અને આગળ થવાની મ્હોટી લડાઈને સાંઝે ક્વાયત શીખવામાં ગાળવો.

ભાઈઓ જેમ આપણું જોર નરમ છે તેમ વહેમજીવનનું પણ નરમ છે. પણ આપણે ઘણા જ પાછા હઠ્યા છીએ ને હઠીશું. વહેમજીવન પણ હઠે છે પણ તે કીડીની ચાલે. (બન્નેને હઠાડનાર પૈસા-ખાન છે.) પણ આપણામાંના કેટલાએક જેઓ વહેમજીવનને નિંદતા તેઓજ ત્હેની પૂજા કરે છે, તેથી જ્યારે પાછી લડાઈ શરૂ થશે ત્યારે વહેમજીવન આપણા ઉપર ખુબ દોડ કરી આવશે. જે ઉમંગથી આપણે આરંભ કર્યો હતો તે ઉમંગ ને તે શ્રમ રાખી રહ્યા હતા તો વહેમજીવનને દૂર નસાડ્યો હત પણ રે તેમ ન કરતાં આપણે આજ પાછે પગે દોડી પૈસાખાનના ગુલામ થઈ રહ્યા છીએ !

*

*

*

*

દુઃખને અંતે જે યશ તેજ ખરો યશ છે. ધનખળે દેશનું કલ્યાણ કરનારાઓના કરતાં તનમન બળથી દેશનું કલ્યાણ કરનારાઓનું માન ને કામ વધારે ઉંચો જાતનું, ઘણીવાર રહે તેવું, અને મૂલ્યવાળું છે.

હવે ગમે તેવા છીએ, થોડી પુંજીએ ઘણું દેખડાવીએ છીએ, કાયર છતાં શૂરવીરોના ડોળ ધાલનારા થઈ પડ્યા છીએ ગમે તેવા છીએ તો પણ હવે જેવું આપણે ડોળ કર્યું છે તેવું મરતાં લગી રાખી રહેવું જોઈએ. રે ડોળ રાખી રહેવું એટલું જ નહિ, પણ ઉપદેશની વૃષ્ટિએ મનરૂપી ખેતરોને સદ્દુષ્ટિથી ભરપૂર કરી નાંખવાં જોઈએ. મૂળ કુળના ધર્મ કોણ રાખી રહ્યા છે ? બ્રાહ્મણોમાં બ્રાહ્મણપણું નથી ને ક્ષત્રીમાં ક્ષત્રીપણું નથી, રજપૂતે જનોઈ ફેંકી દીધાં ને બ્રાહ્મણે માત્ર

ભોક્તાને રાખ્યાં છે. ખરૂં જોતાં, દેશ, રાજ્ય, કુળ, કર્મ, રૂઢી, વિદ્યા બધી વાતમાં આપણાં સેંકડો રૂપાંતરો થઈ ગયાં છે—આપણે બધી વસ્તુ સંકર છીએ. હિંદુરૂપી વહાણુ સેંકડો વર્ષ થયાં દુર્દશાના દરિયામાં તોફાન ખાધ ખાધને ખોખું થઈ રહ્યું છે,—એટલું છે કે હજી પુરૂં ભાંજ્યું નથી. અંગ્રેજી રાજ્ય છે એ યોગ રૂપી હોકારથી કંઈ દિશા મારુમ પડવા લાગી છે, પણ આપણે ખલાસીઓ એકસંપે કામ કરતા નથી. ભાઈઓ ! પ્રથમ ગરબડ હોય તો પછી સ્વસ્થતા થાય, ગાળવીજ હોય તો વૃષ્ટિ સારી થાય ને ધાન્ય પાકે. ભીલ પીંઢારાઓએ રાજ્ય મેળવ્યાં છે તેમ આપણે આજકાલ સુધારાવાળા ગર્જના કરીએ છીએ તે એવીની એવી જરૂરી રાખીશું તો દેશમાંથી વહેમજવનને હાંકી કાઢવા સમર્થ કેમ નહિ થઈએ ? રે દીલગીર થવાનું એટલું જ છે કે આપણે એ ઉદ્યોગ જરૂરી રાખતા નથી.

ખરેખર આપણે ઘણું કરવાનું છે. વિદ્યા જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવો છે, શુદ્ધ ધર્મ ચલાવવો છે, ઘર સુધરાવટ કરવી છે, દેશી રાજ્યની ઉધ ઉરાડવી છે—ટુંકામાં નાના પ્રકારે દેશનો ઉત્કર્ષ કરવો છે. આપણાથી તે કંઈ સધળું થવાનું નથી, તો પણ શું આપણાં છોકરાં પણ નહિ કરે ? જો આપણે અસુક સીમ બાંધી જઈએ તો આપણાં છોકરાંએને તેટલી મહેનત ઓછી ! તેઓ પછી ત્યાંથી આગળ વધશે.

રણમાં પડ્યા પછી હવે ખહીવું શું ? મહેનત કરતાં લડતાં મરવું એ સમાન પુરૂષાર્થ બીજું કશું છે ? મરતાં લગી ધાથી રીખાયા તોપણ શું લીધેલું પણ મુકવું ? ખરૂં કહું છું કે પાંચજ વીર નીકળે અને તેઓ સંસારી સુખની તૃષ્ણા મુકી દે અને રાત દહાડો સુધારો પ્રસારવાના હિંદોગમાં રહે તો એક આપણે ઘણા આગળ વધીએ. રાજ્ય મદદમાં છે અથવા થશે, પણ ‘ઓ દીન કલાં કે મીઆંકે પાઉમેં જુતી !’ એ દહાડો ક્યાં કે આપણે પાંચ પણ એકલા રહીએ ! પાંચ તે પાંચ હજારને ભારે પડીએ. પણ સંસારતૃષ્ણાવાળા અને એકલપેટા સ્વાર્થીઓથી શું થાય ! વિલાયત જવું સહેલું હોય તો વિલાયત જઈ આવનારને કોણ માન આપે ? જાતિભેદ ઝટ તોડાતો હોય ને પુનર્વિવાહ સહજ થતો હોય તો આટલી બધી ચુંચાચુંચ શાન્તી થાય ? સંસારમાં સર્વ વસ્તુ નાશ પામે છે. એક માત્ર કર્તિ નાશ પામતી નથી. માટે સુધારો કરી નામ કરવું અને આવતી પ્રજાને રૂડો દાખલો

આપવો એ આપણું પહેલું કામ છે. આપણે પરસ્પર વર્તવાની રીત જુદી છે. અલખત એકેકના વિચારમાં અંતર તો હોય જ પણ તેટલા ઉપરથી માંહોમાંહે વેર મત્સર રાખવાં, દ્રવ્ય માનને અર્થે ખુશામતીઆ થવું, લોભમાં દોસ્તી બાંધવી ને બાંધીને ન નીભાવવી એ નીચ કુળનું લક્ષણ છે. પ્રીત કેઈ તો કે આગળથી જોઈ તપાસીને બાંધવી, બાંધી કે પછી હેમાં આગળ એકાદું નકારૂં નીકળ્યું તો પણ તેને નીભાવવું. જેની સાથે કામ પડ્યું, જેને માટે લોકોમાં ગવાયા જેને આપણે આપણું પોતાનું એકવાર પણ કહ્યું, જેની સાથે એસીને પાન ચાવ્યાં, તેને બાંહે ગ્રહાની લાજ એ બહાને પણ હરગીસ મૂકવું નહિ. પણ અફસોસ ! આપણે આજકાલ કોઈ કોઈના નથી ! હશે ! અગર ધરમાં ગમે તેમ ભાઈઓ ભાઈ લડીએ તો પણ બહાર તો એકજ છીએ એમ બતાવવું જોઈએ. લાઈબલ કેસમાં ભાઈ કરસનદાસ મૂળજીના કેટલાએક મિત્રો હેનાથી જુદા વિચારના હતા, જેઓનો વિચાર કોર્ટમાં જઈ શાહેદી પુરવાનો ન હતો તેઓએ કરસનદાસની શરમે તો થોડું, પણ સુધારાની લાજ જશે એટલા જ માટે આગળ પડીને શાહેદી પુરી. એ વેળા જે આપણા સાથીઓએ એકસંપીને શરવીરપણું બતાવ્યું છે તે નોંધી રાખવા જોગ છે, એવું જ સર્વ પ્રસંગે હોવું.

નર્મગદ્ય.

સુધારાની નિષ્ફળતા.

હિંદુઓ જુના કાળથી એકજ ઠેકાણે છે, પરદેશી પરધર્મી જે દેશી થયા તે સાથે પણ ભળ્યા નથી. પંદર સોળ કરોડ જેટલી ગ્રંથ્યા પોતાની રાખીને સ્વધર્મની આણમાં સુખી છે. (બહારના લોકોને ઉપદ્રવ ઘણું કરીને નહિ) બહારના હુમલાની સ્થામા થવું, શત્રુ પાછા કાઢવા, ને કદાપિ તે દેશમાં ભરાય તો તેઓથી અળગા રહેવું, ખાવા પીવા લગ્ન વિગેરેનો મંત્રંધ કરવો નહિ, એ નીતિયે પ્રવૃત્તિથી દૂર રહેલા મુગલામના વિલાસમાં મોહ ન પામેલા, બીજા લોકના સંબંધથી નહિ પણ પોતાની બુદ્ધિએ પોતાનો ઉત્કર્ષ કરવાવાળા [હિંદુઓનું] એક્ય દેશ, કળ, ધર્મ એ ત્રણે વાતે સઘન થયહું તેને શિથિલ કરવાને

સુધારાએ હામ ભીડી એ કેટલું ઉછંટાપણું ? સુધારાવાળા વીસરી ગયા કે રાજ્યાશ્રયથી બહુ ફાવી ગયલા બૌદ્ધ તહેમાંનો એક પણ આજે હિંદુસ્થાનમાં નથી. લોક આ સૈકાના નવા થતા શોધના લાભ લેવામાં ફાવતા નથી; એ વિના પાછલા સેંકડો વર્ષના કાળમાં ભૂમિ, ધન, ધંધા, વેપાર, વિદ્યા કળાના વિષયમાં કોઈ પણ વાતે ઉણા નહોતા. અને હમણું જો કે, ધન ધંધાની અછત છે, ભૂમિનું કૃપણ જોઈએ તેથી વધારે સરકાર તીજેરીમાં જાય છે, તોપણ ભૂમિ કંઈ ઉપડીને બીજે કહી જવાની નથી. નિવૃત્તિ વિષયમાં હિંદુઓએ ને પ્રવૃત્તિ વિષયમાં હિંદુસ્થાને જગતને મોહિત કીધું છે. હિંદુસ્તાનનું ધન જોઈ ખ્રીસ્તીઓ, આવ્યા વેપારને અર્થે, ને પછી અહીંની અવ્યવસ્થામાં ધણીઆતા થઈ બેઠા; ગરીબ હિંદુઓ પોતાનાં ઘેરાં છોકરાં સાથે આજ પણ સુખી છે તેવા યુરોપમાં શ્રીમંતો પણ સુખી નથી. યુરોપમાં રાજકુળ નિરંતર ભયમાં રહે છે ને પ્રજાકુળ એકમેકથી સાવધ; એમાંનું અહીં કંઈ નથી. તો હવે કીયા નિત્યતા ઉદ્દેશને અર્થે સુધારો લોકની પ્રવૃત્તિ વધારવાને ઇચ્છે છે ?

ધર્મવિચાર.

સ્વદેશાભિમાન.

આજકાલ હિંદુઓમાં જુના નવા વિચારોના યુદ્ધ ચાલે છે; એક પાસથી અનેક ધર્મજાતિમંધન શિથિલ થતાં જાય છે, ને બીજી પાસથી અનેક રીતે લોકનું ઐક્ય થતું જાય છે; લોકે સંસાર પ્રવૃત્તિને મુખ્ય માનવા માંડી છે ને તેઓ રસયુદ્ધિએ ને અર્થયુદ્ધિએ મંડળીઓ કરી કરી વધારે ઉઘમી થતા જાય છે; અંગ્રેજ સરકારની પ્રજાસ્પે પ્રાંત પ્રાંતના લોક ઉંચ નીચ સૌ ધારા ન્યાયની સત્તા તળે સમાન મનાય છે; ન્યાત લોકમાં માન મળે ત્હેના કરતાં દેશના લોકમાં માન મળે તે વધારે સાઈ છે એવી સમજ લોકમાં આવતી જાય છે. પ્રાંત પ્રાંતના વિદ્વાનો દેશ કલ્યાણના વિષયમાં માનને અર્થે, પરોપકારને અર્થે મંડળીઓમાં પોતપોતાના વિચાર જણાવે છે ને યથાશક્તિ કામ કરી દેખાડે છે; પ્રાંત પ્રાંતના શ્રીમંતો ધર્મયુદ્ધિથી કે માનયુદ્ધિથી કોડમાં કે શરમાં દેશકલ્યાણમાં નાણું વાપરે છે ને નિર્ધન લોકને સાથે રાખી પંત્યાળે વેપાર ધંધા કરે છે; દેશી રાજ્યની પ્રજાએ

અંગ્રેજ રાજ્યની પ્રજાની સ્વતંત્રતા ઉપર મોહથી જોવા માંડ્યું છે; એ સંધા ઉપરથી જણાય છે કે જો કે આજકાલ દેશદાઝ, દેશપ્રીતિ ને દેશાભિમાન એ વિષે લોકને શુદ્ધ જ્ઞાન નથી તોપણ તેઓના મનનું વલણ ને તેઓની કર્મવૃત્તિ એ સમસ્ત દેશી જનનું ઐક્ય કરવા ભણી છે. એ ઐક્યને અર્થે જાગૃતિઓ પ્રથમ ધર્મનો ને દક્ષણીઓ આજકાલ અવસ્થે સમૃદ્ધિ અર્થનો બોધ કરવા આગળ પડ્યા છે.

લોકનું ઐક્ય થશે એટલે દેશી સમસ્તનું એક સ્વરૂપ ઘડાઈ રહેશે ને પછી એ સ્વરૂપનું હુપણું—દેશાભિમાન પ્રગટ જણાશે, ને તે પુષ્ટ થયું કે લેના જય ગાજશે. આપણે સંસારના યશ સુખની સ્પૃહા ન રાખતાં કેવળ આચાર અહિંસાના ધર્મને મર્યાદા ભાવથી પાળીને આપણે પરતંત્ર અને દામણા થયા તો હવે તરત ને તરત પાછી ધર્મદ્વારા આપણી સ્થિતિ સુધારવાનો સંભવ નથી જ; અને નિવૃત્તિ શાંતિના વિચાર દબાઈ જઈ પ્રવૃત્તિ ઉત્સાહના વિચાર વધતા જાય છે. પ્રવૃત્તિની નીતિ (નિવૃત્તિની નહિ) પ્રખળ છે ને એ નીતિનું શ્રેષ્ઠ દેવત સ્વદેશાભિમાન છે તો હવે હિંદુસ્થાનના (મન ત્યાં અન્ન એમ સમજતા) સકળ હિંદુઓને અને (અન્ન ત્યાં મન એમ સમજતા) મુસલમાન પારસીઓને એ સૌને સ્વદેશ હિંદુસ્થાનનું જ અભિમાન એજ મહોદું ઉત્તમ સુખદાતા દેવત છે પૂજ્ય ને આરાધ્ય છે, ધર્માભિમાન દેવતનો કાળ ગયો ને દેશાભિમાન દેવતનો કાળ આવ્યો તો હવે એનાજ ઉપર પૂર્ણ આસ્થા શ્રદ્ધા રાખવી; જેવું ધર્માભિમાનમાં દાખવ્યું તેવું ઔદાર્ય દેશાભિમાનમાં દાખવવું! દેશકલ્યાણને અર્થે, દેશી સમસ્તરૂપી મહાકુટુંબના કલ્યાણને અર્થે સહન કરવું ને મનન કરવું, તન મન ધન અર્પણ કરવાં; ને પ્રસંગે પ્રાણ પણ અર્પણ કરવા, પ્રત્યેકના કિંમતે સમસ્તની સમૃદ્ધિ વધારવી ને સમસ્તના સુખમાં પોતાનું સુખ શોધવું;—એ નીતિ મનસા વાચ્યા કર્મણા પાળવાથી આપણ સમસ્તની—દેશની સ્થિતિ ફરી પાછી સધળી વાતે ઉત્તમ શોભશેજ શોભશે.

ધર્મવિચાર.

નવલરામ.

ખીરખલ ચાતુર્ય.

(અકબર આદશાહનો માનીતો દીવાન ખીરખલ જેના કુચકાઓ સુપ્રસિદ્ધ છે તે જ્યારે પ્રથમ દિલ્હી શહેરમાં આવ્યો ત્યારે દરવાને સંતોષવા જેટલું દ્રવ્ય એની કને નહિ હોવાથી આદશાહની મુલાકાત થઈ શકી નહિ. અકબરશાહ હમેશાં સવારના ઝરૂખે એસી દરેક ફરિયાદીનો ન્યાય જાતે ચુકવતો હતો ત્યાં ખીરખલે જઈ જાહેર કર્યું કે સરસ્વતી દેવીએ મ્હને આપેલો એક લાખની કીંમતનો એક દુહો તમારા દરવાને ફાડી નાંખ્યો છે. ત્હેમાંનાં ત્રણ ચરણ ખીરખલને યાદ હોવાથી ત્હેણે આદશાહને વિનંતિ કરી કે દરબારના કવિયો કને એ ચરણ પુરું કરાવી જોવું જેથી એને કદાપિ એથું ચરણ યાદ આવે. દરબારમાં તે દિવસે ખીજ કાવ્યચર્યા ચાલવાથી દુહો પુરો કરવાનો વખત રહ્યો નહિ તેથી સાંજના દરબારપર એ કામ મુલતવી રાખ્યું).

દરબારમાંથી ઉડી આદશાહ જનનાખાનામાં જોધપુરવાળી બેગમના મોહોલ તરફ વળ્યા. વરદી પહોંચતાંજ રાણી ધાધને સામી આવી; અને લળી લળી મીઠાં મીઠાં વચનો રૂપી મનોહર કુલ વધાવતી પોતાના ઓરડામાં તેડી ગઈ. ઘણા સત્કારની સાથે મખમલ જડેલા મિનાકારી સોનાના તખ્ત ઉપર બેસાડ્યો. દિવાલની વચમાં ઠેક ઉપરથી વાયુ આવવાની કરામત કરી હતી તે માર્ગે ફર ફર પવન આવી રહ્યો છે, ત્હેમાંથી ગુલાબજળના પુદો આખા ઓરડાને શીતળ તથા સુગંધી-માન કરે છે, સુખડના સ્તંભો ઉપર પાણી પડવાથી તે અજ્ઞ રીતે બહેક બહેક થઈ રહ્યા છે, મેના પોપટ વગેરે પાળેલાં પક્ષીઓના કલ્લોલથી કલરવ થઈ રહ્યા છે, આથેથી કોમળ સંગીતની ધ્વનિ મંદ મંદ આવે છે, અને મોરતું એક સુંદર જોડું આદશાહના તખ્તની સામાંજ આવીને કળા કરી થન થન નાચી રહ્યું છે, વગેરે અનેક સુખ સામગ્રીઓવડે પ્રેમપૂર્વક સત્કાર થવાથી આદશાહને તે દિવસ ખરા ઉન્હાળાના હતા તોપણ ચોમાસાના જેવા લાગ્યા. ચંદ્ર જેવા મુખવાળી દશ દશ દાસીઓ દરેક બાજુ ઉપર કુંડાળે વળી છેટેથી વાયુ ઢોળવા લાગી, અને રાણી હાથમાં રતનજડિત એક ન્હાનો વીંજણો લઈને તખ્તને ડાબે પગથીએ બેઠી. રાણીના એક ધશારાની સાથે સોનાના

થાળમાં સ્ફટિકના ખુમચાઓ પાદશાહની સામે આરસના મેજ ઉપર રજુ થયા. તહેમાં દેશ દેશના ન્યામત મેવાઓ. ભાત ભાતની મીઠાઈ, અને ખિલોરી કાચની શીશીઓમાં રંગ ખેરંગી, ઘણાજ ખુશખોદાર અને ખર્ચના જેવાં ઠંડાં શર્મતો ભર્યા હતાં; રાણી તહેમાંથી પોતાના કોમળ હાથ વડે લઈ લઈને આગળ ધરે, તથા લીલા પાનાની ન્હાની ન્હાની ચલાણીઓમાં એક એક જાતનાં શર્મતો ભરી “ મહારા સંમ આ તો જરા ચાખો ” એમ આગ્રહ કરી રાજાને મોહ પમાડતી જાય. આ સરભરાથી પાદશાહ ઘણાજ પ્રસન્ન થઈ ખોલ્યો “ હે પ્રિયે જેવો આજે દરબારમાં વિદ્યાનંદ જામી રહ્યો હતો તેવો જ તારા મહેલમાં તહે વિલાસાનંદ જમાવી મુક્યો છે, ” એમ ખોલી સભાની સમગ્રતા હકીકત કહી; ખીરખલની ચતુરાઈનાં બહુ વખાણુ કર્યાં, અને રાણીને કહ્યું “ તું પણ કાવ્યકળાની વિનોદી છે, તેથી જો ! તારાથી એ સમસ્યા પૂર્ણ થાય છે ?

**“ અહોરાત્ર જાગૃત રવિ, મમ રક્ષક મહાશક્ત
યોં કહ સુખે સુવે સદા ?..... ... ”**

રાણીએ તે સમસ્યા સાંભળીને હસીને કહ્યું કે મહારાજની ઈચ્છા છે તો હું પણ મહારી શક્તિ પ્રમાણે પાદ પૂરણુ કરીશ પણ એક બે ઘડી થઈ મહેં આપણા બાળ શાહજાદાને સંભાળ્યો નથી તેથી ત્યાં જો આપ પણ પધારશે તો બાળલીલા જોઈને ખેશક આનંદ થયા વિના રહેશે નહિ. એ માત્ર છ માસનું બાળકજ હતું અને તહેના ઉપર પાદશાહની ઘણીજ પ્રીતી હતી. તેથી તેઓ અને ત્યાં ખુશીથી ખ્યાં. જઈને જુએ છે તો તે પારણામાં લાંબા હાથ કરી ભર ઉંઘમાં પડ્યો છે અને તહેનું હસતું મોં પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવું ખીલી રહ્યું છે. પુત્રપ્રેમથી તે અનેએ એના મોં તરફ કેટલીક વાર જોયા કર્યું. થોડી વાર વાદળ આવતું હોય તેમ તહેની ભમર સંકોડાઈ, તહેણે પાસું ફેરવ્યું અને જરા ઉંકારો મોં બહાર નીકળ્યો જ નથી એટલામાં તો રાણીએ ટપ પાદશાહની સોડમાંથી ખસી તહેની આશ્વાસના કરી, પયપાન કરાવ્યું, અને તેનું મુખકમળ પાછું પ્રકૃષ્ઠિત થયું. પાદશાહ પાએક કલાક ત્યાં ઉભા રહ્યા તેવામાં તહેણે જોયું કે રાણીએ કરોડ-વાર તે બાળકની સંભાળ લીધી. અને તે તો મહારી સંભાળ લેનાર સદાકાળ હાજરજ છે એવા દૃઢ વિશ્વાસથી નિશ્ચિંતપણે ઉંઘાજ કરતો.

હતો. એથી તેણે રસમય કંઠે કહ્યું કે, ખરે જગતમાં માનો બાળક ઉપર પ્રેમ, અને બાળકનો મા ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ એ બંને અપૂર્વ વસ્તુ છે. રાણીએ કહ્યું કે મહારાજ બીરબલની સમસ્યા પૂર્તિ હવે આપના આગળ સાક્ષાત્કાર થઈ. એમ કહી નીચે પ્રમાણે તે દુહો પુરો કરીને બોલી:

**“ અહોરાત્ર જાગૃત સ્વદે, મમરક્ષક મહાશક્ત
યો કહ સુખે સુવે સદા ? બાલક માતાસક્ત.**

બેશક બાળક જે માની પ્રીતિમાં આસક્ત છે તે હમેશાં એમજ જાણે છે કે રાત દહાડો મારી સંભાળમાં એ જાગૃતજ છે. વળી મહારી મા મહા શક્તિમાન છે એમજ તે સમજે છે. એને જે દુઃખ થાય તે માથી ટળે એવું હોય કે નહિ, તોપણ બાળક તો એમજ જાણે છે કે મહારી મા તે દૂર કરશે. એવા દૃઢ વિશ્વાસથી તે નિરાંતે સદા સુખમાં સુવે છે, એ તો આપે પ્રત્યક્ષ જોયું, અને તેથી મહારી અબળા ખુદ્દિ પ્રમાણે તો એ સમસ્યા આ રીતે પુરાઈ. ”

અકબર તો આ સમસ્યા પૂર્તિ તથા તે સાક્ષાત્કાર કરવાની રાણીની ચતુરાઈ જોઈને ખુશ જ થઈ ગયો. એ હર્ષથી બોલી ઉઠ્યો કે, ધન્ય છે રાણી ત્હારી રસિકતાને! ત્હમે રજપૂતારાણીઓ ત્હમારી ચતુરાઈને માટે વખણાવ્યો છો એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. મ્હને નિશ્ચય છે કે મારી સભામાં કોઈ પણ પંડિત આવી રસભરી રીતે સમસ્યા પૂર્તિ કરવાનો નથી. મ્હને લાગે છે કે સરસ્વતીનું ચરણ એજ હશે, અને કદાપિ નહિ હોય તો હું કહું છું કે, સરસ્વતી કરતાં પણ રસવતી ચઢે. પાદશાહને આ સમસ્યા પૂર્તિ એવી મનમાનતી લાગી, કે હવે સભાવાળાઓ એથી વધારે શું કહી શકશે, તે જાણવાનીજ જિજ્ઞાસા એના મનમાં પળે-પળે કુદકારા મારા લાગી; અને તેથી તેથી તેણે સાંજનું દરબાર રોજ કરતાં વહેલુંજ ભર્યું. દરબારમાં આવતાંજ પોતે બીજા કાંઈ વાત ન કાઢતાં પેલી સમસ્યા આગળ કરી, અને કહ્યું કે જોઈ હવે કોણ પૂરી કરે છે? યાદ રાખ-જો કે એ સરસ્વતીકૃત છે અને તેથી જો ત્હમે આજસમાં રહેશે તો ત્હ-મારી અને આ સભાની શોભા રહેનાર નથી.

હવે અકબરની આ સભામાં જે જે લોકો આવતા હતા તે સધળા થોડા ધણા તો વિદ્વાન હતા જ. એના દરબારમાં છાલકામાં છાલકા

મીઝલસીઆઓ પણ કાંઈ કવન કરવાની તો શક્તિ ધરાવતા જ હતા. અક્ષરશત્રુની તો અકબરના દરબાર તરફ ડોહીકે કરવાની પણ હિંમત ચાલતી નહિ, તેથી આ સમસ્યા સાંભળી સૌ પોતપોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા. અને સૌએ પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે કોઈ રીતે ચોથું ચરણ તૈયાર તો કર્યું. પણ અકબરે એના ઉપર આટલો બધો ભાર મુક્યો હતો તેથી સઘળા રખેને આપણું ખોટું પડે એમ બાણી બોલવાને અચકાતા હતા. પરંતુ એ સભામાં મિયાંલખ્ખે કરીને એક બહુબોલો, પતરાજી અને ખુશામતીઓ અમીરખચ્ચો હતો તે તુર્ત બોલી ઉઠ્યો કે, જહાંપનાહ એમાં શો ભાર છે ! આપનો પ્રતાપ એવો છે કે સરસ્વતીની તો શું પણ ત્હેના બાપનીએ સમસ્યા મહારા જેવો એક નાદાન અને કમઅક્કલ માણસ સાંભળતાંની સાથે પુરવાની તાકાત ધરાવે છે. એનું ચોથું ચરણ હું કહું:—

અકબરશાહ, અવ જક્ત.

હમણાં બેશક આખું જક્ત નિરાંતે ઉઘે છે કેમકે આપ જેવા મહા શક્તિમાન અને જગૃત પાદશાહ ત્હેમને માથે હાલ ઘિરાજે છે, બોલ ખીરખલ !! ત્હારું ચોથું ચરણ આજ કે ખીજું ? મ્હારું ચરણ નહિ લાગુ પડતું હોય તો ત્હેનો સખખ બતાવો. શું એ પ્રમાણે અકબરશાહનો પ્રતાપ નથી ?

અકબર બાદશાહને આ ખુશામતિકે ચરણ ખીલકુલ પસંદ પડ્યું જ નહોતું, કેમકે એના મનમાં તો જોધપુરવાળી બેગમનો રસમય અર્થજ રમ્યા કરતો હતો. તોપણ મિયાંલખ્ખેની તજવીજ જોઈને એને હસવું આન્યું. એ ખંધા મીઝલસીએ એવો પેચ નાંખ્યો હતો કે એનું કહેવું બધાને માન્ય કરવું જ પડે. બાદશાહનો એવો પ્રતાપ નથી એમ કોની તાકાદ કે કહે ? તેથી બાદશાહે સભાનો ગભરાટ જોઈ રમુજને સાર કહ્યું કે બોલ ખીરખલ ! આ ત્હારું ચરણ હોય કે નહિ ? ત્હારી શારદા પણ મિયાંલખ્ખેની પેડે મહારી તારીફ કરવામાંજ હોંશિયાર હોય એમ જણાય છે.

“ વિદુનચેશક, આપકી જુબીહી એસી હૈ ” એમ પેલા ધીટ ખુશામતીઆએ ઉપલા મર્મવચનથી જરા પણ ખંચાયા વિના લાગલોજ ઉથલો વાળ્યો. ખીરખલે જોયું કે મિયાંએ તો મ્હોકાંણ માંડી ! પાદશાહના પ્રતાપની ના કેમ કહેવાય ? અને તે વિના એ અર્થ કેમ

રદ કરવો એ સુઝે નહિ, તો પણ એણે ધીરજથી જવાબ દીધો કે, મહારાજ, શારદાકૃત ચરણ તો એ ન હોય, એ અહિંયાં લાગે છે કે નહિ તે જ્યાં આપ જેવા કદરદાન પાદશાહ અને જગન્નાથ જેવા પંડિત બિરાજ્યા છે ત્યાં મહારે બોલવું એ મ્હોટી એઅદબી કહેવાય. એમ કહી જગન્નાથ તરફ નજર કરી, જાણે એમ કહેતો હોય કે હવે તો મહારાજ તહમે રંગ રાખો તો રહે. જગન્નાથ પંડિતને હમેશાં તો સભામાં ખંડનવાક્ય સિવાય બીજું બોલવાનીજ આદા હતી, પણ આ વેળા બીરબલને રક્ષણે આવ્યા ખરા. એનું કારણ એ હતું કે એક તો અપેરે એણે સભામાં પોતાની પ્રશંસા કરી હતી તેથી ખુશ થયા હતા અને બીજું ત્યાંથી ઉઠ્યા પછી ચક્રવર્તને પ્રથમ પૂજવાનો વિધિ બરાબર પાળનાર જે બીરબલ, તે જગન્નાથ પંડિત તથા મુક્તાં દૈર્ઘ્યને ઘેર જઈને એવો તો નરમાશથી મશકાં લગાડી આવ્યો હતો કે, તેઓએ ખરા દિલથી એને સહાય થવાનું કયુલ કીધું હતું. વળી અભિમાની પુરૂષોને માથું નમાવીએ તો તેઓ પોતાનું માથું આપતાં પણ આંચકો ખાય નહિ. તેથી બીરબલની આ દીનતા જોઈ ફક્ડ જગન્નાથે પોતાના કાન શ્રદ્ધાવ્યા અને કહ્યું કે પાદશાહ! બીરબલ ખરું કહે છે. આવું છેક અર્થ રહિતજ જે બોલે ત્હેના દોષ બતાવવા એમાંજ શરમ છે. આ સાંભળી બધા ચમક્યા; શું એ એમ કહેવાની તાકાત ધરાવે છે કે પાદશાહનો એવો પ્રતાપ નથી? મિયાંલખ્મે તો છલકાઈને પુછવા લાગ્યા કે મહારો અર્થ શો ખોટો છે તે કહો. એણે જવાબ વાળ્યો, મિયાં! પાદશાહની રજા હોય તો તૈયાર છું. પાદશાહે કહ્યું, કહો રજા છે. જગન્નાથ પંડિત બોલ્યા, “પૃથ્વિપતે! મિયાંલખ્મે શું કહેવાના હતા, ત્રણ લુવનના લોકો જાણે છે કે આપણા અપૂર્વ પ્રતાપને બળે આપની પ્રજા સુખી છે અને હમેશાં નિરાંતે ઉંઘે છે. પણ અફસોસ! એ અર્થ આ દુહાની સાથે લાગતોજ નથી. જો એને પ્રજાની ઉક્તિ ગણીએ, તો મમરક્ષક ને બદલે હમરક્ષક કહેવું જોઈએ.” આનો ઉત્તર વાળવાનો વિચાર તો કર્યો પણ મિયાંલખ્મેના બોલ તો મ્હોંમાંજ પાછા જેબ થઈ ગયા; કેમકે એણે ધાર્યું હતું કે એ પાદશાહનો પ્રતાપ ના પાડશે પણ જગન્નાથે તો બ્યાકરણદોષથીજ એનું ચરણ ઉડાવી દીધું. બીરબલે હસીને કહ્યું.

“મિયાંલખ્મે, પંડિતરાજને તૌ આપકા ચરનસેં મૂલહિ કાટ કે ઉઢા દિયા.” એણે જવાબ આપ્યો. “વનચર, તેરે ચાર

ચરન તિલ્લેહિં મુબારક હો, આદમીકો તો દોહિ વસ હે. સચ વાત મેરે પ્યારે લૈકિન, હે તિન ચરનોવાલે, તું તો નહિ આદમી ઔર હૈવાન કિસીમેં રહા ! ઇસ્કા કરના કહા ? ”

આટલી જરા ટપાટપી થઈ રહ્યા પછી પાદશાહે માનસિંગના સામું જોઈ કહ્યું, રાજા સાહેબ, આપ એ સમસ્યા શી રીતે પુરો છો ? રાજા માનસિંગે તો સલામ કરી નમ્રતાથી આટલુંજ કહ્યું.

બાદશાહ વદબરુત.

આ સાંભળી કેટલાકે તો એમ ધાર્યું કે “ હે મહા ભાગ્યવાન પાદશાહ ” એમ કહી રાજા અકબરશાહ સાથે કાંઈ ખોલવા જાય છે પણ જ્યારે એટલું ખોલી ચૂપ રહ્યા ત્યારે બધાએ જાણ્યું કે એ તો સમસ્યાનું ચોથું ચરણ થયું. એનો અર્થ બધાએ આ પ્રમાણે કર્યો. “ મહારા સુભટ સરદારો મહા બળવાન અને મહારી રક્ષા કરવામાં રાત્રિ દિવસ જાગૃત ઉભા છે એમ જાણી નશીબવાળા રાજાઓ નિરાંતે સુવે છે. ” પણ આત્મબળ ઉપર આધાર રાખનાર અકબરને આ અર્થ કેમ રહે ? એણે કહ્યું “ રાજાસાહેબ ! આપના જેવા સરદારોની તો એમાં ખુબી છે, પણ પાદશાહેને માટે એ કાંઈ સારી રાજનીતિ કહેવાય નહિ. ” એમ કહી અબુલફઝલના સામું જોયું કે તરત તે ચતુર કારભારી ખોલ્યો, બંદેનવાજ, દાલડાલનો ફરક તો મોટા મોટા મુનશી પણ ગણતા નથી. માટે આપે પણ ગણવો જોઈએ. એમ કહી એણે રાજા માનસિંગનો અર્થ નીચે પ્રમાણે ઉથલાવી નાંખ્યો.

બાદશાહ વદબરુત.

અબુલફઝલના આ શબ્દચાતુર્યથી પાદશાહ વગેરે સમ્રાટોનાં મન પ્રસન્ન થયાં. પણ રાજા માનસિંગને તો બહુજ માઠું લાગ્યું. એ રાજા કંઈ હાલના જેવો અશીષી કે ગંડુ નહોતો. તે ખજરદાર, વિચારવંત થોડાખોડો અને ખોડે તે પ્રતિપાદન કરી શકે એવો હતો. તેથી આ પ્રમાણે પોતાના ખોલતું ખંડન થવાથી તહેને ગુસ્સો લાગ્યો અને ખોલી ઉઠ્યો કે મહારી સમસ્યાપૂર્તિમાં ઉત્તમ રાજનીતિ રહેલી છે, અને જો તે આ સભામાં કોઈથી નહિ સમજતી હોય તો તે સમજવવા તૈયાર છું. અકબરે જોયું કે માનસિંહને ખોટું લાગ્યું અને તેથી કહ્યું કે રાજા

સાહેબને તસ્દી લેવી પડે એ તો ઠીક નહિ. આ સભામાં કોઈ એમના વાક્યનો ગૂઢાર્થ સમજાવો. બધા એક બીજાના મ્હોં તરફ જોવા લાગ્યા, બાદશાહે જગન્નાથ પંડિત તરફ નજર કરી, એટલામાં બીરબલે હિંમતથી બોલવું શરૂ કર્યું. “સાહેબ ! એ દુહાનો પ્રસંગ સમજ્યા વિના એની ખુબી નહિ સમજાય. આપના જેવા એક પ્રતાપી પાદશાહ વિક્ર-માર્જિત એક સમે નગરચર્યા જેવા નીકળ્યા; અંધાર પીછોડો ઓઢી શયનગૃહમાંથી નીકળે છે તેવાજ બારણા આગળના રખેવાળોએ “કાણુ એ” કરી ગર્જના કરી. તેમજ મહેલની આસપાસ સો સો સુભટો હાથમાં નાગી તરવારો લેઈને પહેરો ફરતા હતા તે પણ તેવાજ જગૃત માલમ પડ્યા; તેથી પોતે અદૃશ્ય થઈને નગરચર્યાએ ચાલ્યા. જ્યાં જુએ ત્યાં ચોકીદારો ખડા ને ખડા. બારે દરવાજો ફરી વળ્યા પણ કાંઈ રખવાળને ઉંઘતાં કે એડેલો જોયો નહિ. તેથી તેમણે બારમા દરવાજા આગળ પહોંચતાં આ પ્રમાણે કહ્યું:—

અહો ! રાત્ર જાગૃત સ્વદે, મમ રક્ષક મહાશક્ત

આ શબ્દ સાંભળતાંજ ત્યાંના ચોકીદારો તે શબ્દને અનુસાર ત્હેના ઉપર વાઘની પેઠે કુદી પડ્યા, અને કાંડું ઝાલી બંધન કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. હું પાદશાહ છું એમ સુચવવાને માટે ઉપલી લીટી પોતે ફરીથી બોલ્યા. ચોકીદાર સમજ્યા તો ખરા પણ સ્પષ્ટ બોલવાને સાર જવાબ આપ્યો કે:—

યોં કહ સુખે સુવે સદા બાદશાહ બડબરુત.

મતલબ અમારો પાદશાહ એમ સમજે છે તેથી તો તે નિરાંતે આ સમે સુતો હશે અને ત્હમે તો કોઈ ચોરજ છો. અમારા પાદ-શાહને પોતાના સરદારોનો આટલો અણુવિશ્વાસ ન હોય એમ બંજના કરી પોતાની જાગૃતિ બતાવી. વિક્રમરાજ ખુશ થઈ ગયા અને ત્હેને સભામાં બોલાવી સહવારે ઘણો શિરપાવ આપ્યો. માટે, મહારાજ ! ” બીરબલે કહ્યું કે “ આ રીતે પ્રસંગ સમજતાં આ દુહામાં રાજ-નીતિનો કાંઈ દોષ આવતો નથી. એમાં સરદારોની ભક્તિ તથા પાદ-શાહની કદરદાનીજ વર્ણવી છે. ”

પાદશાહે કહ્યું, શાખાશ ! રાજ સાહેબ, ત્હમારું બોલવું બહુ ગૂઢ છે. ઘણાને તો બીરબલ જેવાની સહાયતા વિના ભાગ્યે જ સમજાય;

વાર હવે કોઈ બીજાને આ સમસ્યા પુરવાનું મન છે ? એ ઉપરથી વિષયસ્વામી કરીને એક ગોંસાઈ ત્યાં બેઠો હતો તેણે કહ્યું.

આસ્થારૂઢ હરિમત્ત.

‘હરિ’ નું નામ સાંભળી જનુનુદીન મુઘ્લાં ચીડવાયા. કોઈ બ્રહ્મા મુસલમાને કહ્યું કે હરિ કહો કે રામ કહો, અર્થ તો અલ્લાજ થાય છે. વસ્તુ એક છે તો નામને માટે શું લડવું જોઈએ ? આ સાંભળતાંજ મુઘ્લાંજી હાથથી ગયા. મુઘ્લાં-ઈ-તું કયા સમજતા હૈ ? દીનમેં વસ્તુ હૈ હિ કિઘર ? નામકી હિ સબ તકરાર હૈ. આ બોલવાથી જનુનુદીનમાં જનુન સિવાય ખરા દીનની કાંઈ સમજ નહોતી એ સાદ્ જણાઈ ગયું અને તેથી શાણા લોકો કાંઈક કંટાળાની સાથે હસી એને તુચ્છ ગણવા લાગ્યા. પણ એના મનમાં તો એ હાપણની વાત હતી અને દીનને નામે બાદશાહનું અપમાન કરવું તહેને તો એ ગાઝીપણું સમજતો હતો. તેથી બોલ્યો પાદશાહ તું મુસલમાન હૈ કિ કાંફિર ? અફસોસ ! અફસોસ ! મે અબ મેરે જૈફ ચસ્માંસે કયા દેખતા હૈ ? બીરબલે ધીમે રહીને જવાબ દેતો હોય તેમ કહ્યું કે કુચ નહિ દેખતે હો ? અલ્લાકો નહિ તો ફિર દૂસરા કયા દેખોગે ? બીરબલનું આ હુસકું સાંભળીને તથા મુઘ્લાં ચશ્માં ચઢાવેલી આંખે ડોળથી આસપાસ રોહડું રોહડું જોતા હતા તે જોઈને સભામાં ચો-પદારથી તે બાદશાહ સુધી સર્વને ખડખડ હસવું આવ્યું.

એવામાં રાજ તોરડમલ્લ સભામાં આવી પહોંચ્યા. એ હિંદુ દિવાન બીજા સભાસદોના જેવોજ ચતુર અને વિદ્વાન હતો, પણ પોતાના જમાબંદીના કામમાં એટલો ગુંથાએલો રહેતો હતો કે એને આવી વિદ્યાવિનોદી મંડળીઓમાં આવવાનો કવચિતજ અવકાશ મળતો હતો; તેથી બાદશાહે એને વિશેષ આવકાર દીધો અને અત્યાર સુધી જેટલી સમસ્યાપૂર્તિ થઈ હતી તે કહી સંભળાવીને પુછ્યું કે રાજ ! તહેમે શું કહો છો ? તોરડમલ્લે પ્રથમ તો પોતાની દીનતા બતાવી આનાકાનીજ કર્યા કીધી, પણ એમ કરતાં જ્યારે વિચારનો પુરતો વખત મળી રહ્યો ત્યારે નીચે પ્રમાણે બોલ્યું ચરણ ઉભું કર્યું:-

બાલક, ભૂપ સુભક્ત.

અકબરે હસીને કહ્યું કે, દિવાન સાહેબ વિના સર્વાળો કોણ બાંધી આપે? રાજા તોડરમલ્લે ખુબ કરી ! સઘળી વાત આવી ગઈ અને કોઈની તકરાર રહી નહિ, જોઈએ, હવે બીરબલ શું કહે છે ? બોલ તહાઈ શારદાકૃત ચરણ શું છે ?

બીરબલે નમ્રતાથી ઘણી કુર્નિસો બળવી ઉત્તર આપ્યો કે જહાંપનાહ ! જ્યાં આવા આવા વિદ્વાનો ભેળા થાય છે ત્યાં ત્હેમના તેજથી શારદાદેવી અહોનિશ હાજર જ હોય છે અને તેથી ત્યાં જે નિર્ણય થાય તે કેમ ખોટો હોય ? તથાપિ મહાઈ ચરણ કાંઈક એથી જુદું છે, પણ ઝાઝો ફેર નથી. રાજા તોડરમલ્લ સાહેબ ! “બાલક” ત્હેને કેકણે મહારા પાદમાં “બાલક” છે. બાદશાહે પુછ્યું, એ જે શબ્દોના અર્થમાં કાંઈ ભેદ છે ? તોડરમલ્લે જવાબ આપ્યો “નાજી પણ બાલક એ જુનું અને કાંઈક રસિકરૂપ છે તેથી મહારા કરતાં એ સમસ્યાપૂર્તિ સારી છે એમ હું કમુલ કહું છું.”

બીરબલે રાજા તોડરમલ્લને સલામ કરી કહ્યું, “આપ લાયક બાદશાહ છો એટલે વિવેક કરો એમાં કાંઈ નવાઈ નથી.” પછી બાદશાહ તરફ નજર કરી બોલ્યો કે, પૃથ્વીપતિ ! રાજા સાહેબની સમસ્યાપૂર્તિ યથાર્થ છે. મહારા અને એમના શબ્દોમાં કાંઈ ભેદ નથી પણ મહારો શારદાકૃત દુહો છે તેથી વિચારીને જોશો તો કાંઈ બીજી પણ ચમત્કૃતિ નીકળી આવશે. બાદશાહે ચોતરફ જોયું કે કે કોઈ બીજી ચમત્કૃતિ એમાંથી કાઢી આપે છે ? મિયાં ફૈઝીએ કહ્યું, “હાજી આ દુહાની ખુબી એ છે કે રાજા માનસિંગ અને મુલ્લા અમુલજીલની સમસ્યાપૂર્તિમાં જે વિરુદ્ધતાઓ આવી હતી તે બંનેનો સમાવેશ એમાં થઈ જાય છે. જો

બાલ, કુભૂપ સુભક્ત.

એમ શબ્દ તોડીને વાંચીએ તો જુદો અર્થ નીકળે અને નહિ તો સાધારણ રાજા લોકોને પસંદ પડતો જ અર્થ દેખાય.

બાલકુ, ભૂપ, સુભક્ત.

બાદશાહ આ સાંભળી ઘણો પ્રસન્ન થયો અને સર્વનાં વખાણ કરવા લાગ્યો. એણે કહ્યું કે મહારી સભામાં આવાં રત્ન પરમેશ્વરે આપ્યાં છે તેથી ત્હેનો હું ઉપકાર માનું છું. વાર પંડિતરાજ ! ત્હમે

કાવ્યશાસ્ત્રી છો, તેથી નિર્ણય કરો કે આ સધળાં ચરણોમાં સૌથી સાંડે કેને ગણવું. મહારી નજરમાં તો એ સધળાં સારાં લાગે છે. જગન્નાથ પંડિતે ધીમેથી ઉત્તર આપ્યો કે બધાંએ ચરણ રસિક છે ખરાં તો પણ કવિકૃત તો બીરબલનું જ કહેવાય.

ફ્રેઝીએ પૂર્વપક્ષ કર્યો કે રસ છે તો કવિતા છે અને કવિતા કહી તો પછી તે કવિકૃતિ થઈ જ ચુકી. જગન્નાથે હસીને કહ્યું “મિયાં ફ્રેઝી, આજે ત્હમે સંક્ષેપમાં વાદ ઠીક ગોઠવ્યો છે. વાક્યં રસાત્મકં કાવ્યમ્ એ આધાર ઉપર ત્હમે કુદતા હશે પણ રસ શબ્દનો અર્થ ત્હમે સાધારણ રીતે સમજે છો એવો નથી, અથવા રસનો અર્થ તેમજ ત્હમારે કરવો હોય, તો હું કહું છું કે કાવ્યમાં રસ કરતાં પણ કંઈ બીજું વસ્તુ જરૂરની છે.”

આ સાંભળી બધા પંડિતરાજના સ્હામું જોવા લાગ્યા એમાં કોઈને કંઈ સમજાયું નહિ, અને ખુલાસો માંગવાની હિંમત ચાલે નહિ. સારે પાઠશાહે કહ્યું કે ત્હમારું બોલવું ઘણું ગૂઢ છે તેથી મ્હને વિસ્તારથી સમજાવો. “ઠીક સાહેબ” એમ કહી જગન્નાથે આ પ્રમાણે ખુલાસો કર્યો. હર્ષ શોકાદિ નાના પ્રકારના મનોવિકારને સાધારણ રીતે રસ રહે છે, જે એવો રસ જે વાક્યમાં હોય તેને કવિતા કહીએ, તો બહુ વિપરીત થશે. પ્રાણી ભ્રમમાં મનોવિકાર છે અને તેથી વિકારી સ્થિતિમાં તે જે બોલે તેને કવિતા કહેવી પડશે. કૂતરું ચ્હીકાઈને ભસવા માંડે તો તે વીરરસ કહેવાય અને કોઈ પોતાના બાપની પછાડી પોકાઈ કરતો હશે તે કણ્ણારસની કવિતા કરે છે એમ કહેવું પડશે. પ્રિયમરણના શોકથી એ જે વિલાપ કરતો હશે તેમાં કદાપિ કણ્ણારસ હશે ખરો પણ એ કણ્ણારસની કવિતા કરે છે એમ તો નહિજ કહેવાય. એમ તો પ્રાણી માત્ર સુખ દુઃખને સમે કવિ છે અને કવિમાં કંઈ વિશેષ રહેતું નથી. અર્થાત્ પોતાના જ અનુભવની વાત કરનારો ગમે એવું રસમય બોલે તો પણ તે કવિ છે એમ નહિ કહેવાય. જે તેની વાણીમાં રસ છે, તો તે રસિક માત્ર છે એટલુંજ સિદ્ધ થાય છે. કવિ તો તેજ કે પોતાના અનુભવની બહારની કથા વર્ણન કરતાં પણ તદ્દુપ રસને દર્શાવી શકે.

આ સમસ્યાપૂર્તિ જે જે લોકોએ કરી છે તેને નિવાનુભવ વિચારી જોશે તો આ મ્હાં કહેવું વધારે સમજશે. બાબકની લીલા

અવલોકવી અને ત્હેની પ્રીતિમાં મસ્ત રહેવું એ માતાનો ધર્મજ છે. તે પ્રમાણે રાણી સાહેબે વતસસ્સ મુકીને આ દુહો પુરો કર્યો એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. તેમજ રાજા માનસિંહ જેવા શૂરા સરદાર પાદશાહના સંરક્ષણ પછાડી મંડી રહ્યા છે ત્હેને એમ લાગે છે કે અમે છઠ્ઠાએ ત્યાં પાદશાહને કાંઈ પણ શીકર રાખવાની જરૂર નથી એ સ્વાભાવિક અને નિત્યતુંજ કર્મ છે. અમુકશક્તિ જેવા દિવાન જેનું કામ હમેશાં સારી મસલત આપવાનું છે ત્હેને એમજ લાગે કે અમે એવા સરદાર હોય પણ ત્હેની ઉપર ભરોસો રાખી એસી રહે તો તે બાદશાહ બદલત જ જાણવો. વિજયસ્વામી ભક્ત છે એટલે એમને પરમેશ્વર ઉપર અચળ આસ્થા રાખવાનું જ સુઝ્યું. એ પ્રમાણે એ સર્વે જણે તો પોત પોતાના નિત્ય વ્યવહારની જ વાત કહી—એમાં કાંઈ કવિતા કરી એમ કહેવાય નહિ. તોડરમલ્લ રાજા બડા હિસાબી છે એટલે આ બધાની વાતો સાંભળીને માત્ર ત્હેનો સર્વાંગોજ કરી આપ્યો. પણ બીરમલ્લ જેને એમાંનો એકે અનુભવ નહિ તેણે એ બધાનો અનુભવ રસમય વાણી, છટાથી દર્શાવ્યો, માટે એજ કવિ, એનીજ વાણી શારદાપ્રેરિત એવો મહારો તો અભિપ્રાય છે.

પાદશાહે રાજા થઈને બીરમલને “કવિરાય” નું પદ આપ્યું અને તે દિવસથી એને એજ નામે બોલાવવા લાગ્યો.

નવલસમંથાવલિ, ભાગ ૧.

નર્મકવિતાની પ્રસ્તાવનામાંથી.

નર્મકવિતાને પ્રસ્તાવનાની જરૂર શી ? પ્રસ્તાવના, એટલે અંથના ગુણ પરિશ્રમાદિક સંબંધી જે પૂર્વકથની, તે તો નવા અગ્રણ્ય પુસ્તકને માટે હોય. પ્રસિદ્ધ પુસ્તકોનું નામ એજ ત્હેની મ્હોટી પ્રસ્તાવના છે. સોનાને રસવું શું અને સૂર્યને ઝોળખાવવો શો !

એ તો ક્યારનું સર્વાનુમતે સિદ્ધ થઈ ચુક્યું છે કે આ જમાનાના કવિ તે એજ—નર્મદાશંકર અને દલપતરામ. આ સમે કવિતા કરનારા તો જોઈએ તેટલા છે, અને ત્હેમાં થોડાક સારા કવિ પણ છે; પરંતુ જ્યાં કવિ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કર્યું ત્યાં પ્રથમ પ્રતીતિ સર્વે ગુજરાતીના

મનમાં આ બેમાંનાજ કોઈએકની થાય છે. ગુજરાતના આ છેડાથી પેલા છેડા સુધી અને બાળ કે યુવાથી વૃદ્ધ પર્યંત સર્વેને જાણીતા એવા તો આ જમાનાના કવિ એજ બે છે. એ બંનેની પ્રસિદ્ધિમાં ફેર હશે, બંનેની પરસ્પર ગણનામાં મતભેદ છે, અને વખતે એકથી મોહિત જનો બીજાને દોષપાત્રજ ડેરવવા મથતા હશે, તો પણ નિષ્પક્ષપાત ગંભીર બુદ્ધિને તો એ બંને આ જમાનાની કાવ્યમૂર્તિના પ્રતિબિંબરૂપે સમાનજ પ્રકાશતા માલુમ પડે છે, દેશ કાળથી પર એવી જે સામાન્ય કવિરૂપ ગણના તે તો એ બંનેની હવે પછીના જમાનામાં યથાર્થપણે થાય, પરંતુ જો એ બંનેની શૈલીનું કાંઈ પૃથક્કણે સ્વરૂપ જાણ્યું હોય, તો મિથ્યા બેંચાબેંચ કોઈને રહે નહિ.

નર્મદજીવનમાંથી જીવાનીનું ચગડોળ.

કવિની ઉન્મર હજી ૧૭ વર્ષની હતી અને એનું મન પહેલ-જોડેલું જ જીવાનીને ચગડોળે ચહડ્યું હતું. બધા માણસની જીંદગીમાં આ સમય કાંઈ કારમો જ કહેવાય છે. એ સમે પહેલાં નહિ અતુલવેલી એવી અનેક ઇચ્છાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આત્મા ચગડોળે ચહડે છે અને છેવટે જે સ્થાયા વળણુ તે લે છે તેની ઉપરજ ઘણાખરો આખા ભવનાં અને પરલોકનાં પણ સુખ દુઃખનો આધાર રહે છે. આ આત્મમંથનમાંથી વિવિધ રત્નો પણ નીકળે અને ઝેર પણ નીકળે. કવિની જીંદગીમાં ૧૭ થી ૨૨ વર્ષની ઉન્મર સુધીના સમયને અમે એનો આત્મમંથનકાળ કહીએ છીએ. આપણામાં ૧૬ થી ૨૫ વર્ષ સુધીનો વખત સાધારણ રીતે ગદ્દાપચીસી કહેવાય છે. અને જો તે માણસને વિષયની ગદ્દાઈમાં જ ડુબાવી મારે તો તે નામ ખરું છે. પણ આ સમે સ્ત્રીવાસનાનો જ ઉદય થાય છે એમ નથી. આ સમે આત્માની તમામ મહેચ્છાઓ વ્યક્ત થઈ પ્રવૃત્તિ શોધે છે. આ રીતે જેટલો સ્ત્રીવાસનાનો તેટલોજ પરાક્રમ કરવા કે નામાંકિત થવાનો જીરુસો પણ આત્માને ડોહોળી નાંખે છે. કવિની શબ્દવર્ગણીમાં બોલીએ, તો પ્રેમશ્રી એ બંનેનો ઉદય આ સમે વાંસના ઉગવાની પેઠે મ્હોટા ઉછાળાની સાથે થાય છે. અને એ ઉછાળાથી જ આખો આત્મા ડોહોવાઈ જાય છે. પછી જેનો જેવો સંસ્કાર તે પ્રમાણે તેનું રૂપ ધડાય છે. સ્ત્રીવાસના સારા સંસ્કારે પ્રકૃષ્ટિત થઈ કોઈનામાં પૂર્ણ પ્રેમ એટલે

શુદ્ધ નિઃસ્વાર્થી સ્વાર્પણનું દિવ્યરૂપ ધારણ કરે છે, કેટલાકમાં વિલાસી પણેજ અટકે છે, કેટલાકમાં વ્યવહાર મર્યાદિત થઈ જાય છે, અને કેટલાકમાં પશુવત શકતામાં જ ઉતરી પડે છે. તેમજ પ્રસિદ્ધિની ઇચ્છાઓ કોઈને ઘેલાઈ ને પતરાળ કરવા, કોઈને ધન પ્રાપ્તિ કરવા, કોઈને માન મર્ત્યો મેળવવા અને કોઈને વિદ્યા, ધર્મ કે યુદ્ધનાં પરાક્રમો કરવા પ્રેરે છે. છેલ્લા વર્ગના પુરૂષોમાં આ લાગણી પર્યંતે નિર્મળ વિદ્યાભક્તિ, ધર્મભક્તિ, કે દેશભક્તિમાં, કૈવલ્યને પામે છે. ઘણામાં તો પ્રેમ ને શૌર્ય એ બંને વૃત્તિઓ પચીસ વર્ષની ઉંમર સુધીમાં શિથિલ થઈ લેખને માત્ર દુનિયાદારીનાં માણસ બનાવે છે. કમાવું, કુટુંબને પોષવું અને બે પૈસા મળે તો ખરચી નાતમ્મતમાં સારા કહેવડાવવું એજ આ કાળમાં સાધારણ હિંદુઓ પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે. એથી ઉચ્ચ લાગણીઓ આ કે પરલોકની કવચિત જોવામાં આવે છે. અગર જો સ્વધર્મશ્રદ્ધા મ્હોડે તો અપ્રવૃત્તિકાળે બહુ બોલાય છે.

આત્માર્પણ.

કવિપણુને યથાસ્થિત યોગ્ય થવાનો મહા પ્રયત્ન નર્મદાશંકરનો છેક સને ૧૮૫૯ ની આખર સુધી ચાલ્યો અને હવે પછી પણ પ્રસંગ આવે કાવ્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન વધારવાને ચુકતા નહિ તો પણ આ પ્રયત્ન-કાળનો આપણે અંત ૨૩ મી નવેમ્બર સને ૧૮૫૮ થી જ ગણીશું તો સુગમ પડશે, કેમકે આ દિવસે નર્મદાશંકરે પોતાની આખી જીંદગીનો જેપર આધાર, એવું એક પગલું ભયું. આ દિવસે નોકરીનું રાજીનામું આપ્યું (અત્યાર સુધી કાંઈ કાંઈ નોકરી કર્યા કરતા હતા) અને વળી મનથી નિશ્ચય કર્યો કે હવે પછી નોકરી ન કરતાં બધું જીવન શારદાસેવનને જ અર્પણ કરવું.

કવિ લખે છે કે “ મ્હેં ઘેર આવી કલમના સ્હામું જોઈ આંખમાં ઝળઝળીયાં સાથે લેને અરજ કરી કે હવે હું ત્હારે ખોળે છઉં.” ઉભરાઈ જતા હૈયાના આ બે બોલ વાંચી કયા વાંચનારની આંખ પણ આનંદાશ્ચર્યની સાથે સજળ થયા વિના રહેશે ? અને જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ કે આ પ્રતિજ્ઞાથી જ પૈસા ટકા સંબંધી તો કવિને પોતાની લગભગ અર્ધી જીંદગી બહુ દુઃખમાં કાઢવી પડી, ત્યારે એ આનંદાશ્ચર્યમાં વધારે ગરકાવ થઈ આપણાથી એમ બોલી ગયા વિના રહેવાતું નથી કે “ ધન્ય છે ! કવિ ! ત્હારી આ ઉંચી

મનોવૃત્તિને ! ” નર્મદાશંકરની આ નિસ્પૃહી ઉચ્ચ મનોવૃત્તિએ દેશને તો ખેહદ લાલ કીધો જ છે, અને એના પણ આત્માની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિમાં એજ મહાસાધનભૂત થઇ હતી.

કવિનો ભોજ.

કવિની ઉચ્ચ વૃત્તિ નર્મકવિતાના મ્હોટા પુસ્તકના ગ્રંથાર્પણ પ્રસંગે અમારા ખુદ જોવામાં આવી હતી. બધો ચોપડો છપાઇ રહી છેલ્લાં પુદ્ગ આબ્યાં હતાં, તે દિવસે રવિવાર કે શનિવાર હોવાથી હું મહારા હમેશના રિવાજ પ્રમાણે સાંજના ચાર વાગે કવિને મળવા બહુ ધું તો ત્હેમને બારીએ મહારી રાહ જોઇને જ ઉભેલા દીઠા. ઉપર જઇને જોતાં કોઈ દિવસ પણ નહિ દીડેલી એવી ઉદાસીમાં ત્હેમને દીઠા. બાણુવું જોઇએ કે મહારી સાથે આઠ વર્ગનો ગાદો પરિચય હતો, તોપણ પોતાની ખાનગી મુઝવણો (દ્રવ્ય સંબંધી કે બીજી) કદી પણ ઉચ્ચારતા નહિ, અને કોઇની આગળ પણ તે પ્રદર્શિત કરવાનો સ્વભાવ નહતોઃ—આવું એનું ધૈર્ય જોઇ બધાને આશ્ચર્ય થતું. આજે તો મ્હને જતાં વાર જ બહુ ખિન્ન અવાજથી કહ્યું કે “ત્હમે કાંઈ બાણો છો ? કરસનદાસ ભાગ્યા ! ” શેઠ કરસનદાસ માધુવદાસ કવિના મ્હોટા મિત્ર અને ગુણુગ્રાહક હતા.

નર્મદ કવિનો ભોજ એ એજ, નર્મદાશંકરને કોઈની તરફથી પણ સારો આશ્રય મળ્યો એમ કહેવાય તો એની આખી જીંદગીમાં આ કરસનદાસ તરફથી જ. અભારસુધીમાં એની તરફથી નર્મદાશંકરને દશ બાર હજાર રૂપિયા મળ્યા હશે. બીજાઓ તરફથી કવચિત મળેલા તો સો બસે જ અને તે બધાનો કુલ સર્વાંગો ભાગ્યેજ એક હજાર થાય. આ ઉપકાર બદલ નર્મદાશંકરનો વિચાર આ મ્હોટો ચોપડો કરસનદાસને અર્પણ કરવાનો હતો. અને છપાઈ ખર્ચ જેટલું તો મળશેજ એમ ખાત્રી હતી. પણ નર્મદની સઘળી આશાનો આ સ્થંભ તો શેર-સદ્દાના ઝપાટામાં એકાએક આ રીતે ભાગી પડ્યો. ત્હેની ખબર એજ દહાડે મુરતમાં આવી હતી. કવિએ મ્હને શોકનિમગ્ન હૃદયના શીકા હાસ્યથી કહ્યું કે “ જોયું, યોગતું મહાત્મ્ય ? પુરૂષપ્રયત્ન શું ચાલે ! ? ” પછીથી કરવું શું ત્હેની મસલત ચાલી. કોઈ વ્યવહારપુદ્ધિના મિત્રે સલાહ આપી હતી કે કરસનદાસને મુકી હવે ગ્રંથાર્પણ કોઈ બીજાને કરવું અને ત્હેની પાસેથી છપાઇ ખર્ચ મેળવવો. આ વાત ક-

વિને ગળે ઉતરી નહોતી, અને એનો ટેકો આત્મા બહુ ગભરાતો હતો. એના મનમાં મૈત્રીધર્મમાં ચુકવું નહિ એવો દૃઢ નિશ્ચય અને છેત્તી સાથે વ્યવહારનીતિમાં ભુલ્યો એમ પણ કહેવાય નહિ, છેત્તી મ્હોટી લોલુપતા. જ્યાં એ એનો વિરાધજ આવી પડેલો, ત્યાં ખંનતું સમાધાન શી રીતે થઈ શકે? મ્હેં કવિને પુછ્યું કે ત્હમે કરસનદાસ સાથે અર્પણ કરવાને બંધાઈ ચુક્યા છો? તેણે કહ્યું “બંધાઈ ચુક્યા જ્યે દરજ્જે તો વાત થઈ નથી; અને તેમ એણે પણ હું છપાઈ ખરચ આપીશ એમ કાંઈ સ્પષ્ટ કહ્યું નથી. પણ હું ગ્રંથ અર્પણ કરીશ અને એ મ્હને ખરચ કરતાં પણ વધારે આપશે એમ અમારા એકેકના મનમાં તે સમયની વાતચિત ઉપરથી લાગેલું ખરું.” હું જાણતો હતો કે કવિને માથે આ વખતે ભારે કરજ હતું (કવિએ તો હજી સ્પષ્ટ ન કહેલું તો પણ) અને આ મ્હોટા ગ્રંથની છપાઈનો ખરચ એનાથી કદી પણ આપી શકવાનો નથી, તેથી મ્હેં કહ્યું કે કરસનદાસ સમજી માણસ છે, અને તેથી ત્હમે જો વખતને માન આપશો તો હું નથી ધારતો કે ત્હને ખોટું લાગે. સાચો સ્નેહિ હોય તો તેજ આ વખતે તમને એમ કરવાની સલાહ આપે. કવિએ કહ્યું કે “એ તો ખરું. પણ સવાલ એ છે કે બીચારો હાલ પૈસા આપવાની સ્થિતિમાં ન રહ્યો, માટે મ્હારે શું પ્રેમવૃત્તિ દેખાડેલી છે માંથી પાછા હાંકવું જોઈએ.” આનો જવાબ શો દેવાય? ચર્ચા તો ગંભીર રસ સાથે કલાકેક ચાલી, પણ એનું પરિણામ એજ થયું કે પુદ્ગેની સાથે અર્પણ પત્રિકા કરસનદાસના નામની જ કવિએ બીજે દહાડે લખી મોકલી. “ધીર ધર ધીર ધર” નું પદ છે તે કવિએ આ પ્રસંગ ઉપરજ બનાવીને મોકલ્યું હતું, અને તે લખવાનો ઉદ્દેશ કરસનદાસ કરતાં પણ પોતાના જીવને ધીરજ આપવાનો વધારે હતો. આ સમેતો કવિના મનનો દ્રવ્ય સંબંધી ગભરાટ આ મ્હોટા પુસ્તકને અંતે “દુઃખ છે દુઃખ સંસારમાં” છે માંથી કાંઈક માલમ પડી આવશે.

સુધારા સંબંધી વિચારમાં ફેરફાર.

પોતાના સુધારા સંબંધી વિચારો જ્યારે બદલાઈ ગયા ત્યારે તે જાહેર કરવાજ જોઈએ એમ એને પ્રતિપણે લાગવા માંડ્યું. એને માલમ હતું કે આમ કરવાથી હું મ્હારા સુધારાના સાથીઓમાં અજાણ્યો

થઈ પડીશ, અને કોઈને પણ “હુલ્યા ત્યાંથી ફરી ગણો.” એમ પોતાને માટે જાહેરમાં બોલવું એ સ્વાભાવિક અભિમાન વૃત્તિથીજ ગમતું નથી. તે છતાં નર્મદાશંકરનો સ્વભાવ મૂળથીજ પોતાના મનમાં જે મનાયું તે નીડરપણે લોકમાં પ્રકાશવાનો હોવાથી તે બાબત “ગુજરાતી” પત્રમાં ધીમે ધીમે પોતાના નામ સાથે એણે લખવા માંડ્યું. અને છેવટે તે બધું પુસ્તકના આકારમાં છપાવ્યું. અમે જાણીએ છીએ કે આવે પ્રસંગે ઘણાં માણસો પોતાના બદલાયલા વિચારો પોતાના મનમાં જ રહેવા દે છે, અથવા ખાનગી મંડળોમાં જ સાથીઓનાં મ્હોં જોઈ જોઈ ધીમે ધીમે ઉચ્ચારે છે; અને જાહેરમાં તો થોડો ઘણો સુધારાનોજ ડાળ રાખ્યા કરે છે. આવી અપ્રમાણિક ભીર કહેણી રહેણી નર્મદાશંકરે ન રાખી તે માટે અમે તો એને ઘણીજ શાખાશી આપીએ છીએ. એના જેવા અભિમાની માણસે પોતાના બોલ પોતાની મેળે જાહેરમાં પાછા ખેંચવા એ ખરેખરા સ્વાર્પણનુંજ કામ હતું. પણ અભિમાન તથા કીર્તિલોભ જઈને આ વેળા નર્મદાશંકરના મનમાં શુદ્ધ દેશહિતજ યુદ્ધિ રહેલી હતી, અને તેથી એને જે દેશહિતનો માર્ગ હાલ ખરો ભાસ્યો તે દેશીઓને પોતાનું ખાસ કર્તવ્ય સમજીને સમજાવ્યો.

નર્મદાશંકરના ફેરવાએલા વિચાર ખરા છે કે ખોટા એ જુદો સવાલ છે. પણ એણે વિચાર ફેરવ્યા માટે એની યુદ્ધિ ક્ષીણતાને પહોંચી હતી એમ માનવાને કોઈક સુધારાવાળા પ્રયત્ન કરે છે તે અમે ખિલકુલ નાપસંદ કરીએ છીએ. છેવટની ઘડી સુધી નર્મદાશંકરની યુદ્ધિ હતી તેવી ને તેવીજ તેજદાર અને સ્વસ્થ રહી હતી. ધર્મનો વિષયજ એવો છે કે ત્હેમાં ભલા ભલામાં પણ મતભેદ પડ્યા વિના રહેતો નથી. તેમજ એકવાર અંગીકાર કરેલા મતનો ત્યાગ કરવો એ પાંડિત્યને દુષણ લગાડનારું છે એમ બોલવાનેજ અમે અપાંડિત્ય ગણીએ છીએ. દુનિયામાં કેટલાક મહાપાંડિતોએ પોતાના વિચાર ફેરવ્યા છે. એનો તાજો દાખલો ઇંગ્લાંડમાં દાકતર ન્યુમેનનો મશહૂર છે. એ આક્ષરક વિધાલયનો એનમુન હીરો અને એપિસ્કોપલ માર્ગનો એક મહાકુશળ અને ઉત્સાહી ધર્મગુરુ હતો. આ પ્રમાણે વીસ વર્ષ સુધી જાહેરમાં બોલ્યા તથા લખ્યા પછી એણે પોતાના વિચાર ફેરવ્યા, અને રોમન કેથોલિક ધર્મના (તહારી નજરમાં આવે તો કહો વહેમના) પ્રતિષાદક ગ્રંથો ઘણાક રચ્યા, અને સર્વે કમુલ કરે છે કે તે ગ્રંથો એના યુદ્ધિ

વિદ્યામળના ઉત્તમ નમુના છે, અગર જો એમ કહેનારને એ ગ્રંથના સિદ્ધાંતો માન્ય નથીજ. કેટલાંક વર્ષ ઉપર કોઇ લખનારે એની ઉપર આ ધર્માતર બાબત હુમલો કર્યો. ત્હેને એણે એક દશ લીટીના જ ચર્ચાપત્રથી એવો શેહેમાત કરી નાંખ્યો હતો, કે આખું યુરોપ હસી પડ્યું, અને બધાએ કહ્યું કે, અહ્યા ત્હેને તે ત્હારી કાદંબરીઓ મુકી આ જમાનાના સર્વોપરી નૈયાયિકનીજ સાથે વાદના રણમાં ઉતરવાનું તે ક્યાંથી સુઝ પડ્યું; મતલબ કે સમજી માણસો બીજાના ધર્માદિક વિષયમાં જુદા મત જોઇ ત્હેમની બુદ્ધિ, વિદ્યા, કે પ્રમાણિકપણા વિષે કદી પણ ઉઘો વિચાર લઇ જતા નથી.

મૃત્યુ.

સને ૧૮૮૬ ના ફેબ્રુઆરીની તા. ૨૫ મીને ગુરુવારે આ આપણા ગુર્જર કવિ અને સાચા દેશભક્તે આ દુઃખરૂપ સંસારનો ત્યાગ કરી કૈલાસવાસ કર્યો. આ સમર્થ, ટેકી અને સાચા નરના મરણથી આખા ગુર્જર પ્રાંતને ભારે ખેદ થયો, અને ડેકાણે ડેકાણેથી એના ગુણ સંભારી દુઃખના પોકાર ઉઠવા લાગ્યા; વિરૂદ્ધ મતના પણ તમામ આર્યો એના ગુણજ સંભારવા લાગ્યા; અને વસ્તુતઃ બધાને એમ લાગ્યું પણ ખરું કે ગમે એવો હતો તોપણ આજે જે આ નર આપણા દેશમાંથી ઉપડી ગયો ત્હેની ખોટ જલદીથી પુરી પડવાની નથી.

વિદ્યાનો આનંદ, દેશાભિમાનની મસ્તી, સ્પષ્ટ વાણી, નિરુપ્લીહી ભાવના, ઉંચો ટેક અને સાચી દેશદાઝ એ ગુણો નર્મદાશંકરમાં પ્રકાશી રહ્યા હતા. આવા જીવનને તે કોણુ ધન્ય નહિ કહે ? અને ભાગ્યશાળી પણ શા માટે નહિ ? સંસારી દુઃખ તો બહુ વેઠવાં પડ્યાં. પણ ધન્ય છે, નર્મદ ત્હેને કે ત્હેં ટેક સત્યાદિકની ઉંચ નીતિ ત્હારા જીવનને માટે ઉછળતી જીવાનીમાં જ ઓળખી કાઢી, અને તે પ્રમાણે જ ત્હાણું આખું જીવન તું પૂર્ણ કરવાને શક્તિમાન થયો. “ નવ કરશે કોઇ શોક ” એવું જે પદ ત્હેં આવા અશુભ ટાંકણાને માટે અગાઉથી લખી રાખેલું તે અમને હાલ યાદ આવે છે, અને અમે તે હજારો રોવાર વાંચેલું સાંભળેલું તોપણ આજે જ્યારે ફરીથી જોઇએ છીએ ત્યારે માલમ પડે છે કે અહો તે વેળા પણ કવિએ પોતાને માટે કેવા

હંચા જીવનની મૂર્તિ (Ideal of life) બાંધી રાખી હતી, અને કેવા દારણુ તપોબળથી આખરે અક્ષરે અક્ષર ખરી પાડી ! ત્હેં ત્હાં જીવન ખરેખર જ કૃતકૃત્ય કર્યું છે, અને તેમ છે તો પછી આ નિરૂપણ ત્હને સદા અણુગમતો શબ્દ “બિચારો” બોલીને શા માટે પુરું કરવું જોઈએ ? તું જ ખરો યશસ્વી ને ભાગ્યશાળી હતો.

વાંચનાર, ત્હને જોલી સલામ કરતાં પહેલાં અમે છેવટે એ પદ નીચે આપીએ છીએ* તે વાંચી એમાં સહજ શૃંગારનો ભાવ છે તે પ્રસંગ વિરૂધ્ધ જાણીને છોડી દે, અને પછી તું જો કે એમાં નર્મદા-શંકરે પોતાનું પ્રકૃતિચિત્ર કેવું આલેખ્યું છે, તે કેવી હંચા પ્રતિનું છે, અને તે લખાએલું તે વેળા આપણને ગમે એવું અભિમાનની ઉક્તિ જેવું ભાસતું, પણ પર્યન્તે આખેહુળ કેવું ખરું પડ્યું છે, અને તું કહે કે અમે નર્મદાશંકરને કૃતકૃત્ય અને ભાગ્યશાળી કહીએ છીએ ત્હેમાં શું ખોટું છે ? આ દુઃખમય સંસારમાં દુઃખ તો કોઇને કોઈ પ્રકારનાં સર્વેને માથે સરજેલાં જ છે, પણ જે ત્હેનાથી પરાભવ ન પામતાં પોતાના ધર્મ કર્મમાં અચળ ટેકી જ રહે છે, અને તેવી આંચ-માં પોતાના આત્માને કંચનવત અધિક શુદ્ધિએ પહોંચાડી આ જગતમાં પોતાનો જશ અને બીજાને સાર ઉત્તમ નમુનો મુકી જાય છે ત્હેનું જ જીવન ધન્ય, કૃતકૃત્ય, અને ભાગ્યશાળી છે !

નવલગ્રંથાવલિ-ભાગ બીજો.

નંદશંકર તુલજશંકર.

સંસારસાગર.

આ સંસાર એક મોટો વિકટ સાગર છે. ત્હેમાં કરોડો વહાણો હંકરાય છે, તે વહાણોમાં ત્હેના ઘણી પોતાની સાથે સંબંધ રાખનાર માણસો લઇને બેસે છે. આ દરિયામાં અગણિત નાના મોટા ખડકો પાણીમાં ઢંકાયલા છે તે ઉપર કેટલાંએક વહાણો ગર્ભપુરી ખંદર માંથી નીકળતાંજ અથડાઇને ભાંગી જાય છે. અને ત્હેમાં બેઠેલાં ત-

મામ માણસો ગરક થઇ જાય છે. બીજાં કેટલાંએક થોડે આગળ ચાલ્યા પછી હુમે છે. એ પ્રમાણે એક પછી એક વહાણ એ ખડકોને લીધે ભાંગતાં માલમ પડે છે, અને બીજાં નવાં ગર્ભપુરી બંદરની મોઢીમાંથી દરિયા બહાર પડે છે. જ્યાંસુધી વહાણો મુક્તિપુરી બંદરે પહોંચે ત્યાંસુધી આખે રસ્તે સાગરનાં મ્હોટાં ઉછળતાં તોફાની મો-જાંથી તેઓ ઉંચાં નીચાં થાય છે, અને હમણાં હુમશે હમણાં હુમશે એવી ત્હેમાં બેસનારાઓને દેહેશત રહે છે. દરિયામાં હુમેલા ખડકો સિવાય બીજા અગણિત ઉંચા આવેલા પથરની સીધી બાજુવાળા બેટો છે. તે ઉપર લીલોતરી તથા રણિયામણા પર્વતો હોવાને લીધે ઘણા સુંદર દેખાય છે, વળી તે ઉપર દેખીતી ખુબસુરત દુર્ગુણ નામની રાક્ષ-સીઓ બેસીને મધુર રાગથી ગાયન કરે છે, કટાક્ષ બાણથી વહાણમાં બેસનારાઓને ત્યાં આવવાને ઇશારત કરે છે. વહાણધણીની સાથે જેઓ બેઠેલા હોય છે તેઓમાંથી કેટલાંએક ત્હેના ખરા મિત્ર હોય છે, કેટ-લાંએક તો તે દુષ્ટ રાક્ષસીઓનાં સગાં તથા મદદગાર હોય છે; અને તેઓ વહાણધણીને તે બેટમાં જવાને નિરંતર સમજાવ્યાં કરે છે. જ્યાં સુધી વહાણનું સુકાન વિવેકની પાસે હોય છે ત્યાં સુધી સ્થામે પવને પણ તે સહગુણની સાંકડી નાળમાંજ તે વહાણ ચલાવે છે પણ તે રસ્તામાં તે વહાણધણીને મઝા પડતી નથી. ત્હેના વહાણમાં બેસનારા તો પણ ત્હેના શત્રુઓ ત્હેના હમેશાં કાન ભર્યા કરે છે, અને વિવેક જે રસ્તે વહાણ લઇ જાય છે તે રસ્તામાં કાંઈ જેવા જેવું નથી, તથા જ્યારે આ સાગરમાં આવ્યા ત્યારે ત્યાંની સઘળી મોજ ચાખીએ નહિ તો ફેરે મિથ્યા એવી શીખામણ આપી વિવેક પાસેથી સુકાન છી-નવી લેવડાવીને અવિચારને સુકાનીનું કામ સોંપાવે છે. પછી કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સરરૂપી સઢો ચઢાવવામાં આવે છે; અને તુષ્ણારૂપી પુંકોને પવન જોરથી ડુંકતાં વારજ વહાણ સહગુણની નાળ-માંથી ઘસડાઈને બહોળા દરિયામાં પડે છે, પછી જે રસીલો બેટ પાસે હોય છે તે તરફ વહાણ હંકારાય છે. આ વખતે નાળમાંના વહાણ-વાળાઓ બહાર પડેલા વહાણવાળાઓને મ્હોટેથી પોકાર કરીને બેટની માસે જવાની ખરાબી સમજાવે છે તથા તે વહાણવાળા તે બેટની પાસે લગભગ ગયા હોય એવા, તથા જેનાં વહાણો બેટના પથરની સીધી બાજુઓ ઉપર અથડાઈને કટકે કટકા થઇ ગયાં હોય તે તેઓને દેખાડે છે પણ મૂર્ખ વહાણવટી તેઓની વાત લગભર પણ કાને ધરતો

નથી. દુર્ગુણ નામની રાક્ષસીઓના મદદગાર તથા જમસુસો લેને સમજાવે છે કે જેઓ ભર દરિયામાં પડ્યા નથી, તેઓ લેની ખુબી જાણી શકતા નથી; તથા જેઓનાં વહાણ અથડાયાં છે તેઓના સુકાની સારા નહિ હોય અથવા તેઓએ ખેટ ઉપર જવાનો ખોટો રસ્તો પકડ્યો હશે; આપણને એમ થશે નહિ. અને એમ કરતાં જો વહાણને જોખમ લાગે એવો જરા પણ સંભવ લાગશે તો તુરત સઠ વિટાળી લઈ વહાણ પાછું નાળમાં ધાલી દઈશું; પણ નુકશાન લાગશે એવી નકામી બીકથી એક સાંકડી નાળમાં ચાલ્યાં કરવું અને સાગરમાંના અગણિત ખેટોમાં શું શું છે તે શોધ્યા વિના રહેવું લેમાં વહાણ ચલાવવાની ખુબી શી? એવી સલાહ માન્ય કરી વહાણ આગળ ખેટ તરફ ચલાવે છે. અને રસ્તામાં દુખતાં બીજાં વહાણો જોય છે, તથા તે ખેટની પાસે લાખો વહાણો ભાંગતાં લેની નજરે પડે છે તો પણ તે બેધડક આગળ ચલાવ્યો જાય છે એટલે સુધી કે તે વહાણ પણ બીજાઓની પેઠે તળીએ બેસે છે. તે વખતે તે રડે, શોક કરે કે પરતાય, તે શા કામનું? જોત જોતામાં વહાણનીચે બેસતું જાય છે. પણ કોઈ લેને લેખવતું નથી. અથવા બચાવવાનો વખત વીતી જવાથી નાળમાંના ઘણાએક વહાણવાળાઓ લેની તરફ દોરડાં ફેંકી તથા ન્હાના ન્હાના મજબા મુકાવીને ઉગારવાને જે મહેનત કરે છે તે સઘળી નિષ્ફળ જાય છે. ધન્ય છે એવા મદદ કરનારા વહાણવાળાઓને કે આટલી બધી લાલચ તુચ્છ ગણીને, આટલું બધું જોખમ વેઠીને, બલકે દુખતા તથા દુખવાની તૈયારીપર આવેલા વહાણવાળાઓની ગાળ ખાઈને, તથા તેઓની તરફથી અપમાન સહીને તેઓએ મુક્તિપુરીના સાચા રસ્તા ઉપર લઈ આવવાને તેઓ આટલો બધો શ્રમ કરે છે. એ પરાપકારી પરમાર્થી વહાણવાળાઓની મૈદિનત કાંઈ હમેશાં સફળ થતી નથી. અગર જો ઘણાં વહાણો તેઓની તરફથી સહાયતા આવ્યા પહેલાં અથવા આવ્યા છતાં પણ ભાગે છે તો પણ થોડાએકને તો તેઓ બચાવી શકે છે, અને તેઓને પાછાં નાળમાં ધાલી દે છે. નાવ બહાર લાલચના ટાપુઓ એટલા તો અસંખ્ય છે, અને તેઓના ઉપર એટલી તો મોહ પમાડનાર સ્ત્રીઓ બેઠી બેઠી મધુર સ્વરે સઘળાને બોલાવે છે કે જેઓ તુતક ઉપર બેઠેલા હોય છે તેઓને ત્યાં જવાનું મન થાય છે પણ વિવેક સુકાનીનું પ્રબળ તુટેલું ન હોય તો તેઓ પાછા નાળમાં ઘસડાઈ આવે છે. એ પ્રમાણે

નાળામાંનાં વહાણુ ઝોલાં ખાય છે, અને તે વખતે થોડીવાર નાળા બહાર જઈ આવી પાછા રસ્તે પડે છે. એ પ્રમાણે નાળામાં છતાં પણ તુતક ઉપર બેસનારાઓને જોખમ છે, અને નાળામાંથી જરા પણ ખસ્યા તો સુકિતપુરીના બંદરમાં પેસવાને ત્યાંના કુરજના દારોગા તરફથી પરવાનો મળશે નહિ એવા ધાકથી કેટલાએક તો તુતક છોડી બંડારમાં જઈ ભરાઈ રહે છે અને આગળ વહાણુ લાંગરવાર થાય ત્યાં સુધી પોતાનું મ્હોડું બહાર બતાવતા નથી. કેટલાએક તુતક ઉપર રહે છે તેઓ વહાણુને નાળા બહાર ઘસડાવું અટકાવવાને હમેશાં ત્હને નબળું પાડ્યાં કરે છે એટલે તે મેદાન પડી શકતું નથી, એ પ્રમાણેનો મંસાર છે. ત્હેમાંની હજારો લાલચોના ફંદામાં ન પડવાને માટે તથા તે લાલચ તરફ મન ન દોડે તેટલા માટે ઘણા માણસો દેહને કષ્ટ કરે છે. વળી દેહને અને મનને એવો નિકટનો સંબંધ છે કે જો દેહને કષ્ટ થાય તો મન પણ કષ્ટ પામે છે. અને તેમ થયાથી મોહ જાળમાં ફસાઈ પડવાને ત્હને કદાચ અટકાવ થાય છે.

કરણધેલો.

ધચ્છારામ સૂર્યરામ.

અજ્ઞાન કેફ.

આમ અજ્ઞાનક વૈરાગ્ય થાય ત્યારેજ અજ્ઞાનરૂપી નિશા ઉતરી જાય છે. આપણે જો કે છીએ તેવાજ (મૂળ સ્વરૂપેજ) છીએ પણ અજ્ઞાન કેફ વિલક્ષણ છે. એક મનુષ્ય કોઈ જાતનો નિશા કરીને ગંગાને પેલે પાર જવા નીકળ્યો. સહામે પાર જનારા બીજા મનુષ્યોની સાથે તે નાવડામાં બેઠો, તે નાવ ચાલતું થયું. બંને બાજુએ જળજળ જોઈ ત્હને નિશા વધારે અઢવા લાગ્યો; ત્યારે તેણે નાવમાં બેઠાંબેઠાં વિચાર કરીધો કે વખતે મ્હને વધારે કેફ અઢશે ને હું ક્યાંક બદલાઈ જઈશ તો કેમ? આમ ધારી તેણે પોતાને પગે નિશાની સાર એક દોરો બાંધ્યો. જેમ જેમ નાવ આગળ ચાલતું ગયું તેમ તેમ તે વધારે કેફમાં ગુમ થઈ બેભાન થઈને નાવમાં ગુમ થઈ પડ્યો. એટલે ખારવાઓ વગેરેએ જાણ્યું કે આણે કેફ કરીધો છે ને એને કશું જ્ઞાન

રહ્યું નથી. થોડીવારે નાવ સ્થામે પાર પહોંચવા આવ્યું એટલામાં એક અટક્યાળા ખારવાએ પેલા કેફીના પગનો દોરો છાના માના છોડી લીધો. સૌ માણસો કિનારે ઉતરી પડ્યાં. પછી ખારવાએ તે કેફીને બેચાર હાંક મારીને ઉતરી જવા માટે કહ્યું, ત્યારે તેણે ઘેન-માંથી જરાક ઉંચું જોયું ને પોતાના પગમાંનો દોરો ખારવાના પગમાં જોઈને તે ટુટક ટુટક શબ્દે બોલ્યો, “અરે ભાઈ, હું તો ઉતર્યો છું !” ખારવાએ કહ્યું “રાંડના બેભાન, હોડીમાં પડ્યો છે ને ઉતર્યો કહે છે એ શું ?” ત્યારે તેણે કહ્યું, “પેલો પગમાં દોરો છે એ હું છું; કેમકે એ દોરો હું બદલાઈ ન જઈ માટે બાંધ્યો હતો. તે હું તો ઉતર્યો છું માટે ઝાઝી ખટખટ નહિ કર !” આ સાંભળી સૌ લોકો હસી પડ્યા. બીજા ઉતાર્યોને લઈ સામે પાર જવાની ઉતાવળ હોવાથી ખારવાએ ત્રેને ઉઠવા માટે ધણું ધણું કહ્યું, પણ તે ઉઠ્યો જ નહિ. ત્યારે કોંઈ ભરાઈ ત્રેના લમણાપર ખારવાએ એક તમાચો જોરથી ખેંચી કાઢ્યો, એટલે તુરત ત્રેનું મસ્તક ઠેકાણે આવી ગયું. કેફ ઉતરી ગઈ કે તે ઝટપટ કિનારે ઉતરી પડ્યો.

આવીજ રીતે આપણે અજ્ઞાનરૂપી કેફથી લુલી મિથ્યા વસ્તુપર આસક્તિ રાખી કેફના ઘેનમાં પડ્યા છીએ તેથી આત્માના સત્ય સ્વરૂપને લુલી ગયા છીએ, અને તેથી ખારવાઓના વચનરૂપ વેદશાસ્ત્ર અને ગુરૂ આદિનાં વચનને પણ કાંઈ ધ્યાનમાં લાવતા નથી, પણ જેમ ત્રેને ખારવાએ તમાચો મારવાથી કેફીનું ભાન ઠેકાણે આવ્યું, તેમ સંસારમાં મનુષ્યને એવો એકદો જ્ઞાનરૂપ ફટકો લાગે છે ત્યારે ત્રેનું ભાન ઠેકાણે આવી, અજ્ઞાનનિશો ઉતરી જાય છે, તે પછી તે વૈરાગ્યે વર્તે છે.

ચંદ્રકાન્ત.

સત્સંગનો પ્રતાપ.

વળી હે વત્સ ! પૂર્વે તહે મ્હને પુછ્યું હતું કે, “સત્સંગનું ફળ શું ? અને તે કેવી રીતે મળે છે ? તો તે સાંભળ.”

એક રાજનગરમાં કોઈ મહા વિચક્ષણ અને બહાદુર ચોર રહેતો હતો. તેણે પોતાની આખી ઉમરમાં ધણીક મ્હોટી મ્હોટી

ચોરીઓ કરીને ઘણું દ્રવ્ય મેળવ્યું હતું. તે સર્વ વાતે નિપુણ હોવાથી જાણતો હતો કે શાસ્ત્ર પુરાણ ઇત્યાદિનું શ્રવણ કરવાથી મનુષ્ય નિશ્ચે સત્ત્વગુણી અને ઉત્તમ પુણ્યકર્મ કરનારો થાય છે, માટે આપણે ચોર લોકને એવા સત્ત્વગુણી અને ડરકું થવું પાલવે તેમ નથી. અને વિચાર કરી પુણ્યકર્મ કરનારા થવું કેમ પાલવે ? એમ ધારીને પોતાના છોકરાઓને તેવા થતા અટકાવવા માટે તે બહુ કાળજી રાખતો જાણતો હતો કેમકે તેની એવી ધારણા હતી કે એવા વિચારવંત થવાથી ચોરી કિંવા હુંટકાટ કરશે નહિ તો ધંધા વગર ભૂખે મરી જશે, અને મહાઈ નામ કુખાવશે. આવા વિચારથી ઘેરાયેલો તે ચોર મરવા પડ્યો. એ વેળાએ તે સૌ દીકરા તેની આજીવનજીવે આવી બેઠા; અને તેની પાસે દોટલી થાપણ વગેરેની ખબર પુછી, તેણે જે ત્યાં હતું તે સઘળું પોતાના વારસાનું ધનમાલ દીકરાઓને હવાલે કર્યું. છતાં તેનો જીવ કેમ જાય નહિ. ડોસાના આવા હાલ જોઈ દીકરાઓ આતુર થઈને તેને પુછવા લાગ્યા કે, “ કાકાજી ! ત્હમારો જીવ કેમ પીડાય છે ? શી વાતમાં ત્હમાઈ મન અટકી રહ્યું છે ? હવે ત્હમારા જીવની મુક્તિ કરો ! ” ત્યારે આપે ડચકિયાં ખાતાં ખાતાં ધીરેથી કહ્યું “ ભાઈઓરે ! ત્હમે મહાઈ કહ્યું માનો તો ત્હમને કહું. ” તે સાંભળી મોટા છોકરાએ વચન આપી કહ્યું કે, “ જાઓ, અમારૂં વેણ છે, જે ત્હમે કહેશો તે પ્રમાણે અમે ત્હમારી પાછળ કરીશું. ” એ સાંભળી ડોસાએ કહ્યું “ મહારી પછવાડે દહાડો પાણી તો ત્હમારી સંપત પ્રમાણે કરજો, પણ મહારે તો કહેવાનું એટલું જ છે કે ત્હમારે કોઈએ કોઈ દિવસ કથા કિંવા પુરાણ સાંભળવું નહિ તેમ જ કોઈ સંત પુરૂષની પાસે બેસવું પણ નહિ. અમારા ઘરડા અમને જે દુરમાવી ગયા છે તે પ્રમાણે ત્હમારે ચાલવું, ” એટલું કહી ડોસાએ પ્રાણ તજ્યા.

પછવાડે છોકરાઓ તેમના આપના કહ્યા પ્રમાણે જ વર્તવા લાગ્યા. કોઈ ઠેકાણે કથા કીર્તન થતું હોય તો ત્યાંથી પછવાડે આડે માર્ગે ચાલ્યા જાય. બેઠા હોય ત્યાં કદાચ કોઈ સંત પુરૂષ આવ્યો કે કોઈએ ભગવાનનું નામ દીધું તો તુરત ત્યાંથી ઉઠીને હીંડવા માંડે. આ પ્રમાણે ઘૂડ સરખા મૂઠ થઈને તે અજાણ છોકરાઓ વર્ત્યા જતા હતા. એક દિવસે મોટા છોકરો કંઈ કામ સારૂ બહાર જતો હતો ત્યાં માર્ગમાં એક મંદિર આગળ થઈ નીકળતાં ત્યાં હરિકથા થતી સાંભળાઈ. આપના વચનને અનુસરી તે કથાનો એક શબ્દ પણ ન સાંભળવો જોઈએ,

પરંતુ માર્ગમાંથી ઝાંઝાં આડે આવળે જવાય એવું ન હતું તેથી તેણે કાનોમાં આંગળીઓ ધાલી આવળું મ્હોં કરી ચાલવા માંડ્યું. ઉંચી આંખ ને નીચા પગ, તેથી માર્ગમાં શું હતું તે દ્રષ્ટિએ પડે તેમ નહોતું. કર્મસંજ્ઞે માર્ગમાં એક મ્હોટા બાવળનો કાંટો ઉભો થઈ રહેલો હતો તે ભય્ય દૃષ્ટને લેના પગમાં પેસી ગયો. હવે કાંટો કાઢવા વિના ચલાય કેમ ? તેથી ન ચાલતે કાનમાંથી આંગળીઓ કાઢી કાંટો કાઢવા ઉભો રહ્યો. જલદી જલદી કાંટો કાઢી નાંખ્યો, પણ જેટલી વાર લેને ઉભું રહેવું પડ્યું તેટલી વારમાં તે મંદિરમાં થતી કથા-માંથી લેના કાનમાં બેચાર શબ્દો પેસી ગયા. લેના સાંભળવામાં આવ્યું કે “દેવને છાંયો હોય નહિ.” તેણે કાંટો તુરત કાઢી ચાલવા માંડ્યું. પણ સાંભળેલી વાત લેના હૃદયમાં ચોંટી રહી.

એક વખતે તે મધ્યરાત્રે ચોરી કરવા નીકળ્યો. બીજે કોણ ઠેકાણે લાગ નહિ કાવવાથી ઘર તરફ પાછો ફર્યો. તે રાજમહેલની પછવાડે થઈને જતો હતો; ઉંચી દ્રષ્ટિએ મહેલની પછવાડેની બારી અનાયાસે ઉઘાડી પડેલી જોઈ, ચોક્કી પહેરાને લુલવી તુરત ભીંત ઉપર પોતાની પાસેની પાટલાધોને ચઢાવી, અને બારી આગળ પહોંચી કે તુરત દોરી પકડી તે ઉપર ચઢી ગયો. અંદર પેઠા તો લેવું ભાગ્ય ઉઘડી ગયેલું જોયું. મોટા જવાહિરનો ખજાનો જ લેના હાથમાં આવ્યો. લેમાંથી લેવાય તેટલું દ્રવ્ય લઈ તેણે ગાંસડો બાંધ્યો અને દોરી ફાંસીને બારીએથી નીચે ઉતારી દીધો; પછી પોતે પણ તુરત નીચે ઉતરી પડ્યો. દ્રવ્ય પોતે ઉપાડવા જમ છે તો તે એકલાથી ઉપાડી ઘેર સુધી પહોંચી શકાય તેમ નહોતું. લેને કેવી રીતે ઘેર લઈ જવું એમ વિચાર કરતો હતો. તેવામાં પાસેની દેવડીની પછવાડે એક ઉંટ બેઠેલું લેના જોવામાં આવ્યું. તુરત ગાંસડાના બે ભાગ કરી પલાણુની માફક ઉંટની પીઠપર બાંધ્યા, અને યુક્તિથી ઉંટને ઉભું કરી છાનોમાનો રાજવાડામાંથી બહાર નીકળી આવ્યો. ચોર લોકો ગુપ્તમાં ગુપ્ત રસ્તો શોધી કાઢવામાં બહુ કુશળ હોય છે. તેવી રીતે એણે રાજવાડામાંથી જ એવો માર્ગ લીધો કે જ્યાં ચોક્કી પહેરો તો શું પણ કાળું કુતરુંએ મળી શકે નહિ અને એ રસ્તેથી ચોરીનો પગ નીકળી શકે નહિ. ઘેર આવી તુરતાતુરત દ્રવ્ય જમીનમાં દાટી દીધું, અને ઉંટને ચોરીનો પતો ન લાગી શકે માટે છુટું ન

મુઠી દેતાં ઠાર કરી દીધું.

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં ચોરી થયાની રાજ્યમાં ખબર પડી એટલે રાજ્યએ વિચાર કીધો કે, અરે જ્યારે ખુદ મહારે ત્યાંજ આવી ચોરી થઈ, ત્યારે બિચારી રૈયતની શી ગતિ ? માટે ગમે તે રીતે પણ તે ચોરને પકડી આણી ત્હેને યોગ્ય શિક્ષા કરીને રાજ્યમાં એવો દાખલો બેસાડવો કે જેથી ચોર લોદાનાં કાળજી થયરી જાય અને હવે પછી કોઈ પણ વખતે ચોરી થતી અટકે; આવા વિચારથી તેણે નગરમાં ઢંઢેરો પીટાવી ઠરાવ પ્રસિદ્ધ કીધો કે, “ જે ઘણી ચાર દિવસની અંદર ચોરને પકડી આણશે ત્હેને ચોરાયેલાં દ્રવ્ય કરતાં સવાયું ધનામ મળશે. ” ઢંઢેરો આખા નગરમાં ફર્યો, પણ કોઈ તૈયાર થયું નહીં. છેવટે એક વેશ્યા ચોર પકડવા તૈયાર થઈ. આ નગરનારીઓ ખડુ યુક્તિબાજ અને ચતુર હોય છે. તેઓને ત્યાં હજારો લુચ્છા લકંગાની જ આવ પણ હોય તેથી કોઈ વાત તેઓનાથી અજાણી રહેતી નથી. બીજે દિવસે તે વેશ્યાએ, પોતાનો સુંદર વેશ તથા એક કંગાલ બીખારણનો વેશ ધારણ કીધો; અને હાથમાં એકતારો તાંબુરો લઈ બજન ગાતી ને વચમાં આંસુ પાડતી કલ્પાંત કરતી ચોર લોદાના મહેલમાં આવી, ત્યાં ઘેર ઘેર ફરી દયામણું મહોં કરી કશ્ણામય સ્વરે કહેવા લાગી કે “ ઓ બાઈઓ ! હું ગરીબ માણસ છું, ને મહારો એકનો એક છોકરો છે, ત્હેને મચાણુ રોગ થયેલો છે, ત્હેને માટે મુવેલા ઉંટનું જરાક માંસ જોઈએ છીએ; માટે તે હોય અને આપો. તો મહારા છોકરાને જીવનદાન આપ્યાનું પુણ્ય ત્હમને થાય. હું કંગાલ છું, લાચાર છું, અનાથ છું, અને રાંક છું માટે બને તો એટલું અબ્યાગત બીખારણનું કામ કરો. ” આવું દયામણું બોલવું સાંભળી તે સ્ત્રીઓનાં મન પીગળી ગયાં; અને એક ચોરની સ્ત્રીએ જે ઉંટ આગલે દિવસે મારી નાંખ્યું હતું ત્હેનું ચૌકુંક માંસ ત્હેને આપ્યું. આ વખતે તે વેશ્યાએ ફલાણા ઘરમાંથી માંસ મળ્યું છે, ત્હેની નિશાની રાખવા માટે તે ઘરના બારણાપર કંકુનો ચાપો માર્યો અને કોઈને સંશય ન પડે તે માટે સ્ત્રીઓને સમજાવી કે, “ હું મહામાયાની સેવકી છું, ને ત્હેને પ્રસન્ન કરવા માટે ભોગ આપવા આ માંસ લઈ જઈ છું. ત્હમે પરમાર્થ માટે મહાઈ કામ કર્યું છે તેથી ત્હમારે ત્યાં પણ આતાજી લીલા લેહેર કરશે એ માટે આ મંગળ થાપા માઈ છું. ” એમ કહીને ત્યાંથી તુરત વિદાય થઈ.

ન્યારે પેલો ચોર બહારથી આવ્યો ને ઘરપર નજર કરી ત્યારે જોયું કે બારસાપે થાપો મારેલો છે. તે જોતાં જ તેણે માન્યું કે કોઈ ક્રિસ્તાદ મળ્યો. પછી સ્ત્રીઓને પુછતાં તેઓએ જણાવ્યું કે, કોઈ સ્ત્રી આવી હતી તે ઉંઠતું માંસ લઈ ગઈ છે, અને બારણે દેવીના આશીર્વાદનો થાપો મારી ગઈ છે. આ વૃતાંત સાંભળીને ચોરે તુરત તે થાપો લીધાવી સાફ કરાવી નાંખ્યો, ને રાત્રે દશ બાર ઘેર એવા થાપા કરી નાંખ્યા કે તે ચોરનું ઘર કીયું તે જણાય નહિ. બીજે દિવસે વેષ પાલટી વેશ્યા ત્યાં જોવા ગઈ તો, જે ઘરપર તેણે થાપો માર્યો હતો ત્યાં કંઈજ નહતું, પણ બીજે દશબાર ઠેકાણે થાપા મારેલા હતા. તે જોઈ રહેને નિશ્ચય થયો કે જરૂર જેણે થાપો લીધો નાંખ્યો તેજ ચોર છે. આવું અનુમાન કરી લીધેલા થાપાની બરોબર નિશાની રાખીને તે ઘેર ગઈ, ને રાત્રે દેવીનું રૂપ લીધું, બે હાથ કૃત્રિમ કરીને ચાર હાથ કર્યા, એક હાથમાં બગતી સગડી રાખી, એકમાં ખપ્પર, એકમાં ઉઘાડી તરવાર, અને એકમાં ત્રિશૂળ એમ આયુધ કરી કેશ છુટા મુકી, ભવ્ય યોગમાયાનું સ્વરૂપ ધરી, પાડા ઉપર ચઢીને ઘરમાંથી બહાર નીકળી આ વખતે મધ્યરાત્રિ વીતી જવા આવી હતી, ને ગામમાં સોપો પડી ગયો હતો. પછી દેવીના રૂપમાં રહેલી તે વેશ્યા ચોરવાડામાં ગઈ અને પેલા ચોરના ઘર આગળ જઈ બારણું ઠોક્યું. ઘરમાંથી તેઓ બહાર નીકળી જુએ તો સાક્ષાત્ જોગણી તહેમને ત્યાં પધારી છે એમ ધારી ઘરનાં સઘળાં માણસો પગે પડી “માતાજીને ઘણી ખમા! જય આશ્વાપૂર્ણા! જય જય જગદંબે!” વગેરે શબ્દોથી તહેને વધાવવા લાગ્યાં; કારણ કે ચોર લોક દૃઢ દેવીભક્ત હોય છે. પછી તેઓની આગળ ગંભીર વાણીથી તે કહેવા લાગી કે—“કેમરે નગણાઓ! તમારા મનમાં શું ધાર્યું છે? આઠ આઠ દિવસ થઈ ગયા મેંજ કરો છો, છતાં હું કોઈને તમારું નામ લેવા દેતી નથી, ને ચારે કોરથી તમારી રક્ષા કરું છું, છતાં હજી તમે મહાર્જી બલિદાન આપવું કેમ ભુલી ગયા?” દેવીના આ વચન સાંભળીને ચોરો ભયથી થરથર ધ્રુજવા લાગ્યા ને માતા કોણ જાણે શુંનું શું કરી નાંખશે, એવી બ્હીકથી તે ચોર, ત્રણે ભાઈ સાથે લાંબો થઈને માતાને પગે લાગ્યો, અને હાથ જોડીને પ્રાર્થના કરી કે, “અહો! માતાજી! આપે અમારાપર બહુ કૃપા કરી કે, અમેને આજે દર્શન દીધાં. ઓ મા! તારી કૃપાથી અમને જે કાંઈ મળ્યું છે,

તેમાંથી હજી સુધી એક પાઈ પણ અમે વાપરી નથી બધું એમને એમ આ ઠેકાણે અકબંધ દાટેલું છે, એ તો પહેલું તહમને ખલિદાન આપીને અમે લખ્યું; ત્યાં સુધી તો અમારે તે હરામ ખરોખર છે. હજી સુધી શેહેરમાં તપાસ ચાલે છે માટે તહમને ભોગ અપાયો નથી. માટે ખમા કરો મા ? ”

આ કરતાં ખીજ કેવી તપાસ તે વેશ્યાને કરવી હતી ? આનાથી વધારે ખીજ શી ખાતરી કરવી જોઈએ ? આમ પૂર્ણ નિશ્ચય થયા પછી, તે વેશ્યા પોતાનું કામ થયું એમ જાણીને મનમાં હરખ પામતી ત્યાંથી વિદાય થઈને જતી વેળા કહેતી ગઈ કે “ ઠીક ત્યારે બુલતા નહિ, નીકર આ ખપ્પર જોયું છે કે ? ” એમ બય આપી ઝટ લઈને ત્યાંથી ચાલવા લાગી પરંતુ તેના હાથમાં બળતી સઘડી હોવાથી તેના અજવાળાને લીધે, તે જ્યારે ચાલી ત્યારે તેના શરીરનો ઓળો પડ્યો એ જોઈ પેલા ચોરને તુરત યાદ આવ્યું કે, અરે ! આ તો દેવી ન હોય ? કારણ કે દેવને છાંયો ના હોય ને આને તો ઓળો પડે છે; માટે જરૂર કંઈ દગો છે, તેથી રખેને એ રાંડ દેવી કંઈ ઉંધું મારશે એવો વિચાર કરી, સમયસચ્ચકતા વાપરી તક્ષણે મ્હોટો ચોર તેની પછવાડે દોડ્યો, ને તે વેશ્યાને પકડી ભોંયરામાં પુરી દીધી.

વેશ્યાની મુદત પુરી થઈ, ને ચોરની ભાળ જડી નહિ, તેથી રાજાએ ખીજે ઠરાવ જાહેર કર્યો કે, “ જે ચોર પકડી આપે, તેને મહારી દીકરી પરણાવું, ને અર્ધા રાજ્યનો માલીક કરું. ” આ વાત જાણીને ખીજે દિવસે ચોર પોતે જ દરબારમાં જઈ ઉભો ને રાજાને કહ્યું કે, “ આપનું વચન પાળો, હું પોતેજ ચોર છું, તથા દ્રવ્ય સઘળું મહારી પાસે તૈયાર છે. ” તેજ ચોર છે, એમ ખાતરી થવા માટે ધણીક વાતે પરીક્ષા કીધી પછી, રાજાએ પોતે પોતાના કહેવા પ્રમાણે તેને કહ્યું કે “ તું કહે છે તે સત્ય છે; લે આ કન્યા પરણ ને ત્હાં અર્ધું રાજ્ય સંભાળી લે. હું એક વખતે જે બોલ્યો છું તે સત્યજ છે. ” આ સાંભળી ચોરે વિચાર કીધો કે, “ અહો ! કેવું આશ્ચર્ય ? શું ચોરને તે ફટકાના માર અને બેડી હોય કે રાજ્યકન્યા સાથે લગ્ન તથા રાજવૈભવની પ્રાપ્તિ હોય ? શું ચોરને તે મારો, તાડો, બાંધો એમ હોય કે આ ત્હાં અર્ધું રાજ્ય લે અને આ કન્યા પરણ એમ હોય ! અહો ! અદ્ભુત ગતિ ! પણ એ સર્વ શાને લીધે બન્યું !

ગણિકા અમને ઠગીને સહીસલામત ચાલી ગઈ હોત તો ખીજેજી ! અમારું મોત હતું, પણ તહેનો છાંયો જોઈ પેલા મંદિર આગળ રહેતાં સંભળાયલું કથાવચન યાદ આવ્યું તેણેજ મહેને ઉગાર્યો દે મહેને આવો ભાગ્યવાન બનાવ્યો છે. અહો ! એકજ શબ્દ અવળી વગર ઇચ્છાએ કષ્ટથી સાંભળવામાં આવ્યો હતો તેથી આવો ભાગ્યેદય થયો છે. માટે એ સત્સંગ નિરંતર થાય અને સંભળાય તો તેથી આ લોકમાં ને પરલોકમાં મહારૂં કલ્યાણ થશે ન્યુનતા રહે ? અરે ! મહારા મૂર્ખ પિતાએ કહ્યું કે, “સત્સંગ કરવો” પણ એ કેવા અસાની, કેવા મૂઠ, કે પોતે પણ એમના ટાંટિયા ઘસતા કુવામાં (નરકમાં) પડ્યા ને પાછળથી ખીજેજીને તહેમાં પાડવાનો ઉપદેશ દેતા ગયા છે.” આમ વિચાર કરતાં તે પૂર્વજન્મના સંસ્કારના યોગથી પરમ વૈરાગ્યમાં ડુબી ગયા જેવો ગયો ને પછી જેમ ઉંઘમાંથી જાગે તેમ એકાએક ઝંખડીને ખોલે “રાજધિરાજ ! આ રાજવૈભવ ! આ રાજકન્યા ! એને મહારે શું કરાવે ? રાજપુત્રી મહારે ભગિની સમાન છે, તહેને હું શું કરું ? હરિ ! હરિ ! એને પરણું તે તો મહોટા અકલ્યાણની વાત થાય, કારણ કે એ કરવાથી મહારા હાથમાં આવેલો અમૂલ્ય હીરો હું ગુમાવું છું. એકજ વચન, એકજ ક્ષણ, ઇચ્છા વિના અનાયાસે, એકજ મહારા મહારા હૃદયમાં પ્રવેશ્યું, તહેનાથી આવો અહ્ભુત અને અલાભ મળે છે, તો નિરંતર શાસ્ત્રશ્રવણ અને સત્સંગ કરવાથી વાતની ખોટ રહે ? માટે મહારે એ રાજ્યવૈભવનું સુખ નથી જોઈ હું તો હવે આ સંસારને પણ ચાહતો નથી; અસારના સેવનથી લાભ મળશે ? હું વૈરાગ્ય લઈ વનમાં જઈ રહીશ, ને, ત્યાં રહી આરાધન કરી, મહારા આ દેહનું કલ્યાણ કરીશ. પછી આત્માને પરમાત્મા જેને મેળવવાને અનેક ઋષિ મુનિઓ મથે છે, તહેને મેળવ મથીશ.” એમ કહીને તેણે તુરત સદ્ગુરૂ પાસે જઈ ઉપદેશ લીધો જ્ઞાન થતાં વૈરાગ્યવાન થઈ પરમપદને પામી ગયો.

એ પ્રમાણે હે વત્સ ! સત્સમાગમથી કેવા કેવા લાભ થાય તે ત્હારા જાણવામાં આવ્યું હશે. અનેક સાધનો કરતાં જ્ઞાન એ ક્ષતું પરમ સાધન છે. અગ્નિ વિના પાક થતો નથી, જ્ઞાન વિના મળતો નથી. એવું જ્ઞાન પણ ક્ષણમાં-એક શબ્દથી પણ મળી છે. સત્સંગ એજ સર્વ શુભ સાધનનું મૂળ, વૈરાગ્યનો માર્ગ, લ

પ્રાપ્તિનું કારણ અને મોક્ષની નિસરણી છે. એને માટે જેટલું ક્ષીએ તેટલું થોડું જ છે.

એવી રીતે મનુષ્ય પણ પ્રભાતે પોતાનો નિત્ય નિયમ (ભગવદ્-ધ્યાન:—સ્વરૂપચિંતન) વગેરે કરી લઈ પાછી આખો દિવસ અહીંથી તહીં ફરીને પોતાની આજીવિકાર્થ અનેક પ્રકારનાં કાર્યો કરે છે, ખાય છે, પીએ છે, ઘર રૂપી વૃક્ષની છાયામાં વસતાં સ્ત્રી પુત્રાદિકરૂપ પોતાના ટોળામાં બેસી, નિશ્ચિન્તપણે વિશ્રામ લે છે, અને પાછો (દોહવાના વખતરૂપ) સંધ્યાસમય થતાં તુરત સજ્જ થઈને પોતાનું નિત્ય-કૃત્ય (ભગવત્સ્વરૂપ ચિન્તન) કરવા મંડી જાય છે. એ પ્રમાણે સંસારના વ્યવહારોમાં નિરંતર વિચરતાં છતાં પણ સમય આવે ત્યારે ગાયની પેઠે જે મનુષ્ય પોતાનું કાર્ય સાધવા ચુકતો નથી તે મનુષ્ય, મહાત્મા પુરુષોની પાસેથી પરબ્રહ્મસ્વરૂપના જ્ઞાનનું શ્રવણ કરી તેનું મનન કરે છે. અને મનન પછી તેના નિદિધ્યાસથી પરિણામે ભગવત્સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે; એમ તે સંસારના બંધનોથી મુક્ત થઈ જાય છે; અને તેને માતા, પિતા, સ્ત્રી, પુત્ર વગેરે પોષ્ય વર્ગને દુઃખે ટળવળતો મુકી વરાગી થઈ રાખ ચોળવાની જરૂર પડતી નથી. પ્રિયવ્રત રાજા જ્યારે સંસારનો ત્યાગ કરી વનમાં જવાને તૈયાર થયા હતા ત્યારે, બ્રહ્માએ તેમને ઉપદેશ આપતાં કહ્યું હતું કે, તું ધારતો હોઈશ કે ઘરનો ત્યાગ કરીને વનમાં રહેવું જ એજ ઉત્તમ છે, અને તે વિના પ્રાણીને મોક્ષ મળતો નથી; પરંતુ તેમાં ત્હારી ભુલ છે. વિષયાધીન મનુષ્યને ઘર કે વનમાં સંસાર છોડતો નથી. કારણકે વનમાં પણ કામાદિક છ શત્રુઓ તેની સાથેના સાથેજ રહે છે, માટે મનુષ્ય જે ઘરમાં પણ જીતેન્દ્રિય થઈને પરબ્રહ્મના સ્વરૂપમાં નિમગ્ન રહે તો ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ તેનું કલ્યાણ કરે છે. ઇન્દ્રિયોને તથા કામાદિક શત્રુઓને જીતવા માટે ગૃહસ્થાશ્રમરૂપી કિલ્લામાં રહીને, ધીરે ધીરે પ્રયત્ન કરવો, એજ સર્વથા પ્રથમ ને ઉત્તમ કર્તવ્ય છે. પરમાત્માની સર્વ આજ્ઞાનું પાલન કરતો જે મનુષ્ય પોતાનું કાર્ય સાધી લે છે, તેનેજ ભગવાનનો ભક્ત જાણવો. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું છે કે:—

સંસારસું સરસો રહે, ને મન મ્હારી પાસ;

લોક વિષે લોપાય નહિ તે જાણ મ્હારો દાસ.

ચંદ્રકાન્તા.

મણિલાલ નલુભાઈ દિવેદી.

ચારિત્ર બળ.

અનેક વિટંબનાઓથી ભરેલા આ ક્ષણભંગુર સંસારમાં શું સાર્થક છે ? જે માણસો સંપત્તિમાં ને વિપત્તિમાં એકરૂપે રહ્યાં છે ત્હેમનાં જીવિત જ જીવિત છે બાકી બીજા બધાનાં તો જીવિત પણ મરણજી બાણવાં. નીચ પુરૂષો નીચ રીતે જ બધું જીએ છે. ત્હેમનામાં દયા, ઉદારતા, શૌર્ય, મહાશયતાનો લેશ પણ હોતો નથી. તેઓ જે જે કરે છે તે પણ નીચપણેજ કરે છે. દૈવયોગે તેવાં માણસ કિંમ્ય અધિકાર પામે છે તો સર્વેને નડે છે. તેઓ જે કામ કરે છે તે પણ તેવાંજ હોય છે. મહાશયતા અને નીચતા એ ઢાંક્યાં રહેતાંજ નથી. અધિકારથી તે છવાતાં નથી. એક રાજાએ એક બ્રાહ્મણ ઉપર બહુ પ્રસન્ન થઈ ત્હેને બક્ષિસમાં માત્ર અડધો શેર લોટ ને પાશેર દાળા બાંધી આપ્યાં. પછી કાળાંતરે પરિચય વધતાં રાજાએ બ્રાહ્મણને બહુ આગ્રહથી પુછ્યું કે તું મ્હારા પિતાનું નામ કહે ત્યારે તેણે ક્યું કે તું ભડીઆરાનો છોકરો છે, તે વાત પ્રસિદ્ધ ન છતાં વાસ્તવિક હતી, ને બ્રાહ્મણે રાજાના મનના વલણ ઉપરથી પરખી રાખી હતી. ન જારજાતસ્ય લલાટશ્ચંનં કુલપ્રસૂતસ્ય ન પાણિપદ્મમ્ । યથા યથા મુંચતિ વાક્યબાળં તથા તથા જાતિકુલપ્રમાણમ્ ॥

શૌર્યવાન પુરૂષોત્તમ ધૈર્ય વિપત્તિમાંજ વધારે દીપે છે. સંસારમાં પ્રતિક્ષણ વિપત્તિઓ વર્ષાદની પેઠે પડે છે; પણ ત્હેમાં ધીરજ રાખી શૌર્યવાળાં મનુષ્ય ડગતાં નથી. જેમ સંપત્તિથી ત્હેમને ગર્વ નથી આવતો તેમ વિપત્તિથી ત્હેમનું ધૈર્ય સ્ખલિત થતું નથી. જેનામાં નીચ બુદ્ધિ નથી તે કદાપિ નીચપણું કરતાજ નથી. સુખ કે દુઃખ માણસના હાથમાં છેજ નહિ એ તો સિદ્ધ વાત છે, ત્યારે સુખમાં કુલાઈ જવાથી પ્રાપ્ત થતી હલકાઈ, અને દુઃખમાં રડવાથી પ્રાપ્ત થતી દીનતા, એજ માત્ર ઉભયથી વિજલ થનારને પ્રાપ્ત થાય છે. ને બ્યારે એમ જ છે ત્યારે ઉભયથા એકજ વૃત્તિ રાખી ગંભીર રહેવામાં કેટલું શૌર્ય, કેટલું ઐદાર્ય, કેટલી મહાશયતા છે. આપત્તિમાંજ ખરા ગુણની કસોટી થાય છે. માણસના દુર્ગુણોને કસી જેવા હોય, ત્હેનામાં દુર્ગુણો છે કે નથી ત્હેનો નિશ્ચય કરવો હોય તો તે સંપત્તિ સમયે થઈ

શકે છે, પણ ત્હેનામાં કીયા ગુણો છે તે જોવાનું તો વિપત્તિમાં જ બને છે. ચંદનના લાકડાને અમસ્તું જોવાથી તે લાકડા જેવું લાકડું જણાય છે પણ ત્હેને ઘસવા માટે તો ત્હેમાંથી સુગંધ વિના બીજું કંઈ નીકળતું નથી. વિપત્તિમાંજ ખરા ગુણનો પ્રકાશ થાય છે, ને મહાત્માઓ ખરી વિપત્તિની વખતેજ કોઈ અપૂર્વ શૌર્ય તથા ઉદારતાનું દર્શન કરાવે છે. ઘણાક મહાપુરૂષોને આ મહાનિયમ એટલે સુધી વળગેલો હોય છે કે ત્હેમને સહજ બીજવવામાં આવે ત્યારેજ તેઓને મોઢેથી અપૂર્વ જ્ઞાનનો ઉદ્ગાર વહે છે. આવું હોવું એ કંઈ ભૂષણ નથી. પણ તાત્પર્ય એટલું છે કે વિપત્તિમાં પણ મહાત્માઓ કદાપિ વિલય પામતા નથી, સર્વદા કોઈ અપૂર્વ ગુણનું દર્શન કરાવી વિસ્મય પમાડે છે.

સંસારમાં જે માણસ સંપત્તિથી ફૂલાય છે, કે વિપત્તિથી દીન થાય છે તે મૂર્ખ છે. સંપત્તિ કે વિપત્તિ એ કંઈ માણસના હાથમાં નથી. માણસના હાથમાં નિરંતર પ્રયત્ન કરવો એટલું જ છે તો પ્રયત્ન કર્યા કરવો અને વિઘ્નથી પાછા ન હોવું એટલામાં જ ખરા શૌર્યનું સત્ત્વ સમાયલું છે. પરાક્રમના બીજવાળા ઘણા પુરૂષો માત્ર વિઘ્નનો ભય પામીને અમુલ્ય જીવિત એજે ગુમાવે છે તેઓ બાયલા છે. શૌર્યનું તાત્પર્યજ નીડરતામાં છે. માણસની કલ્પના ઘણી વખત ભય ન હોય ત્યાં પણ ભય ઉભો કરી માણસને દગે છે, પણ શૌર્ય એનુંજ નામ કે કલ્પના કરતાં નિશ્ચય કરવાની ટેવ વધારે રાખી નીડરતાથી ચાલવા માંડવું. કેળવણી આપવામાં મુખ્ય વાત એજ લક્ષમાં રાખવાની છે કે બાળકોને મિથ્યા ભયની કલ્પનાઓ કરવાની ટેવ ન પડે.

આવું ચારિત્રનું જે પરાક્રમ શૌર્યથી પ્રકાશ પામે છે તે પુરૂષોમાંજ જણાયું છે કે જણાઈ શકે એમ માનવાનું કારણ નથી. એટલુંજ અવિશેષ સ્મરણમાં રાખવાની અપેક્ષા છે કે સર્વે પુરૂષો સ્ત્રીઓનાજ પુત્ર છે; ને તેમનામાં જે જે પરાક્રમ છે તે તે સ્ત્રીઓની અસરનું જ રૂપાંતર છે. સ્ત્રીઓના ગીત કોઈ ગાતું નથી, ત્હેમના નામે કીર્તિસ્થંભ રોપાતા નથી, છતાં તેમની શક્તિ અગાધ, અમિત, અપાર છે ને સર્વદા શુભ છતાં માણસના જીવિતમાં નીકટ જોડાયેલી છે પણ પ્રસિદ્ધ શૌર્યના દર્શનમાંએ સ્ત્રીઓની મૂર્તિઓ નથી એમ નથી. અનેક સતીઓએ સંપત્તિ અને વિપત્તિમાં પ્રેમનુંજ અસ્ખલિત સ્વાર્પણરૂપ સેવન કરી પ્રાણાન્તે પણ ત્હેને તજ્યો નથી. એ મહા-

શૌર્યનો પ્રભાવ આર્ય પ્રજા વિના બીજાને અનુભવ છે. અરે ! એજ કોમલ, મૃદુ હૃદયવાળી રજપુતાણીઓએ પ્રસન્ને કવચ આયુધ પણ ધારણ કરી શત્રુઓને ધુળવી નાંખ્યાં છે. પ્રેમબલ ! અહો શો શૌર્ય અને ઉદાર પ્રેમનો પ્રભાવ છે કે એ વિરૂદ્ધ વસ્તુનો પણ એકમાંજ એક કરે છે. પણ જોણે કેવલ સ્વાર્પણનોજ મહામંત્ર જપવા માંડ્યો છે તેનામાં કાંઈ અસંભવિત નથી, ને સ્ત્રીઓ તો તેમાં પ્રથમ અધિકાર ધરાવે છે. પરાયે સ્વસમર્પણમ્ એજ ખરા શૌર્ય અને ખરા ચારિત્રનું લક્ષણ છે.

પ્રસન્ન પ્રકૃતિ.

પ્રસન્ન પ્રકૃતિ એ યદ્યપિ સાહજિક છે, તથાપિ બીજી બધી ટેવોની પેઠે એ પણ કેળવણીથી પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવી છે. જીવિતને સાફ નરસું કરવું એ એક રીતે આપણા પોતાના હાથમાં છે. જીવિતને નિરંતર એ પાસાં હોય છે અથવા છે. તેમાંનું આપણને જે રૂએ તે આપણે જોઈએ ને તે પ્રમાણે તેમાંથી સુખ કે દુઃખ અનુભવીએ. કહ્યું છે કે જ્ઞાની અજ્ઞાની ઉભયને સુખ દુઃખ સર્વે પ્રાપ્ત થાય છે. પણ જ્ઞાની સમાધાનથી પ્રસન્ન રહે છે ને અજ્ઞાની રડારોળ કરી કલેશ પામે છે; જો કે તે દુઃખને અન્યથા કરવાને અસમર્થ તો બન્ને સરખે પ્રકારે જ છે. જીવિતનું પણ એમ જ છે. તેમાં જે કાંઈ થાય છે તે અન્યથા કરવાને આપણે અસમર્થ છીએ, તોપણ નિરંતર પ્રસન્નતા રાખવી ને સંતોષ તથા સમાધાનથી વર્તવું, કે જેનો ઉપાય નથી તેવી વાત માટે પણ અતિ કલેશથી જીવિતને દુઃખમય કરવું, એ આપણા પોતાના અધિકારની વાત છે. વસ્તુ માત્રની કાળી બાજુ કરતાં ધોળી બાજુ તપાસવાની જ આપણે ટેવ પાડીએ તો ધીમે ધીમે સર્વત્ર પ્રસન્નતાનો અનુભવ થવા માંડે. જેવી દૃષ્ટિથી વિલોક્ષીએ તેવું બધું જણાય છે, માટે સર્વદા પ્રસન્ન દૃષ્ટિથી પ્રસન્નતા જ રહે છે.

એવા નિશ્ચયથી જીવિતના સર્વ વિભાગ પ્રકાશિત, સુંદર અને આનંદિત થાય છે; તે પથરાને પણ પીગળાવે છે, દુઃખને દબાવે છે, અજ્ઞાનને હરે છે, શોકને વિદારે છે, બુદ્ધિવિભવ એથી અધિક પ્રકાશ પામે છે, ને શરીરસૌંદર્ય પણ એનાથી ઓપે છે. એવી વૃત્તિ વિના જીવિતનો શીતલ પ્રભાવ ભોગવી શકાતો નથી; તેમાં વિકાસી રહેલાં પત્રપુષ્પોનો અનુભવ લેવાતો નથી, ને આખું વિશ્વ ઉજ્જડ, નિર્જીવ

નિરર્થ વેરાન હોય તેમ લાગે છે, તથા વિશ્વની મહત્તામાંનું કશું દેખાતું કે અનુભવાતું નથી.

પ્રસન્નતા છે તે જેમ સુખનું નિદાન છે તેમ ચારિત્રનું મ્હોટું સંરક્ષણ છે, એનાથી ભલાઈ અને સદ્ગુણનાં બીજને શાલવા માટે ઉત્તમ ભૂમિકા બંધાય છે, એનાથી હૃદય વિશુદ્ધ થાય છે ને વૃત્તિ પ્રસાદવાળી થાય છે, દાતૃભાવની એ સખી છે, ધૈર્યની ધાત્રી છે, ડહાપણની માતા છે, મન અને ચારિત્ર ઉભયને સુધારનારું એ ઉત્તમ આપદ છે, પ્રસન્નતા જેવી ઉત્તમ છે તેવીજ ટકી શકે તેવી પણ છે. ઘણા મહાપુરુષો લાંબુ જીવિત ગાળી, વૃદ્ધ વયે પણ કાર્યધુરા વહન કરવાથી ન કંટાળી, પ્રશસ્ત જીવિત ગાળી ગયા છે ત્હેનું નિદાન વિચારતાં ત્હેમના સ્વભાવની પ્રસન્નતા એજ કારણરૂપ જણાય છે. જેનો સ્વભાવ બહુ ઉતાવળીઓ, બહુ ચીડીઓ, ને તેથી બહુ અપ્રશાન્ત હોય છે, તેવા માણસ અનેક કાર્ય બગાડે છે એતો છેજ. પણ ત્હેમના જીવિતને પણ લાભ થતો નથી. દીર્ઘજીવી મનુષ્યો સર્વદા સંતુષ્ટ, પ્રસન્ન અને ધૈર્યવાળાંજ જણાયલાં છે. રાજ્યતંત્ર ચલાવનારા, ગ્રંથ યોજનારા, શોધ કરનારા અને હરેક મહાકાર્યમાં પડેલા સર્વ મનુષ્ય અતિ શાન્ત સ્વભાવના જણાયલા છે. તેમણે મહા વ્યાધિ અને આધિમાં તેમ મહા સંકટ અને વિપત્તિમાં કદાપિ પણ પોતાના હૃદયની પ્રસન્નતા ત્યજી નથી.

જીવન ચરિત.

માણસજ માણસના મનને આકર્ષે છે, માનુષ જીવિતનાં સંબંધનું જે કાંઈ હોય, મનુષ્યના જે જે અનુભવ, આનંદ, શોક, પરાક્રમ, ઇત્યાદિના પ્રસંગ હોય તે ઉપર જ માણસનું મન બીજા કરતા વધારે ખેંચાય છે. ત્હેને ત્હેમાંજ કાંઈ વિશેષ રમુજ પડે છે. એમ પ્રત્યેક થોડે ઘણે અંશે બીજાં માણસમાં મન રાખે છે. એટલે જેમ જેના મનનો વધારે પુસ્તકોદ્ધાર વધારે માનુષ અનુભવના પ્રસંગમાં પ્રચાર અને તેથી વધારે મનુષ્યો સાથે ત્હેના મનનો સંબંધ તેમ ત્હેના હૃદયની વધતી ઉદારતા અને વધતો દયાભાવ, પ્રેમભાવ.

એજ કારણથી જીવનચરિતો વાંચવા ઉપર માણસને વધારે પ્રીતિ રહે છે. વાર્તા અને કથાની ચોપડીઓનાં આટલાં બધાં ધરાક થાય છે ત્હેનું કારણ પણ એજ છે. વાર્તાઓ છે તે કલ્પિત જીવન ચરિત

છે. પ્રત્યક્ષ જીવન ચરિત રૂપ નાટકો જોવામાં મનુષ્યને જે આનંદ અને આકર્ષણ થાય છે તે પણ આજ કારણથી.

સર્વ જીવનચરિતમાં રામકથા જેવું જીવનચરિત આપણા ભોકાને વધારે રસિક બીજું એક પણ નથી. આપણા પુરાણ આદિમાં અનેક કાનેક ચરિતો ભરપૂર છે. પરંતુ રામકથા જે વિશુદ્ધિ પ્રેરે છે, જે અદ્ભુત અને અલૌકિક તેમ નિલ દષ્ટિએ આવતા એવા પ્રસંગોનું વર્ણન કરી તેમાં જણાવેલા રામના મહાત્મ્યદ્વારા શુદ્ધ નિયમનો માર્ગ દર્શાવે છે, અને એમ છેક પરમ જ્ઞાન સુધીનો માર્ગ બોધે છે, તે કોઈ પણ કથામાં, કોઈ પણ ગ્રંથમાં સમગ્રરૂપે મળી આવવું સુલભ નથી. કૃષ્ણનું જીવિત યથાર્થ સમજનારને યદ્યપિ તેવું જ ઉત્તમ છે તથાપિ ત્હેની કહેલી ગીતા પણ એક અનંતજ્ઞાન અને નીતિનો આખા જગતમાં અપ્રતિમ નમુનો છે. એમજ મહાત્માઓના આત્મા આપણી આગળ પ્રત્યક્ષ છે, અને નિરંતર આપણને સદ્બોધ આપવાના પ્રસંગો લીધા જાય છે.

ઉત્તમ જીવનચરિતોની અસર એટલી બધી થાય છે કે આપણા દેશમાં પુરાણના મહાત્માઓ કે દેવતાઓના ચરિતના વર્ણનથી કે રામકથાના રસથી કે મહાભારતના સર્વરૂપ ઉપદેશથી, જેમ અનેક મહાપુરૂષો અને સત્તારીઓનાં ચરિત ઘડાયેલાં છે, તેમ યુરોપ આદિ દેશોમાં પણ બાઈબલથી ઉતરતે દરજ્જે પ્લુટાર્કનો લખેલો જીવનચરિતમાલાનો ગ્રંથ, અનેકાનેકના ચરિતનો જીવાતુભૂત થઈ પડેલો છે. પરંતુ આવાં ઉત્તમચરિત સમજવાથી ઉત્તમ અસર થાય તે માટે જીવનચરિત લખવાની પદ્ધતિમાં સમૂળ ફેરફાર થવાની આવશ્યકતા છે. વર્ણના ગુણ માત્રને બહાર લાવી અવગુણો ઉપર ઢાંક પીછોડો કરવાની જ્યાં ઇચ્છા હોય અથવા મૂળે ગુણ હોય જ નહિ છતાં પણ ગુણ ઉપજવી કાઢી ખુશામત કે ભાટાઈ કરવાની હુદ્દ ખુદ્દિ હોય ત્યાં જીવનચરિત સારાં લખાઈ શકાય નહિ. દા. જોન્સન કહે છે કે વર્ણ-વીરોને દેવતા તુલ્ય બનાવવાથી ઉલટી હાનિ થાય છે, કેમકે ત્હેમને આપણા પેતા જેવા જાણવાથી ત્હેમનું અનુકરણ કરવાની આપણને જે ઇચ્છા થાય તે ભાંગી પડે છે, અને એવા જીવનચરિતથી ઉતેજનને બદલે માત્ર નિરાશા પેદા થાય છે. આ વાત ખરી છે, કેમકે ગમે તેવો મ્હોટો મનુષ્ય પણ છે તો મનુષ્ય જ એટલે ત્હેના મનુષ્યત્વના અંશોને ઢાંકી કેવળ દૈવી અંશોને જ બહાર લાવવા એ વાસ્તવિક જીવનચરિત ન ગણાય. મનુષ્યના આચાર વિચારને તે પણ છેક ન્હાનામાં

ન્હાનાં, અને નજીવામાં નજીવાં, તેમજ ત્હેની આકૃતિ, ગતિ, આદિ સર્વ બહુ બારીકાઈથી આપવાં જોઈએ; ત્હેના ગુણ તેમ ત્હેના દોષ યથાર્થ હોય તેવા બતાવવા જોઈએ; જીવનચરિત દ્વારા મનુષ્યસ્વરૂપ, અને ત્હેને અંગે ઘડાતું ત્હેના સંબંધોનું સ્વરૂપ, એના નિયમનો અભ્યાસ કરી, તે દ્વારા ઉચ્ચતા ગ્રહવાનો એજ ઉત્તમોત્તમ માર્ગ છે. શરીરની એકાદ ખોડમાંથી કે સ્વભાવના એકાદ વલણથી આખા જીવિત ઉપર, અને તે જીવિતને તે દ્વારા થયેલા વેગ થકી આખા દેશ કે આખી પૃથ્વી ઉપર, બહુ વિલક્ષણ અસરો પેદા થયેલી છે અને થાય છે. એવી સર્વ વાતનો જેમાં સમાસ થતો હોય તેજ તાદૃશ જીવનચરિત ગણાય. બાકી ટાપટીપથી શણગારેલાં નાટકનાં પુતળાં જેવાં હાલનાં જીવનચરિતો જો કે એક ઘડીભર આંખને આનંદ આપે છે, તોપણ આપણે અંતરથી એમ જાણીએ છીએ કે અંદરથી તો ધાગા ને કુચાનાંજ તે બનેલાં છે. એટલે તેવા ચરિતોના નાયક ઉપર કે ત્હેમના નિરૂપક ઉપર આપણને માન કે ભક્તિને સ્થાને તિરસ્કાર કે ઉપેક્ષાજ થાય છે.

જેવી અસર જીવનચરિતની છે તેવી ખીજ કશાની નથી; માટે બાલકોએ તેમ મ્હોટાંએ જીવનચરિતો વાંચવાનો શોખ વધારવો. પણ ત્હેમાં આપણા દેશમાં હાલ જે જીવનચરિતો લખાય છે ત્હેમાંથી પસંદ કરતી વખત બહુ સાવચેતી રાખવી. પુસ્તકો પસંદ કરવામાં માણસે પોતાના વલણ ઉપર લક્ષ આપી પસંદગી કરવાની છે, પરંતુ બાલકોને માટે તો ત્હેમનું વલણ તપાસી, ત્હેમનાં ચતુર માતૃપિતાએ યોગ્ય પસંદગી કરી આપવી જોઈએ. જે યોગ્ય પુસ્તક યોગ્ય વાંચકના હાથમાં ગયું તો અલૌકિક ચમત્કાર એની મેળે પ્રગટ થઈ આવે છે. પુસ્તકગત વિષયનું વાંચકના હૃદયગત ગુપ્તરસ, આવેશ, કે ચાતુર્ય સાથે ઐક્ય થતાંજ, હૃદયગત ભંડારનું આવરણ તુટી જાય છે, અને અંદરનો ખજાનો એવો જાણી ઉઠે છે કે ત્હેના માલીકને તેમ આખા જગતને આનંદ આપે છે. બુદ્ધિમાન માણસોને આવા અનુભવ પ્રતિ-ક્ષણ થાય છે ને હું નથી ધારતો કે કોઈ લેખક અથવા વિદ્વાનને પોતાના મનમાં કોઈ નવીન ગ્રંથનો કે નવીન તર્કનો સાકાર સંકલ્પ એકાદ તદ્દતરૂપ ગ્રંથ વાંચતાંજ ઉઠ્યો એવો અનુભવ ન હોય.

એમ પુસ્તકોનો સહવાસ જો યોગ્ય વિવેકથી રાખવામાં આવે તો લાભકારી છે; અનેક રીતે લાભકારી છે. પરિચય પરિચયમાં પણ

ફેર છે. ધણાકને એવો શોખ હોય છે કે પુસ્તકો રાખવાં એટલે જ
બસ, પણ તે શોખથી, જો તે પુસ્તકો પોતાને અથવા પારકાને ઉપ-
યુક્ત ન થતાં હોય, તો લાભ નથી. પરંતુ પ્રથમ તો આપણા દેશમાં
પુસ્તકોનો જ ઝાઝો શોખ કોઈ ધરાવતું નથી ત્યાં આવા શોખની
વાત ક્યાં? લેખકોએ ઉત્તમ પુસ્તક દ્વારા કરોડો દ્રવ્યની મીલકત પ્રાપ્ત
કરી એવા દેશ યુરોપ અને અમેરિકા વિના બીજા નથી. અને આ
પણ તો ભોજ, વિક્રમ, અકબર, શિવાજી મરી પરવાર્યા છે. પરંતુ
જે કાંઈ થોડોએ શોખ છે તેને એવી રીતે કેળવવો કે પ્રત્યેક પુસ્ત-
કમાંથી કાંઈ ને કાંઈ શીખાય, કાંઈ ને કાંઈ નવીનતા ગૃહાય. પુસ્તકના
સહવાસનું સાર્થક પણ ત્યારે થયું કહેવાય. બાકી તો પુસ્તક વેચનારા
પણ પુસ્તકના સહવાસે ક્યારના મહાપંડિત કે મહાજ્ઞાની થયા હોત.

પુસ્તકની સોખતમાં જે અનંતાનંત લાભ છે, તેમના ચરણોના
આશ્રય કરવાથી જે અશ્વ્ય એટલે ઉત્તમોત્તમ અને અમોઘ એટલે સિદ્ધ,
જ્ઞાન, વિવેક, અને ચાતુર્ય પેદા થાય છે તે બધું તો એક બાળુએ
રહ્યું; પણ બીજા સહવાસો કરતાં પુસ્તકોને અમથા ઉથલાવી જવા
જેટલો પણ પુસ્તકનો સહવાસ લાભકારી છે. જે અક્ષર આવડે તે તો
પડ્યા જડે, પણ ઉલટું નહારા વિચારમાંથી કે નહારી સોખતમાંથી
ઉગરાય એ મહા લાભ છે, સમય નકામો કે ભારે લાગે નહિ, અને
ગમત સાથે જ્ઞાનનો લાભ થાય.

“યોદ્ધાઓ કરતાં વિદ્વાનો (કવિઓ) વધારે અમર છે, મુવેલા
લેખકો જીવતા જ છે, તેમના લેખરૂપે અઘાપિ જીવે છે ને સર્વત્ર
વિચરે છે; યોદ્ધાઓ, દેશના દેશ જીતનારા યોદ્ધાઓ ખાક થઈ ઉડી
ગયા છે. વિચાર વિચાર વચ્ચે જે આકર્ષણ છે તે વિચાર અને કાર્ય
વચ્ચેના આકર્ષણ કરતાં વધારે મજબુત સાર્થકવાળું, અને એકત્વરૂપ
છે. જ્યોતથી જ્યોત પ્રગટે છે તેમ વિચાર વિચારથી ખેંચાય છે. ગત
યોદ્ધાઓને જે સ્તુતિ શ્રાદ્ધાંજલિ અપાય છે તે તો માત્ર આરસપહા-
ણના મંદિરમાં સળગાવેલ ધુપ જેવી છે; જેમ જેમ સમય જાય છે
તેમ શબ્દો, વિચારો, સંજ્ઞાઓ દૃઢ થતે થતે પદાર્થરૂપ થતાં ચાલે છે;
પદાર્થ, શરીર, કર્મ ઘસાઈને ખાક થાય છે, શબ્દ માત્રજ ઘર્ષિતજાય
છે, હવામાં જાય છે. મનુષ્યની બુદ્ધિ માત્ર જ અમર છે. તેજ તેના
પછી થનારને પરંપરાએ ઉતારે છે. શબ્દ એજ એક એવી વસ્તુ છે

જે અમર વિચરે છે ” માટે ઉત્તમ લેખકોના વિચારોનો નિરંતર સહવાસ રાખી તે પ્રમાણે વર્તન રાખવા ચત્તવાન થવાથી ચારિત્ર ધણું ઉન્નત, રસમય, તત્ત્વમય, અને વિનીત નીપજે છે. એ વાત ઉપર સર્વદા લક્ષ રાખવું આવશ્યક છે.

ચારિત્ર.

વિજયી દુરાચાર.

અંતઃ કૌલા બહિઃ શૈવાઃ સમા મધ્યે ચ વૈષ્ણવાઃ । નાનારુપ-
ધરાઃ શાક્તા વિચરન્તિ કર્ણૌ યુગે ॥ કલિયુગમાં કહો કે ઓગણીસમી
સદીના સુધારામાં કહો તે એકતું એકજ છે. માણસો જ્યાં એક
એકને જનાવર કરતાં પણ વધારે કૂરતાથી ને નિર્દયતાથી રંજાડ-
વામાં સદાચાર સમજે છે, એ કલિ-કલહ-નહિ તો ખીજું શું ?
સુધારામાં પણ ખીજું શું થાય છે ? દયા અને પ્રેમ એતો નામ
માત્રજ રહ્યાં છે. એક જીવવા માટે, ખાઈ પીને મસ્ત થવા માટે
માણસો શ્વાનયુદ્ધ કરતાં પણ વધારે લુંડાં, ઝેરભર્યાં, જીવિત ગાળે છે,
ને ઉપર ઉપરથી ટાપટીપ કરી, પોતાનો સદાચાર ખીજીને બોધે છે !!
મન, કર્મ વાણી ત્રણે ત્રણ માર્ગે ચાલે છે. “ હાથમાં માળા, ને
પેટમાં લાળા ” એવો આચાર, નીતિ, સુધારો, એમ ગણાય છે !!
અરે ! અનાચારે પોતાનું અંતર સડીને ગંધ મારી રહ્યું હોય છે, ને
વાણી માત્રમાંજ જેના સદાચારનો સમાસ છે, એવા યુટ મોજાં ને
ચક્ષમાવાળા, રસ્તે જતાં પોતાનાં ભાઈ ભગિનીના, પોતાની કપોલ-
કલ્પના રૂપ કોઈ અનાચારને જોઈ કમકમાટ ખાય છે, ને મોઢું ફેરવી
તહેનાથી વેગળા નહાસે છે. પણ એનામાં ને તહારામાં શો ફેર છે ?
એને છુપાવતાં ન આવડયું તહમને આવડયું, આટલોજ; જો કે,
એના એક અનાચાર જેવા તો અનેક ખરે રૂપે તહમારી મીઠી વાણી
નીચે દબાઈ રહેલા ત્યારે સદાચારી કોણ ? લોકલાજ, વ્યવહાર,
ફેશન એ બધાં શું છે ? માણસોને, ગમે તેવી, પશુઓને પણ લાજ
આવે તેવી, રીતભાત ચલાવતાં છતાં, સદાચારી, સુધરેલા જણવાના
રસ્તા છે. ગરીબ પીડાતી, રોગી, છતાં માથે પાંચ મણનો બોજો
ઉપાડવા મથતી, ફાટાંતુટાં લુગડાંએ વીટેલાં એ ચાર બાળકોથી વીટ-
ળાએલી, અખળાને જોઈ આપણો સુધરેલો યુટ મોજાંવાળો પંદર

મણુની ગાંસડી ઉપાડે તેવા બળવાળો છતાં કમકમાટ ખાઇ પાછો પડશે, વખતે બીચારીને રસ્તામાંથી દૂર કરવા એકાદ ફટકો પણ પોતાના હાથમાં નાચી રહેલી 'સ્ટીક' થી લગાવશે ! પણ તેજ વખતે લટકમટક ચાલતી, ભભકાદાર કપડાં પહેરી જરા હસતા વદને ' કેમ છે ' કહી વિવેક કરી ચાલી જતી, એકાદ સ્ત્રીના હાથમાંનો બશેરનો ભાર પણ ' લાવો ' કરી ઉચકી લેવામાં પોતાને માન મળ્યું ગણશે ! ! પોતે કરોડો મણુ દુર્ગંધથી ભર્યો છતાં પણ, એ દુર્ગંધનો ભાસ માત્રજ એક ધોળે કપડે ન વીટેલા એવા ગરીબને આરોપી લેનાથી અભડાતો હોય એમ અળગો ઉભો રહેશે ! ! આટલેથીજ અટકવું નથી. એજ ધોળા બગલાને એવી પણ મરજી થઇ આવે છે કે પેલી બાઇને પાંચ મણુનો ભાર માથે ચઢાવવામાં મદદ કરે; પેલા ગરીબને ધંધે વળગવાનું બતાવું, એ આના આપું; પણ તેમ કરી શકતો નથી ! ! શા માટે ? પેલી ' કેમ છે ' કહી મ્હોં મલકાવનારી એને હસે તે માટે ! એનો વેશ પુરો ભજવાય નહિ તે માટે, સુધારાવાળા એને કુધરેલો જંગલી માને તે માટે ! આવા સદાચારવાળા વાતો કરી સદાચારનું વર્ણન કરવા બેસે તો બાણે ધશ્વર પોતે જ બોલતો હોય એમ લાગે; પણ એની પોતાની ગુપ્ત વૃત્તિ જુઓ તો લેને માણસમાં ગણુતાં પણ આપણને શરમ આવે. આવા લોક પછી બીજાને હસે, ભોળા, જંગલી, બ્હેમી, બાયલા કહે ! પ્રેમ સમજી પ્રેમમય આત્મભાવ વિસ્તારનારને, મન કર્મ વાણીની એકતાથી વર્તનારને, આત્મવત્ત સર્વ જાણનારને, ગાંડા, ભોળા, બાયલા, ગણે ! ! ' કેમ છે ' કહી સ્મિત કરનારનો બશેર ભાર ઉપાડી લઇ વંદના કરવામાંજ જેના પ્રેમની પરિસીમા છે તેવા લોક આત્મવત્ત સર્વ પર પ્રેમને હસે છે ! પ્રેમીને બાયલો કહે છે ! ! બાયલો તે કોણ ? સર્વમય પ્રેમ ભાવે પેલીનો ભારો ચઢાવનાર, પેલા ગરીબને રસ્તે ચઢાવનાર, કે તે બન્નેને મદદ કરવાનું મન છતાં ખુટ મોજાને વળગી રહી પોતાના હૃદયોદ્ગારને ખારી નાંખનાર ! આજકાલ સદાચારનું લક્ષણજ શું છે ? કેવળ બાયલાપણું. મનમાં કાંઈક અને વાણીમાં કાંઈક. સારી રીતે સંભાળથી ગુપ્ત રહે એવો દુરાચાર તેજ આજે સદાચાર કહેવાય છે. વિજયી દુરાચાર તે સદાચાર ! પાંચ પચાસને ઠગી સ્વાર્થ સાધનારો, ડાહ્યો, સુશ્રુદ્ધિમાન; અને આબરૂદાર ! નિષ્કપટથી સત્યપરાયણતામાં રહી પોતાની બાજી હારેલો તે ભોળો,

ગાંડો, ને ગેરઆખરૂદાર ! એક ખુન કરનાર ફાંસીએ ચઢે, અનેક ખુન કરનાર પૂજ્ય ! એકનો જીવ લેવો એ ગુન્હો, અનેકનો જીવ લેવો તે પરાક્રમ, વિજય ! ! શાં શાં રૂપાંતરે સ્વાર્થમય પશુધર્મ તે નીતિને નામે પ્રવર્ત્યો છે ! સ્વાર્થ માત્ર સાધવાને જ માણસોએ એક એકને બંધનમાં નાંખવા વિચિત્ર વિચિત્ર વ્યવસ્થાઓ રચી, ત્હેને કાયદા, નીતિ, ધર્મ એવાં નામ આપી કેવલ પશુધર્મજ વિસ્તાર્યો છે. પ્રેમભાવનો મહિમા કોઈ સમજતું નથી. સુધારાનો પ્રેમ પણ સુધરેલો છે. દેહકાને મન ખુબસુરતીનો નમુનો તે દેહી જ ! પ્રેમનું નામ લેનારા પણ પુત્રપ્રેમ ને પિતૃપ્રેમ, મિત્રપ્રેમ ને પત્નીપ્રેમ, એવા નિયમોમાં પ્રેમના વિભાગ કરે છે, ને આમ પ્રકારાન્તરે સ્વાર્થ માત્રને જ પ્રેમનું નામ આપી જગતને છેતરે છે ! ! આમ વિજયી દુરાચારજ સદાચારને નામે ખપે છે ! મન અને તનના રોગીઓ માટે બાંધેલી શાળાઓ ભરાઈ ગયેલી કહેવામાં આવે છે પણ અમે જાણીએ છીએ કે એમ કરવા કરતાં મન અને તનના રોગ વિનાનાને માટે શાળાઓ બાંધી હોય તો ત્હેમાં વસનારાં જ નહિ મળે. અરે ! હૃદય પાછું હડે છે. ખુદ્ધ વિકલ થઈ જાય છે, વાણી બોળી થઈ જાય છે. જડવાદના ઝગઝગતા સુધારાને ક્યાં ક્યાં જોઈએ, ક્યાં ક્યાં જાલીએ, ક્યાં ક્યાં વર્ણવીએ ! ?

यावज्जीवं सुखं जीवेत् ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत् । मस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥ એ સૂત્રને નમસ્કાર ! ! ! પ્રિય વાંચક ! પ્રેમભાવ એજ ઐશ્વર્ય છે. માણસમાં આખા વિશ્વમાં પણ, જો ઇશ્વરનું રૂપ કહીં પણ દેખતો હોય તો પ્રેમમાંજ દેખ. એ પ્રેમ સર્વાત્મભાવ એજ-આત્મવત્ સર્વ-હું-તેજ-તું-વચમાં નહિ લોકલાજ કે ફેશનનો પટંતર; એ પટંતરે સંતાકુકડી રમવી અને કાળા ઉપર ધોળો રંગ ચોપડી ત્હેને પ્રેમને નામે ચલાવવું એ કામ સુધારાને સોંપ. ત્હારે તો પટંતર છે જ નહિ, મન કર્મ વાણી એકજ છે. પ્રેમમય આત્મભાવમાં ત્હારે કેવલ અદ્વૈતજ છે. જડવાદ-અદ્વૈત ચૈતન્યવાદ ! હવે ત્હારો હીસાખ પતવો, ત્હમરી લડાઈનો છેડો લાવો. પ્રેમ પ્રેમ ને પ્રેમ એજ આચાર માત્રનું રહસ્ય છે. ધર્મની પરાકાષ્ઠા છે. જીવન્મુક્તિ છે. પ્રેમ તેજ છાહ, તેજ અદ્વૈત, તેજ સર્વ, તેજ મોક્ષ. સ્મરણકર તુલસીવાક્યઃ દયા ધર્મકો મૂલ હે પાપ મૂલ અભિમાન । તુલસી દયા ન છાંદિયે જબ લગ ઘટમેં પ્રાન.

સિદ્ધાંતસાર.

મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી.

અસ્ત અને ઉદયનું કન્ક.

અસ્ત અને ઉદય એ બે આવશ્યક કન્ક (જોડું) છે. આ બ્રહ્માંડની રચનામાં અનેક કન્ક દૃષ્ટિએ પડે છે. રાત્રિ દિવસનું જોડું, નરનારીનું જોડું, બે પગનું જોડું, બે આંખનું જોડું, પક્ષીમાં બે પાંખનું જોડું, તેમ અસ્ત અને ઉદય અથવા દુઃખ અને સુખનું પણ જોડું છે. કોઈ પણ જોડ ખંડિત થાય તો તે અપંગ ગણાય છે. પક્ષી એક પાંખથી ઉડી શકતું નથી. અસ્ત ઉદય અથવા દુઃખ સુખ જેવાં સહજ છે તેવાં જ સર્વગત અને ઉપયોગનાં છે. અસ્ત ઉદય સર્વ સ્થલે વ્યાપેલ છે, એટલે કોઈ રૂપવાન પદાર્થમાં અસ્ત ઉદય નથી એમ નથી. અસ્ત ઉદયની ઘટમાલ એ ઈશ્વરની લીલાના મહિમામાંનો એક મુખ્ય પ્રબોધક મહિમા છે.

શેક્સપીઅર નામે અંગ્રેજ મહાકવિ કહે છે કે:—

“For what is it on Earth,
Nay under heaven continues at a stay?
Ebbs not the sea, when it hath overflown?
Follows not darkness when the day is gone?
And see we not sometimes the eye of heav’n.
Dimm’d with o’erflying clouds!”

છપય.

શું નથી થાતો ઓઠ, ભરતી સાગરમાં આવી ?
શું નાવે અંધારૂં, દિવસ યદિ જાય સધાવી ?
શું નથી જોતાં સર્વ, કદાચિત્ દૃષ્ટિબલથી,
બોમજ કેરી આંખ, રવિ ઝાંખો વાદળથી ?
આ સૃષ્ટિ ઉપરનું સહુ, વળી આકાશ તલે તણું,
કદી કશું દીકું છે સ્થિર નિત, કહો વિચારી મનમાં ઘણું !

યથાર્થ છે. આપણા બ્રહ્માંડનું કેન્દ્ર સૂર્ય, તેનો ઉદય અને અસ્ત આપણે અહર્નિશ જોઈએ છીએ. આપણી પૃથ્વીનો ઉપગ્રહ ચંદ્ર તેની પણ વૃદ્ધિ અને ક્ષય દેખાય છે.

આપણી પૃથ્વી પણ નિરંતર ભમ્યાં કરે છે. પૃથ્વી ઉપરના ખંડોનો પણ અસ્તોદય થયો છે. એશિયા ખંડ પૂર્વે શ્રેષ્ઠ ગણાતો. એશિયાખંડે પૂર્વે રાજ્ય સ્થાપ્યાં હતાં, એશિયાખંડના પાંડિતોએ પ્રથમ સર્વ શાસ્ત્રોનાં બીજ ઉત્પન્ન કર્યાં; એશિયાખંડના અમર પુત્ર વાલ્મીકિ, વ્યાસ, પાણીની, ગૌતમ, શંકર, કાલીદાસ આદિ, કાનક્યુશિયસ, હોમર, ફરફુશી, શેખશાદી, આદી મહાજનો જગત્જાણીતા છે. અખિલ જગત્તા સુખનું મૂળ જે ધર્મ, તે પણ એશિયાખંડના પુત્રોએજ આ જગતને આપ્યો છે. વેદધર્મના પ્રવર્તાવનારા, બૌદ્ધ ધર્મનો સ્થાપનાર બુદ્ધ, પારસી ધર્મનો સ્થાપનાર ઝોરોઆસ્ટર, ક્રીશ્ચિયન ધર્મનો સ્થાપનાર ક્રીસ્ટ. મુસલમાન ધર્મનો સ્થાપનાર મહમદ, અર્થાત્ આ જગત્તા મુખ્ય ધર્મસ્થાપકો સર્વે એશિયાખંડનાજ દેવાંશી પુત્ર છે. એક સમયે એ રીતે એશિયા ખંડનો ઉદય પણ હતો અને આજ પ્રમાણમાં અસ્ત પણ છે. જે સમયે એશિયા ખંડ પ્રકાશતો, તે સમયે યુરોપ અને અમેરિકામાં અંધકાર હતો. ત્હેની આજ કેટલાક વિષયમાં કેવી વ્યુત્ક્રમ સ્થિતિ! આજ યુરોપના, અને ત્હેમાંથી પણ તે ખંડના ઉપગ્રહ જેવા ન્હાના દૂરના બેટના પુરૂષો એશિયા ખંડમાંજ પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાન બલના સહકુટુંબ સાધનથી તેજ એશિયાખંડના ઉદયનો મણિ જે ભરતખંડ, ત્હેના ઉપર રાજ્ય ચલાવે! અહા? આ કેવું અદ્ભુત અવસ્થાન્તર! આજ યુરોપ અને અમેરિકા ખંડો પ્રવૃત્તિ માર્ગમાં એશિયા ખંડથી કેટલા ચ્હડતા છે? કાલચક્રમાં એશિયા હવે ધ્રુવમાં રગદોળાઈ ઉપરનો ભાર વેડી દુઃખ સહે છે. અને યુરોપ પોતાનો ભાર એશિયાખંડ ઉપર મુકી ત્હેના ઉપર આકાશમાં રમી રહ્યું છે; દેશની તેમ નગરની પણ એજ રીતે ચ્હડતી પડતી થાય છે. આપણા આર્યાવર્તમાંજ જોઈએ. અયોધ્યા અને હસ્તિનાપુર જેવાં નગર ક્ષય પામતાં ગયાં અને કલકત્તા જેવું તે વેળા નામ પણ નહિ, તે આજ સર્વોપરી. વળી વલ્લભી અને અણહિલપુર, જ્યાં એક સમયે લક્ષ્મી, સરસ્વતીના જલને મસ્તક ઉપર લઈ ઘેર ઘેર ફરી, લોકોની તૃષા મટાડી સુખી સંતોષી કરતી ત્હેનાં નામ પણ થોડાજ જાણતા હશે અને આ મુંબાઈપુરી તે જગત્ પ્રસિદ્ધ એક સુંદરપુરી થઈ પડી છે. મુંબાઈનાં કહેવાતાં ઝુપડાં જેવી આજ અણહિલપુરમાં નાની હવેલી નહિ હોય. અને મુંબાઈમાં પોતામાંજ જીવો. જ્યાં ધ્રુવ ઉડતી હતી ત્યાં “એલિફન્ટન સર્કલ” અને

જ્યાં પત્થરનો મહા બળવાન કોટ હતો ત્યાં આજ કાંકરા ઉડે છે ! અને 'ઘોઢુ બે' આગળ જ્યાં જલ હતું ત્યાં સ્થલ અને વળી તે ઉપર લોહમાર્ગ અને અગ્નિ રથ.

દુહા.

ઉગ્ર કાળ વિકરાલની (બે) પાંખ ઉદયને અસ્ત;
નિશ્ચય ત્હેની છાયમાં, આવે વસ્તુ સમસ્ત.

પદાર્થ માત્રનો એ રીતે નિરંતર, અપવાદ રહિત, અસ્તોદય છે, તો મનુષ્ય પ્રાણીનો હોય એમાં નવાઇ શી ?

ઉદયનું સાર્થક અને ઉન્નતેચ્છા.

પ્રાણી માત્રનું કલ્યાણ કરવાનું સાધન થવાય એજ ઉદયનું ફલ એ વાત સદાકાળ લક્ષમાં રાખવી જોઈએ. જે ઉદય પામેલાથી કોઈનું કલ્યાણ નથી થયું ત્હેનો ઉદય નિષ્ફલ છે. સૂર્યનાં કિરણોથી સ્વાભાવિક નીચ ગતિવાળા જલના કણ, આ પૃથ્વી ઉપરથી ઉંચે જાય છે અને અંતે નિર્મલ અને મિષ્ટ થઇ પાછા પૃથ્વી ઉપર વર્ષે છે. અને પ્રાણી માત્રના સુખની વૃદ્ધિ કરે છે. તેમ ધર્મર કૃપાથી જે પુરુષ ઉચ્ચ ઉદય પામે તે પણ પોતાના ગુણોથી ઘણા પ્રાણીના સુખની વૃદ્ધિ કરવા પ્રયત્ન કરે ત્યારેજ, ત્હેનો ઉચ્ચ ઉદય સાર્થક થયો એમ સમજવું. જે ઉદયથી કોઈને લાભ નથી તે ઉદય મિથ્યા છે. લોકનું હિત કરવું એજ ઉદયનું સ્વરૂપ અને તત્ત્વ છે; એ સત્યતા ઉદય પામતા પુરુષોએ મનમાં, સજ્જડ કરી રાખવી જોઈએ. અને આરંભથી જ લોકોપકાર પાછળ સર્વ યત્ન કરવા જોઈએ. પોતાના નિમિત્તથી લોકોને સુખી થયેલો જે જુવે છે, ને ત્હેને જે આનંદ થાય છે ત્હેનો અનુભવ તો ત્હેને જ છે.

આ જગતના પદાર્થ માત્ર અસ્થિર છે. ઉદય પામનાર ક્યાં અટકશે અને ક્યારે પડશે એ કોઈથી કહી શકાતું નથી, ચૂકે તે સદા પડવાના માર્ગમાં છે. એક ક્ષણમાં અસ્ત થવાનો હોય છે પણ તે ઉદય પામનાર કે અન્યના કલ્યાણમાં આવતું નથી માટે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

ધર્મસ્ય ત્વરિતા ગતિઃ

જે કાંઈ સાઈ કરવાનું ધાર્યું હોય તે તેજ ક્ષણે કરવું. કસ્યાણુ કરવા જતાં જે વિપત્તિમાં આવી પડે છે, તેને તેલું અંતઃકરણ એવી સહાયતા કરે છે કે, વિપત્તિના દુઃખની તેના ઉપર બહુ અસર થતી નથી. સર્વ લોક પણ તેના ઉપર સમભાવ રાખી તેની કીર્તિ એટલી વધારે છે કે પેલા સાઈ કરવા જતાં સંકટમાં આવનારના મનોરથ અંતે પુરા થાય. માટે સાઈ કરતાં સંકટ આવેથી પાછા હઠવું નહિ. જે ઝાડ ઉપર મીઠાં ફળ થાય છે તે ઝાડના મૂળમાં, થડમાં, શાખામાં કે પત્રમાં તે મીઠાશ જણાતી નથી. પરંતુ તે ઝાડ ઉપર ફલ આવે છે ત્યારે તે ફલમાં જ મીઠાશ એકત્ર થઈ જણાઈ આવે છે, તેમ સદ્ગુણનો અમૃત જેવો સુસ્વાદ પણ જેવો તેના ફલમાં છે તેવો પ્રથમ લાગતો નથી.

ગીતિ.

સિંચી જલ સતકર્મનું, સુકલ્પ વૃક્ષ જ ઉછેરી જીવતરમાં,
ધીર સદાચારી નર, મધુરતા તેની દૂધે, છે ફલમાં.

સંપત્તિ વિપત્તિમાં કેવી રીતે વર્તવું, તે વિષે આવા આવા વિચાર કર્યાથી સમજણ પડે, તોપણ સંપત્તિ વિપત્તિમાં જ્યકેળાયલા પુરૂષો કેવી રીતે પાર ઉતર્યા છે, એ જાણ્યાથી વિશેષ સમજણ પડવાનો અને અનુકરણ કરવાનો સંભવ છે માટે સત્પુરૂષોનાં જીવન ચરિત્ર વાંચવાની બહુ અગત્ય છે. “અન્ન એવો ઓડકાર” એ યથાર્થ છે. માટે સદા ઉચ્ચ દૃષ્ટાન્ત જેવાં, ઉચ્ચ વિચાર કરવા, અને ઉચ્ચ મન રાખવું. આપણી રંકતા ઉપર જોઈ એમ ન સમજવું કે આપણાથી અમુક કામ નહિ થઈ શકે. ઇશ્વર કૃપા હોય છે તો તુચ્છ મનુષ્ય મહત્ કર્મ કરનાર થાય છે. માટે સદા શુભ વાસના અને ઉન્નતેચ્છા રાખવી, સાહસિક થઈ ઉચ્ચ અસ્તોદયના માર્ગમાં સદા સ્થિર રહેવાનો પ્રયત્ન કરવો. સદાકાળ ઉંચી ગતિ થાય એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી તે ઉપર દૃષ્ટિ રાખી જગતમાં વર્તવું. અસ્તોદયથી દૂર રહેવામાં પરાક્રમ નથી, પણ તેની સાથે યુધ્ધ કરી શુદ્ધ જાણવામાં પરાક્રમ છે; માટે ઉદયની આશા રાખી ગમે તેવી અવસ્થામાં હંધએ તો પણ ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ થવાની શુભેચ્છા રાખવી અને તેને સદૃશ કરવાના પ્રયત્નો કર્યા કરવા. મહત્ કૃત્ય કરવાનો આધાર બાહ્ય ઉપા-

ધિ ઉપર નથી. બહુ કરી ઓછી ઉપાધિવાળા મનુષ્યોને પોતાના સ્વસ્થ બારને લીધે ઉદય પામવા સારું ઉંચે ચઢવા અધિક અનુકૂળતા હોય છે. આજ સુધીના ઇતિહાસ જોતાં પણ બાહ્યથી રંક દેખાતા મનુષ્યોથી અધિક ઉચ્ચ અને ઉપયોગી કાર્યો થયાં છે એમ જણાય છે. વિશેષ આધાર અંતરની મહત્તા ઉપર જ છે. માટે પોતાની સામાન્ય સ્થિતિ સહામું જોઈ નિરાશ થવા કોઈને કારણ નથી. સર્વદા ઉન્નતેચ્છા તથા મહાશય રાખી પુરુષાર્થ સિધ્ધ કરવા પ્રયત્નો કર્યા જવા એજ સર્વતું કર્તવ્ય છે. હાર્બર્ટ કહે છે કે:—

“Pitch thy behaviour low, thy projects high ;
So shalt thou humbe and magnanimous be,
Sink not in spirit ; who aimeth at the sky,
Shoots higher much than he that means a tree.

G. Herbert

“તહારો વ્યવહાર નીચે એટલે સામાન્ય રાખ, પણ તહારો ઉદ્દેશ ઉચ્ચ રાખ, એમ કરેથી તું ઉભય-નમ્રાત્મા અને મહાત્મા થઈશ. ઉત્સાહમાં નીચે ન જઈશ; જે કોઈ આકાશમાં લક્ષ્ય કરી સ્પૃશ્ય મારે છે તે ખીજો કોઈ એક ઝાડના ઉપર લક્ષ્ય કરી મારે લેના કરતાં, વધારે ઉંચું મારી શકે છે.”

અસ્તોદય.

દોલતરામ કૃપારામ પંડયા.

સ્વતંત્રતા.

અહો સ્વતંત્રતા ! તહારી ખુખી તો અલૌકિકજ છે. પરાધીનતામાં નૌતમ ભોજન મળતું હોય, અપૂર્વ વિહાર મળતા હોય, રાજ્યનાં પણ ઉત્તમ સુખ અનુભવાતાં હોય—દુઃકમાં સર્વ અનુકૂળતાઓ દાસ્ય કરતી હોય તોપણ “પરાધીનતા” એટલા શબ્દથીજ, મંત્રથી જેમ ભૂત તેમ અડદ છાંટ્યા હોય એવી રીતે સર્વ સુખ પલાયન કરી જાય છે, અને “દુઃખિતે મનાસિ સર્વમસદ્યમ્” એ ન્યાયે એ સર્વ સુખનાં

સાધન તે જ અસહ્ય થઈ પડે છે. બીજી તરફથી સ્વતંત્રતામાં અન્ન વસ્ત્રના ઉધારા હોય, ઉપવાસથી કૃશ થયેલી સ્ત્રીના સનમુખ પેટ ઠોકતાં દીનવદનથી—મોલવાની શક્તિને અભાવે—ઝેઈ રહેતાં બાળકોનાં હુસંકાં અવિરલ શ્રવણપથ રહ્યાં હોય, શીત, વૃષા અને તાપના ઝપાટાથી જર્જરિત થયેલ શ્વાનને પણ અનપેક્ષિત, રહેવાને ગૃહ હોય તોપણ “સ્વતંત્રતા” એ મોહમંત્ર લોહનું સુવર્ણ બનાવે છે, કોલસાના હીરા બનાવે છે અને દુઃખને સુખરૂપ કરે છે. સર્વથા સ્વતંત્રતા મોહમાયા જ છે ! અરે ! ત્યારે માટે પ્રાણીમાત્ર શું શું નથી કરતાં ? ત્યારે માટે યાવતજીવ સંચિત કરેલું ધન, ધણા લાડકોડથી ઉછરેલો પુત્ર અને અંતઃકાળ પર્યંતની સુખદા પોતાની પ્રમદાનો કોણ ત્યાગ નથી કરતું ? ત્યારે માટે કેટલા રણસંગ્રામ રચાયા ? કેટલી લોહીની છોળો ઉછળી ? ત્યારે માટે કેટલાએ સમુદ્રમાં જળાશય કરી ? ત્યારે માટે કેટલાં કપાઈ મુવાં ? ત્યારે માટે શું ગૃહિણીએ ગૃહ અને ગર્ભિણીએ ગર્ભ નથી છાંડ્યા ? અનેક પ્રકારના ભોગ રંગ, રાસને છોડી યોગી પુરૂષો વન સેવે છે તે ત્યારે માટે. આહ ! શી ત્યારી આકર્ષણશક્તિ ! જોને ! મરવું એ વાત નિઃસંશય છે તો કાળને જ માટે હર્ષ શોક કે ચિન્તા શી ? ”

* * * *

અજ્ઞાન :

અહો ! શું માણસનું અજ્ઞાન ! ઉદરને મારવાને તાકી રહેલી ખિલાડી નથી જાણતી કે કાફરડી ખાવા શ્વાન પાછળજ ભમે છે. શ્વાન ઉપર મહા ક્રોધથી ધસનાર ચિત્તા નથી સમજતા કે પ્રાણુ લેનાર ગેબી ગોળી સામીજ આવે છે, પારકા પ્રાણુ હરનાર અને પારકું ધન ચોરનાર તથા પારકી સતીઓને પગવનાર નથી જાણતા કે એક ક્ષણમાં ઉંધું વાળી દેનાર દેવચક્ર ઓ આવે. સંસારમાં અનેક પ્રકારના અધર્મ થાય છે. અનેક પ્રકારનાં કુર્મ થાય છે પણ તે અધર્મ કે કુર્મ કરનારા અભિમાની પુરૂષો નથી જાણતા કે આ જીવિતરૂપી મહાસમુદ્રમાં ઉદયની ભરતી સર્વ કોઈને હોય છે. પણ જો તે ભરતી વેળા મહાવેગ મુકી દેઈ ધીરે રહીને મોળાં કિનારે લેઈ જવામાં આવે તો પાછો ધડકો ઓછો વાગે છે. આઘાતના પ્રમાણમાં પ્રત્યાઘાત થાય છે. એવો સિદ્ધાંત અનુમાનાદિ પ્રમાણથી નિર્વિવાદ થવા છતાંયે શો મનુષ્ય માત્રનો વેગ ? શી હડ ? જીવેને, અનેક સ્ત્રીઓના ધર્મબ્રંશનું

કારણ થયા છતાંયે એક અનાથ અખળા પાછળ આ રાજ્યના શિરો-
 હિનો આગ્રહ કેવો વિષમ થઇ પડ્યો છે ? નથી એને નિદ્રા કે નથી
 એને શાન્ત, નથી એને બૂખ કે નથી એને તર્પ, નથી કામમાં લક્ષ
 કે નથી સુખનો પક્ષ. રાતદિવસ રાજ્યકાર્ય બાળુ ઉપર મુકીને કુસુમા-
 વલીનીજ માલા જપતો, પરસ્ત્રી, દુત, મધપાન ઇત્યાદિ છદોમાં ન
 જતા કાળનો ક્ષેપ કરતો આ વિવેકશૂન્ય અને મૂઢ મંદપ્રજા રાજા ક્ષણે
 તેના રૂપનો ચિતાર નયન આગળ આણતો, ક્ષણે ત્હેના બોલેલા બોલ
 બોલતો, ક્ષણે ત્હેની ચ્હડેલી બ્રમર ઉપર હાસ્ય કરતો, ત્હેનું શ્વસિત,
 ત્હેના વક્ષસ્થલની ધડક, ત્હેની રક્તતા, ત્હેની ધવલતા, ત્હેની સ્યામતા,
 ઇત્યાદિ ઉપર અનેક વિચારો કરતો હતો. વળી તે જડ પણ અપજ
 સેવ્ય પણ સેવક, કૂર પણ દીન રાજાના માથા ઉપર અધીરતાના
 વાદળે નૈરાશ્યના ફથરનો વર્ષાદ વર્ષાવ્યો હતો, તેથી તે મહાશોક-
 સાગરમાં તણાતો, ખેંચાતો, ડુબતો હતો.

* * * * *

ક્રોધ.

આ સંસારમાં થતાં જે અયોગ્યચરણ-ત્હેમાંનાં નામે ભાજે
 ક્રોધથી જ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેવામાં લગારે ખોટું નથી. ક્રોધ
 રૂપી યોદ્ધા જેને ઝાલે છે તેને નીચોવી ધોયલા મૂળા જેવો કરી નાંખે
 છે; ક્રોધથી પિતા પુત્રને હણે છે, પુત્ર માતાને હણે છે, ભાઈ ભગિ-
 નીને વિષ આપે છે, સાસુ જમાઇને રમાડી દે છે. ક્રોધથી કેટલી આત્મ-
 હત્યાઓ થઇ ? ક્રોધથી કેટલા નીકળી ગયા ? કેટલા વેરાગી થયા ?
 ક્રોધરૂપી વિંછીનું બચ્ચું જેનામાં ઉત્પન્ન થયું ત્હેનેજ પ્રથમ ખાય છે.
 ખરેખર ક્રોધનો ધકધકતો અગ્નિ પોતે બળે છે અને ખીળને બાળે છે.
 ક્રોધે પતિપત્નીના વ્યવહાર છોડાવ્યા, મિત્રોના સ્નેહ તોડાવ્યા, ડાહ્યાનાં
 ડહાપણ ડુબાવ્યાં, માનીનાં માન મુકાવ્યાં. અહો ? શું ક્રોધનું પ્રબળ ?
 તેણે ક્રોધને ન મૂક્યાં, પણ તેણે ક્રોધનું સાઈ કર્યું કે ત્હેના વિના આ
 સંસારમાં ક્રોધએ માનવી ચલવતો નથી ? અથવા તે તો પોતાનો
 સ્વભાવ દિવસે દિવસે વધારે સતેજ કરે છે, છતાંયે એવા દુઃખશત્રુની
 સાથે શી મનુષ્યની મિત્રતા ? જાણે છે કે એ પેટા એટલે જેના જેના
 સંબંધમાં આવશે ત્હેને દુઃખ દેશે છતાંયે એનો ત્યાગ લોક કેમ નહિ
 કરતા હોય ? અહો !

“ક્રોધોહિશત્રુઃ પ્રથમં નરાણામ્ દેહસ્થિતો દેહવિનાશનાય.”

એ વાક્યનો ક્ષણે ક્ષણે અનુભવ થયા છતાં મનુષ્યનું શું અજ્ઞાન અથવા અસામર્થ્ય ? ખરે ! સમર્થને ક્રોધ થતો નથી. અશક્તિમાંથી ક્રોધની ઉત્પત્તિ છે. સમર્થ પુરૂષ પોતાની ઇચ્છા બળથીજ પુરી કરે છે. પણ તે પુરી ન પડ્યેથી અસમર્થ પુરૂષો ક્રોધનો આશ્રય લે છે. બાકી ગુણવાળી, ધર્મી અને સર્વ રીતે સુશીલ અબળાઓ પણ ક્રોધને વશ થઈ પોતાના પેટનાં છોકરાંને હતાં નહતાં કરી નાંખે ? નહિજ ! અને સંસાર ત્યાગ કરી વન સેવનારા ગરીબ અને દયાળુ ઋષિયો સહજ વાતમાં પોતાના ક્રોધનો આવિર્ભાવ મહા ક્રોધ શાપમાં કરે ? નિઃસંશય Anger is a short madness એ ક્રોધ અનુભવીનું વાક્ય ખરુંજ છે. ક્રોધનાં ચક્ષુમાં ચઢાવી દૃષ્ટિ ફેરવનાર બહાલાંને વેરી દ્રેષે છે, નિશ્ચયને સંશય માને છે, અકર્તવ્યને કર્તવ્ય લહે છે. જેણે ક્રોધની શિક્ષા માની તે જીવતોજ મુવો છે; કાંદે આને આ અવતારમાં લેને ચિરકાળ સુધી પશ્ચાતાપની ધમણમાં બળવું પડે છે. અહો ! લેનાથી થતી અનર્થપરંપરા પણ કેવી મહતી ? આપણા નિત્ય-વ્યવહારમાં ગુન્હાના પ્રમાણમાંજ શિક્ષા હોય છે—અને તે પણ એક કાળમાં—પણ આ ક્રોધની તો વાત જ જુદી. જે ક્ષણે લેની ચીન-ગારી હૃદયમાં મુકાવી તે ક્ષણેથીજ તે વ્યથા કરે છે; કક્ષેશ કરે છે; પછી અનુતાપ પ્રગટે છે. લેમાંએ લેની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ અલ્પ-કાળ અને લેમાંથી થતો પશ્ચાતાપ યાવજીવ ચાલવાનો; તદ્દપિ ક્રોધ નથી છાંડાતો. વધતા ઓછા રાગદ્રેષની પાંખ ઉપર ચહોડાં મનુષ્યોને સર્વ સ્થળે ઇષ્ટાપતિઓ નથી હોતી એટલે અવિચ્છિન્ન ચાલતા પ્રભા-વમાં અટકાવતાંજ અકળામણુ થઈ જાય છે. અને આજકાલના મેઘની માફક જ્યાં ફાવ્યું ત્યાં ઝુસું નાંખવાને તે ક્રોધ તૈયાર હોય છે. જુવો ને ! નળ જેવા ધર્મરાજાએ દમયંતી જેવી ધર્મપત્ની ઉપર ક્રોધ કર્યો તે માત્ર પેટનું પુરૂં ન થયાથી જ !

* * * * *

અભિમાન.

અરે અભિમાન કેવા અનર્થ કરાવે છે ? સાંઝે કરવાનું પણ

અભિમાન, અંતે કેવું નુકસાનકારક થઇ પડે છે ? ખરી વાત એ છેકે નિયમમાં રહેલા અભિમાનથી બહુ વખત મહાન લાભ થાય છે, દેશના અભિમાનથી આખાં રાજ્યતંત્ર ચાલે છે. ગૃહનાં અભિમાનથી પ્રેરણાપ્રદ પ્રશસ્ત સદ્ગુણનો ઉદ્ભવ છે. તદ્દપિ નિરભિમાન પ્રયાસની ખૂબી તો અલૌકિક જ છે. આ સંસારમાં જે જન્મે છે તેતો નાશ થાય છે, તો પછી કોઈપણ નામરૂપનું અભિમાન ધારણ કરવાથી ત્હેના નાશ સમયે અતિશય સંકટ થાય છે. ભલે સંસારમાં પ્રવૃત્ત રહેનારા નીતિરૂ સજ્જનો અભિમાનને અનેક સદ્ગુણનાં નામ આપી ત્હેની ભિન્ન ભિન્નરૂપે પ્રશંસા કરે, અને સંસારની ઘટનામાં ત્હેની આવશ્યકતાના સ્તુતિપાઠ ઉચ્ચારે. પણ એટલો તો સિદ્ધાન્ત નિર્વિવાદ જણાય છે કે દુઃખના અનેક કારણોમાંનું અભિમાન પણ એક છે, વળી અભિમાનથી અનર્થ પણ કેટલા થાય છે ? ધર્મના અભિમાનથી સગા ભાઈઓમાં પણ કેટલા ટંટા થયા ? પાસે પાસેના મિત્ર રાગ્યો વઢી મુવા ? મુસલમાન અને ક્રીશ્ચીયન તથા મુસલમાન અને હિંદુ લોકો વચ્ચે ધર્માભિમાનથી કેટલાં અને કેવાં દાણાં યુદ્ધ થયાં ? એકંદરે સંસારની અભિવૃદ્ધિને કેટલું નુકસાન થયું ? એજ પ્રમાણે ખીજાં અભિમાનને માટે પણ વધતું ઓછું કહી શકાશે. જુવોને “ મહારા કાર્યભારમાં બધું બરાબર ચાલે ” એવા અભિમાનથી આ પ્રધાને પ્રથમ તો બરાબર કામ ચલાવ્યું, અને થોડીવાર તો ઉજાળું એટલું ફક્ત દેખાયું. પણ જરા તે અભિમાનનું ખંડન થયું એટલે સર્વ વાતનો કેવો વિપર્યય ? અરે ! ભાઈ ! નથી જાણતો “ મહારૂં મહારૂં ” કરતાં તું જે ફૂટી ફૂટી મરે છે એમાં ત્હારૂં કશુંએ નથી ? “ મહેં કર્યું મહેં કર્યું ” કહી ફુલાય છે ત્હેમાં ત્હેં કશુંએ કર્યું નથી. ઉલટ સુલટ અનેક કારણોની વિચિત્ર શું ચણીથી થતાં આ ભવનાં અનેક કૃત્યોમાંનું વધારેએ શું કરવાનો હતો ને ઓછુંએ શું કરવાનો હતો ? પણ “ મને માંધો અને આપે લાડખાચો ” થઈ, જે થયું તે ત્હેં ત્હારામાં માની લીધું; એને ત્હેંનું ફળ અસારે અકર્તવ્ય કરવું પડે છે તેજ છે, અભિમાન વિના યુદ્ધ કર્યું હત તો જે રાજ્ય લેવાને અગતશત્રુ શુધિદિરે ભાંડુઓનો નાશ કર્યો તેજ રાજ્યનો ત્યાગ ત્હેમને કરવો પડત ? અથવા નિરભિમાન યુદ્ધ કરવા પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણે સમરાડગણમાં ઇષ્ટમિત્ર અર્જુનને યથાર્થ દર્શન કરાવી લત્તવું રહસ્ય બતાવ્યું તે અકાલે કે અસ્થાને હતું ? નહિ જ. અભિમાન વિના રાજ્ય કર્યું ત્યારે

જનકને કે પ્રિયવર્તને રાજ્ય છોડવાની વખત જ ન આવી. અને
અંતેએ પોતાનો આ લોક તથા પરલોક મુધાર્યો.

* * * * *

રમશાન.

આ રમશાનમાં કાગડા, ગીધ આદિ માંસાહારી જનાવરો ભક્ષ-
ણની લાલચે આમ ભેમ ફરતાં હતાં. ભૂતપ્રેતનું તે નિવાસસ્થાન મ-
નાતું હતું. બે ત્રણ દિવસનાં બળેલાં રાખની રક્ષા ધકધકી રહી હતી.
કોઈકોઈ સ્થળે બળતાં હાડકાંના તડતડાટ થઈ રહ્યા હતા. આગળ પાછળ
કોણેલા આવળીઆ, કાંટાની વૃષ્ટિ કરી, જડ હૃદયવાળા મનુષ્યોના પગ
કોચી મૃત્યુની આવશ્યકતા સૂચવતા હતા. મહાન પુરુષનું પણ અંતે
આટલું જ રહે છે એવું સૂચવનાર કાજળી ખરી પડેલા અણુની પેઠે
હિડ્યા કરતી હતી; તુટી પડેલા દાંત, છુટી પડેલી દંડ્રા, છુંદાઈ ગ-
યેલા હાથ, ખરી પડેલાં આંગળાં, નીકળી ગયેલી ખોપરી, ભાંગી ગયેલા
નળા અને મહા વિષથી કંટાળુ થઈ ગયેલાં સર્પનાં ગુંછળાં જેવાં
હાડપિંજર છુટે છુટે વેરાઈ જઈ મંસાર સુખને ધુળધાણી કરી દેખા-
ડતા હતા. મત્સ્ય, મયૂર, મુરઘી ઇત્યાદીનું ભક્ષણ કરનાર દયા વિનાના
મનુષ્યોને પણ અહીં તો જ્ઞાન મળવું જોઈએ કે બીચારાં અવાચક
અને અનાથ પ્રાણીની તેઓ જેવી અવસ્થા કરે છે તેવી જ બલંકે
તેથી વધારે વિષમ અવસ્થા એક કાળે લેમની પણ તેવાંજ અવાચક
પ્રાણી કરશે; અને જે દેહને અત્તરના લેપ ને ગુલાબનાં છાંટણાં તથા
ચંદનની ચર્ચા અને રેશમનાં વસ્ત્ર હોય છે તે દેહના પણ શત શત
કડકા થઈ જશે, તથા લેમનાથી પણ વિશેષ ભુખાળવો અગ્નિ લેમને
ગળી જશે, ચાવી જશે, ભક્ષી જશે,

કુસુમાવલી.

ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી.

નવલરામના જીવન ચરિત્રમાંથી.

નવલરામનું શરીર નહાની વયથીજ કંઈક રોગીકું તો હતું. જ-
ન્મમાં બેચારવાર કંઈ નહિ ને કંઈ મહારોગ થયેલા અને લેમમાંથી
બચેલા પણ રાજકોટ નોકરી થયા પછી શરીર વધારે કથળ્યું. લેમમાં

એમની કંટલીક ટેવો એવી હતી કે પ્રકૃતિને બગાડે; રાત્રે જાગવું, સવારે ઉઘવું, નવ વાગે દાનણ કરી લોટો ભરી પાણી પી જવું, ઈત્યાદિ એમને એવી ટેવો હતી કે જે સાધારણ રીતે શરીરને હાનિકારક ગણાય છે-પછી વૈદ્યો અને ડાક્ટરો જુદો અભિપ્રાય આપે તો જુદી વાત. રાજકોટ છોડી સુરત ગયા સારે શરીર અસ્વસ્થ હતું ખરું પણ કોઈને ભય લાગ્યું ન હતું. પણ સુરત ગયા પછી પેટ વૃદ્ધ્ય અને જલધરનો રોગ કહેવાયો, છેલ્લે દિવસે પુષ્કળ લોહી મુખથી પડ્યું. ડાક્ટર વૈદ્યોએ મનુષ્ય પ્રયત્ન કરી આખરે હાથ હેઠળ મુક્યા. જ્યારે નવલરામના મનમાં લાગ્યું કે હવે આજ કાલમાં અંતકાળ નક્કી છે, સારે પોતાના પિતાને પાસે બોલાવ્યા, અને મહારા મરણ પછી મહારા પુત્ર તથા સ્ત્રી સાથે અણબનાવ થતાં આ વૃદ્ધ પિતાને પરતંત્રપણું ભોગવવું ન પડે એ હેતુથી પાંચ હજાર રૂપિયાની સરકારી નોટો રાખી મુકી હતી તે દુઃખી ડોસાના હાથમાં મુકતાં ગહગહ કહે કહ્યું “પિતાજી, જે વખતે આપણાં લોકમાં હાલના જેવી કેળવણીની જુજ હતી નહિ તેવે સમયે ત્હમારી ટુંકા રોજીમાંથી કરકસર કરી મ્હને પુરો વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા ખર્ચ કર્યો તો હું એ અક્ષર ભણ્યો અને કંઈ વિદ્વાન બન્યો, ત્હેનો બદલો મ્હારાથી વાળી શકાય એમ નથી, એમ છતાં ટૂલ નહિ તો ટૂલની પાંખડી હું ત્હમને આપું છું તે સ્વીકારી મ્હને આશીર્વાદ દો કે મ્હારા આત્માનું કલ્યાણ થાય.” આમ કહેવાની સાથે નવલરામ હૃદયક્રાંત રોઈ પડ્યા. અને એમના પિતાનું પણ હૃદય ભરાઈ આવ્યું, અને એથી મંબંધીઓએ એમને આધા લીધા. પછી પુત્રીને બોલાવીને કહ્યું કે બ્હેન તું ડાહી છે-ત્હેં કદી વાંક કર્યો નથી પણ ત્હારી માયે મ્હારા મંદવાડમાં મ્હારી મહાવજત કરી છે તે તું સરત રાખજે અને ત્હારા ધણીને કંઈ પણ દુઃખ થાય એવું બોલીશ કે કરીશ નહિ! પુત્રને પણ બોલાવીને કહ્યું કે ભાઈ! ત્હારે નોકરી ન કરવી પડે એટલો સંચય તો હું કરી જાઉં છું માટે ત્હેનો સારો ઉપયોગ કરજે, કમાવાની ઉતાવળ કરીશ નહિ પણ પુરું ભણી વિદ્વાન થજે અને સારી સોબતમાં રહેજે. આ પ્રમાણે મરવાની તૈયારી કરી, પણ તે દિવસે કંઈ થયું નહિ, રાત ગઈ, બીજો દિવસ ઉઝ્યો, શરીર કંઈ સ્વસ્થ દેખાયું અને સૌને કંઈક આશા પડી. બીજો દિવસ પણ ઠીક ગયો પણ ત્રીજો દિવસે પાછી સુસ્તી લાગવા માંડી. અપોરે પાછું લોહી પડ્યું. સઉ ગભરાયા, ને ડાક્ટર પ્રાતઃકાળે આવ્યો હતો.

છતાં બીજીવાર બોલાવ્યો. ડાકતરે કહ્યું. “બીજીવાર કેમ બોલાવ્યો?” નવલરામ કહે “ત્હમારી છેલ્લી મુલાકાત લેવાને વારતે.” ડાકતર ધીરજ આપી, ઔષધ આપી, પાછો ગયો, રાત્રિ પડી, સુવાનો વખત થયો એટલે “મ્હારે શરીરે ડીક છે” કહી ખ્હારનાં સગાંએને વીદાય કરી દીધાં. પછી એમના મિત્ર અને જમાઈ નરભેરામને એકાંતમાં બોલાવીને ત્હેમને કહ્યું કે મ્હારો અંતઃકાળ નક્કી આવ્યો છે. છેલ્લે સુધી મ્હાં ભાન કાયમ રહેશે, અને દેવાસા થતાં સુધી મારે શાંત રહેવાની ઈચ્છા છે—જે કોઈ પણ રોવાકૂટવાનો ગરબડાટ મ્હારી પાસે કરશે અથવા જરી પણ બોલશે તો મ્હારા ઇશ્વરસ્મરણમાં ભંગ પડશે અને મ્હારી આખરની વખતે મ્હારે મ્હારા ઇશ્વર પ્રત્યે જે ધર્મ બળવી લેવાનો ત્હેમાં હું ચુકી જઈશ—માટે મ્હારા રક્ષણને અર્થે તમારે અહીં ઉભા રહેવું—એટલું મ્હાં છેલ્લું કામ મિત્રભાવે કરવું એ માગી લઉં છું—મ્હારો આત્મા આ દેહ છોડી એને માર્ગે પડ્યો એવી ત્હમારી ખાત્રી થાય ત્યારે મરજી પડે તે પ્રમાણે કરજો. આ વાત નરભેરામે સ્વીકારી અને તે પ્રમાણે કરવા ઘરમાં આસા આપી દીધી. તે સાંભળતાં નવલરામનાં પત્ની મણિજૌરીએ તરત રોવા માંડ્યું. શરીરપરથી અલંકાર દૂર કહાડી નાંખ્યાં, અને પતિની શય્યા પાસે જઈ બેઠાં. બે દિવસ ઉપર વાત કરી હતી તેમ પાછી સઉની પાસે ફરી છેલ્લેલી વાતો કરી લીધી, પોતાનો કાંઈ અપરાધ થયો હોય તો તે માટે ક્ષમા માગી, અને સઉને પલંગ આગળ ઉભેલાં જોઈ બોલ્યા કે “કોઈને કાંઈ કહેવું છે”—સર્વની આંખમાં આંસુ આવ્યાં અને કોઈ બોલ્યું નહિ એટલે પોતે બોલ્યા “હવે હું પરવારી ચુક્યો. હવે ઇશ્વરસ્મરણ કરિયે—નરભેરામ Now be on your guard—સચ્ચિદાનંદ! દીનબંધુ! દીનાનાથ!” આ પ્રમાણે બોલતાં બોલતાં રહી જઈ અંતરમાં પ્રાર્થના કરવા માંડી અને અંતે બોલી ઉઠ્યા કે, “આનંદ! આનંદ! આથી તે વળી બીજો કોયો આનંદ? હે પ્રભુ! તું જાણે છે કે મ્હેં મારા જન્મપર્યંત કંઈ પણ એવું કામ નથી કર્યું કે હું ત્હારી કૃપાને પાત્ર ન થાઉં—માટે, ઓ પ્રભુ, આ મ્હારો હાથ પકડ!” વળી એક બે વાર મનમાં સ્તવન કર્યું અને પાછા આના આ શબ્દો મ્હોડેથી ઉચ્ચાર્યા. એ સ્તવનમાં ને સ્તવનમાં જમણા હાથ ઉંચો થયો અને પાછો પડ્યો ત્હેની સાથે ત્રણ આંચકા આવ્યા, અને દેહના બંધ છોડી છુટનાર અદસ્ય થઈ ગયો. વિદેહ

પતિની આજ્ઞાને અતુસરનારી મણિગૌરીએ રોવા-કુટવાતું બંધ રાખી એ દશ દિવસ ગીતા વંચાવી. સંબંધી, મિત્રો ઓળખનાર સર્વ સ્નેહના પ્રમાણમાં દુઃખી થયાં. મરનારના વિદ્યાર્થીઓએ ગુપ્ત અને પ્રસિદ્ધ શોક કર્યો. કવિઓના ગુણમધુકરની પાછળ કવિઓ કવિતામાં રોયા, અને જુદા દલપતરામે, કવિતા-અંગુલી શોક-વીણા ઉપર ફેરવી. ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો અને બીજાં પત્રોએ ખેદ સાથે આ નવો બનાવ નોંધ્યો. નવલરામ આ સંસારમાં કથાશેષ-કાર્તિશેષ-અંતશેષ—થઈ ગયા; એમનું શરીર હતું નહતું થઈ ગયું. સંવત ૧૯૪૪ ના આઘાદ વદની અમાવાસ્યા એટલે સને ૧૮૮૮ ના આગસ્ટની સાતમી તારીખે મંગળવારે મધ્યરાત્રે આ બનાવ બન્યો. નવલરામ ધર્મકાર્યના અર્થે પોતાના સાધારણ દ્રવ્યનો કંઈ ભાગ મુકી ગયા છે. તેની વીગત આ જીવનકથાને અંતે આપેલા પત્રથી જણાશે.

પ્રિય વાંચનાર! નર્મદની જીવનકથા લખનારની આ જીવન કથા લખાઈ અને થઈ પણ રહી. નવલરામ કોઈ રાજા ન હતા, એમણે કંઈ રણક્ષેત્રમાં યુદ્ધ નથી કર્યું, શાસ્ત્રના શોધ નથી કર્યા, અંતકાર રૂપે યુરોપમાં પ્રસિદ્ધિ નથી મેળવી, લક્ષાધિપતિ ન હતા, ઇંગ્રેજ સરકારના રાજ્યના મ્હોટા જજ ન હતા, દેશી રાજ્યના દીવાન ન હતા, સી. એસ. આઈ. ન હતા, અને સભાઓ ધુળવનાર ન હતા. જે આવા આવાઓની જીવનકથા વગર બીજાની કથાને તું કુથલી ગણતો હશે, તો આ વાંચી નિરાશ થશે. તું પુછીશ કે ત્યારે આ જીવનકથા કોની છે, નવલરામે શું કર્યું. આ કથામાં શો ચમત્કાર છે, અને આ કથા શા વાસ્તે લખી? વાંચનાર! જે તું મ્હોટાં માણસનાં જીવન સાંભળતાંજ તૃપ્ત થતો હોય તો સરત રાખજે કે મ્હોટાને માથે પણ મ્હોટા છે; આટલો મ્હોટો સૂર્ય પણ જ્યારે આકાશમાં એક બિન્દુ જેવો છે, ત્યારે બિન્દુ જેવા આપણા ઘરના દીવા રાત્રે શા ખોટા?

“ મ્હોટાં નાનાં વધુ મ્હોટામાં, તો ન્હાનાં પણ મ્હોટાં;

“ બ્યોમદીપ રવિ નભબિન્દુ તો, ઘર દીવડાં નહિ ખોટાં.”

આપણું ગુજરાત જો, આપણા ગુજરાતીઓ જો, આપણા

અંધકારો જો, અને ત્હને એમ નથી લાગતું કે આપણે આપણા પ્રમાણમાં નવલરામ પણ ઠીક હતા? નવલરામ જીવ્યા એટલા સમયમાં નવલરામનું કર્યું ખીજા કોણે કોણે કર્યું છે? એના જીવનઉપરથી બોધ અને દૃષ્ટાંત લેનાર નીકળશે તો કેટલો લાભ થશે? એના જીવનનાં પાનાં ત્હારી પાસે છે તે ઉપરથી વિચારજો કે એમાંથી બોધ અને દૃષ્ટાંત લેવાનું કેટલું જડે છે.

જીના હોલકરો વિષે કહેવાતું કે ત્હેમનું રાજ્ય ત્હેમના ઘોડાના પલાણ ઉપર હતું. તેમજ નવલરામનું જીવન ત્હેમના મગજમાં અને હૃદયમાં હતું. વાંચવું, વિચારવું, અને લખવું. એ ત્રણ ક્રિયાઓ, સમુદ્રમાં નિરંતર પાણી ઉછળે છે એમ ત્હેમના જીવનમાં ઉછળતી હતી. વેદાંતના સંપ્રદાય પ્રમાણે વેદાંત તેઓ ભણ્યા ન હતા; પણ ત્હેમના ગળ પ્રમાણે બુદ્ધિ પ્રમાણે જ વેદાંત સમજતા હતા (ત્હેને આપણે વેદાંત કહિયે કે ન કહિયે તો પણ) તે એમને શુદ્ધ રાખવાને સમર્થ હતું. એમનું મરણ, એના જેવું મરણ પામવાનો ખીજા-એને અભિલાષ કરાવે એવું સુંદર હતું. ઇશ્વર અને બ્રહ્મ ઉભયનું સ્વરૂપ સ્વીકારતા; ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરતા છતાં આત્મા, ઇશ્વર અને બ્રહ્મનું ઐક્ય માનતા. આવું છતાં પ્રવૃત્તિના ઉપાસક હતા, અને એ પ્રવૃત્તિ પરમાર્થ—આ દેશનું કલ્યાણ અર્થે—રાખતા, કેટલાક ચતુર્થાશ્રમની નિવૃત્તિને મ્હોટી ગણે છે. પણ ગૃહસ્થાશ્રમ એ આશ્રમનો આધાર છે; જીના વર્ણાશ્રમના પ્રધ્વંસના આ યુગમાં ચાર આશ્રમ નથી. પણ પ્રવૃત્તિ એજ એક આશ્રમ છે. ખીજા સર્વ આશ્રમોનાં નામરૂપ એમાંથી ઘડી કહાડવાં જોઈએ. ગુજરાતના વિદ્વાનો પેટભરવાનો ધંધો કરી સંતોષ માને, શાસ્ત્રને માને નહિ અને ઇંગ્રેજ પુસ્તક ખરીદે નહિ તો વાંચે ક્યાંથી?—વાંચે નહિ તો લખે ક્યાંથી?—એ સહ કરતાં નવલરામનો અહોનિશ નિરંતર મરણપર્યંત કરેલો ઉદમ રમ્ય અને સફળ નથી? હાલ તો પ્રવૃત્તિ, ઉદ્યોગ એજ ધર્મ છે એમ આખું યુરોપ માને છે, તે નહિ માનનાર દેશમાં ગૃહસ્થાશ્રમનું સત્વ ઉચ્છેદન પામશે, અને ગૃહસ્થાશ્રમ સાથે સર્વ આશ્રમ નિરાધાર થશે. માટેજ પ્રવૃત્તિ આ યુગનો આશ્રમ છે; માનશે ત્હેનો પણ એ અને નહિ માને ત્હેનો પણ એજ આશ્રમ છે; સુધ્ધ રહીયે તોયે સરીરમાં લોહી ફરે છે અને અત્યંત બેસી રહીયે તોયે સતત ગતિમતિ પૃથ્વી અહોનિશ હજારો ગાઉ દોડ્યાં કરે છે ત્હેની સાથે આપણે પણ મરજી

હોય કે ન હોય તોયે ધસડાઈએ છીએ, તેજ પ્રમાણે એ પ્રવૃત્તિના યુગમાં-પર રાજ્યમાં, પ્રવૃત્તિ, એજ આશ્રમ છે, અને શાણા માણસો એ પ્રવૃત્તિમાં પ્રવાહપાત રાખી ત્હેમાં વેઠિયાવાડ ન કરતાં માત્ર મનને નિવૃત્ત રાખવું. એ પ્રવૃત્તિ, એ ઉદ્યોગ, આ સમાનો ધર્મ છે અને તે ધર્મથી પણ મોક્ષ કહેનારે કહ્યો છે જ.

નવલઅંથાવલિની પ્રસ્તાવના.

સરસ્વતીચંદ્રનો ગૃહત્યાગ.

(મુંબાઈના ધનાઢ્ય વેપારી લક્ષ્મીનંદનના પુત્ર સરસ્વતીચંદ્રનો વિવાહ રત્નનગરીના પ્રધાન વિદ્યાચતુરની પુત્રી કુમુદસુંદરી સાથે થયો હતો. વિવાહિત જોડાં વચ્ચે પત્રવ્યવહાર ચાલતો હતો. સરસ્વતીચંદ્રની ઓરમાન મા ગુમાનની બંબેરણીથી શેડે નિર્દોષ પિતાવત્સલ પુત્રને ઘણાં કઠણ વચન કહ્યાં ને વડુધેલા થયાનો આરોપ મુક્યો. પિતાનો મ્હારાપર હવે પ્રેમ નથી ને કુમુદ મ્હને પરણી આ ઘરમાં આવી સુખી થશે નહિ, એ વિચારથી સરસ્વતીચંદ્રે પિતાના દ્રવ્યને શિવનિર્માલ્ય ગણી ઘર છોડવા નિશ્ચય કર્યો ને પોતાના પરમભિન્ન ચંદ્રકાંતને જણાવ્યો. આવા ઉછંકલ કાર્યમાં ચંદ્રકાંત સંમત નહિ થવાથી “ હમણા જ, સહવારે ત્હને તેડવા ગાડી મોકલીશ ” કહી સમજાવી ત્હેને ઘેર મોકલ્યો.)

પ્રાતઃકાળ થયો, સાત વાગ્યા, પણ ગાડી આવી નહિ, ત્હેના પેટમાં ફાળ પડી. ભાડે ગાડી કરી અંગલે ગયો. અંગલે માળી વિના કોઈ મળે નહિ. માળી કહે, “ ભાઈ ગાડીમાં બેસી ચોપાટીપર મળ-સ્કાના ફરવા ગયા છે. ” ચંદ્રકાંતે ચોપાટીપર ગાડી દોડાવી. મુંબાઈના નાગરિકોનું ચોપાટી એ પ્રિય સ્થાન છે. અર્ધે સુધી સમુદ્રતટ અને ત્હેની જોડે બાંધેલા રસ્તો છે. આગળ ચાલતાં “ રેલ્વે ” ની સડકનું ક્રોસીંગ આવે છે તે ઓળંગતાં “ ચર્નરિડ ” સ્ટેશન - છે. સરસ્વતીચંદ્રની ગાડી ચંદ્રકાંતને સમુદ્ર તટઉપર ઉભેલી મળી. ગાડીવાન કહે “ ભાઈ આગળ પગે ફરવા ગયા છે, પણ ક્યારના પાછા ફર્યા નથી. મ્હને આ ચીઠી આપી છે ને કહી ગયા છે કે ત્હારી પાસે રાખી મુક, ઘેર જઈને ચંદ્રકાંતને આપવાની છે. ”

અંદ્રકાન્તનો જીવ ઉડી ગયો, ચીડી લેધ વાંચી.

“ પ્રિય અંદ્રકાન્ત ”

“ તું મહેને શાંત કરી રાત્રે ગયો હતો. હું શાંત થયો હતોજ,
“ પણ આખી રાત મહેં વાડીમાં ફર્યા કર્યું છે. ઘણા વિચાર ફર્યા
“ આખરે મહારો વિચાર ખરો લાગ્યો અને તે પ્રમાણે કરું છું. ”

“ ત્હારી પાસે પેટી છે તે ત્હારી પાસે રાખજો. ત્હેમાંના સા-
“ માનની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરજો. મહારે ત્હેનો સંબંધ નથી. પિતા-
“ જીને મળજો. સાથેનો પત્ર ત્હેમને આપજો અને યોગ્ય લાગે તે
“ ત્હેમને કેહેજો, ત્હેમને દુઃખ થવા દેઇશ નહિ. ”

“ મહારા વિયોગનો શોક કરીશ નહિ. મૃત્યુ પાછળના અંધ-
“ કારમાં એકલાં પ્રવાસ કરવા પ્રાણી માત્ર નિર્માયલાં છે. મૃત્યુ પ્હેલાંજ
“ અંધકારમાં ફરવું એ મૃત્યુને માટે સજ્જ થવા જેવું છે. માયાનો
“ જુડો પ્રકાશ મુકા આવા નિમિત્તે હું આ અંધકાર શોધું છું તે
“ રજ પણ શોચનીય નથી. ”

“ હું ત્હને નહિ ભુલું. પ્રસંગે કરી પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રહી
“ જાણાઈશ. ”

“ હું ત્હને છોડું પણ હૃદય કેમ છોડશે ? ”

“ મહારી શોધ કરીશ નહિ. ગંગાબાબીને આશ્વાસન આપજો.
હું ત્હેમને ભુલી શકનાર નથી. ”

(શિખરિણી)

“ રહી ઓછું વતું, વિષય સઉ જશે તજી મહેને,
“ તજું હું ત્હેને તો, પ્રિય સુહૃદ, ના દોષ કંઈએ ? ”
“ જશે મેળે જ્યોત્સ્ના, ઉડુગણ જશે, રાત્રિય જશે,
“ ક્લેન્દુ સાંજે એ, નિરખી ઉગતાં આથમી જતો. ”

“ સ્નેહથી બંધાયેલો તું મહેને છુટવા ન દેત માટે સાહસ
“ કરી છુટું છું. ”

લી. નામે સસ્વતીચંદ્ર—ખીજું શું કહું ? ”

ઉંડો નિશાસ મુકી કપાળે હાથ દઈ, બ્હીલો પડી જઈ અંદ્ર-
કાન્ત લક્ષ્મીનંદનપરનો કાગળ વાંચવા લાગ્યો.

“પ્રિય પિતાજી.”

“આપને સુખનો માર્ગ હું ખુલ્લો કરી આપું ત્હેમાં અપરાધ
“તો નથી તે છતાં અપરાધ લાગે તો પિતા પાસે ક્ષમા માગતાં પુત્ર
“નિરાશ નહિ થાય.”

“ધૂર્તલાલને સૂત્રયંત્રનું સર્વ કામ આપની ઇચ્છા પ્રમાણે બ-
“તાવી સમસ્ત બાર ત્હેમને સોંપી સર્વ પદાર્થ આપને બતાવી દીધા છે.”

“બ્રહ્માને ઘેર કોઈની ખોટ નથી. મ્હારી ખોટ પડવાનું આપને
“કારણ નથી. ધનભાઈથી આપને સંતોષનું કારણ મળે એ ઇશ્વર
“પ્રાર્થના છે. આપનું સમસ્ત દ્રવ્ય ત્હેના કલ્યાણ અર્થે ચોગ્ય લાગે
“તેમ રાખો. આપને હું કોઈ પ્રસંગે સાંભરી આવીશ તો એજ
“મ્હારે મન દ્રવ્ય છે.”

“મ્હારે માનસિક વૈરાગ્ય લેવામાં આપની ચિત્તવૃત્તિ પ્રતિકૂળ
“નહિ થાય એવો નિશ્ચય થવાથી હું તે સ્વીકારું છું અને સંસાર
“સાગરને અદશ્ય તળીયે જઈ બેસું છું. સંન્યસ્તારંભે કોઈને જ-
“ણાવવાની જરૂર નથી લાગતી. જનાર “જાઉં છું” કહેવા રહે એમ
“હોતું નથી. ગુમાનબાને હું નિર્દોષ છતાં મ્હારો દોષ વસ્યો હોય તો
“ક્ષમા અપાવશે.”

“મ્હારા જવાથી આપના રોષનું સર્વ કારણ જતું રહેશે.
“મ્હારી ચિંતા કરવાને આપને કારણ નથી. વિદ્યાચતુરના કુટુંબની
“પરીક્ષામાં આપ છેતરાયા એ શક્ય આપના ચિત્તમાંથી હવે નીકળી
“જશે. આપની નિશ્ચિતતા હવે અમર રહેા!”

“પિતાજી હવે મ્હારી ચિંતા કરશે નહિ. મ્હારી પાછળ
“બેઠ કરશે નહિ. સર્વ કોઈ મોડું વહેલું જવાનું છે અને પાછું
“ન મળે એવું થવાનું છે. અંદર આ ગઈ તેમ હું પણ જાઉં છું.
“એ એક દિશામાં ગઈ, હું બીજીમાં જાઉં છું. એ સ્મરણમાંથી
“ખસી તેમ મ્હને પણ ખસેડાળે. સંસારમાં ડાહ્યા માણસોનો માર્ગ
“એ છે કે ગયલું ન સંભારવું.”

“પિતાજી હવે તો.

(ગઝલ.)

“સુખી હું તેથી કોને શું? દુઃખી હું તેથી કોને શું?

“જમતમાં કંઈ પડ્યા જવ, દુઃખી કંઈને સુખી કંઈક!

“સહ એવા તણે કાળે, ન રોતાં પાર કંઈ આવે!

“કંઈ એવા તણે કાળે, પિતાજી, રૌવું તે શાને ?

“હું જેવા કંઈ તણે કાળે, પિતાજી રૌવું તે શાને ?

“નહિ જોવું ! નહિ રૌવું ! અજ્ઞા આંસુ ન ક્યમ લ્હોવું ?

“ભુલી જઈને જનારાને, રહેલું ન નંદવું શાને ?

“સુખી હું તેથી કોને શું ? દુઃખી હું તેથી કોને શું ?

“પિતાજી ખીજું શું લખું ? મહારા ગયાથી આપના ધરમાં

“હું સિવાય કંઈ ચીજ ઓછી લાગે તો ચંદ્રકાંત આપશે. ત્હેને

“કહેજો.”

“લી. હવે આપના ચિત્તમાંથી પણ

“—આપને સુખી કરવા સારજ ખસી જવા ઇચ્છનાર

“સરસ્વતીચંદ્ર.”

એ કાગળો વાંચી શોકસાગરમાં પડી, માથે હાથ દઈ ચંદ્રકાંત સમુદ્ર તટપરના એક પથર ઉપર બેઠો.

સરસ્વતીચંદ્રના ગાડીવાળાને કહ્યું કે “જા અને ત્હારા મ્હોટા શેઠને ખબર કર કે ભાઈ તો ગયા.”

“ગાડીવાળો ચમક્યો. “હેં ક્યાં ગયા ?”

“તે તો કોણ જાણે. જા જઈને કહે કે કંઈક પરગામ ગયા.”

“કાગળમાં શું લખ્યું છે ?”

“એજ.” ગાડીવાળે વિચારમાં પડી ઘોડાની લગામ લીધી અને ગાડી સાથે ચર્નારોડ સ્ટેશન આગળનાં ઝાડો પાછળ અદૃશ્ય થઈ ગયો. ચંદ્રકાંત ઉઠ્યો, ભાડાની ગાડીમાં બેસી સ્ટેશનપર જઈ પોતે તપાસ કરી, પણ કોઈએ પત્તો ન આપ્યો. સ્ટેશનમાસ્ટર્, ટીકીટ માસ્ટર્, સર્વે એની આસપાસ ગુંચળું વળી ભરાયા, મેલ અને પેસેન્જર ટ્રેનની ટીકીટોની જાવક જોઈ, પણ કાંઈ સમજાયું નહિ. નિરાશ બની ચંદ્રકાંત ઘેર ગયો. ત્યાં એકલો શયનગૃહમાં બેઠો, લેખનપીઠ (ટેબલ)પર માથું મુકી અશ્રુપાત ખાળી ન શકતાં ત્હેને રોકવો છોડી દીધો. ગંગાને સમાચાર કહ્યા; એક દુઃખનાં બે ભાગીયાં થયાં અને આખરે આંસું લ્હોઈ શું કરવું ત્હેના વિચારમાં એ પડ્યો અને ગંગા આગળ હૃદય ઉઘાડું કરવા માંડ્યું.

“શું કરે ? અ-હ-હ-હ-હ ? ગયાજા ! સરસ્વતીચંદ્ર, આ શું

“સુઝયું ? શેઠના ઉપર રોષ ચઢે પણ મહારા ઉપર શું ? ગરીબ

“ખીચારી કુંમુદસુંદરીની શી બહે થશે ? હું ક્યાં શોધું ? અમરંગી
“માણસનો ભરોસોજ નહિ-હે ?”

વાયે વાત ચલાવી અને ઘડીમાં સર્વ સમાચાર લોકવિદિત થઇ
ગયા એટલામાં લક્ષ્મીનંદનનો ગુમાસ્તો અંદ્રકાંતને બોલાવવા આવ્યો.
અંદ્રકાંતે શેઠ ઉપરનો કાગળ ફરી વાંચી જોયો. “આપનું સમસ્ત
દ્રવ્ય ત્હેના (ધનનંદનના) કલ્યાણ અર્થે યોગ્ય લાગે તેમ રાખો.”
એ શબ્દો જોયા. કાગળ શેઠને તરત તો નજ આપવો એ વિચાર
કરી ઉઠ્યો અને શેઠને ઘેર ગયો.

ગાડીવાને શેઠને સમાચાર કહ્યા તે વખતે ગુમાન અને ધૂર્તલાલ
પાસે બેઠાં હતાં. સમાચાર સાંભળી ગુમાન જંખવાણી પડી ગઇ, અને
શેઠ ખડેઆકળા બની ગયા. ધૂર્તલાલે ગુમાનના કાનમાં સૂચના કરી,
“જો જો, કાંઇ ગોટો વાળી ન ગયો હોય ? પાકો છે;” ગુમાનને જોર
આવ્યું ને બોલી ઉઠી “ઘરમાં બધી તપાસ કરાવો.” શેઠ બોલ્યા,
“ઘરમાં શાની તપાસ કરાવે-પરગામ જાય ત્હેની ઘરમાં શી તપાસ
કરાવે ?”

“જુવો ભાઇ કાંઇ કીકલા નથી. આ તો બધાને ડરાવવાને વેશ
“કહાડ્યો, કોણ જાણે ક્યાં ભરાઇ પેઠા હશે અને આપણી પાસે
“શોધાશોધ કરાવી મુકશે. બે લાખ રૂપીઆનો ઘણી નાસી જાય નહિ.
“ભલું હશે તો સસરાને કે વહુને મળવા ગયા હશે, પણ ઘરમાં ગોટો
“ન ધાલ્યો હોય ત્હેની તપાસ પ્હેલી કરો. આ તો મહારા ભાઇને
“ત્હમે ધાલ્યો તે કહડાવવાની યુક્તિ. પણ આપણેએ એટલું સમ-
“જીએ કે નાકે છી ગંધાતી નથી.”

રાત્રી ચોળ આંખ કરી શેઠ શેઠાણીના ભણી જોઇ રહ્યા અને
આખરે બોલ્યા. “જો, આજ હું ત્હારો નથી, હોં ! ત્હારા પેટમાં ન
બળે પણ મ્હને તો બળે.”

આ નાટક ભજવાતું હતું અને કણકની પેટે શેઠને કાંઇક નરમ
કરી દેવામાં ગુમાન ફાવી ચકી એટલામાં અંદ્રકાંત આવ્યો.

શેઠ ઉઠ્યા અને એક એકાંત ખંડમાં અંદ્રકાંતને લઇ ગયા.
ગુમાન પાછળ આવી, શેઠે ત્હેને બારણે કાઢી, સાંકળ દેઇ પાછા આવી
અંદ્રકાંત પાસે બેઠા. ત્હેમનું હૈયું ભરાઇ આવ્યું. પુત્રના ગુણ સાંભરી
આયા. ધૂર્તલાલને તથા પોતાને હવાલો સોંપી દેવામાં તેણે જે ઉતા-

વળ કરી હતી તે સાંભરી આવી. પોતે ત્હને કહ્યું વચન કહ્યાં એમ લાગવા અને સાલવા માંડ્યું.

“ચંદ્રકાંત, તું બધું જાણતો હમ્મશ-હા-હા તારા મ્હોં ઉપરથી
“લાગે છે. ત્હને ખબર હશે-મ્હને કહે-આ એને શું સુઝ્યું? એના
“વિના હું ઝેર ખાઈ મરીશ, હોં !” શેઠે ટેબલ ઉપર માથું કુટ્યું.
ચંદ્રકાંતે શેઠને ટાઢા પાડ્યા. ડાશીવાળો લેખ કેમ થયો, તે લેખ
કરવામાં સરસ્વતીચંદ્રે કેવી હરકત કરી હતી અને લેખની બાબતમાં તે
કેવો અજાણ્યો હતો, શેઠનાંજ વચનથી ત્હના મનમાં કેટલું ઝાણું
આવ્યું હતું ઈત્યાદી સર્વ વાત કહી. વાત કરતાં કરતાં સરસ્વતીચંદ્ર
વાળો કાગળ હવે આપવો કે નહીં તે વિચાર કર્યો. ન આપવો તે
અપ્રમાણિક લાગ્યું. આપવા પછી પાછો માગવો તે ઠીક ન લાગ્યું.
આપતાં હરકત એ કે ચિત્ત ફરી જતાં શેઠ એ કાગળને કારકતીરૂપ
ગણી દે અને વહુની રીસ અને સાસુનો સંતોષ થઈ જાય-ત્હેનું શું
કરવું એ વિચાર થયો; અંતે “જોઈ લેઈશું” કરી કાગળ શેઠના
હાથમાં મુક્યો. લોજે લોહીના અક્ષર મોકલ્યા તે વાંચી મુંઝવે
થયો હતો તેવો જ વિકાર કાગળ વાંચતા શેઠને થયો. ખરી વાત
જાણ્યાથી, પુત્રની નિર્મળ વૃત્તિ અનુભવ્યાથી આંખમાંથી ખરખર
આંસુ ચાલવા માંડ્યાં, ગુમાન અને ધૂર્તલાલ ઉપર તિરસ્કાર અને
ધિક્કારની વૃત્તિ થઈ, અને કાગળ એક પાસે મુકી દીન વદનથી
ચંદ્રકાંતને કહેવા લાગ્યા “ચંદ્રકાંત, ભાઈને ખતાવ, તું જાણે છે-ગમે
તે કર, ભાઈને આજુ, નહિ ચાલે.” ચંદ્રકાંતે કાગળ હાથમાં લેઈ
લીધો અને કાઢી શેઠના દેખતાં જ ચીરા ઉરાડવા માંડ્યા અને લાંબા
ચીરા કરી પાછા તેના કકડા કરતાં કરતાં બોલ્યો:—

“શેઠ, મ્હેં કહ્યું કે મ્હને ખબર નથી તે સાચી વાત છે.”
કાગળ ફડાતો શેઠે દીઠો, પણ સર્વ વ્યાપારરોધી ચિત્તવિકાર મનોબ્યાપી
થઈ જવાથી તે વિષે વિચાર ન કર્યો, પ્રશ્ન ન પુછ્યો. ચંદ્રકાંત
ઉક્ષાતા હૃદયમાંથી ઉભરા ઉપર ઉભરા કાઢી બાકી ન રહે એમ ડર
વગર બોલવા લાગ્યો અને કાગળના ચીરા કર્યા તેમ જ શબ્દેશબ્દથી
શેઠના અંતઃકરણના ચીરા કરવા લાગ્યો.

“શેઠ, આપ તો મ્હોટા માણસ છો; પણ આપણાથી ન્હાનાં
“માણસ હોય ત્હેની ચિંતા પણ કરવી જોઈએ. પુત્રને પરણાવવા

“ ઇચ્છો તો પરણનાર જોડું એક ખીજાપર પ્રીતિ વધારી સુખી
 “ થાય તે પણ આપે ઇચ્છવું જોઈએ. નિર્મળ કુમુદસુંદરીપર
 “ આરોપ મુકી પુત્રના હૃદયમાં કટાર ખોસ્વા જેવું કર્યું—તેની વેદના
 “ એ દમ્પતીને હવે કેટલી થશે તે ઇશ્વર જાણે! વર કન્યાની
 “ પ્રીતિ વધે ને માળાપથી ન ખમાય એ તો વિપરીત જ. પણ
 “ આપ શું કરો ? ઇશ્વરનું કર્તવ્ય એવુંજ. અપર માતાના હાથમાં
 “ ગયેલા પિતૃનો પુત્ર સુસ્થ રહો સાંભળ્યો નથી. ખરી વાત છે
 “ કે છોકરાં કરતાં સ્ત્રી વધારે હોયજ. સરસ્વતીચંદ્ર કેટલો નિર્દોષ
 “ છે તે આપના મનમાં શાનું વસે ? પિતાની મહારાપર પ્રીતિ
 “ નથી એ વિચારે તેને ઘેલો બનાવી મુક્યો અને ઘર છોડી તે
 “ ગયો. બે ઘોડાની ગાડીમાં બેસનારો, ‘બુટ મોજ’ વિના ન ચાલ-
 “ નારો, આપની શ્રીમંતાઈના વૈભવમાં વસનારો—તે આજ સાધા-
 “ રણ વેશે નિરાધાર એકલો અપ્રસિદ્ધ કોણ જાણે ક્યાં ભટ-
 “ કતો હશે ? સભાઓ ગળવનાર, વિદ્વાનોનો માનીતો, મહારા
 “ જેવા કેટલાક નિરાધારનો આધાર, તે આજે ક્યાં હશે ? શેઠ !
 “ એને કુવળના જેવું થયું. અરેરે, કુમુદસુંદરી જાણશે ત્યારે તેવું
 “ શું થશે ? શેઠ, આપના ઘરમાંથી દીવો હોલવાઈ ગયો, પણ
 “ આપને શું ? ”

“ એક વાત આપને કહેવા જેવી છે. એક બાપુ અને તેની
 “ સ્ત્રીને ઘણી પ્રીતિ હતી. એક ખીજાથી તેમનાં ચિત્ત જુદાં જ ન
 “ હતાં. તેમના ઘરમાં એક થાંભલાપર ચકલીનો માળો હતો, તેમાં
 “ ચકલો ચકલી રહે અને આનંદ કરે. ચકલીએ ઈંડાં મુક્યાં અને
 “ બચ્ચાં થયાં તેની બે જણ બહુ સંભાળ રાખે. એક દિવસ ચકલી
 “ મરી ગઈ. ચકલે ખીજા ચકલી આણી, બે જણાંએ મળી બચ્ચાંને
 “ ધકેલી કહાડ્યાં અને ઉડવા સરખું ન સ્ત્રીખેલાં બચ્ચાં જમીનપર
 “ પડી મરી જાત પણ પેલી સ્ત્રીએ ઝાલી લીધાં. તેમનો વિચાર
 “ કરીને પોતે રોવા લાગી, બચ્ચાંને છાતી સરસાં રાખે ને રૂવે.

“ એટલામાં બાપુ આવ્યો, સ્ત્રીને રોવાનું કારણ પૂછ્યું.
 “ તેણે ન કહ્યું. ધણું કર્યું ત્યારે બચ્ચાં બતાવ્યાં. તેમનો ઇતિહાસ
 “ કહ્યો, અને બોલી—આ પક્ષીઓમાં બચ્ચું તેવુંજ માણસમાં

“પણ કેમ ન બને? દેહનો ભરોસો નથી અને તુમારી આજ
“મહારાપર પ્રીતિ છે પણ મહારા પછી આ કુમળાં બાળકનું શું
“થશે તે વિચારથી મ્હને રોવું આવે છે, ધણીએ ઘણું આશ્વસન
“કર્યું પણ સ્ત્રીને વિશ્વાસ નજ આવ્યો,”

“પણે પણ જય તેમ સ્ત્રી રોતી જય અને આંસુ તો આં-
“ખમાં માય નહિ! “હાય હાય! આ બાળકનું શું થશે?” એજ
“વિચાર ભરાયો.”

“આખરે ધણીએ કહ્યું કે ન કરે નારાયણ ને એવો સમય
“આવે તો છોકરાંને કહેજો કે આ થાંભલા આગળ મ્હને આણી
“આ વાત સંભારી આપે—શું તહારી પ્રીતિ ભુલાય એવી છે!”

“દિવસ ગયા અને બાધ ભાગ્યશાળી તે સોભાગ્યવતી ગુજરી
“ગઈ. બાપુ ફરી પરણ્યો, પ્રથમની સ્ત્રીથી એક છોકરો ને
“છોકરી હતાં.”

“નવી વહુએ હળતે હળવે કાન ભંભેરવા માંડ્યા. નવી તો
“ફરીયાદી કરે—છોકરાંનું ખોટું ખોલે, પણ નમાયાં બાળક—તહેનાથી
“માતું ખોટું કેમ ખોલાય—ફરીયાદી કેમ થાય? આખરે નવીએ
“બાપને ભેરવ્યો અને કહે કે આ છોકરાં ભેગાં મહારાથી નહિ રહે-
“વાય, ગમે તો એ કે ગમે તો હું.”

“ખરૂં! સ્ત્રી હોય એટલાં નમાયાં છોકરાં હોય? છોકરાંનું
“તો ગમે તે થાઓ! સ્ત્રી ક્યાં જય? બાપુએ બાળકને ખોલાવી
“કહ્યું કે મહારે હવે તહે નહિ—બસ જાઓ.”

“છોકરાંનાં મ્હેં દયામણું થયાં પણ દયા કોને આવે? બાપા
“ક્યાં જઈએ?” કરી વ્હીસે મ્હોયે પુછ્યું. “બાપા કોના?” રાક્ષસે
“કહ્યું “મ્હને શું પુછોછો જાઓ ગમે ત્યાં. પડો ખાડામાં.”

“રોતાં રોતાં નિરાધાર છોકરાં બારણાં આગળ આવ્યાં. “દૈત્યને
“દયા નજ આવી.”

“એટલામાં છોકરી જરા ડાહીલી હતી, તહેને માતું કહ્યું સાંભરી
“આવ્યું અને ભાઈને રોતી રોતી કહે “ભાઈ, ચાલ આટલું “માતું
“કહ્યું ફરીએ.” એ જણ પાછાં આવ્યાં.”

“કેમ પાછાં આવ્યાં—જાઓ!” બાપે ઘાંટો કહાડ્યો.”

“ બહીતી બહીતી થરથરતી બાળક બોલી:—“ બાપા, અમે જઈએ
 “ પણ માયે કહ્યું હતું કે આ વખત આવે તો બાપાને એક વાત
 “ કહેજો તે કહિયે તો સાંભળશો ? ”

“ દેવને દયા આવી અને સાંભળવા હા કહી. ”

“ છોકરાંએ ચકલીની વાત અને મા રોષ હતી તે કહી બતાવ્યું;
 “ બાપનું ચિંતન કરણ ઓગળ્યું, ભૂતકાળ સાંભરી આવ્યો; આપેલું
 વચન મન આગળ તરી આવ્યું, છોકરાને રોતો રોતો બાળી પડ્યો
 “ અને ધરમાં રાખ્યાં. ”

“ શેઠ ! આપને પણ બાપુના જેવું થયું છે. પણ સરસ્વતીચંદ્રને
 “ ચંદ્રલાક્ષ્મીએ કંઈ કહી મુક્યું નથી—તે બિચારા ગયા, અને મના-
 “ વાનો અવકાશ પણ તુમારે નથી. ”

“ આપના મનમાં એમ આવ્યું કે પૈસાને લીધે આપનો સંગ
 “ છે. હવે એ સગપણ નથી. આપ એને મન બાપ છે. આપને
 “ મન એ પુત્ર નથી. હોય. એમજ હોય તો ! ”

“ શેઠ ! આપના ધરમાંથી એ ગયો ત્હેની શીકર કરશે નહિ.
 “ એને સોંપેલી અને બીજી વસ્તુઓ—ધરની—સંભાળજો. ધરમાંથી
 “ કંઈ ગયું લાગે તો મ્હને કહેજો. હું ભરી આપીશ. ”

“ શેઠજી, જાઉં છું. આપ મ્હોટા માણસ છો. વધારે ઓછું
 “ બોલાઈ ગયું હોય તો ક્ષમા કરજો. રજા લેઉં છું. ”

બોલતાં બોલતાં ચંદ્રકાંતે પાઘડી પહેરી, ઉઠ્યો, અને
 ચાલવા માંડ્યું.

શેઠે હાથ પકડી ત્હેને બેસાડ્યો.

“ ચંદ્રકાંત, ચંદ્રકાંત, આમ શું કરે છે ? મ્હને એનો પત્તો
 “ આપ, ત્હે મ્હારૂં ખસી ગયલું કાળજું ઠેકાણે આણ્યું છે. હવે
 “ પુત્રવિયોગથી ફરી ખસશે તો પછી ઠેકાણે નહિ—આવે હો.

“ શેઠ, ધરમાં છે ઠેકાણે લાવનાર. હું ખરેખર કહું છું કે
 “ મ્હને ભાઈની ખબર નથી. મ્હને ખબર હત તો હું આમ જવા
 “ ન દેત. હું મ્હારી મેજે હવે એને શોધાશે એટલું શોધીશ, એના
 “ જેવો થઈને આથડીશ, મરજી પડે તે કરીશ, એમાં કોઈને
 “ શું ? આપ હવે આનંદ કરો—ધરમાંથી કાંટો ગયો—એની
 “ કનવા કહાડી નાંખો. મ્હારૂં હૈયું ભરાઈ આવ્યું છે.—અસ હવે

“ મહેને જવા દો. ” શેઠનો હાથ તરછોડી નાંખી બારણું ફડાક ઉઘાડી
“ ચાલતો થયો. ગુમાન બારણામાં પેઠી. ”

શેઠ ઘેલા બની લવતા હતા—“ દુઃખી હું તેથી કોને શું ? હેં !
“ શું એમજ ? શું તું દુઃખી ત્હેતું મને કાંઈ નહિં ? ” “ દુઃખી હું
“ તેથી કોને શું ? હેં !—” “ નહિ જોવું—નહિ રોવું અફળ આંસુ
“ ન શીદ લ્હોવું ? ” “ પિતાજી રોવું તે શાને ?—” ભુલી જઈને
“ જનારાને—” “ દુઃખી હું તેથી કોને શું ? ” “ હેં મહારો જ
“ વાંકસ્તો—” “ ચંદ્રકાંત મહારો ભાઈ મહેને આણી આપ. ” જુએ
તો ચંદ્રકાંત ન મળે.

“ ભાઈ, ભાઈ ? ”

ગુમાન પાસે આવી ઊભી—“ ભાઈ તો ગયા, ” ગુમાનને
દેખતાં જ શેઠ ઉઠ્યા અને એક બે લાતો એવી મુકી કે ગઈ ગર-
બડતી આધે. બારણા ઉપર અથડાઈ પડી ગઈ. “ હાં, હાં, ” કરતો
ધૂર્તલાલ અને ખીજા માણસો અંદર આવ્યાં.

હાથથી વાત ગઈ જાણી ભાઈ ખેન શેઠની વૃત્તિને અનુકૂળ
થઈ ગયાં અને સરસ્વતીચંદ્રની શોધ બાબત શેઠની સર્વ આત્માઓ
દેખીતી પળાવા લાગી. પવનના ઝપાટા આગળ નમી જઈ ઝપાટો
પાછો વળતાં ઉભું થતાં ધાસની વૃત્તિ સર્વેએ અનુસરી તરત સઉ
શેઠને વશ થઈ ગયાં. દિવસ જવા માંડ્યા. માણસો ઉપર માણસો
શોધમાં રોકવા છતાં અને દ્રવ્યનો વ્યય નિરંકુશ થયા છતાં પત્તો ન
લાગ્યો અને એવી રીતના ધણા કારણોથી શેઠ હળવે હળવે શાંત થયા
અને ગુમાન નિર્ભય બનવા લાગી. શેઠ જે માણસો મોકલતા ત્હેમને
દ્રવ્ય આપી, લાલચ આપી, સમજાવી, છેતરી, શેઠની ઇચ્છાનો અમલ
કરવામાં શિથિલ કરી દેતી અને શેઠને કાને એમ જ જતું કે અહિંભુત
શોધ નિષ્ફળ જાય છે.

ચંદ્રકાંતે પણ શોધ કરવામાં બાકી રાખી નહિ. પોતાનો ઉભરો
નરમ પડતાં શેઠપર દયા આવી; પણ ત્હેના ધરનો તાલ જોઈ પોતા-
ની જ શોધ ઉપર આધાર રાખ્યો.

સરસ્વતીચંદ્ર, ભાગ ૧ લો.

અર્થદાસને મણિસુદ્રાની લેટ.

(સરસ્વતીચંદ્ર, સુવર્ણપુરના અમાત્ય ને કુમુદસુંદરીના શ્વસુર, બુદ્ધિધનનો આશરો લઈ રહ્યો હતો. ચંદ્રકાંતને તે ખબર મળવાથી તેને શોધવા ત્યાં જવાનો વિચાર કરી સરસ્વતીચંદ્રે ધારણ કરેલા નવીનચંદ્રના નવીન નામે તેને પત્ર લખ્યો. તે પત્ર પહોંચતાં જ તે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો ને રસ્તામાં એને ખ્હારવટીયાઓએ લુંટ્યો. પોતાની સાથે ગાડીમાં એક વાણીયો ને તેની સ્ત્રી હતાં તે સ્ત્રીને ખ્હારવટીયાઓ લઈ ગયા ને તેને બચાવ કરવા જતાં સરસ્વતીચંદ્ર ધવાયો ને લોહી ધણું વહેવાથી મૂર્છાવશ થયો. ખ્હારવટીયાઓ ગયા પછી અર્થદાસ પાણી લઈ આવ્યો ને સરસ્વતીચંદ્રના મ્હોંપર છાંટી તેને જગાડ્યો.)

વાણીયો ધીમે રહી સરસ્વતીચંદ્રને ઉઠાડવા લાગ્યો અને ઉઠાડી બેઠો કર્યો.

“ત્હમને આ ખ્હારવટીયા ઓળખે છે કે શું? પેલો સંન્યાસી જેવો ત્હમને ત્હમારું નામ દેઈ બોલાવતો હતો.” આમ કહેતો કહેતો અર્થદાસ સરસ્વતીચંદ્રના ધા તપાસવા લાગ્યો અને જ્યાંથી લોહી વહેતું બંધ થયું હતું ત્યાં આગળથી રુ જેવું કાંઈ હાથમાં લેઈ આંખો ચળકાવી સુરસંગે ચંદ્રભાઈ કહ્યું હતું તે સંભારી, વધારે અપભ્રંશ કરી બોલ્યો.

“ચાંદાભાઈ, જુવો તો ખરા આ ઠાકોરજીની માયા ! ત્હમારો ધા રૂઝી ગયો સમજવો—લ્યો આ.”

રૂઝતા ધાની દૃષ્ટનાથી જ બળવાન થઈ ગયેલા મનવાળો બની પોતાનું ત્રીજો અપભ્રંશ પામેલું નામ સાંભળી ચમકી સરસ્વતીચંદ્ર ટટાર થયો. “એ શું છે ભાઈ?”

વાણીયો બોલ્યો: “આતું નામ ધાખાજરીયું; ત્હમે આ ધાસમાં પડ્યા હતા તે ધાસ ભેયું ઉઝેલું ત્હમારો લોહીથી ધામાં એ વળગી ગયું અને લોહી બંધ થઈ ગયું.”

“તે એમાં કાંઈ મુશ્કેલી છે?”

“હા, એથી ધા રૂઝે છે. આ ત્હમારો ધા રૂઝ્યો હવે ત્હમારે “સમજવો. ત્હમેજ જુવોને—હવે કાંઈ દરદ છે?”

“ના, છે તો નહિ.” સરસ્વતીચંદ્ર પળવાર નીચું જોઈ રહ્યા વિચારમાં પડ્યો, અને ગળગળો થઈ, છાતીપર હાથ મુકી બીની આંખવડે આકાશભણી જોઈ મનમાં બોલ્યો.

તોટક.

“પ્રભુ આમ જ આપદ તું હરતો—

“અમ મૂર્ખપણું ઉર ના ધરતો,

વનમાં વણુ—ભાન પડી હું રહ્યો—

તૃણુદાર વિષે, પ્રભુ ત્યાં તું ઉભો!!”

આ સ્તવન જાતે જ થઈ ગયું અને નવા ઉત્કંપમાં અચીંત્યા રોમાંચમાં, દુઃખી આંખમાં, દીન હૃદયમાં, અને ઉશ્કેરાયલા મસ્તિકમાં ઇશ્વર પ્રત્યક્ષ થતો લાગ્યો.

આ પ્રથમ ઇશ્વરદર્શન કરાવનાર વિપત્તિનો અર્થ એના મનમાં આજ સાકાર થયો; કારણ પુસ્તકોમાં, સમાજોમાં અને મંદિરોમાં પ્રાર્થનાઓ ત્હેને કેવળ શુષ્ક અને નિરર્થક લાગી હતી. આર્દ્ર હૃદય અને લોચનથી તે વાણીઆના સ્હામું ઉપકૃત દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યો, તૃણુનું ભાન કરાવનાર તે વાણીયો હતો એ સાંભર્યું, અને આ ઇશ્વરોપદેશ કરનાર મ્હારો ગુરુ આ વાણીયો છે એ નિશ્ચય સર્વાંગે આ દત્તાત્રેય જેવાને ચિત્તવશ થયો. વાણીયાભણી જોઈ તે બોલ્યો “ભાઈ ત્હમારું નામ શું?” તાલીમપિ ન દયાત્ એ સંપ્રદાયના વણિકને આ પ્રશ્ન વસમો પડ્યો. “પેલો સંન્યાસી આતું નામ જાણતો હતો—મ્હારો બહાલો આયે બહારવટીઓ હશે ત્યારે? નામ બામ આપે એવો કાંઈ અર્થદાસ કાચો નથી.” એ વિચાર મનમાં કરી વાણીયો હસી પડ્યો અને ઉત્તર ઉડાવી સ્હામો પ્રશ્ન પુછવા લાગ્યો. “હે! હે! હા આંદા-ભાઈ, વારુ ત્યારે ત્હમે આ લોકમાં ક્યાંથી આવી પડ્યા, ત્હમે શો ધંધો કરો છો? ત્હમારું ગામ કીયું ને ક્યાં જવાનું છે?—હવે તો ત્હમને જરૂર કરાર વળશે. જરા વાર તો લાગશેસ્તો.”

“હું ક્યાંથી આવું છું તે ત્હમે જાણો છો અને આ લોકમાં શાથી આવી પડ્યો તે ત્હમે જાતે નજરે જોયું છે.”

“પણ ત્હમે ધંધો શો કરો છો?”

“ધંધો! ખાવું, પીવું, ને ફરવું.”

“એમકે?”—વધારે બેઠમમાં પડેલો અર્થદાસ હૃદયમાં ધ્રુજતો વળી પુછવા લાગ્યો “ને જાઓ છો ક્યાં?”

“ભાગ્ય લેધ જય ત્યાં—તહમે લેધ જવ તો તહમારે ત્યાં આવું
લુખ મહને ને તહમને સરખી લાગી હશે.”

અર્થદાસ મનમાં બોલ્યો “જો બહારવટીઓ ખરો ! મહારે ઘેર
આવવું છે, ત્યારે પેલીને બચાવવા શું કરવા લાગ્યો ને ધવાયો ? કેણુ
જણુ બહારવટીયાઓનો ભેદ થઈ એમ કયું કેમ ન હોય ?” સ્વાર્થ
જળનાં માછલાંએ પરમાર્થપુદ્ધિની કલ્પના ન કરાઈ.

સરસ્વતીચંદ્રે ફરી પુછ્યું “ભાઈ તહમારે ઘેર મને લેધ જશે ?
હું તહમને કામ લાગીશ. આ દેશનો હું ભોમીઓ નથી ને તમે સડ
રસ્તાના ભોમીયા હશે.”

“મહારે ઘેર તે તને મરવાને લેધ જય !—અર્થદાસ પણ ખરો
“કે તહને ચપટીમાં લે !” એટલું મનમાં બોલી મહોટેથી બોલ્યો હા
“શા વાસ્તે નહિ ? પણ એટલી સરતે જો કે મહારી ધરવાળી પાછી
“આપવી !”

“ભાઈ, તે તો હું શી રીતે કરું ? પણ તહમારે ઘેર ચાલો એ-
“ટલે હું તપાસ કરવા લાગીશ.”

“જો લુચ્ચો !” અર્થદાસ આટલું મનમાં કહી વળી મહોટેથી
“બોલ્યો. “વારુ ભાઈ ચાંદાભાઈ ! આપણે અહીંયાં ક્યાં સુધી પડી
“રહીશું ચાલો ગામભણી જઈએ !”—મનમાં બોલ્યો પોલીસમાં
“પહોંચાડું પછી એ તો રત્નનગરીની પોલીસ છે ને વાણીયા સાથે
“કામ છે.”

“એ જણુ ઉડ્યા અને મનહરપુરી ભણી ચાલવા લાગ્યા. ચા-
લતાં ચાલતાં અર્થદાસે ખેલ માંડ્યો. અચીંત્યો રસ્તા વચ્ચે બેઠો અને
રોવા લાગ્યો.”

“ઓ મહારી મારે ! તહારું શું થશે ? ઓ”—

સરસ્વતીચંદ્ર ચમકી ચાલો બની આસનાવાસના કરતો બોલ્યો:
“શું છે ! તહમારી માને શું થયું ?”

“અરે મહારી ખાયડીને પેલા લેધ ગયા—ખીચારી રવડી મરશે
“ઓ મહારી મારે—ખાયડી રે ?”

“ધીરજ ધરો, ભાઈ, ગામમાં ચાલો અને રસ્તો કરીશું.”

“પણ એની પાસે દાગીના છે તે !—એ તો મહારું સર્વસ્વ ! હવે
“હું ખાઈશ શું ? મહારા ધરમાં તો ઝેર ખાવા જેટલી કુટી બદામ
“નથી ! ધરવાળાને બાડું ક્યાંથી આપીશ ? મહારાં તો હાંફલાં અને

“લાકડાં એ વેચાશે ! ને હું મોદીને શું આપીશ ને પાચડી ખોળવા
“સરકારમાં શું આપીશ ?—ઓ ચાંદાભાઈ હું તો અહીંયાંજ મરીશ.”

ધણું સમજાવ્યો પણ અર્થદાસ ઉઠ્યો નહિ. આખરે આંખો ફાડી
“શાંત બોલ્યો: “હું તો હવે કાંસો ખાઈ મરવાનો. દૈવે મહને આજ્ઞા
“પણ ન ધડ્યો કે લોટ માગી પેટ ભરું. મહારા તો પેટમાં શું ચળાં
“વળે છે—ઉઠાતુંએ નથી ને ખોજાતુંએ નથી. એ ચાંદાભાઈ ! અબબબ”
જીભ અટકી હોય એમ અર્થદાસ લાંબો થઈ સુધ ગયો, આંખો ચગા-
વવા લાગ્યો, ને મ્હોંમાંથી શીણના પરપોટા કહાડવા લાગ્યો.

સરસ્વતીચંદ્રને અત્યંત દયા આવી ને વિચારવશ થઈ ગળગળો
થઈ ગયો. “ઓ ઇશ્વર, હું ખીચારાને દુઃખથી છોડાવવા શું કરું ? આના
“દુઃખમાં મહારી લુખ તો મરી ગઈ. આને સ્ત્રીનું દુઃખ નથી પણ
“પૈસાનું દુઃખ છે. એનું દુઃખ ભાંગવા જેટલો પૈસો તો મહારી પાસે
“હતો તે મ્હોં છોડ્યો. દ્રવ્યનો આવા પ્રસંગે ઉપયોગ હશે ત્હનું
“મહને ભાન ન રહ્યું. આને ઇશ્વરે વિદ્યા આપી નથી, ગર્ભશ્રીમંત
“પણ નથી ! મહારી ગર્ભશ્રીમતાપર ધુળ વળી ! આનું આપધ દ્રવ્ય,
“તે હું ક્યાંથી આપું ! દ્રવ્ય છોડ્યું ન હત તો આ પ્રસંગ ન આ-
“વત.” વળી અર્થદાસ સ્હામું જોઈને શાંત પડી વિચાર્યું. “દ્રવ્ય
“છોડ્યું ન હત તો અર્થદાસના દુઃખ જેવાં દુઃખ લોકને થતાં હશે એ
“હું કેમ જાણતું ?”

શાન્તિએ સ્મરણને સ્ફુરવા દીધું અને પોતાને જનોઈએ બાંધેલી
મણિમુદ્રા સાંભરી આવી. સાંભરી આવતાં મુખપર આનંદ અને
ઉત્સાહ દીપવા લાગ્યાં. “હા ! આના ઉદ્ધારનો માર્ગ સુઝ્યો” મણિમુદ્રા
છોડી હાથમાં લેઈ તે પર જોઈ રહ્યો; “મણિમુદ્રા ! કુમુદસુંદરીની લલિ-
“ત આંગળીએ વસવા, ત્હેના ચિત્તને આનંદ આપવા મ્હોં ત્હને આ-
“ટલા મોહથી ઘડાવી હતી ! તે સર્વ હવે વ્યર્થ થયું. આ દીન વણિ-
“કને આનંદનું સાધન તું હવે થા ! આ ક્ષિતિજરેખા ઉપર સૂર્ય-
“મંડળ શોભે છે તેમ તું કુમુદની આંગળીપર દીપત ! સૂર્ય હવણાં
“ક્ષિતિજથી બ્રહ્મ થશે ! હું અને તું કુમુદથી બ્રહ્મ થયાં ? તું હજી
“મરીબનું ઘર ઉઘાડશે એ ત્હારું ભાગ્ય ! પણ ક્યાં કુમુદ અને ક્યાં
“આ વણિક ? પણ હું તો ત્હારા યોગ્ય નથી જ ! દુષ્ટને છોડી
“ગરીબનું ઘર ઉઘાડ ! મણિમુદ્રા ! લક્ષ્મીના છેલ્લા અવશેષ ! પ્રિય

“કુમુદની સ્મારક એકલી એક મ્હારી જોડે રહેલી છેલ્લી બ્હેન !
 “મ્હારા પિતાના વિભવના છેલ્લા પ્રસાદ ! પ્રિય કુમુદના આજ
 “ચીરાઈ જતા અંતઃકરણમાં રસગતો મ્હારો દુષ્ટ હાથ ત્હારે યોગ્ય
 “નથી ! મ્હારું જનોઈ બ્રષ્ટ છે—મ્હારું શરીર દુરાત્માનું ધર છે !
 “મણિમુદ્રા લક્ષ્મીના છેલ્લા અવશેષ ! પ્રિયતમ પિતાના વિભવના
 “છેલ્લા પ્રસાદ ! પ્રિયતમ કુમુદની પ્રિયતમ બ્હેન ! મ્હારા સ્નેહની
 “સ્મશાનવિભૂતિ ! મ્હારા આંસુથી કલંકિત ક્યાં સિવાય ત્હને તજું
 “હું ! જા ! ગરીબનું ધર દીપાવ ! ” સરસ્વતીચંદ્ર અર્થદાસની પાસે
 બેઠો—ત્હેની આંગળીયે મુદ્રા પ્હેરાવીઃ—અને ભુખથી, દુઃખથી, દયાથી,
 વિરહથી, નબળો પડેલો વિકલ ગદ્ગદ બનતો તરણુ ઢળી પડ્યો.

સરસ્વતીચંદ્રને બહારવટીયો કલ્પતો, ઘડીકમાં ત્હેને રત્નનગરીના
 પોલીસને વશ કરવા યુક્તિ શોધતો, ઘડીકમાં ત્હેની પાસેથી છુટો થવા
 ઇચ્છતો અને આખરે છેલ્લી ઇચ્છાને વશ થતો અર્થદાસ નિર્ધનતા
 અને દુઃખનો ઢાંગ લેઈ પડ્યો હતો તે એવું ધારીને કે એને નિર્માલ્ય
 ગણી બહારવટીયો પોતાની મેળે પોતાને રસ્તે પડે. તેમ કરતાં આ
 તો નવું નાટક નીકળ્યું. ચગાવેલી દેખાતી આંખોવડે તે મુદ્રા જોઈ
 મણિમુદ્રાની પરીક્ષા કરી નજર આગળનો દેખાવ સમજ્યો નહિ અને
 મુદ્રા આંગળીમાં બેઠી અને સરસ્વતીચંદ્ર ઢળી પડ્યો કે એકદમ વિજ-
 ણીની ત્વરાથી ઉભો થઈ ચોરચિત્તવાળો પોતાને સમયસૂચક ગણતો,
 પાછું જોયા વગર અને વિચાર કરવા ઉભા રહ્યા વગર મુઠી વાળી
 નાઠો.

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૨.

સરસ્વતીચંદ્રને બાવાઓ લઈ જાય છે.

(સરસ્વતીચંદ્રને બેભાન અવસ્થામાં વનમાં પડતો મુકી સ્વાર્થી
 અર્થદાસ પલાયન કરી ગયો તે આપણે જોયું. સરસ્વતીચંદ્રની મૂર્છા
 ધણી લાંબો વખત પ્હોંચી અને રાત પડતાં પણ તે અધાર વનમાં
 પડેલો હતો.)

આ પ્રસંગે આખા જંગલમાં પેસવા કોઈ માનવીની છાતી
 આલે એમ નહતું, અને ખરા શરવીરો પણ રાત્રિ સમયે આ બચ-
 કર જનાવરોને છંછેડવા હિંમત ધરતા નહોતા. આખા જંગલમાં
 માત્ર જનાવરોની કારમી ચીસો સંભળાયાં કરતી અને બહારવટી-

ચાઓ રાવણ કરતા તે પણ મનહરપુરીની બાજુના વડમાં ભરાતા. સરસ્વતીચંદ્ર પડ્યો હતો તે જગા વડથી થોડે છેટે હતી અને વડ નીચે ઉઠતો શોર બકાર પણ અંધારામાં કાન ઉપર અકળાતો ત્યારે ઓછો ભયંકર નહોતો લાગતો. આકાશમાં તારાનાં ઝુંડ ઝમુક્તાં હતાં તે પણ ભયંકર પ્રાણીઓની આંખો જેવાં વિકરાળ પ્રકાશવાળાં લાગતાં હતાં અને જંગલનો આ ઠાઠ જોઈ નબળો પોચો માણસ તો ભયથી ગાંડો જ થઈ જાય. સરસ્વચંદ્રની મૂર્છા વળી તો પણ ઉઠવાની કે બોલવાની શક્તિ રહી ન હતી. રસ્તાની ધુળમાં ચતોપાટ પડેલો હતો તેને કાંઈક શુદ્ધિ આવતાં, પ્રથમ કાન સચેત થવા પામતાં, સિંહની ત્રાડતી ગર્જના અને તેની સાથે જ બીજાં પ્રાણીઓની ચીસો, એકદમ એ કાનમાં દોડી આવવા લાગી અને આંખો ઉઘાડતાં એ ગર્જનાઓથી ગાજતો વીંઝતો ત્રાસ વર્ષાવલો અંધકાર અને અંધકાર સાગરને પેલે કીનારે ચાંચીઆઓની તરવારોની અણીયો પેઠે અગતતા અગતતા તારાઓ, દૃષ્ટિમાં ઉપરા ઉપરી ઉભરાવા લાગ્યા. સરસ્વતીચંદ્રના પંડિત વિચાર નહાસી ગયા; કવિતા તો પાસે આવીજ નહિ; જ્ઞાન માર્ગ તો સુઝ્યો જ નહિ; માખાપ, કુમુદસુંદરી, અને ચંદ્રકાંત પણ એનાં મનની દૃષ્ટિમર્યાદા માંથી ખસી ગયાં; મરણકાળે સડિને મુકી એકલાં જવાનું તેવી જ રીતે આ મહાભય પ્રસંગે પણ સરસ્તીચંદ્ર એકલો અનાથ ભોંય નાખેલા જેવો કાળરાત્રિના ઘોર ભયભેરવતું ઉગ્ર સ્વરૂપ જેવા લાગ્યો, ઉઠવાની શક્તિ નહિ તો નહાસવાની ક્યાંથી હોય ? નહાસીને પણ આ અબળપ્રયા જંગલમાં અંધકારે કેઈ દિશાએ જવું ? ગમે તો ભુખ અને અશક્તિથી અથવા ગમે તો કોઈ ભયંકર પ્રાણીના મુખમાં આહુતી પેઠે પડી, સંસારને છેલ્લા નમસ્કાર કરવાનો પ્રસંગ પ્રત્યક્ષ લાગ્યો તેની સાથે ભૂતકાળ દૃષ્ટિ આગળ ખડો થયો. પિતા, કુમુદસુંદરી અને પ્રિય ચંદ્રકાંતનાં દીન મુખ નેત્ર આગળ આવી ઉભાં, અને તે સર્વનાં નેત્રનાં આંસુની અખંડિત ધાર વહેતી દેખાઈ. બોલવાની શક્તિ વગર, બોલ્યા વગર સરસ્વતીચંદ્રનો આત્માજ આ જોઈ રોવા લાગ્યો, સંક્રીની લક્ષ્મી માગવા લાગ્યો; કરગરવા લાગ્યો; બ્રહ્મહત્યા જેવી સ્નેહહત્યા ફરી ફરી સાંભરી આવી તેના આખા શરીરને કંપાવવા લાગી, એની આંખોમાંથી આંસુ જાતે નીકળવા લાગ્યાં અને એ પાસ આંખના ખુણામાંથી

હામણા ઉપર થઈ કાન આગળ થઈ પૃથ્વીપર પડવા લાગ્યાં; ત્હેને થીત આવ્યા જેવું થયું; રોવાની શક્તિ હત તો પોકે પોક મુકી રોવાનું જાત, પણ રોવા જેટલી શક્તિ સરખી ન હતી તેથી શરીર અને મુખ રાંક થઈ ગયાં; લક્ષ્મીનંદન, કુમુદસુંદરી, અને અંદ્રકાંત એ સખ્દથી ભરેલા નિઃશ્વાસ અને પ્રાણ છાતીમાં ઘડકવા લાગ્યા; એ નિઃશ્વાસ અને પ્રાણ હવે તો જાય તો સાફ એવું ધ્રુચી ત્હેનો માર્ગ મોકળો કરવા ગરીબડું મુખ પ્હોળું થઈ ગયું; પગ ચુસાવા લાગ્યા પણ હલાવવાની શક્તિ ન હતી. પેટમાં દાહ ઉઠવા લાગ્યો અને યમ-રાજના દૂતનાં પગલાંના જેવા ધબકારા સંભળાયા. અત્યારે એને કોઈ અગ્નિદાહ કરવા ન્હોતું; એના શય પાસે મરણપોક મુકનાર પણ ન હતું. માત્ર અંધકાર ભરેલું જંગલ ભયાનક અને ગંભીર દેખાવ ધારણ કરી ચારે પાસેથી ત્રાડો નાંખતું, મરેલા શિકાર પાસે ગાજતો વાધ બેઠો હોય તેમ, એકું હતું અને ખાવા ધાતું હતું.

એવામાં રસ્તાની એક બાજુપરની ઝાડીમાં કાંધક ખડખડાટ થયો અને થોડીવારમાં એક મહાન અજગર, કાળો નાગ, કુંદવારા ભારતો ઝાડીમાંથી રસ્તા ઉપર દાખલ થયો, અને કુવારાના પાણી પેઠે ઉછળતો, સરસ્વતીચંદ્ર પડ્યો હતો એની પાસ સમુદ્રનાં, અટકે નહિ એવા મોજાં પેઠે આવ્યો. સરસ્વતીચંદ્રના અશક્ત શરીરમાં એના હસારાએ અને કુંદવાડાએ અચીંતી લેશ શક્તિ આણી અને ઉઠાયું તો નાહ પણ નાગ આવતો હતો તે ભણી દૃષ્ટિ ફેરવી અને યમદૂત જેવા નાગને એણે દીડો અને ત્હેની સાથે આંખો આકાશ ભણી હતી તેવી કરી દીધી. સગાં રનેહીના વિચાર, પશ્ચાતાપ, દીનતા, શોક અને આંસુ એ સર્વ સંસારના પદાર્થોનો વીજળીની ત્વરાથી ત્યાગ કરી દીધો, અને મંગળસમય જેવા મરણકાળને વાસ્તે સરસ્વતીચંદ્ર આંખના પલ્લકારા જેટલી વારમાં સજ્જ અને સાવધાન થઈ ગયો. આ સર્પ પોતાને ક્યારે ડસે છે ત્હેની વાટ ધડકતા હૃદયથી જેવા લાગ્યો. સર્વ સંસારતું હવે અવસાન આવે છે સમજી, ક્ષોભ તજી, તે શાન્ત થઈ ગયો. વિચારનો અવકાશ મળ્યો, ઉપજેલું મરણ-ભય અવકાશ જતો રહ્યો ત્હેની સાથે જતું રહ્યું. માત્ર આત્મરક્ષણની સાહજિક વૃત્તિ સૂર્ય મયા પછી પણ સૂર્યનાં કિરણ રસને તેમ હજી રહી હતી અને એ વૃત્તિએ પણ એવું જ શીખવ્યું કે નાગની પાસે સચેતન દેખાવા કરતાં

જડ દેખાઇ, જાય તે રસ્તે રહેને જવા દેવો એ જ સ્મર છે. મહાસર્પ દોડતો દોડતો આવ્યો તે ક્ષણે સરસ્વતીચંદ્ર આવા કારણથી હાલતો ચાલતો બંધ થઈ સ્તબ્ધ બની શ્વાસ રુંધી પડી રહ્યો. સર્પ આડો અવળો વાંકો થતો એની પાસે આવ્યો, પોતાના માર્ગનો અવરોધ કરતો એને દેખી એની ચારે પાસે પ્રદક્ષિણા કરવા લાગ્યો, અને અંતે પ્રથમ હતો તે પાસે આવી, એની છાતીપર ચઢી ગયો. સાપ પાંચ છ હાથ લાંબો, ચાર પાંચ આંગળ જડો અને વિકરાળ હતો. તારાના તેજમાં એની તીવ્ર આંખો, ઘોળી મુછો, અને કાંચળીમાંના પટા આભાસ ધરવા લાગ્યા. પોતાની પ્હોળી મ્હોટા પાંદડા જેવી અગ્ર ફણા ઉંચી કરી કંપાવવા માંડી. સરસ્વતીચંદ્રની છાતીપર નાગરાજ ડોલવા અને ભયાનક ડાકલી વગાડવા લાગ્યો. સરસ્વતીચંદ્રના ધૈર્યની સીમા આવી ગઇ અને સાપ કરડ્યો હોય એવી જ વૃત્તિ આ દેખાવ જોઇ એને થઇ ગઇ. રહેના ઓઠ, નખ અને દાંત કાળા પડ્યા હશે તે તો અંધારામાં શું જણાય પણ તે સર્વમાં શીત વ્યાપી ગયું, કાન ખેરેરા થઇ ગયા, શરીરમાં લોહી ફટકી ગયું, અને આત્મા શય જેવો શરીરમાં માત્ર સાક્ષીરૂપે રહ્યો. પાંચ સાત મીનીટ સુધી વિષમય પ્રાણી આ શરીર ઉપર આમ તેમ ફર્યો અને એના ભાર નીચે ચગદાતા ગયા તેમ શરીરનાં અવયવ એક પછી એક મરી ગયા જેવા થયા. અંતે એકદમ પુંછડું જોરથી સરસ્વતીચંદ્રના મ્હોંપર ઝાપટી, શરીર ઉપરથી ઉતરી, સાપ રહામે રસ્તે ચાલ્યો ગયો. તે પળે “ઓ કરડ્યો!” એવી વેદના સરસ્વતીચંદ્રના રહેલા ભાનના અંગારામાં વિષ પેડે વ્યાપી ગઇ અને રહેની સાથે એ અંગારો હોલાઇ ગયો. જંગલ પાછું હતું તેવું થઈ ગયું; સરસ્વતીચંદ્રના હૃદયના ધબકારા પણ બંધ થઇ ગયા; એને ધારણ કરનારી રાત્રિચિતામાં અંધકાર ભડભડ લાગવા માંડ્યો, અને જંગલ-શ્મશાનમાં પ્રાણીબંધુઓની પોકેપોક ચારે પાસે ગાજી રહી અને આ-કાશને ભેદવા લાગી. કંઠમાં કંઠે કાળજી ચીરી નાંખે એવી મરણપોક જેવી સિંહગર્જના બીજા સર્વ નાદને ડુબારી દેઇ એકલી સંભળાવા લાગી; અને દશે દિશાએ ધોર શૂન્ય અંધકારમાં યમને ખોળે પડેલા સર-સ્વતીચંદ્રની પ્રાણયાત્રાના અવસાનના સાક્ષીભૂત થવા, એ સુતો હતો ત્યાંથી ફરતા બે ત્રણ ગાઉ સુધીમાં, કોઈ માનવી આ ભયંકર પ્રહરે હશે એવી કલ્પના પણ થવાનું કારણ નહોતું. ચારે પાસનું જંગલ, પૃથ્વી, આકાશ અને સર્વ દિશાઓ એકદમ આ પુરૂષના પ્રાણને વાસ્તે પોઠારતી હતી અને એ પોઠાર અંધકારમાં પડ્યા પામી ગાજી ઉઠતો

હતો. “ઓ સરસ્વતીચંદ્ર!”—“સરસ્વતીચંદ્ર! સરસ્વતીચંદ્ર ઓ! ઓ!”.....એવી લંબાવતી કારમી ચીસ આખા અરણ્યમાંથી ઉઠ્યા તોડોનાં વચ્ચાળામાં થઇને નીકળતી લાગતી હતી અને ઠેઠ મન-હરપુરીમાં પહોંચી, ચંદ્રકાન્તના હૃદયને ચીરતી હતી, અને સુવર્ણપુર સુધી પહોંચી, ગરીબ કુમુદસુંદરીની આંખોમાંથી ઉઘડેને હાંકી કહાડી આંસુનો સાગર ઉભરાવતી હતી અને અમાત્યનો મહેલ અને પ્રમાદ-ધનનું રંગભવન ત્હેને મન સ્મશાન જેવું કરી દેતી હતી.

માનવીનો પગસંચાર આ અરણ્યમાં થવો અસંભવિત હતો તેવે આ પ્રહરે જે રસ્તે સરસ્વતીચંદ્ર શબ્દવત પડ્યો હતો તે રસ્તાપર કેટલેક છેટે પૂર્વ દિશામાં ભૂતાવળી જેવું એક ટોળું આવતું હતું. એ ટોળું બહારવટીયાઓનું ન હતું, કારણ એ લોક તો ક્યારના વડ આગળથી વેરાઈ ગયા હતા. અત્યારે રાત્રિના અગિયાર વાગ્યા હતા. અને રાત્રિ વધી તેમ તેમ ભયંકર થતી ગઈ. ભયંકર પશુઓની ચીસો વધતી ગઈ, અને ધ્રુવડ ઠેકાણે ઠેકાણે નીકળી પડી ધ્રુવવવા લાગ્યાં. જંગલમાં પડતી ચીસોનો પ્રત્યુત્તર મનહરપુરીની શેરીઓના કુતરા મ્હોટે સાદે કરવા લાગ્યા અને ત્હેમનું ભસવું અને રોવું આ રસ્તા સુધી સંભળાવા લાગ્યું. આકાશમાં તારાઓના પોપડે પોપડા અંધારા અને ત્હેમનું તેજ એકાંત ભયસૂચક લાગવા માંડ્યું. ક્વચિત્ એકાદ રડીપડી કાળાશ મારતી ન્હાની વાદળી સિવાય જ્યાં જુએ ત્યાં તારાં જ તારા અને વચ્ચે ભયંકર કાળું આકાશ. ઝાકળ પાણુ પડવા માંડતું હતું અને ભયભીત જગતને શરીરે પરસેવા પેડે એકઠું થઈ સર્વને ઠંડાગાર કરી નાંખી કંપાવતું હતું. ત્રિભેટાની પૂર્વ ભણીથી આ ઘડીયે ભયંકર ભૂતાવળી જેવું ટોળું આવતું હતું અને રાત્રિની ભયંકરતાને વધીરતું હતું.

આ ટોળાની આસપાસ કેટલાક જણ વાંસના ભારા બાંધીને ત્હેને મસાલો પેડે સળગાવી ચાલતા હતા. એ ઉંચા વાંસની મસાલો વમર તેલે બળતી હતી અને ત્હેના શિખરો ઉપર બળતા રાતા પીળા ભડકા ઘણેજ છેટે સૂકી પ્રકાશ નાંખતા હતા અને ઝાડો અને તોડોની વચ્ચે અંધકારના ઉંચા શિખર-કળસ જેવા લાગતા હતા. કોઈ કોઈ વખત તો વાંસોની ગાંઠો બળતાં ઝુટતી અને ચારે પાસ ત્હેના તનખા કડાકા કરતા ઉડતા હતા. આ ટોળામાં સર્વેએ માથે શિવના મથુંની પેઠે મ્હોટી જટાઓ ઉંચી બાંધી લીધી હતી અને કાળા વાળની ઉભી ગડો અજવાળામાં મ્હોટા સાપની પેઠે ચળકતી હતી.

અને જટાઓ ઉભા રાફડાઓ જેવી લાગતી હતી. આ ટાળું બાવઝોતું હતું અને ત્હેમના પગનો ધસારો ધણે છેટેથી સાંભળીને સાથ સરસ્વતીચંદ્રના શરીરપર ખગવાર સ્તબ્ધ ઉભો રહ્યો હતો, અને તે ધસારો તથા પ્રકાશ દૂરથી પાસે આવતો સમજી એકદમ નહાસી ગયો હતો.

નાગ ગયો અને થોડીક વાર થઇ હશે એટલામાં તે બાવઝોતું ટાળું સરસ્વતીચંદ્રનું શરીર પડ્યું હતું તે જગા આગળથી દષ્ટિગોચર થયું, આશરે ત્રીશ ચાળીશેક બાવઝોતું ઝુંડ હતું અને સડીની વચ્ચે એક રથ હતો ત્હેને બળદ ન જોડતાં બાવઝો જ ખેંચતા હતા. બાકીના બધાઓમાંના કેટલાક હાથમાં કરતાળ, ડક, કાંશીઓ, વગેરે લેઇ વગાડતા હતા. કેટલાક પાસે માત્ર મશાલો જ હતી, કેટલાકની પાસે લાંબી ઉધાડી તલવારો હતી અને તરવારવાળાઓ રથની આસપાસ અને ટાળાની આસપાસ યોગમ આખો ફેરવતા ફરતા હતા. એક જણની પાસે ભગવા રંગનો ઉચો ઝુંડો હતો તે રાત્રે ઉંઢાળાના પવનના સપાટાથી ફરફરતો હતો અને મસાલોના વીંઝાતા ભડકાઓની ભભક રહામે વીંઝાતો હતો, અને લાલ ભગવો રંગ ભડકાઓના રંગથી રંગાઈ ચાર પાસના અંધકારમાં સૌથી ઉચે જાણે એક ભડકોજ હોય તેમ ભભક મારતો હતો. રાખથી ભરેલી જટાઓ, ભસ્મથી ભરેલાં, માળાઓના ભારાથી લચી પડતાં અર્ધા ઉધાડાં અને અર્ધા ભગવે લુગડે ઢંકાયેલાં કળાં પ્રૌઢ બળવાન શરીર, આકાશ સુધી ગાજી નીકળતી સિંહવાધને પણ ડરાવતી, આખા વનમાં પડ્યા ભરતી, જાડી ફાટી ભજનની નિર્ભય યુગ્મે, અને એકાંત ભયંકર જંગલમાં ભજનની સ્થેમાં ઉન્મત્ત પડતા પગના ધબકારા, આ સર્વથી આ અલભસ્ત જોગીઓતું ટાળું આખા જંગલને ચઢાઈ કરી સર કરતું લાગતું હતું અને સિંહવાધનાથી ત્રાસ થાય ત્હેના કરતાં આ સ્થળે આ સમયે ત્હેમની આ દશાનું દર્શન માણસની છાતીને ઓછી કંપાવે તેવું ન હતું. ફાળો ભરતા ભરતા, ત્રાડો નાંખતા નાંખતા, મસાલોની ઉંચી ઝાળોની ગુફાઓમાંથી ઉછાળા મારતા હોય તેમ, ધસતા ધપતા સર્વ ખીલા-મથા બાવઝો સરસ્વતીચંદ્રના શરીર પાસે આવી પહોંચ્યા. ત્હેમના શરીરપર જુદે જુદે ઠેકાણે ગોપીચંદન, કંકુ અને સિંદૂરનાં ઢાપા તિલકને લીધે મ્હોટા વાધના ટાળાના જેવા તે લાગતા હતા. ત્હેમના ખખડતા લાંબા કાળા ચીપીઆ મ્હોટા નાગની પેઠે ત્હેમની કેડોથી, ખભાથી અથવા હાથથી લટકતા હતા. સડીના ખભા પાછળ હોડકાના આકા-

રનાં જડાં લાંબાં લાકડાનાં મિક્ષાપાત્ર નાખી દીધાં હતાં અને ભરેલી ભગવી ઝોળીઓ સહની બગલો નીચે ઝોલાં ખાતી હતી. મહારૂદ્રની આસપાસ વીંટાઈ વળી આવતા ભયંકર ગણોના ટોળા પેઠે આ ટોળું કાળો ભરતું સરસ્વતીચંદ્રના શરીર પાસે આવી પહોંચ્યું, અને એ શરીર ચગદ્ગ જાય તે પહેલાં મસાલોતું અજવાળું એનાપર પડવાથી સહની આગળ ચાલતો બાવો ચમચો ખચચો. એ શરીર પર દષ્ટિ નાંખી ઉભો રહ્યો અને હેની સાથે સર્વ ટોળું ઉભું રહ્યું, નિશ્ચેષ થયું, એકદમ બોલતું બંધ થઈ ગયું, અને ગાડીમાંથી જોગીશ્વરે ખુમ ખાડી. “મોહનપુરી, શું છે ?” આગળ ચાલતા બાવા મોહનપુરીની આસપાસ તરવારબંધ કેટલાક બાવા ભરાઈ ગયા, સરસ્વતીચંદ્રના શરીરને નીચે વળી મસાલવડે ન્યાળતો પ્રચંડ બાવો મોહનપુરી બોલ્યો “ગુરુ માણસનું શરીર શબવત્ પડેલું છે.” વધારે ન્યાળી બોલ્યો “આજ્ઞા હોય તો સ્પર્શ કરીને જોઉં કે જીવ છે કે શબ છે.” પરીક્ષા કરી સર્વેએ ઠરાવ કર્યો કે જનાવરે એને માર્યો નથી અને એ મરી ગયો નથી. ગુરુએ ધ્યાન ધરી આજ્ઞા કરી:-“બચ્ચા, એ “પુરૂષને ઉચકી લે. શ્રી જગદીશની ઇચ્છા છે કે મુન્દરગિરિના મઠને “આ પુરૂષ ઉત્કર્ષ કરશે અને સાંના સાધુ ગોસાંઈઓ જતે દિવસે “એના આશ્રિત થઈ રહેશે-બચ્ચા, એને જીવની પેઠે જાળવજે ! એ “મહાપુરૂષ થશે અને સાધુ સંત એના ચરણારવિંદની સેવા કરશે !”

ત્રિકાળજ્ઞાની ગણાતા જોગીશ્વરનું આ અણુધાર્યું વચન સાંભળી સર્વ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. સરસ્વતીચંદ્રના શરીરને બળવાન મોહનપુરીએ બાળકના શરીરની પેઠે પોતાને ખભે નાંખ્યું. આવ્યા હતા તેવાજ સર્વ કીર્તન કરતા ચાલ્યા. આગળ જતાં આખું જંગલ બળતું હતું અને ગાઉના ગાઉ સુધી ભયંકર દવ પ્રગટી રહ્યો હતો. ઠેકાણે ઠેકાણે બળતા વાંસોની ગાંઠો ફુટતી હતી અને તનખા ઉડતા હતા. ન્હાનાં મ્હોટાં પશુઓ પરસ્પર-વિરોધ ભુલી જીવ સાચવવાની સર્વ સામાન્ય ઇચ્છાને વશ થઈ દોડધામ કરી રહ્યાં હતાં. ઉધેલાં પક્ષીઓ માળાની સાથે બળી જતાં કારમી મરણ ચીસો નાખી, શાંત ભસ્મ બની જતાં હતાં, દવના પ્રકાશથી અને ધુમાડાથી ઉભસતા આકાશમાં પણ આગ લા-ગેલી જણાતી હતી. આ ભયંકર દવથી બળતા જંગલ વચ્ચે માર્ગ સીધી કહાડી આગમાં પ્રવેશ કરતું હોય, દવ વચ્ચે ચાલતું હોય, અગ્નિ ચોકમાં જ જીવતું હોય, તેમ જોગીઓનું ટોળું પ્રકાશમાં, તાપમાં,

બડાકામાં લીન થઇ ગયું, અદૃશ્ય થઇ ગયું. મોહનપુરીના ખભા ઉપર પડેલા સરસ્વતીચંદ્રના ઉત્તમાંગમાં લટકતાં લોચન કમળ તાપને બળે ઉઘડ્યાં હોય તેમ પળવાર ઉઘડી, આ ચિત્ર સ્વપ્નને જોઇ, કંઈ પુછ્યા વિના, બોલ્યા વિના પાછાં મીંચાઇ ગયા, અને એ પણ આ-ખરે અદૃશ્ય થઇ ગયાં.

સરસ્વતીચંદ્ર, ભાગ ૨.

કુવારી-કુસુમ.

(કુમુદસુંદરીના પિતાને રતનગરીના પ્રધાન વિદ્યાચતુરની ન્હાની પુત્રી કુસુમને શાશ્વત કૌમાર્યનો અભિલાષ છે. સ્ત્રીઓનું કૌમાર્યત એ હિંદુ આચારની વિરુદ્ધ છે. કન્યાના આવા ઉચ્ચ પણ લોકાચાર વિરુદ્ધના આશયથી તેમ જ જાતિમાં સારો વર નહિ હોવાથી કુસુમ-સુંદરી તેના માત તાતને મોટી ચિંતાનું કારણ છે.)

“ગૃહસંસારના પ્રશ્ન રાજ્યતંત્રના પ્રશ્નો જેવા જ વિકટ છે ! સુન્દરગૌરી કહે છે કે કુસુમને બણાવી ન હત તો આવા અભિલાષ ન રાખત ! હિંદુ સંસારી કહે છે કે કન્યાને સર્વદા કુમારિકા ન રાખવી. નવી વિદ્યા કહે છે કે આપણા ધરમાં બાળક વયનું પણ મનુષ્ય જ છે અને તેને બલાત્કારે તો શું પણ સજ્જાન વય થતાં સુધી પરણાવાનો વિચાર પણ અન્યાય છે ! કુસુમને વિરક્તિના અભિલાષ છે; આર્ય સ્ત્રીઓને વૈધવ્યકાળ વિના વૈરાગ્ય અશક્ય છે ! એના અભિલાષ સિદ્ધ કરવાથી આ દેશકાળમાં તેને આમરણાન્ત દુઃખ સિવાય અન્ય પરિણામ નથી. ન્યાય જેવો કે પરિણામ ? એક પાસ પુત્રીની સ્વતંત્રતા નષ્ટ કરવાનો અન્યાય અને બીજી પાસ હિંદુ સંસારની વ્યવસ્થામાં કુમારિકા સ્ત્રીને માટે સજ્જ કરેલાં ભયંકર પરિણામ ! નવી અને જુની વિદ્યા-ઓએ મ્હને આમ સુડી વચ્ચે સોપારી જેવો કરી દીધો છે ! ”

આવા વિચારોમાં ડુબી ગયેલો પણ હસતો હસતો વિદ્યાચતુર એક મધ્યાન્હે પોતાના આરામાસનમાં ડુબી ગયો, અને કરેલા ભો-જનનો નીશો ચઢેલો તેથી નિદ્રાવશ થઇ ગયો. થોડીવારે તેની આંખ ઉઘડી ત્યાં સામે એક આસન ઉપર શુણ્ણસુંદરી બેઠેલી. એના હાથમાં પોસ્ટમાં આવેલા પત્રના લખોટા હતા અને એના નેત્રમાં એકાંત અશ્રુધારા ચાલી રહી હતી. પતિ જગતાં તે સ્વસ્થ થઇ ગઇ અને તેના હાથમાં પત્ર સમુદાય મુક્તી મુક્તી કરમાયલે મુખે બોલી; “સૌભાગ્યદેવીએ પણ સ્વર્ગવાસ કર્યો ! ”

“હેં! શું થયું?” કરી વિધાયતુર ચમકી ઉઠ્યો અને પત્રો હાથમાં લેતો પત્નીના સ્હામું આતુરતાથી અને શોકથી જોઈ રહ્યો.

“પુત્ર દુષ્ટ નીવડ્યો અને પરલોકમાં ગયો, કુમુદ પણ મર્ધ અને પ્રમાદધનને લીધે જ ગઈ! સાથે લાગો સર્વ પાસથી માર પડ્યો અને માયાળુ હૈયું કાટી ગયું. બુદ્ધિધનભાષને માથે હવે બાકી ન રહી. આવી સદ્ગુણી અને સ્નેહાળ જોડ ખંડિત થઈ! પ્રભુને એજ ગમ્યું આપણું દુઃખ હવે ઢંકાઈ ગયું. ઇશ્વરે કાંઈક ત્હેના સ્હામું જોયું છે તે છ માસનો ગર્ભપુત્ર અવતર્યો છે. પણ એટલા અણવિકસ્યા કુલ ઉપરની આશા તે તો કાચા સુતરનો તાંતણો!” ગુણસુંદરી બોલી.

વિધાયતુરે કામળો એક ટેબલ ઉપર મુકી દીધા અને આસનમાં એનું શરીર કળી ગયું અને આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવ્યું.

“ગુણીયલ! બહુ મારું થયું! યુવાવસ્થા ધા ભુલે છે, પણ ઉતરતી અવસ્થામાં પડેલા ધા વફરે છે. જ્યારે સ્ત્રી પુરૂષ વૃદ્ધ થાય છે ત્યારે પરસ્પર આશ્રયની અપેક્ષા વધે છે, મહારાજ મદલરાજને અંતકાળે મેનારાણીની સેવાથીજ સુખ હતું! ભવભૂતિએ સ્નેહનું પરિણામ વૃદ્ધ અવસ્થામાં મુક્યું છે—” હરિ! હરિ! મહા ભુંડું દુઃખ—”

ગુ—“પુરુષ પુરુષનો સ્વાર્થ જુએ છે. પણ બે ભીંતો સાથે પડતી નથી અને સૌભાગ્ય સાથે ગયેલાં સૌભાગ્યદેવી તો ભાગ્યરાણી જ થઈ ગયાં. માત્ર સંતાનની દુર્દેશની કહેણી રહી ગઈ મહારા બહાલા! મ્હને એમના જેવા મૃત્યુની વાસના છે. રાજ્યકાર્યમાં આપને મહારી જાત વિસારે પડશે, સ્ત્રીઓને તેમ નથી. મેનારાણીનું દષ્ટાંત પ્રત્યક્ષ છે.”

વિ—“આપણા દેશમાં ત્યારે આવો ભેદ ગણવાનો અવકાશ છે. આપણા લોકનો વ્યવહાર આપણા સર્વ પુરૂષોને માથે આ મહેણું ઉભું રાખે છે.”

ગુ—“મહારા વચનમાં એવી મર્મવેધકતા મુકું તો આપના સ્નેહને માથે આરોપ મુકતાં મહારો જ સ્નેહ વીંધાય. હું સોજો આની માતું છું કે યુરોપમાં આપણા જન્મ અને સંયોગ હત તોપણ હું આજ વચન કહત.”

વિધાયતુર નરમ પડ્યો. “હું જાણું છું કે ત્હને મહારા ઉપર દયા અને વિશ્વાસ સંપૂર્ણ છે. પણ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે સ્ત્રીપુરૂષ પરસ્પર પ્રેમ રાખે છે તે પણ આત્માને જ પ્રાપ્તકામ કરવા માટે છે, અને મ્હને પાછળ મકી પ્રથમ જવાની વાતને ઉત્કૃષ્ટ ત્હેં ગણી તે એવા જ કારણથી.”

ગુ૦—“ આજ સુધીમાં હું ત્હમારી પાસે હારી નથી તે આજ હારી, પણ ઓ મહારા ચતુર-મરણુ આવશ્યક છેજ તો જેવું જીવન વધારે લોકોપયોગી છે તેજ જીવનને લંબાવવાની વાસના ધટે. આપના જીવનનો સદુપયોગ ક્યાં અને અમો સ્ત્રીઓનો ઉપયોગ કોણ માત્ર ? ”

વિ૦—“ પર્વત મ્હાન હોય છે પણ તે કોમળ વસુંધરાથી છવાય છે ત્યારે જ પ્રાણીઓને ઉપયોગી થાય છે. જડ જેવા શૈલ સમુદ્ર વચ્ચે ઉભા હોય છે ત્યારે તો માત્ર બહાણોના વિનાશનાજ સાધક થાય છે.”

ગુ૦—“ હું ખીજવાર હારી ! ઓ મહારા ચતુર ! હું દુઃખી છું. મ્હને મ્હારો સ્વાર્થ જીલાવતો હશે અને હું આપને દુઃખનું સાધન થઈશ પણ સૌભાગ્યદેવીના જેવુંજ મૃત્યુ હું ઈશ્વર પાસેથી માગું છું ! મ્હારા હૃદયમાં ખીજ વાત પેસતી નથી.”

વિ૦—“ તો એ ન્યાય ઈશ્વરને જ સોંપી એ વાતનો તું વિચાર કરવો જ છોડી દે તો શું ? ”

ગુ૦—“ હું છોડું પણ વિચાર છૂટતો નથી. ‘કુસુમ ગર્ભ ! હવે એક કુસુમ છે ત્હને કુમારી રાખો કે પરણાવો ! મ્હારું આયુષ્ય ન હોય તો મ્હારે વિચાર ન કરવો પડે. સંસાર દુઃખમય છે.”

વિ૦—“ હવે ખીજ વાતજ કરો. આ પત્રોમાં ત્હં કહ્યું તેજ છે કે કાંઈ મ્હારે જાણવા જેવું વિશેષ છે ! ”

ગુ૦—“ એક પત્ર અલકકિશોરીનો છે ને ખીજો વનલીલાનો છે તે મ્હેં વાંચ્યા છે. ખીજા પત્રો પુરુષોના છે તે મ્હેં ઉઘાડ્યા નથી.”

વિ૦—“ આજ સમાચાર જેમાં હશે ! ”

ગુ૦—“ અલકકિશોરી પોતાના પિતાને માટે કુસુમનું માગું કરે છે. વનલીલા પણ એજ વિષે લખે છે.”

વિદાયતુર આમો બન્યો. “ કુસુમ બુદ્ધિધનને માટે ? ”

ગુણસુંદરી સ્વસ્થ રહી બોલીઃ—“ કનિષ્ઠિકાએ કાલીદાસ કવિનું નામ આપ્યું અને ખીજા આંગળીએ મુકવા જેવો કોઈ મળ્યો નહિ તેથી એ આંગળી નામ વગરની રહી ને અનામિકા કહેવાઈ. આપની કનિષ્ઠિકાએ જડેલા સરસ્વતીચંદ્ર બોવાયા અને અનામિકા નામ વગરની રહી છે. પણ ત્રીજા આંગળી મ્હોટી છે ને ત્યાં મ્હોટી વયના બુદ્ધિધન-ભાષને મુક્યા વગર છુટકો નથી. દેશ પરદેશ નાતમાં કોઈ ખીજો નથી.”

વિ૦—“ ગુણીયલ, તું શું બોલે છે ? દુઃખબા બ્હેનની ભાણીને માટે જે વયનો વર ત્હંજ ન જોયો તે કુસુમને માટે જોવાની આ વાત તું શી કરે છે ? ”

ગુ૦—“ ખરી વાત છે. કુમુદના દુઃખથી મહારી યુદ્ધિ નષ્ટ થઈ છે. કુસુમની ચિન્તાથી મન ધુમાડાના બાચકા ભરે છે. પણ મહને જે સુઝે છે તે આ.”

વિ૦—પ્રમાદને કુમુદ દીધી તે કાળે ઉતાવળ થઈ ગઈ તો પશ્ચિમ યુદ્ધિએ પશ્ચાતાપ કરાવ્યો. પણ એ તો એકલી વિધાનું જ કળેડું અને આ તો સાથે વચનું પણ કળેડું ! ”

ગુ૦—“ અલકનો પત્ર કાળજી વલોવે છે. ત્હેને કુમુદ ઉપર ખરો સ્નેહ હતો ને વચન આપે છે કે યુદ્ધિધને દેવી ઉપર જે સ્નેહ રાખેલો તે ઉપરથી સમજી લેવું કે કુસુમને પણ તેવા જ સુખની સીમા થશે અને કુમુદને માથે જે વીતી છે ત્હેનો ખંગ વાળવાને આજ રસ્તો ખતાવે છે.”

વિ૦—“ એ તો ગમે તે કહે.”

ગુ૦—“ વનલીલા પણ લખે છે કે આ ઘર ઉંધું વળ્યું અને યુદ્ધિધનભાઈને કુમુદનું દુઃખ દેવીના દુઃખ કરતાં વધારે લાગે છે તે સઉમાંથી એમનો ઉદ્ધાર કરવાનો એક આજ માર્ગ છે ને તેથી ધણાંક અંતઃકરણ શીતળ થશે.”

વિ૦—એ સર્વ કરતાં પણ કુસુમ કુમારી સારી. પુત્રી દેતાં પુત્રીના જ સ્વાર્થનો વિચાર કરવો.

ગુ૦—આપ શું બોલો છો ત્હેની મહને સમજણ નથી પડતી. શું કુસુમનો સ્વાર્થ કુમારાં રહેવામાં છે? ગમે તો સંસારના પ્રવાહ અવળે માર્ગે ચાલે છે કે ગમે તો દુઃખથી આપણી યુદ્ધિએ ખેડેરી થઈ છે.

વિ૦—ગુણીયલ મહને પણ એમ જ લાગે છે. મહને લાગે છે કે આપણે જે જણ આજ ઘેલાં થયાં છીએ.

ગુ૦—ખીજ એ પત્રો તો વાંચો.

વિધાન્યતુરે તે પત્ર ટેબલ ઉપર નાંખ્યા.

“ હું તો એ પત્રો કાંઈ વાંચતો નથી ! ગુણીયલ સરસ્વતી-ચંદ્રનું નક્કી થાય ત્યાં સુધી કાંઈ વિચાર કરવો નથી.”

ગુ૦—એ તો સત્ય, પણ આયે જાય ને તેયે જાય એમ ન થાય ! કાંઈ આપણા ઉપર બેસી રહ્યું નથી ને મમતાથી બોલાવનારને ધક્કો મારી આપણે જ ગરજ ખતાવવી પડે ને મા તું ફૂટેલી તે કહે ન થાય !

વિ૦—ઠીક ઠીક, જોઈશું.

દાર અર્ધ ઉઘાડું હતું ત્યાં ઉભી ઉભી કુસુમ આ સડે સાંભળતી હોય તેમ વિધાયતુરને લાગી, અને તેમ લાગતાં તેણે ધામે રહીને હેને બોલાવી.

“કુસુમ”

દાર આગળથી કુસુમ ક્ષીનળીના ચમકારા પેઠે ઝપાટાબંધ ખીજ પાસ ચાલી ગઈ, ચાલતાં ચાલતાં માતા પિતાની આંખોને પોતાની આંખો ખતાવી છતી થતી ગઈ. જન્મ્યા પછી હેમની આજ્ઞા આજ જ ખેલજેલી એણે લેખી. એની આંખોમાં તીવ્ર રોષની રતાશ અને અનાથતાના ભાને આણેલાં આંસુની છાલક સ્પષ્ટ હતી. છોટથી પણ તે બે વાનાં માતા પિતા જોઈ શક્યાં. જોઈ રહે તે ખેલાં તો તે ચાલતી અદૃશ્ય થઈ ગઈ. દાર આગળ જઈ ગુણસુંદરીએ એને બે ત્રણવાર બોલાવી છતાં કુસુમ દેખાઈ પણ નહિ અને બોલી પણ નહિ.

ગુણસુંદરીના મનનો સ્વભાવિક શાંત ગુણ આજ જતો રહ્યો. પિતા બોલાવે અને પુત્રી ન બોલે તે એનાથી ખમાયું નહિ. શોકમાં ક્રોધ ભળ્યો. રાત્રિ હતી હેમાં વળી કાળાં વાદળાં ચઢ્યાં. પુત્રીની પાસે જતી હેને વિધાયતુરે અટકાવી.

વિ૦—ગુણીયલ; હારા અને કુસુમના ઉભયના અધિકારમાં જે વાત નથી તે કરવા કરાવવા તું તત્પર થાય છે.

ગુણસુંદરી અટકી. દીન થઈ ગઈ અને બોલી “પુત્રીને આટલું લાડ ઘટતું નથી.”

વિ૦—મન ઉપર બળાત્કાર થતો નથી અને બાળકોનાં મનને વાળ્યા વગર હેમની ક્રિયાશક્તિ ઉપર બળાત્કાર કરનાર માતા પિતા બાળકને દાસત્વના બંધનમાં નાંખવાનું પાપકર્મ કરે છે.

ગુ૦—મહારી બુદ્ધિ કુણ્ઠિત થઈ ગઈ છે. આપ કહો છો તેમ હશે. હું આજ સુધી આપની ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તી છું અને વર્તીશ. હવે ગમે તો કુસુમના વિચાર અને હેના પ્રયોગ ઉભય આપના હાથમાં રાખો અને મહેને આ ઉપાધિમાંથી મુક્ત કરો, અને ગમે તો સર્વ વાત અમારી સ્ત્રીબુદ્ધિ પ્રમાણે થવા દો અને આ ઉપાધિમાંથી આપ જાતે મુક્ત થઈ જાવ. પણ મહારી સ્ત્રી બુદ્ધિમાં આપનું પૌરુષ ભરવાનું બંધ કરો—સુરંગમાં દારૂ ભરવાથી સુરંગનો જ નાશ થાય છે તેમ મહારી બુદ્ધિનું હવે થશે. હું આપને પગે પડી આટલું માગી લેઉં છું.

ગુણસુંદરી ગળગળી થઈ ગઈ અને એક ઉંડી ખુરશીમાં પડી.

“જે પુરૂષ પુત્રી ઉપર બળ આગ્રા નથી કરતો તે ત્હારા જેવી પતિવ્રતા પ્રિયતમ સ્ત્રી ઉપર કેમ કરશે? બહાલી ગુણીયલ! ત્હારો ગુન્થવારો હું સર્વથા સમજું છું અને ત્હેમાંથી ત્હને મુક્ત કરું છું. પણ એ ભારનો હું જાતે નિર્વાહ કરું તે પ્રસંગે સાક્ષિભૂત થઈ મ્હારી સાથે રહેવામાં તો નક્કી ત્હને કાંઈ પ્રતિબંધ નહિ લાગે.”

આમ કહેતો કહેતો વિદ્યાચતુર ગુણસુંદરી પાસે ગયો અને હાથ ઝાલી ત્હેને ખુરશી ઉપરથી ઉઠાડી,

ભારમુક્ત થવાથી સ્વસ્થ થઈ હોય તેમ તે ઉભી થઈ અને ધીરે રહી બોલી:—

ઓ મ્હારા બહાલા ચતુર, ઓ મારા વ્રત રૂપ! આપનું વ્રત તેજ મ્હાં વ્રત જેથી થાય અને આપણું અદ્વૈત સર્વ રૂપે થાય એવું આપનું સાહચર્ય મ્હને આપવા આપ તત્પર થાવ ને હું અભિનન્દુ નહિ તો તો પૂર્વનો સૂર્ય પશ્ચિમમાં ઉગશે! આજ સુધીના અનેક મુખ દુઃખોમાં જ્યાં ત્યાં પતિરેવગતિઃ સ્ત્રીણામ્ ત્હેનો અતુલવ મ્હેં કરેલો છે, અને આપે કરાવેલો છે, અને ન્હાનપણમાં માતા પિતાને તેમ આ વયમાં સંતાનને પણ આપની પ્રીતિ અને આપની આગ્રા કરતાં હું વધારે લેખતી નથી. ત્હેમની સંભાળ ધ્વજરને સોંપી અને મ્હારી સંભાળ આપને સોંપી!”

માતા પિતાની વિશ્રમ્ભકથા કુસુમે સાંભળી લીધી અને ત્યાંથી જ તેના મનને મ્હોટો ધક્કો લાગ્યો. પોતાના ખંડમાં તે આવી; દ્વાર ખંધ કરી દીધાં, અને સુંદર ઉદ્યાનમાં એક બારી પડતી હતી ત્યાં કોઠેરે ટેકો દઈ ઉદ્યાનના લાંબા વિસ્તાર ઉપર દૃષ્ટિ નાંખતી ઉભી. કાને પડેલા શબ્દોએ એને દિડમૂઠ બનાવી દીધી અને તે શબ્દોએ ઉત્પન્ન કરેલી કલ્પનાએ એનાં આંસુને ગાલ ઉપરજ સુકવી દીધાં અને ત્હેના ડાઘ બારીમાં આવતા તડકાએ ચળકાવવા માંડ્યા. એની રોષભરી આંખોની રતાશ લીલા ઝાડોની ઘટા ઉપર પડતાં નરમ પડી અને ઝાડો ઉપર પડતા તડકાના પ્રતિવમનને બળે એના મનની કલ્પના પણ શાન્ત થઈ અને શ્રાંતિને બળે શાન્ત થઈ ગઈ; આ સ્થિતિ પામતાં ત્હેના વિચાર બીજી દિશામાં વળ્યા.

“પિતાજી અને ગુણીયલ—એમાંથી કોઈનો વાંક કહાડવા જેવું નથી, તેઓ મ્હારા સ્વાર્થનો જ વિચાર કરી મ્હારે માટે જ આટલો કલેશ પામે છે. મ્હારા મનની સ્થિતિ ત્હેમને વિદિત હોય તો ત્હેમને કલેશ પણ દૂર થાય અને મ્હાં ધાર્યું પણ મ્હને મળે! આ ઝાડોની

ઘટાથી અને તડકાથી મહારો કલેશ દૂર થયો. ફેલોરા કહેતાં હતાં કે સૃષ્ટિદારા પણ ઇશ્વર પ્રગટ થાય છે અને આનંદ આપે છે તે આજ ? મીરાંબાઈ ગાઈ ગયાં છે કે—

“ મીરાં ભક્તિ કરે રે પ્રકટકી,
ઓ નાથ ! તુમ જનત હો સખ ઘટકી ! ”

“ એ પ્રકટ ઇશ્વર તે આજ હશે ! પ્રતિમામાં આ ઝાડોમાં ને તડકામાં પણ ઇશ્વર પ્રકટ થાય છે અને એ પ્રકટ ઇશ્વરનો મહને આજ સાક્ષાત્કાર થયો ! આ પ્રકટ પ્રભુ ! મીરાંબાઈ વાચના પંજામાં પડેલાં બચ્ચાં તો મહને તો ત્હારે તે પહેલાં બચાવવાની છે ! તે શું તું મહને નહિ બચાવે ? હું પણ કહું છું કે—

કુસુમ ભક્તિ કરે રે પ્રકટકી,
ઓ નાથ ! તુમ જનત હો ઇસ ઘટકી !

થોડી વાર એમની એમ ઉભી. અંતે એક ખુરસીપર એડી ને ખોળામાં હાથ નાખી વિચાર કરવા લાગી.

“ બુદ્ધિધનની, પિતા સ્પષ્ટ ના કહે છે અને ગુણીયલ હા કહે છે. મેં જાણ્યું કે સરસ્વતીચંદ્ર જડવાના નથી, એટલે નિરાંત થઈ ત્યારે આ નવું ક્યાં જાણ્યું ? મહારે એકનું એ કામ નથી અને બીજાનું એ નથી. ઇશ્વર કરે ને આ વાતમાં ગુણીયલ હારે ને સરસ્વતીચંદ્ર જડે નહિ, તો મહારે ધાર્યું થાય. માટે હું પણ હાલ તો એમજ કહું કે બુદ્ધિધનની ચોખ્ખી ના કહું એટલે ગુણીયલ હારશે ને પિતા કાવશે.”

“ પિતા આ વાતમાં કાવ્યા એટલે અંતે હું કાવવાની ! ”

હાર ઉઘાડ્યું અને માતા પિતાને ગયેલાં દીઠાં. ત્હેમના ખંડમાં કુસુમ ગઈ. ટેબલપર પત્ર હતા તે લીધા—“ પિતા ઉપર મહારા સંબંધના કાગળ આવે તે વાંચવામાં ચોરી ખરી ? બ્હેન સરસ્વતીચંદ્રના પત્ર પિતા ઉપરના હોય ત્હોયે જાનીમાની વાંચતી. ”

નરભેરામનો પત્ર વિધાયતુર ઉપર હતો ત્હેમાં બુદ્ધિધનને માટે કુસુમનું માગણું અત્યંત આજ્ઞવ અંતે યાચના ભરેલું કર્યું હતું. બુદ્ધિધનની હવે લગ્ન માટેની ઈચ્છા નથી પણ મહારાણા સમેત સર્વનો વિચાર દઢ છે એમ પણ લખેલું હતું. કુસુમને આશા પડી. બુદ્ધિધનનો પત્ર વાંચવા લાગી.

“ પ્રિય વિધાયતુરજી.

“ મહારા ગૃહસંસારનાં બે રત્ન ખોવાયાં. પત્થર ડુબ્યો અને ત્હેના ભારથી ચંપાઈ ત્હેની તળે રત્ન પણ ડુબ્યાં. મહારી પુત્રી તથા મહારો સહાયક મિત્ર નરભેરામ ત્હેમના પ્રેમને લીધે મહને ફરી સંસારમાં

પડેલો જોવા ઇચ્છે છે અને મહારી ઇચ્છા વિરૂદ્ધ તેમણે લખેલા પત્ર આપે વાંચ્યા હશે. ત્હેમના હાથ રોકવાની મહારી શક્તિ નહિ, માટે જ એ થયું છે. પણ એમની કોઇની ઇચ્છા સફળ થવાની નથી એટલું આપ મહાઈ સિદ્ધાન્તવચન સમજાવે.”

“ મહારા ધરમાંથી કુમુદસુંદરી ગયાં ત્યાંથી મહાઈ સર્વસ્વ ગયું. મહારો દુષ્ટ પુત્ર ગયો તે તેણે કરેલા અપરાધને યોગ્ય જ થયેલું છે. મહને તેને માટે તિલમાત્ર પણ શોક નથી. ઉલટો પુત્ર જન્મથી ખીળ-એને આનંદ થાય એટલો એ પુત્રના મૃત્યુથી મહને આનંદ થયો છે. મહાઈ ધર અને મહારો સંસાર એના મૃત્યુથી નિષ્કલંક જ થયો છે.”

“ કુમુદસુંદરીની સાસુ વહુના શોકથી ગઇ ! ત્હેમારો ગુણસુંદરી ઉપરનો સ્નેહ છે તે ઉપરથી મહારો મહારી ધર્મપત્ની ઉપરનો સ્નેહ જાણી લેજો. એણે મહારો વિપત્તિકાળ દોઢેલો ને મહારો સંપત્તિકાળ પણ દોઢો. સર્વ દશામાં એ મહારી ભાગીયણ હતી; અને એ સ્ત્રીનો હું સ્વામી હતો એટલાથી મહારા હૃદયમાં અભિમાન આવે છે, મહારા પુણ્યનો સંચય આટલા ભોગથી ક્ષીણ થયો હશે એટલે એ ગઇ. હવે વિશેષ સંસાર ભોગની મને વાસના નથી. નવો ભોગ કે નવો અવતાર ઉભય હવે મહને અનિષ્ટ છે.”

“ મહાઈ વૈરાગ્ય સ્મશાનવૈરાગ્ય નથી. હું રંક વિધવાનો પુત્ર હતો ને સુવર્ણપુરના મહારાણાનો પ્રધાન થયો. કુમુદસુંદરી સાક્ષાત્ લક્ષ્મી-જીનો કે સરસ્વતીનો અવતાર હતાં. ત્હેમના નિવાસથી મહાઈ ગરીબ ધર પવિત્ર થઈ ગયું, એની સાસુ જેવી પતિવ્રતાના યોગથી મહારો આત્મા પવિત્ર થઈ ગયો, જે ઇશ્વરે એ મહાન્ સંયોગો વચ્ચે મહને મુક્તવાની કૃપા કરી હતી તેજ ઇશ્વરે હવે મહને એ સંયોગથી મુક્ત કર્યો છે તે તેણે કાંઈ કારણથી કરેલું હશે. મહારા મહારાણાની કૃપા મહારાથી છુટતી નથી. ત્હેમના રાંજ્યકાર્યમાં કેટલાક મોટા પ્રસંગો હજી બાકી છે તે પુરા કરી હું એમની પ્રાસેથી એવું માગવાનો છું કે મહારે માથેથી ભાર ઉતારી નરભેસમને માથે મુકવો અને મહને આત્મકલ્યાણને માટે કાશીવાસ કરવા દેવો. આ યુગમાં સંન્યસ્ત યોગ્ય લાગતું નથી અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને અંતે જે સંન્યસ્ત થવું જોઈએ તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પહેલાં લેવા મહને અધિકાર પણ નથી. કાશીનિવાસથી અનેક મહાત્માઓના પ્રસંગ પડશે અને તે શોધવાનો લોભ મહને થયેલો છે તે છોડી હું સંસારમાં પડીશ એવું નરભેરામ માને છે, પણ તે પામર છે અને મહારા મનનાં અભિલાષ સમજી શકતો નથી માટે જ એ પ્રયત્ન કરે છે.

દેવી એક બાળકપુત્ર મુકી ગઈ છે. જો તે જીવશે તો ત્હેની બહેનને હાથે ઉછરશે. નહિ જીવે તો મ્હને શોક નથી. મ્હોટો કરેલો પુત્ર દુષ્ટ થયો અને મુવો તો વીળળી પેડે ક્ષણવાર ચમકતો બાળક સુપુત્ર નીવડશે એ જાણવું એ કઠણ છે. એની માતા કૃતકૃત્ય થઈ ગઈ. એ સ્વર્ગમાં ગઈ, એનો આત્મા સ્વધામ પહોંચ્યો ને હજી અમર છે. એનો શોક કરવો તે મિથ્યા મોહ છે. મ્હને એ મોહ કે શોકમાંનું કાંઈ નથી.”

“બહુવહાર દૃષ્ટિએ જોતાં પણ ઉતરતે વયે લગ્ન કરવાની વૃત્તિ મૂર્ખતા ભરેલી જ લાગે છે. પ્રધાનપદ સુધીના અનુભવની પ્રાપ્તિથી જે માણસ ઘડાય ત્હેને તો આ વાત હસ્તામલક જેવી સુદૃશ્ય હોવી જોઈએ. નરભેરામની સૂચના યોગ્ય છે એવું જો હું માનું તો તેટલાથી એટલું સિદ્ધ થયું ગણવું કે મ્હારી બુદ્ધિ પ્રધાનપદને યોગ્ય નથી એટલું જ નહિ પણ હુદ્દ છે, કારણ સામાન્ય બુદ્ધિવાળાને પણ આવા મહાન પદના અનુભવથી જે બોધ મળવો જોઈએ તે બોધ મ્હને મળ્યો ન હોય તો મ્હારામાં બોધ લેવાની સામાન્ય વિવેકશક્તિ પણ નથી એમ જ માનવાનો પ્રસંગ આવે. કેવળ પુત્રવાસના પામર જીવને માટે છે. કિતરતી વયના અને પ્રધાનપદે ચઢેલા બુદ્ધિમાન પ્રાણીને માટે નથી.”

“ન્યાય માર્ગે જોતાં પોતાના સ્વાર્થને માટે પારકી કન્યાનો ભવ બાળવો અને વૈધવ્યના માર્ગમાં મુકવી એ મહાપાપ લાગે છે. એ પાપ કન્યાના વૃદ્ધ થતા વરને તેમ બાપને ઉમયને માથે છે.”

“અનેક માર્ગે આ વાતનો વિવેક મેં કરી જોયો છે, એક કલ્પના સરખી પણ આ ઉપાધિ સ્વીકારવામાં દોષ સિવાય અન્યદ્વય જોતી નથી. નરભેરામ મ્હારા ઉપરની પ્રીતિને લીધેજ બુદ્ધે છે.”

“ચિ. કુસુમસુંદરીને કોઈ વિદ્વાન, નીતિમાન, રૂપવાન, શ્રીમાન, યુવાન સ્વામી મળે એવો મ્હારા અંતઃકરણનો આશીર્વાદ છે. અને મ્હારો પોતાનો આપેલો આશીર્વાદ હું જાતે નિષ્કળ નહિ કરું. કુસુમ સુંદરીની ન્હાની બહેન એ મ્હારે પુત્રી રૂપજ છે.”

બુદ્ધિધનનો આ પત્ર વાંચી રહી ત્હેની સાથે કુસુમનું શેર લોહી ચહડ્યું; ત્હેની નિરાશા નષ્ટ થઈ અને આંખમાં તેજ આવ્યું. ઉતાવળથી પોતાના ખંડમાં અવી અને છાતીએ હાથ બીડી એકલી બેસવા લાગી.

“હા...શ ! હવે જગત જખ મારે છે. કુસુમની પ્રાર્થના પ્રભુએ સાંભળી. બુદ્ધિધનભાઈ ! તમારું ઘણું જ કલ્યાણ થાશે ! તમારા પત્રથી

જ મહેને ઉપદેશ મળે છે. તમારા જેવા અનુભવી પુરુષોને જે વાત આટલી ઉમરે સમજ લાગે છે તે મહેને આજથી લાગે છે. સ્વામીજીની કથામાં પણ મહારો જ બોલ ખરો પડે છે. ફક્તોરાજીને પણ મહારી જ ગાડીમાં છે. સરસ્વતીચંદ્રને પણ મહારી પેઠે જ છે. એતો મહારા પ્રથમ ગુરૂ. હવે માત્ર ગુણીયલ અને કાકીને જીતવાં રહ્યાં. સરસ્વતીચંદ્ર નહિ જડે એટલે પિતાની ચિન્તા નથી.

કાકી તા તા વાંધા કહાડે છે. “પ્રથમ કહે છે કે વાસના રોકવી કઠણ છે. પછી કહે છે કે શાસ્ત્રકારો પરણવાની મર્યાદા બાંધી ગયા છે. ત્રીજું સ્ત્રીની એક લુલ પ્રકટ થઈ જાય, અને ચોથી વાત એ કે કુમારી સ્ત્રીને રહેવાનું ઘર ન મળે, ખાવાના પધસા ન મળે લોક આજ્ઞા કરે, ને સ્ત્રી જાતને માયા ને કાયા બેનાં બય.”

“જે બાવી થઈએ તો આ બધા વાંધા દૂર થાય. મદત ખાવાનું મળે, પુરુષનો સંગ નહિ એટલે સ્ત્રીને લાલચ નહિ. અને અનેક સ્ત્રીઓ વચ્ચે રહેવાનું એટલે પુરુષ વર્ગને બહાર રાખી વગર બચે રહેવાનો કિલ્લો ! બાવીઓ રહે છે તે પણ શાસ્ત્રની મર્યાદામાં જ હશે કની ?”

“આ ઘરમાંથી નીકળવું પડે એ પહેલું દુઃખ, ને બાવીઓની પેઠે જાડાં લુગડાં પહેરવાં પડે અને જર-બાજરો ખાવો પડે એ બીજું દુઃખ.”

“પહેલા દુઃખનું તો કંઈ નહિ, કાલથી જાડાં લુગડાંને જર બાજરીની ટેવ પાડીશું. વાડીમાં માળણને ઘેર લુગડાં, જર, ને બાજરી છે.”

“નાત જાત બગડવાની બીક નથી. ક્યાં હાથે રાંધતાં આવડતું નથી જે વટણ થશે ?”

“એ ટેવ પાડવા જઈશું તો કાકી ને ગુણીયલ પુછાપુછી કરશે.”

“કહીશું કે વર ગમે તેવો મળે ને ગરીબ ધરનો હોય તો જડે લુગડે ને જર બાજરીએ પણ નીભાવ કરવો પડે કની ? સારો વર મળશે નહિ ને મહાઈ ચાલશે નહિ ને મુશ્કે મારી ગમે ત્હને પરણાવશે તો બાગ્ય પ્રમાણે વર્તવું પણ પડશે.”

“ત્યારે એતો એજ ! એક પન્થ ને દો કાજ ! વળી સ્વામી સારો હોય તે પણ પ્રથમ મીઠો હોય ને પછી કડવો થાય એ તો ફક્તોરાના દેશમાં પણ છે. તેવું થાય તો શું કરીએ ? માટે એજ માર્ગ કે આપણે ટેવ પાડવી.”

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૪.

